

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№3 (125) 2022
шілде-тамыз-қыркүйек

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖІГІТ КЕНЖЕБЕКҰЛЫ

BİLİMSEL EDITÖR

Prof. Dr.
SERDALI BEKJIGIT KENJEBEKULI

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

кандидат филологических наук, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖИГИТ КЕНЖЕБЕКОВИЧ

SCIENTIFIC EDITOR

Professor, Candidate of Philological Sciences
SERDALI BEKZHIGIT KENZHEBEKOVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Тұрсұн	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов Владислав	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Юлия	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев Камалбек	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жамила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Гүлғайша	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Садықов Сейдулла	- ф.ғ.д., доцент /Қазақстан/

ТАРИХ

Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов Зиябек	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа Мұхтар	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŐMA KURULU

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Őapoval Yulia	- Prof. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yücel GeliŐli	- Prof. Dr. /Türkiye/
Toribaeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/

FİİLOLOJİ

Bülent Bayram	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda GülgayŐa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sadıkov Seydulla	- Doç. Dr. /Kazakistan/

TARİH

Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Tursun Hazretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Турсун	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов Владислав	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Юлия	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев Камалбек	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамиля	- д.п.н., профессор /Казахстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Гулгайша	- д.ф.н. /Казахстан/
Садыков Сейдулла	- д.ф.н., доцент /Казахстан/

ИСТОРИЯ

Жетибаев Копжасар	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов Зиябек	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа Мухтар	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Турсун Хазретали	- д.и.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yuzhel Gelishli	- Professor, Doctor /Turkey/
Toribaeva Jamila	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PHILOLOGY

Bulent Bayram	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Sadikov Seydulla	- Doctor of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/

HISTORY

Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kozha Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Tursun Hazretali	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 82:316.3; МҒТАР 17.07.21

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

Г.С. ҚОСЫМОВА

филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gkosym@inbox.ru

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ТҰЖЫРЫМЫНЫҢ БАСТАУ КӨЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Абайдың *Толық адам* тұжырымына кіретін ұғым-түсініктер зерделенеді. Ғасырлар бойы қалыптасып, ұлттық санада қордаланған ой-пікірлердің бүгінгі қоғамдағы жаңа тұрпатты адамды тәрбиелеудегі мәні айтылады. Адамзаттық құндылықтарды негіз етіп алып, ұлттық кодқа айналдырылған тұжырымдар көне және орта дәуір ойшылдарының еңбектерінде көрініс тауып, кейінгі Абай шығармаларында жаңа сипатқа айналғандығы белгілі. Абайдың *Толық адамы* Алланы сүйген, адамды құрметтеген, кісілік қасиеттерді дәріптеген, жамандық пен жақсылықтың шегін айыра білетін, жомарттыққа жаны құмар, жүрегінің үніне құлақ түретін, әділдікті жақтаған, өтірік-өсектен аулақ, еңбекқор, елін сүйетін ұлтжанды, жетілген адам. Жетілуді зерттеушілер қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың қайырымдылығын айтады. Қайырымдылық адамдардың арлы, әдепті, мейірімді, жанашыр, әділетті болуынан түзіледі. Абай және Аристотель, әл-Фараби, Ж. Баласағұн, А. Игүнеки еңбектерінде қайырымды адамдар – мемлекет мүддесін жоғары қоятын, адам тағдырына бей-жай қарай алмайтын, ақиқатты танып біле алатын, дұрыс ойлап, дұрыс шешім шығара алатын саналы адамдар. *Толық адам* моделінің табиғатын ашу, жетілген адамның дүниетанымындағы тереңдікті әр кезеңдегі рухани мұралардан іздеу, оларды этнос болмысымен, көркемдік әлемімен, бейнелі дүниетанымдық мәнімен байланыстыра қарастыру антропоцентризмнің өзекті мәселелеріне жатады. *Толық адам* бейнесін жасайтын образды сөздер мен фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, афоризмдер модельдеудің уәжі мен нысаны ретінде бағаланады. Абай дүниетанымындағы құндылықтар жетілген адамның саналы әрекеттерімен байланыстырыла қарастырылып, оның бастау көздері ретінде тарихи мұралар алынады. Тарихи мұраларға көне түркі ескерткіштері, орта ғасыр түркі мұралары және ақын-жыраулардың толғаулары, би-шешендердің сөзі жатады.

Кілт сөздер: Абай, толық адам, жетілген тұлға, ұлттық дүниетаным, антропоөзектілік, тарихи сана, рухани мұралар, афоризмдер.

G.S. Kossymova

Doctor of Philological Science, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gkosym@inbox.ru

Sources of Abai's «Perfect Man» Concept

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қосымова Г.С. Абайдың *толық адам* тұжырымының бастау көздері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Qosymova G.S. Abaidyn tolyq adam tujyrymynyn bastau kozderi [Sources of Abai's «Perfect Man» Concept] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

Abstract. This article examines Abai's concept about the *Perfect Man*. Thoughts about the perfect person, which have been formed over the centuries and accumulated in the national consciousness, emphasize the importance of educating a new generation of people in modern society. Concepts based on universal values and transformed into a national code were reflected in the works of thinkers of antiquity and the Middle Ages, and later became a new feature in Abai's work. Abai's *Perfect Man* is a person who loves the God, respects a person, glorifies human qualities, knows the difference between good and evil, loves generosity, listens to the voice of his heart, stands for justice, avoids lies, hardworking, patriotic and mature. The researchers say maturity is the charity of the people living in the community. Charity is expressed in virtue, politeness, kindness, compassion, and fairness. In the works of Abai and Aristotle, Al-Farabi, Yusuf Balasaguni and Akhmet Iugneki, good people are described as conscious people who prioritize the states interests, are not indifferent to human fate, know the truth and able to think and make the right decisions. Topical issues of anthropocentrism – the discovery of the essence of a holistic model of a person, the search for the depth of the worldview of a mature person in the spiritual heritage of different periods, their connection with the nature of the ethnos, the artistic world, worldview. Figurative words and phraseological units and proverbs, aphorisms that create the image of a *Perfect Man* are valued as a motivation and a form of modeling. The values of Abai's worldview are considered in connection with the conscious actions of a mature person, and historical sources are taken for their sources. The historical heritage includes ancient Turkic monuments, medieval Turkic heritage and the thoughts of poets and the words of orators.

Keywords: Abai, Perfect Man, mature personality, national outlook, anthropocentrism, historical consciousness, spiritual heritage.

Г.С. Косымова

доктор филологических наук, профессор

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gkosym@inbox.ru*

Источники формирования концепции Абая «полный человек»

Аннотация. В данной статье исследуется концепция Абая о *Полном человеке*. Мысли о совершенном человеке, которые формировались веками и накапливались в национальном сознании, подчеркивают важность воспитания нового поколения людей в современном обществе. Известно, что концепции, основанные на общечеловеческих ценностях и трансформированные в национальный код, и ранее находили отражение в трудах мыслителей древности и средневековья, а позже стали новым объектом рассуждения в творчестве Абая. *Полный человек* Абая – это личность, которая любит Всевышнего, уважает человека, прославляет личностные качества, распознает разницу между добром и злом, щедр, прислушивается к голосу своего сердца, выступает за справедливость, избегает лжи, трудолюбив, патриотичен и зрел. Исследователи говорят, что зрелость – это благотворительность людей, живущих в обществе. Благотворительность выражается в добродетельности, вежливости, доброте, сострадательности и справедливости. В произведениях Абая и Аристотеля, Аль-Фараби, Юсуфа Баласагуни и Ахмета Иугнеки добрые люди – это сознательные люди, ставящие на первое место интересы государства, неравнодушные к человеческой судьбе, знающие правду, умеющие мыслить и принимать правильные решения. Актуальные вопросы антропоцентризма – открытие сущности целостной модели человека, поиск глубины мировоззрения зрелого человека в духовном наследии разных периодов, их связи с природой этноса, художественным миром и мировоззрением. Образные слова и фразеологизмы, пословицы и афоризмы, создающие образ *целостного человека*, ценятся как мотивация и форма моделирования. Ценности

мировоззрения Абая рассматриваются в связи с сознательными действиями зрелого человека, а за их истоки берутся исторические источники. Историческое наследие включает древнетюркские памятники, средневековое тюркское наследие, а также мысли поэтов и слова ораторов.

Ключевые слова: Абай, «полный человек», зрелая личность, национальное мировоззрение, антропоцентризм, историческое сознание, духовное наследие.

Кіріспе

Бүкіл әлем саяси, экономикалық, рухани тұрғыдан жаңарып, жаңа тұрпатты өзгеріске түсуде. Жаһандану үрдісі көз ілеспес шапшаңдықпен ұлт аралық, мемлекет аралық, халық аралық жағдайда жүзеге асуда. Осы бір жаңа тарихи кезеңде жалпы түркілік негіздегі рухани мұраларымыз бен ұлттық сипаттағы бабалар сөзінен бастау алатын ұлттық кодты анықтап алмасак, адасарымыз анық. Сананың жаңғыруы белсенді жүріп жатқан бүгінгі қоғамда ұлы Абайдың *Толық адам* тұжырымдамасын зерделеу, оның моделін қалыптастыру – өте өзекті мәселе. Әлемде саяси, әлеуметтік, экономикалық, тіпті рухани дағдарыс орын алып отырған кезде, елдің бүгінгі мен ертеңі, халықтың бақытты күйі мен болашаққа сенімі үшін әрбір қоғам мүшесі нені мақсат етуі керек деген мәселені естен шығара алмаймыз. Гуманитарлық ғылымдарда *Толық адам* деген атау жиі қайталанып, қолданыста еркін айналымға түсті. Біріміз оның мағынасын біліп қолданып жүрсек, біріміз толық түсінбей қолданып жүрміз. Абайтанушы ғалымдар Абайдың *Толық адамын* жарыса зерттеп жатыр. Бірақ оларды саналы түрде қабылдаған оқырманы көп дей алмаймыз, себебі бұл ілімді егжей-тегжейлі түсіну және жүрекке салып тұшыну оңай болмай тұр. Осы себептен де *Толық адам* тұжырымын жасаған Абай жалғыз емес екенін, ол ілімнің бастау көздері адамзат қоғамын жақсартуға күш-жігерін, ақылы мен білімін сарп еткен ұлы ойшылдардың еңбектерінде де болғандығын зерттеу өзекті болмақ. Көне түркілер мен орта ғасыр ойшылдарының пайымдауындағы ізгі ойлар Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған, әл-Фараби және Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Қорқыт сөздерінде берілген. Олардың адамдық, адамгершілік туралы ой-пікірлерін мағыналық жақтан бірнеше топтарға бөлу болады. Бастылары ел билеудегі әділдік, билеушінің бойындағы ізгі қасиеттер, шынайы қарым-қатынас, отан сүйгіштік, қайырымдылық жасауға ұмтылыс, достыққа адалдық т.б. Бір қарағанда, бұл мағыналық топтар бір-бірінен алыс емес, жақын ұғымдарды білдіретін тәрізді. Ал егер бұл ұғымдардың қарама-қарсы мәнін тауып, тілімізде орныққан тілдік бірліктер арқылы өріс құрайтын болсақ, әрқайсысының семантикалық өрісі негізгі ұғымның мағынасын тереңдете ашқан болар еді. Мұндай салыстырмалы антитезалық шендестірудің үздік үлгісін Абай шығармаларынан таба аламыз. Сонда жоғарыда айтып өткен мағыналық топтарға енетін ұғым-түсініктердің семантикалық аясы айқындала түседі.

Зерттеу әдістері

«Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көздері» атты тақырыпты ашу үшін, алдымен, мәселенің қаншалықты тереңде жатқандығына абайтанушы ғалымдардың еңбектеріндегі айтылған ой-пікірлерге шолу жасалады. Абайдың өз ұлтына айтқысы келген философиялық ойларының астары және қоғамдық-әлеуметтік мәні дәйектемелермен сараланады. *Толық адам* ілімінің өн бойында жетілген адамның кісілік қасиеттері, адамгершілік пен азаматтық ұстанымдар, ұлтты, елді, жерді және адамзатты сүю, Жаратқанға шүкіршілік ету қағидалары жатқандығы талданады. Осы ойлардың Абайға дейінгі ойшылдардың, әлемге танымал философтардың және жарғақ құлағы жастыққа тимей адамды бақытқа жеткізуге ұмтылған ұлы бабаларымыздың өсиеттерімен байланысы дәйектеледі. Абайдың толық адам туралы көзқарастары өзіне дейінгі бабалардың сөзінмен үндесіп жатқандығы талдау нысаны ретінде алынады. Жаңа даму жолына түскен қоғам мүшелерінің санасын жаңғыртудың тетігі, қозғаушы күші саналатын кемелдік, жетілгендік,

ізгілік, адамгершілік, еңбекқорлық, адалдық, ақиқатты сүюшілік туралы ой-тұжырымдар зерттеу жұмысында негіз етіп алынды.

Талдау мен нәтижелер

Абайдың *Толық адам* ілімін игеру ісінде рухани жаңғыру үрдісінің жүзеге асыру тетігі ретінде әр кезеңде өмір сүрген ойшылдардың ұрпақ санасын жаңғыртуға арналған сөздерінің мәні жоғары екені анық. Ойшылдардың рухани мұраларының қоғамды ілгерілетуге атсалысатын, әлеуметтің жүгін өз әлініше арқалап жүрген озық ойлы көшбасшыларға серпін беретін әдіснамалық негіз бола алатындығы және Абай тұжырымын қазақстандықтардың санасына сіңіруге ұмтылдыратын жаңа істердің бастамасы болып келе жатқандығы мақалаға арқау болады. *Толық адам* тұжырымдамасы Абай мұраларын талдау арқылы ұлы ақынның философиялық тұжырымдары туралы айтылатын жаңа зерттеулерге жол ашады. Сонымен бірге Абай тұжырымдарының әлемдік деңгейде жұртшылыққа танылған ойшыл ақындар мен философтардың, халық санасында жатталып қалған бабалар сөзімен астасып жатқандығы талданады. Абайдың *Толық адам* тұжырымдамасының адами қандай қасиеттерге қатыстылығы көне түркі және орта ғасыр түркі мұраларындағы тұжырымдармен салыстыра талдағанда ашылады.

Тақырыпты талқылауды атақты ғалым әрі арына бағынған ақын Асқар Егеубайдың пікірімен бастағанды жөн көріп отырмын. Ол қоғамның кешегісі мен ертеңі, қауымның түзіліп, тарихи тұлғаның қалыптасу заңдылықтары, тіршіліктің эстетикалық мәні секілді құнды танымдық өзектер–мәңгілік адамзаттық проблемалар – әр кезеңде әр қырынан көрініс беріп келген мәселелер. Осындай ауқымды ұлы мәселелердің ортасында, адамзаттық дүниетаным кеңістігінде ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өмірге, болмысқа ықпал, әсері де ерекше. Мәдени жазбалар мен әдеби мұралар қадым заманнан бастап күні бүгінге дейінгі рухани даму үрдісінің үздіксіз тіршілігін көзге тосады деген пікірді алға тартады [1, 3–4-бб.]. Осында ғалым кемел ойдың қайнар көзі, яғни коды ұлттың тарихындағы мәдени-тарихи мұраларда жатқандығы айтылады. Сонымен бірге жалпы адамзатқа ортақ имандылық, қайырымдылық, арлылық, өзара достық, адамға құрмет, өзіндік жетілу қағидаларын білмейінше де жаңа заманның озық идеялары мен жағымды жақтарын бойға сіңіре алмаймыз.

Озық ойлы көшбасшылардың мақалаларында айтылғанындай, рухани жаңғырудың өзі адамдардың тарихи санасының қалыптасуымен байланысты екен. Бастауын Аллатанумен байланыстырған шығыстық ілімнен алған, сондай-ақ түркі жұртына ортақ тарихи мұралардағы ой-тұжырымдармен сабақтасып жатқан Абайдың шығармалары қазір ұлт жадының тұғырнамасына айналып отыр. Адамгершілік рухтың оятушысы, тарихи сананы қалыптастырушы саналатын әрі ойшыл, әрі ағартушы, әрі ақын Абайдың шығармаларындағы *толық адамға* қатысты ой-пікірлердің барлығына алғаш рет көңіл аударып, оқырманның назарына іліктірген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы болды. Ол «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» атты еңбегінде *Толық адам* атауына көңіл аударуына себепші болған жайтқа тоқталады. Абайдың 38 қара сөзінде бір-ақ рет тілге алатын *Толық адам* сөзіне ол «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» деген докторлық диссертацияға даярлық үстінде мән бере бастағанын айтады. Бірақ *Толық адам* сөзінің тереңде жатқан мән-мағынасын ойдағыдай біле алмағандықтан, М.Әуезовтің архивін бастан-аяқ түгел қарап шыққандығы белгілі. Диссертацияның *Абайдың шығысқа қатысы Мұхтар Әуезов зерттеуінде* деген бір тарауын оқып шығып, ғұлама ғалымның Абай мұрасының шығысқа қатысы жайлы ой-пікірлеріндегі ойдың желісін, танымын толық танып білуді мақсат еткен еді. Орыс тілінде жазылған еңбектердегі *Нравственная личность* деген сөзге ерекше мән берді. Бұл сөздің толық адам сөзі екендігіне көз жеткізді. Толық адам ұғымы дінмен байланысты болуы себепті Әуезов өз пікірін ашық айтуы мүмкін емес еді деген ой Мекемтас Мырзахметовті жаңа ізденіске түсірді. Абайдың жәуәнмәрттілік іліміне қарым-қатынасын

зерттеу кезінде *Толық адам* ілімі өзіндік жүйесі бар дербес таным екеніне көзін жеткізгеннен кейін, баспасөзде алғаш рет жариялап, ғылыми айналымға шығарды. Толық адам ілімі жайлы ары қарай ұзақ уақыт ізденіп зерттеудің арқасында, *Толық адам* ілімінің тірегіне айналған Абайдың: 1) жүрек күлті; 2) Хауас; 3) Жәуәнмәрттілік; 4) Иманигүл деп аталатын терең ғылыми мәні бар шындықтар болғандығын анықтады [2, 173–175-бб.]. Ғалым осында толық адамның тұжырымын жасауға негіз болатын шарттарды атап өтеді.

Біз шарт есебінде қабылдап отырған жоғарыда айтылған ақиқаттар Абайдың өлеңдерінде де, қара сөздерінде де жағымды-жағымсыз мәселелерді ассоциациялық бейнелермен суреттеу арқылы кісілік қасиеттердің сырын, жетілген адам болып қалудың өмірдегі мәнін ашып береді. Ақын *Ғылым таппай мақтанба* өлеңінде адам болып қалу үшін қандай кеселдерден қашық болу керектігін, қандай қасиеттерді иемдену қажеттігін тікелей айтып жеткізсе, келесі бір өлеңінде ойынның арзан, күлкінің қымбат болатындығын айта келіп, онда да жалған мен шын күлкінің аражігі айыра білу де кісілік қасиеттерге жататынын тұспалдап жеткізеді [3, 27–33-бб.]. Жағымды тұлғаның образы әрдайым жаман мен жақсыны, арзан мен қымбатты, кісілік пен пасықтықты, жомарттық пен сарандықты, ақылдылық пен аярлықты, мейірімділік пен қатыгездікті қатар алып салыстырғанда анық сомдалады. Ақынның қай өлеңін алсаңыз да қарама-қарсы ұғымдарды жеріне жеткізе айтудың антоним сөздер мен тіркестердің сәтті қолданысымен нағыз адам болып жетілудің қағидалары ашылады. Жеткілікті негіз ретінде шешендер сөзінде көп жағдайда өмірден түйген ой қорытындылары, адамдардың іс-әрекетінде ашылатын бейнелі образдар мен мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тұрақты тіркестерді қолданады. Мысалы, жаман достың адамгершілікке жатпайтын қылықтарын Абай халық ұғымында бірі шуақты күндердің символы саналатын *Күнді*, екіншісі қасіретке толы толы уайымды сәттерді білдіретін *Бұлт* сөздерін орнымен пайдаланып, жаман достың көлеңке екендігін дәлелдейді. Осы жерде ойлаудың Аристотель тапқан қайшылық заңы мен үшіншісі жоқ заңы қатысты. Қайшылық заңы шыбықты бума күйінде де, дара алып та сындыруға болмайтындығынан көрінді, яғни екі түрлі қарама-қарсы нәрсенің бір уақытта, бір жағдайда орындалмайтындығы белгілі. Осыдан ойлаудың үшіншісі жоқ заңы, яғни бір уақытта бір нәрсе туралы қайшы екі ойдың біреуі ақиқат, екіншісі жалған болатыны, үшінші ойдың болуы мүмкін еместігі расталады [4, 13-б.]. Мысалы:

Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма –жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі тұл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл,
Ғұламаһи Дауани
Солай депті ол шыншыл [3, 34-б.].

Міне, осында Абай өзінің толық адам тұжырымына енетін қағидаларға қатысты өзіне дейінгі ғұламаның сөзін келтіріп, ойының дұрыстығын дәлелдеп отыр. Өзіне дейінгі әлеуметтік ой-сана Абайға үлкен ой түсірді. «Абайдың *Толық адамын* әр замандағы ойшылдардың айтып келген ақылмен қоса, жан мен тәннен тұратын біртұтас адам болмысын еске түсіретінін айта келе, абайтанушы ғалым Мақсат Әліпхан толық адам болмысының негізін адамгершілік ілімімен байланыстырып, оны Абайдың жәуәнмәрттілік туралы пайымдауларымен түсіндірді. Одан әрі ғалым Абайдың үш сүюі мен Шәкәрімнің үш анығын

адамзат баласы тарихындағы ойшылдардың тұжырымдарына тірек ұғым болғандығын атап көрсетті. Ғалым А. Ясауидің хикметтерінде дәріптелген Құдай жолының адам бойындағы тұтастықты ақыл мен жаннан туындайтын адамшылық мінез-құлық пен әрекеттер құрайтындығын, мұның өзі Абай шығармаларында жалғасын тапқанын өз зерттеулерінде дәлелдеп берді. Мұнымен қоса, Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көзі ретінде *Құтты білік* дастанын тану керектігін, ондағы мемлекеттің кемелденуіне және адам мен қоғамның жетіліп дамуына бағдар беретін өміршең идеялардың көзі ретінде ескеру керектігін білгірлікпен талдап шықты [5, 19-б.]. Осылайша М. Әліпханның зерттеулерінен «Толық адамның» бастау көздері қайда жатқандығын аңғаруға болатын. Әсіресе, терең логика мен поэтикалық көркемдікке құрылған шешендер сөзінен Абай тәлім алды. Абайдың кара сөздері бастауын қазақтың осы шешендік сөздерінен алды. Ғұламаларды туғызған дәуірлердің қоғамдық-әлеуметтік сипаты әр дәуірдегі ойшылдарға бірдей міндет жүктеді: ол – ел тәуелсіздігі, халықтың бостандығы мен бірлігі, ақыл-ой еркіндігі, соларға жеткізер адамдық, адамгершілік қасиеттерді насихаттау. Бұл елін, жерін, халқын сүйген ерлердің болуын аңсау және оған жетудің жолдарын насихаттау болып табылады. Қай дәуірдегі болмасын ұлы ақындар мен жыраулардың, көсемдер мен шешендердің, бектер мен билердің артына қалдырған өсиет сөздері – қоғамға пайдалы көшбасшылардың тұлғалық қасиеттерін көрсету [4, 159-б.]. Жырау толғауларының негізгі идеясы – ерлікті дәріптеу. Мысалы: Қазтуған шешендігінде назар аударатын жайттың бірі – жыраудың өзіне тән образ жасау шеберлігі.

Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп.
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқамнан қосым қалар деп.

Жаратылыстағы заңдылықтарды салыстыру, теңдестіру, қарама-қарсы қою тәрізді әртүрлі әдіспен қоғам өміріндегі құбылыстарды шебер байланыстыра отырып, екі көріністегі бір текті байқаушылық – шешендік толғауларға тән қасиет [4, 128-б.]. Толғауда жеке оқиғалар суреттеліп жатпайды, ұқсас жайттар шендестіріле салыстырылып, өзара ұқсас оқиғалардың жиынтығы, түйіні, нәтижесі айтылады.

Қазақтың билері мен жыраулары қолданған риторикалық сұрақпен сөйлеу тәсілі Абайдың кара сөздерінде ой мен сезімді білдірудің басты тәсілі екендігі белгілі. Әсіресе адамның жақсы-жаман мінез құлықтары туралы жазған монолог сөздері тебіреніп, күйініп отырып қойған жаппай риторикалық сұрақтардан тұрады. Мысалы: *Адамшылықтың алды – махаббат, гаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірдің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат сезім бар. Бұл гаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп* (Қырық бесінші сөз) [4,164]. Мақал – мәтелдерді қосып сөйлеу ойлы, шешен сөйлеудің амалы екендігін түсінген Абай өлеңдері мен кара сөздерінде қазақ халқының мақал-мәтелдерін молынан пайдаланды. Әсіресе, Абайдың кара сөздерінде дәлел ретінде алынған *Би екеу болса, дау төртеу болады. Ырыс баққан дау бақпас, Бас басыңа би болсаң, Манартауға сыймассың. Бас алқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің. Өзін ар тұтқан жаттан зар тұтады. Ағайынның азары болса да, безері болмайды* тәрізді мақалдардың астарында ұлттық құндылықтар жатыр. Абай қолданған мақалдар мен мәтел сөздер – бүгінгі қоғамның идеологиясына айналған достық, ауызбіршілік, ынтымақтастық, адалдық тәрізді жалпыұлттық құндылықтар.

Ал *Отыз тоғызыншы* кара сөзінде Абай қазақ халқына тән мінездер туралы, соның ішінде арлылық, табандылық, намыстылық жайлы былай дейді: *Ат аталып, аруақ*

шақырылған жерде ағайынға, өкпе, араздыққа карамайды екен, жанын салысады екен. Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады деп, Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді деп, Ағайынның азары болса да, безері болмайды деп, Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді десін, Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған бәлеге жолығар десін. Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылды. Ендігілердің достығы – бейіл емес, алдау, дұшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық [3, 156-б.]. Осы бір абзацта бес мақалды қабаттап қолданып, ақын айтпақ ойын халықтың ел бірлігі туралы айтқан даналық сөздерімен бекітеді, мінез-құлықты жөндеуге, игілікті істерді бірлесіп атқаруға жұмылдырады, бұрынғы қазақтардың солай істегеніне иландырады. Шынында да, Абайдың *Қара сөзін* ден қойып оқыған адам оның мазмұны даналыққа құрылғанын, мақсаты – көпшілікке ой салу, сынап – міней отырып, имандылыққа үндеу, өсиет беру екенін аңғара алады. Бұрынғы шешендік сөздердің де мазмұны – философиялық ой түйіні, мақсаты – үгіт, насихат екені белгілі. Абай өмірден көріп-түйгенін, толғантқан ой-пікірін, діттеген мұратын Аристотель, Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, т.б. данышпан, ғұлама ойшылдарша тебіреніп, толғанысқа түсіп, кейінгі ұрпаққа өсиет ретінде қалдыруды ниет етті. Абай даналығы өзін танымақтық немесе жан қуаты туралы ойлардың төңірегінде өрбіді. М. Мырзахметов *Әл-Фараби мен Абай шығармаларындағы пікір сабақтастығын* әңгімелей отырып, жалпы *жан қуаты* немесе *өзін танымақтық* жайлы күрделі ой сарабына қазақ топырағында арғы заманда Әл-Фараби, соңғы дәуірде Абай ғана терең барлап барған тәрізді деген қорытындыға келеді [2, 125-б.].

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» деген еңбегі мен Абайдың қара сөздерінде адам жанына, оның ішкі және сыртқы сезім мүшелеріне талдау бергенде, жүрекке шешуші мағына береді және оны бүкіл ізгілік, рақым, шафағат атаулының шығар көзі деп таниды. Әл-Фараби: *Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес* десе [6, 289-б.], Абай *Он жетінші* қара сөзінде: *Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны – діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді, орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет* [3, 113–114-бб.], – деп асқан данышпандықпен таратып түсіндіреді.

Әл-Фарабидің көзқарасында жетілген адамдар жанның қуатымен игі істерге қол жеткізеді. Адамның өзінің қоғамға керек екенін сезінудің өзі – бақыт, өйткені ең жоғарғы игілік осы бақыттың бойына шоғырланған. Адамның бойындағы қанағаттанарлық сезім оның қоғам мүшелерінің арасында өзіне және айналасына көңілі толып, толыққанды өмір сүруімен өлшенеді. Жаны жетілген адам ғана сүюді, бағалауды үйренеді, қайырымдылыққа бара алады. Әл-Фарабидің түсіндіруінше, Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Жетілу дегеннің өзі – игілік. Адам игіліктерінің ішіндегі ең биігі саналатын бақытқа ақыл-парасат арқылы жетеді. Ақыл-парасат шынайы болуы керек. Адамда жақсы ақыл-парасат ақыл күшінің арқасында туады. Қоғамды жетілдіру арқылы адамдарды бақытқа жеткізетін өнерді логика өнері деп таниды. Логика өнері қарастыратын ақыл-парасат, даналық, тапқырлық, өткірлік, ұғымталдық, интеллектуалдық қайырымдылыққа жатады деп түсіндіреді. Әл-Фараби өнеге етіп ұсынған қайырымды қаланың әкімінде қайырымдылыққа апаратын теориялық ақыл-парасат, практикалық ақыл-парасат болу керектігін көрсетеді [6, 294-б.]. Әл-Фарабидің *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары* еңбегіндегі мақсат – адамдарды бақытқа жеткізер әділеттілік, әдептілік, білімділік, ізгілік, қайырымдылық тәрізді қадір-қасиеттермен мінсіз қоғам құру, мемлекетті нығайту. Мінсіз қоғам құрып, мемлекетті нығайтудың ойшылдар таныған

шарты – ғылым-білімнің қажеттілігі мен ерекшеліктері, адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілеті, үйлену мен бала тәрбиесі, т.б. көптеген мәселелер. Осылардың бәрінде де сөйлеу өнері басты шарт болып табылады.

М. Мырзахметов Абайдың Әл-Фарабиді оқығандығы жайлы деректің жоқ екендігін айта отырып: Абайда мол айтылып, жиі сөз болатын *Толық адам, жарым адам, адам болу, инсанияттың кәмелләттығы, бенделіктің кәмелләттығы, толық инсаният, адамшылық, адамның адамдығы, адам болу*, т.б. толып жатқан осы іспеттес терминдік мәні бар сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі, түп-төркіні Әл-Фараби еңбектеріндегі ойлар желісіне қарай сілтейді [7, 127-б.], – деп тұжырым жасайды. Мекемтас Мырзахметовтің бұл пікірі дұрыс, себебі Әл-Фараби адамның адамдығы танылар, нағыз адам болып қалудың шарттарын *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат* деген қауым кодексінде жазып қалдырды. Қайырымды қала туралы ұғым – түсініктерінде Әл-Фараби қайырымды қала бес түрлі адамдардан құралатындығын, ең құрметті адамдарға даналарды, пайымдағыштарды, маңызды істе беделді адамдарды, солардан кейін шешендер мен діни қызметкерлерді, сөзге шебер ақындарды жатқызады. Неліктен? Себебі Әл-Фарабидің айтуында даналар мен пайымдағыш шешендерде болатын ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсы қылық пен жаман қылықты айыруына көмектесетін күш. Бұл күш практикалық және теориялық болып бөлінеді. Теориялық күш – адамның дүниеде бар және қасиеті жағынан біздің жасауымызға немесе бір қалыптан екінші қалыпқа өзгертуімізге келмейтін заттарды танып білуіне көмектесетін күш. Ал практикалық күш – білім мен ақылды әрекеттен туындаған өнерге қол жеткізу [6, 33–35-бб.]. Ғұламаның бұл жерде өнер деп отырғаны – халыққа пайдалы бұйым, ақыл-парасат арқылы не істеуге болатынын және соны істеуге қабілетіміздің бар-жоғын білу. Не істеу керек екенін және соған қабілетіміздің бар-жоғы жөнінде біліп алуымызға жағдай туғызатын өнердің екі түрін көрсетеді: біріншісіне медицина, сауда, егіншілік сияқтылар жатса, екінші түріне адам өзінің жүріс-тұрысында пайдаланатын өнерлерді жатқызады. Абайда айтылатын *Толық адам мен жарым адам, инсанияттың кәмелләттығы, бенделіктің кәмелләттығы* деген түсініктер Әл-Фараби атап көрсеткен *қайырымды қала, надан қала* деген идеялармен астасып жатыр. Ғалымның *қала* деген сөзін мемлекет, қоғам мағынасында қабылдасақ, қайырымды қаланың тұрғындары игілікке ақылмен, парасаттылықпен, имандылықпен қол жеткізеді. Ал надан қаланың тұрғындары игілікке арамдықпен, алдап-арбаумен, тойымсыздықпен қол жеткізеді.

Құтты білік – жұртшылықты имандылыққа үндеп, тәлім-тәрбие беретін ақыл-өсиет түріндегі даналық сөз, сондықтан ол дидактикалық туынды болып саналады. Ежелгі түркі әдебиетін зерттеуші ғалым Асқар Егеубай Жүсіп Баласағұнның осы шығармасына арнайы зерттеу жүргізіп, оны *Құтты білік* деп атайды. Әр кездегі зерттеушілердің бұл туындыны әлеуметтік-этикалық дастан, философиялық трактат, саяси-дидактикалық дастан деген сияқты жанрлық анықтамалар бергенін, олардың қай-қайсысы да шығарманың табиғатына сай берілгендігін айта келіп, оны *дидактикалық дастан, ақылман толғаныстар, яғни ақылман дастан*, – деп атайды [8, 35-б.]. Шығарманың негізгі мақсаты – Әл-Фарабидің *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары* еңбегіндегі тәрізді адамдарды бақытқа жеткізер әділеттілік, әдептілік, білімділік, ізгілік, қайырымдылық тәрізді қадір-қасиеттермен мінсіз қоғам құру, мемлекетті нығайту. Шығарма тарауларында Баласағұн әділдік, бақыт, ақыл, молшылық сияқты қасиеттерді керек етіп алып, оларға әңгіме – кеңес құрғызады. Осында тілдің пайда, зиян келтіругегі қызметі, бақыттың жақсылыққа бастар әрекеті мен жаман қылықтары, басшы адамға керек қасиеттер, ғылым-білімнің қажеттілігі мен ерекшеліктері, адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілеті, үйлену мен бала тәрбиесі, т.б. көптеген мәселелер көтеріледі. Осылардың бәрінде де сөйлеу өнері басты шарт болып табылады.

Абайдың «Толық адам» тұжырымын талдау, оның бастау көздерін көне түркілерден және қазақтың ұлы ойшылдарынан іздеу не үшін керек? Кімдердің ой-пікірлерін негіз етіп аламыз? Азаматтық қоғамдағы идеалды адам – толық адам, ол қандай болмақ? Осы сұрақтарға жауапты біз Мағжан Жұмабаевтың шығармаларынан таба аламыз. Біз ұлықтап жүрген ұлы ойшылдар мен Алаш қайраткерлерінің де бар ғұмыры мен арман-тілегі осы азаттық ой-санадағы идеалды азаматты көру болды. Мағжан Жұмабаев:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?

Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?

Көкте – бұлт, жерде желмін гулеген,

Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар? - деген [9, 79-б.].

Мағжан ақынның айтып отырғаны – азат Тұлға. Қолына қыл бұрау түспеген, тілі күрмелмеген, дарқан ойын қалауынша айта алған ерікті адам. Ақын өлеңін талдаған ғалымдардың айтып жүргеніндей, бұл түркі бабаларымыздың бейнесі ғана емес. Бұл – келешек жастарды осындай бейнеде көргісі келетін ақын қиялы, арманы. Ақын идеалды азаматты көшпенді түркілердің бейнесінде көргісі келеді.

Ақын ескі дәуірдегі азаттық пен мықтылықты мадақтап, көшпенді түркілердің образын неге дәріптейді? Себебі Мағжан халқын сүйеді, өз халқын бейшара етіп көрсетпейді, текті, дегдар халықтың ұрпағы екенін мақтан тұтады, солай болатынына сенеді. *Мағжан поэзиясында үнемі ой үстінде, қимыл үстінде көрінетін халық бар* деп Әбділда Тәжібаев айтқандай, кең даланы еркін жайлаған, ат құлағында ойнаған, асауды ауыздықтаған, ойын бүкпесіз ашық айтқан, дарқан даласы мен орманын, кең байтақ жері мен көлін ән етіп шырқаған, өмір салтын шексіз сүйген халқы бар. Мағжан сүйген халық – асқан ақылды, данышпан, ержүрек, қайратты, қиялы жүйрік, білгір, талантты, өнерлі халық [9, 174–175-бб.].

Көне түркілер дәріптеген Адам мен жер – Мағжан поэзиясының ең күшті халықтық рухы. Міне, осындай халықтың ұрпағы – рухты, таза жүректі, жеңімпаз, қырандай қанатты, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты. *Мен сенемін жастарға. Алаш атын аспанға шығарар олар бір таңда*, – дейді Мағжан. Алаш азаматтары рухындағы жастар – қазіргі қоғамның идеалды азаматы болмақ.

Олай болса, қазіргі қоғамның идеалды азаматы қандай болмақ? Ол – тарихи санада кодталған идеалдар мен ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген Тұлға. Ұлттық код – санадағы ұлттық болмыс пен құндылықтардың жиынтығы. Ол – жаһандану дәуіріндегі ұлттық болмысты сақтап қалатын иммунитет. Халықтың өзіне деген құрметін оятатын қозғаушы күш.

Тарих қойнауында қатпарланған даналық көздері қазіргі жаһандану заманында өрбіп келе жатқан нигилистік көзқарастарға қарсы тұратын дүниелер болып табылады. Оларды талдау, зерделеу, насихаттау арқылы ұлттық мәдениетімізді сақтауға, дамытуға мүмкіндік ашатыны анық. Бұлар жас ұрпақтың философиялық мәдениетін, ойлау деңгейін біршама көтереді. Жастарды өмірлік құндылықтар рухында жүйелі және саналы түрде тәрбиелемей, тек материалдық игілік жолында тәрбиелеудің табысты болмасы анық. Өйткені қазіргі прагматизм – табыскерлік мүддені жоғары қоюшылық руханилықтан алшақ құндылықтарды егетіні белгілі.

Тілдің дамуындағы көркемдік сипатты қадірлеу түркілік кезең үшін өте маңызды болғанын білеміз. Кез келген мәдениеттің тамыры тарих қойнауына тереңдеп кетеді. Өткен ұрпақтың рухани мұрасын игеру, тарихи жадыны қалпына келтіру еліміздің гүлденуіне, қоғамның рухани дамуына мол мүмкіндік береді. Инжу-маржандарға жататын дүниелерге философиялық пайымдаулар жасап, әрбір сөзінің мағынасын ашу, өмірмен байланыстыра тұжырым жасауға үйрету халықтың этикалық санасының деңгейін көтереді.

Адамның болмысы өзі туып өскен, тәрбиеленген мәдениеттің болмысына қатысты толысады. Бүкіл әлемдік өркениетте лайықты орнымызды алатын кез туды. Басқа әлем халықтары сияқты, қазақ халқы да мәдени ғылыми философиялық ойлары бар халық.

Мұндай халық әлемдік мәдениеттен лайықты орнын алуға тиіс. Қазақ халқының тарихындағы ұлы тұлғалардың еңбектеріндегі қаланған ой-пікірлер, афоризмдер арқылы сол дәуірдегі халықтың дүниетанымындағы тереңдікті, ойшылдықты, саналылықты түйсінуге болады. Соның біразын мысалға алып көрейік:

Тоныкөкте:

Жауыңды басындырма, халқыңды ашындырма.

Күші толып, кемеліне келмесе ел,

Күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмес ер.

Пәтуасыз ер – елге сор.

Пәтуасыз табылса, ол халықтың қанша соры бар десеңізші!

Түнде – ұйқы көрмедім, күндіз – күлкі көрмедім; қызыл қаным төгілді, қара терім сөгілді; күшімді сарқа жұмсадым, жасауға да шаптым құрсанып – бәрі елім үшін!

Білге қағанда:

Ел болып бірігуден асқан бақыт жоқ.

Нағыз ер «дүние-мал» деп дірілдемес болар.

Түркіні бұзар – тәтті сөз. Нағыз ер «дүние-мал деп дірілдемес болар». Дүниеқоңыздық пен тойымсыздық есіңді алып, еркіңнен айырады.

Тастағы жазудан тағылым алғайсың!

Күлтегінде:

Бегі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы жауласқан, бегі менен қарашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады.

Халқына бегі, бегіне халқы сенген ел ұзақ жасайды.

Тату елге – тыныштық пен тоқшылық нәсіп.

Күшке күш қосылса – құп, елге ел қосылса – құт.

Билеушісі біліксіз елдің жұрты жалтақ келеді.

Халқын жұтатпаған қаған бақытты.

Елін сүйген ер бақытты.

Әл -Фарабиде:

Білім және атамұраны жақсы тәрбиемен безеу керек.

Білімді болу деген – жаңалық ашуға қабілетті болу.

Тәрбиелеу дегеніміз – адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту.

Ең тамаша әрекет – бақытқа қол жеткізетін еркіндік. Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді.

Ғақлия көзбен қарасаң,

Дүние – гажап, сен – есік.

Жаһалы көзбен қарасаң,

Дүние – қоқыс, сен – меншік.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,

Таңда адал дос өз теңіңнің ішінен.

Ең тамаша әрекет – бақытқа қол жеткізетін еркіндік.

Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болады.

Жүсіп Баласағұнда:

Кімде-кім халқынан алмаса тәлім, Оны үйрете алмас ешбір мұғалім.

Бек қызыққа құмар болса, қалған елдің күні қараң.

Бақыттың белгісі – білім. Ақылды сөз алтын табаққа жеткізер. Дос адам маңайыңды жұмақ етер.

Жай халықсыз болмайды іс те, ештеңе – жайлап сөйлес, жөнсіз билеп-төстеме.

Сараң бек ел билей алмайды.

Ақылсыз адам – мәуесіз ағаш секілді.

Көңіліңе қарай дос таңда, күшіңе қарай жүк таңда.

Ел билеу үшін ақыл, жүрек, ой керек.

Ұлық болсаң – кішік бол.

Қожа Ахмет Ясауиде:

Халқыңа қызмет ет, Ізгілерге ізет ет,

Жаны жақсы жайсаңдарға құрмет ет.

Көңілің толсын қанағатқа.

Тақуа болма, тентек болма – зашық бол.

Тәубесі жоқтың – көңілі арам.

Тәубесі бардың – нұры бар.

Арам жеген әкімдер, параға құныққандар өкініш отына өртенеді [10, 5–26-бб.].

Осы келтірілген афоризмдерде көтерілген ортақ мәселелерді топтастырсақ, бәрінде ортақ ойдың бар екенін аңғарамыз. Бұлар: халық пен ел билеушілерінің ара қатынасы, тоқшылық пен тыныштық, татулық пен ауызбіршілік, ақыл мен жүректің, ойдың бірлігі, қанағатшылдық пен тәубешілдік, достық пен сүйіспеншілік, тәуелсіздік пен еркіндік, дүниеқоңыздық пен тойымсыздық, ұлық болу мен кішік болу, өнегелі іс пен ізгілік, қайырымдылық пен жомарттық, т.б. Мұның бәрін қоссақ, *идеалды адам қандай болу керек?* деген сұраққа жауап аламыз. ...Тарихи тұлғалардың әрбір сөзіндегі ойларды білім беру ісінің ұстанымдары етіп алар болсақ, қателеспейміз.

Осы келтірілген өсиеттерді болашақ ұрпақ жадында сіңдіріп тәрбиелеуге атсалысу – қазіргі қазақстандық білім беру жүйесінің абзал борышы.

Қорытынды

Абайдың *Толық адам* ілімін ұлт жадының тұғырнамасы деп қабылдауымыз керек деп ойлаймын. Сонымен, «Толық адам» дегеніміз кім! Ол қандай адам? «Толық адам» моделін жасауда ғылыми көпшілік Абайдың «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» деген жолдарын басшылыққа алып жүр. Сонда «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» қалайша «Толық адамның» шарттары бола алады? Бұл сұрақты таратып түсіндірер болсақ, бұлардың әрқайсысы сандаған кісілік қасиеттерге ие. «Ыстық қайрат» ұғымына кіретін түсініктер, ең алдымен, еңбекқорлықпен және ержүректілікпен ұштасып жатады. Адам бойындағы еңбекқорлық пен ержүректілік – бір-біріне жақын ұғымдар, бірінсіз-бірі күні жоқ: іске белсене кірісу, алған бетінен қайтпау, алға қойған мақсатына жетпей тынбау, қиындықтан қашпау, шаршамаудың ізгі амалдарын жасау, батырлық, қайсарлық, күштілік, намысшылдық, табандылық, тәуекелшілдік сияқты ұғым-түсініктер кіреді. «Нұрлы ақыл» ұғымына зеректік, алғырлық, білгірлік, тектілік, жақсылыққа құштарлық, сөзге шешендік, ойға жүйріктік, әділ баға берушілік, рухани саулық, эмоционалдылық сияқты қасиеттер енеді. «Жылы жүрек» ұғымына сүйкімділік, жан көркемділігі, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, сөзінде тұрушылық, үлкенге ізет, кішіге құрмет жасаушылық, мәрттік сияқты толып жатқан қасиеттер жатады.

Бұл аталған қасиеттер – Абайға дейінгі мұраларда, тіпті көне дәуір туындыларында үнемі үзілмей көтеріліп, дәріптеліп келе жатқан мәселелер. Адам адам болып жаратылғалы бақытты өмір сүру, дұрыс қарым-қатынас жасау, өмір сүретін ортасы-елін, жерін сүю қағидалары қалыптасып, жетіліп келеді. Өз дәуірінде М. Қашқари да түрік адамының әлеуметтік келбетіне мән берді. Ол өзі жөнінде: «Мен түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі текті тайпаларынан, соғыс ісінде мықты найзагерлерінен боламын» [11, 85-б.], - деген еді. Осында аталған қасиеттердің қайсысы болмасын кісілік-имандылық, ізгі ниетті тамаша мінез-құлқ,

іс-әрекетке икемділік, өз ісі мен сөзін қорғауға қабілеттілік тәрізді толық адамның келбетін жасауға қатысып тұр. Әдетте толық адамның бойында болатын кісілік қасиеттер тілімізде мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, бейнелі тіркестерден жиі көрініс беретіндігі белгілі. М. Қашқари сөздігінде де кісілік келбетті айғақтайтын мақал-мәтелдер мен даналық сөздерге жиі көңіл бөлінген. Мысалы: «Су ішірмеске сүт бер» [11, 259-б.], «Түзумен ұрыс, бұзықпен ұстаспа» [11, 212-б.], «Сынамаса – алданар, сақтанбаса – алдырар» [11, 287-б.] деген даналық тіркестер қайырымдылықты, шешендікті, жауынгерлікті, батылдықты, жеңімпаздық рухты сипаттайтын тіркестер.

Мұндай адамшылық сипаттарды Орхон ескерткішінен де, «Құдатқу білік» дастанынан да, ежелгі шешендік сөздерден де кездестірдік. Бұлардың бәріне тән ортақ ой – құтты қоғамды құрайтын адамдардың адамшылық мінез-құлқын дәріптеу, соған үндеу. Адамдық қасиеттердің басында елді сүю, жерді сүю, халқын сүю ниеті жатыр. Мысалы, ежелгі түркі шешендерінің қатарында саналатын Анақарыс айтқан сөздерден халқын сүюдің үздік үлгісін көреміз. «Медокқа» арналған шешендік толғауында Анақарыс адамның бойындағы жағымсыз қасиеттерді сынап, ондай қасиеттерден скифтердің бойын аулақ ұстайтынын, табиғатында бауырмашыл, таза, батыл да әділ халық екендігін мақтан тұтады. Анақарыс өзін эллиндіктердің тілінде таза сөйлей алмағандығын кемсіткен афиналықтарға: «Адам мен адамның айырмашылығы – тілі мен атақ-даңқында емес, ақылында. Скифтер сүйектен өткізіп айтқан сөзді келеке қылмайды, керісінше, жеріне жеткізіп айта алмаған сылдыр сөзді мақтамайды. Егерде жақсы ниетті, адал істі жеткізуге арналса, одан артық қасиетті құрал болмайды. Сыртынан күліп, ішінен күңіреніп тұрып айтқан сөзіңді ғана скифтер жаманатқа балайды. Мәселе сөзде емес, пиғылыңда», – деп халқы қадір тұтқан қасиеттерді жеріне жеткізе айтқан еді [12, 150-б.].

«Күлтегін» дастанынан да толық адам болудың басты қасиеттері – елі мен жерін сүю екендігін ұқтық. Дастанда ел басқарған адамдардың біліктілігі, ақылдылығы, күштілігі, адалдығы, бауырмалдығы, парасаттылығы және оған кереғар қасиеттер қарама-қарсы жағдаяттарда алынып суреттеледі. Дастанның бастапқы жолдарында: 3. «Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да білікті, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі (билікті) етті» деп, қуатты мемлекет, бақытты қоғам құрғандығын жырлайды. Келесі жолдарда: 5. «Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары да біліксіз еді, әлсіз болған еді. 6. Бектері, халқы түз (адал) болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендіктен, інілі-ағалының кектескендігінен, бектер мен халықтың ымырасыздығынан түркі халқы елдігінен, елінен айрылды» [13, 170-б.] деп, бақытсыздыққа, кіріптарлыққа, бодандыққа ұшыратқан қасиеттерді алға тартады, содан сақтандырады.

Ж. Баласағұн «Құдатқу білік» дастанында түркі жұртының бойындағы асыл қасиеттерді – кісілік, имандылық, адамшылық, білімділік, парасаттылық, еркіндік, іскерлік, ұлағаттылық, намысшылдық, жүректілік, елді қорғау деп түсіндірді. Мысалға: Жүректі ер ар-намысшыл келеді, намысты ер тек күресіп өледі (2291-бәйіт). Адамдыққа – сен де жаса адамдық, кісіліктің жолы солай қаланбақ (2308-бәйіт). Тілесен сен сөздің өткір, ашығын, сұрағанда турасын айт, асылын (4300-бәйіт). Мақтан тұтсын десең жұртым өзіңді, қылығыңды – әз, жарық ұста жүзіңді (4283-бәйіт). Баласағұн пайымдауларынан туатын қорытынды тұжырым мынау: құттың көзі –кісілік, құттың құты–парасат, адамшылық [14].

Әрине, «Толық адам» тұжырымының бастау көздерін бір мақаланың аясына сыйдыру мүмкін емес. Біздің мақсатымыз – көпшіліктің назарын осы айтылған мәселелерге аудару және келешек зерттеулерге бағыт-бағдар беру. Бүгінгі өзгермелі қоғамда адамдыққа бой ұрған тұлғалардың кісілік қасиеттерін дәріптейтін тарихи мұраларды зерделеу ұлтты кемелдендіретін, рухани саналарды жаңғыртатын құндылықтарды айырып ажыратуға көмектеседі. Абайдың кемел адам ойлары акын өмір сүрген дәуірде туған жоқ, көне түркі

және орта ғасыр мұралары мазмұнында көрініс тапқан. Сондықтан Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көздері көне дәуір, орта дәуір ойшылдарында жатыр десек, қателеспейміз. Кейінгі дәуірдегі өмір сүру қағидаларынан алынып туындаған Абай афоризмдері – ақынның еңбекке, өнер-білімге, адамгершілікке, шынайылыққа, қайырымдылыққа, т.б. қасиеттерге үндеген адамдық, ағартушылық идеяларының жемісі. Сонда бүгінгі адамдардың санасын өзгертетін факторлар қазақтың ұлы ойшылдары мен Алаштанушы қайраткерлердің еңбегінде және рухани мұраларында жатыр деп толық айта аламыз. Абай шығармалары мен қоса, бабалар сөзі мен рухани мұралардағы жазбаларды бүгінгі қоғаммен байланыстыра оқытудың маңызы зор. Ұлы тұлғалардың қанатты сөздері, даналық ойлары – тәуелсіздігіміздің баяндылығын, елдігіміздің жасампаздығын, рухтың биіктігін, рухани болмысымыздың тереңдігін танытатын асыл қазыналар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 215 б.
2. Мырзахметов М. Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
3. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
4. Қосымова Г.С. Шешендік өнер негіздері. – Алматы: Ақнұр, 2018. – 255 б.
5. Әліпхан М. Адамгершілік ілімі және хакім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 470 б.
6. Әл-Фараби. Философиялық трактаттары. – Алматы: Ғылым, 1973. – 448 б.
7. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
8. Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 320 б.
9. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 447 б.
10. Акишева А. Бабадан қалған асыл сөз. – Алматы: Раритет, 2015. – 199 б.
11. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т.1. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
12. Жұртбаев Т. Дулыға. 1-т. – Алматы: Жалын, 1994. – 365 б.
13. Әдеби жәдігерлер. 1-т. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 504 б.
14. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

REFERENCES

1. Egeubai A. Qulabyz [Qulabyz]. – Almaty: Jazushy, 2001. – 215 b. [in Kazakh]
2. Myrzahmetov M. Auezov jane Abaitanu problemalary [Auezov and the problems of Abai studies]. – Almaty: Gylym, 1982.– 296 b. [in Kazakh]
3. Qunanbaev A. Eki tomdyq shygarmalar jinagy [Collected works in two volumes]. 2-t. – Almaty: Jazushy, 1986. – 200 b. [in Kazakh]
4. Qosymova G.S. Sheshendik oner negizderi [Fundamentals of public speaking]. – Almaty: Aqnur, 2018. – 255 b. [in Kazakh]
5. Aliphan M. Adamgershilik ilimi jane hakim Abai [Humane Teaching and Hakim Abai]. – Almaty: Qazaq kitaby, 2020. – 470 b. [in Kazakh]
6. Al-Farabi. Filosofiialyq traktattary [Philosophical treatises]. – Almaty: Gylym, 1973. – 448 b. [in Kazakh]
7. Myrzahmetuly M. Abai jane Shygys [Abai and the East]. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 208 b. [in Kazakh]
8. Egeubaev A. Kisilik kitaby [The Book of Humanity]. – Almaty: Gylym, 1998. – 320 b. [in Kazakh]
9. Jumabaev M. Shygarmalary [Works]. – Almaty: Jazushy, 1989. – 447 b. [in Kazakh]
10. Akisheva A. Babadan qalghan asyl soz [A noble word left over from an ancestor]. – Almaty: Raritet, 2015. – 199 b. [in Kazakh]
11. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish Dictionary]. T.1. – Almaty: HANT, 1997. – 592 b. [in Kazakh]
12. Jurtbaev T. Dulyga [Helmet]. 1-t. – Almaty: Jalyn, 1994. – 365 b. [in Kazakh]
13. Adebi jadigerler. 1-t. Kone dauirdegi adebi eskertkishter [Literary relics. Item 1 literary monuments of antiquity]. – Almaty: Taimas baspa uii, 2007. – 504 b. [in Kazakh]
14. Balasagun J. Qutty bilik [Qutty bilik]. – Almaty: Jazushy, 1986. – 616 b. [in Kazakh]

Г. САҒИДОЛДА¹, Г. ЖЫЛҚЫБАЙ², Ы. ҚҰТТЫМҰРАТОВА³

¹филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: asem963@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

³PhD, Нөкіс мемлекеттік педагогика институтының доценті

(Өзбекстан, Қарақалпақстан, Нөкіс қ.), e-mail: quttimuratova@mail.ru

ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша)

Аңдатпа. Тіл тек коммуникативтік қызметте жұмсалып қана қоймайды, сонымен қатар тіл иесі – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған іс-тәжірибесін, рухани әлемін, құндылықтар жүйесі мен даналығын бейнелейді. Сондықтан тілдің сөздік қазынасы мен грамматикалық құрылым құрылысында адам ойының, ата-бабалар ұрпақтарының бақылаулары мен тәжірибесінің барлық жетістіктері тіркеледі, сақталады және ұрпақтарға беріледі. Мұнда әсіресе тілдің лексикалық қорының аксиологиялық-танымдық мәні ерекше болып келеді.

Өзара жақын туыстық қатыстылықта болып келетін қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің сөз қазынасында осы тілдерге ғана емес, жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздік қордың бар екені сөзсіз. Дей тұрғанмен осы тілдер арасындағы лексика-семантикалық ортақтықтар мен ерекшеліктерді, лексиканың, этнотанымдық функциясының табиғатын ашу үшін барлық сөздік қорды лексика-тақырыптық топтарға жіктей отырып зерттеудің маңызы зор.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдеріндегі тақырыптық тұрғыдан топтастырылған лексикалық бірліктер бұл халықтардың төлтума мәдениеттеріндегі азды-көпті ерекшеліктерге нақты жауап береді. Халықтың өмір сүру салтының, тіршілік ету жағдайының өзгеруі, сондай-ақ, рухани өмір, күнделікті өмір және басқа да факторлар тілдің лексикалық қорына тікелей әсер етеді. Қыпшақ тобы тілдерінде диалектілер көп кездеседі. Сөздердің бір бөлігі белгілі бір диалектіге ғана тән. Олардың кейбіреулері ежелгі түркі лексикалық бірліктер ретінде сақталған. Мұндай сөздерді анықтау және зерттеу үшін семантикалық материал жағынан өте құнды деректерді ұсынады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын оқытуда оның сыртында, моңғол, алтай тілдерінің деректері бірқатар құнды фактілерді ұсынады. Қыпшақ тобы тілдеріндегі ежелгі түркі лексикасының қабатын зерттеуде қызығушылық орын алады. Тұрмыстық лексика қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тарихын, сонымен бірге әр

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сағидолда Г., Жылқыбай Г., Құттымұратова Ы. Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №3 (125). – Б. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>

***Cite us correctly:**

Sagidolda G., Jylqybai G., Quttymuratova Y. Turmystyq leksikanyn etnomadeni mazmuny (qazaq, qaraqalpaq, qyrgyz tilderi materialdary boiynsha) [Ethnocultural Content of Household Vocabulary (Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2022. – №3 (125). – B. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>

халықтың этногенезін қарастыруда бай материалдар ұсына алатынымен ерекшеленеді. Тұрмыстық лексика қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тарихын, сонымен бірге әр халықтың этногенезін қарастыруда бай материалдар ұсына алатынымен ерекшеленеді. Мақала қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын синхрондық аспектіде салыстыра зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: грамматикалық құрылым, лексика, семантика, тұрмыстық лексика, этногенез, қыпшақ тобы.

G. Sagidolda¹, G. Zhylybay², Y. Kuttimuratova³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: asem963@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylybay@ayu.edu.kz

³PhD, Associate Professor of Nukus State Pedagogical Institute

(Uzbekistan, Karakalpakstan, Nukus), e-mail: quttimuratova@mail.ru

Ethnocultural Content of Household Vocabulary

(Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)

Abstract. The language is not only used in communication activities, but also reflects the centuries-old experience, the spiritual world, the system of values and the wisdom of the native-speaking people. Therefore, in the construction of the vocabulary and grammatical structure of the language, all the achievements of human thought, observations and experience of generations of ancestors are recorded, preserved and transmitted to descendants. Especially the axiological and cognitive significance of the lexical fund of the language.

Undoubtedly, in the treasury of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, which are closely related to each other, there is a vocabulary common not only for these languages, but also for the Turkic languages as a whole. At the same time, in order to reveal lexico-semantic commonalities and features between these languages, the nature of vocabulary, ethno-linguistic function, it is important to study the entire vocabulary, classifying it into lexico-thematic groups.

Thematically grouped lexical units in the Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak languages give a clear answer to the few features in the distinctive cultures of these peoples. Changes in lifestyle, living conditions of the population, as well as spiritual life, daily life and other factors have a direct impact on the lexical fund of the language. Dialects are common in the languages of the Kipchak group. Some of the words are inherent only in a certain dialect. Some of them have been preserved as ancient Turkic lexical units. To identify and study such words, very valuable data from the point of view of semantic material is offered.

In teaching everyday vocabulary of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, in addition, the data of the Mongolian, Altai languages represent a number of valuable facts. Of interest is the study of the layer of ancient Turkic vocabulary in the languages of the Kipchak group. Household vocabulary differs in that it can offer rich material for studying the history of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, as well as the ethnogenesis of each nation. Household vocabulary differs in that it can offer rich material for studying the history of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, as well as the ethnogenesis of each nation. The article is devoted to the comparative study of the everyday vocabulary of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages in the synchronous aspect.

Keywords: grammatical structure, vocabulary, semantics, household vocabulary, ethnogenesis, Kipchak group.

Г. Сагидолда¹, Г. Жылкыбай², Ы. Куттымуратова³

¹доктор филологических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(Казахстан, г. Астана), e-mail: asem963@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

³PhD, доцент Нукусского государственного педагогического института

(Узбекистан, Каракалпакстан, г. Нукус), e-mail: quttimuratova@mail.ru

Этнокультурное содержание бытовой лексики (по материалам казахского, каракалпакского, кыргызского языков)

Аннотация. Язык не только используется в коммуникативной деятельности, но и отражает многовековой опыт, духовный мир, систему ценностей и мудрость народа – носителя языка. Поэтому в построении словарного сокровища и грамматического строя языка фиксируются, сохраняются и передаются потомкам все достижения человеческой мысли, наблюдений и опыта поколений предков. Особенно аксиологически-познавательное значение лексического фонда языка.

Несомненно, в сокровищнице казахского, каракалпакского, кыргызского языков, находящихся в близком родстве между собой, имеется словарный запас, общий не только для этих языков, но и для тюркских языков в целом. Вместе с тем, для раскрытия лексико-семантических общностей и особенностей между этими языками, природы лексики, этноязыковой функции важно исследовать весь словарный запас, классифицируя его на лексико-тематические группы.

Тематически сгруппированные лексические единицы в казахском, кыргызском, каракалпакском языках дают четкий ответ на малочисленные особенности в самобытных культурах этих народов. Изменение образа жизни, условий жизни населения, а также духовная жизнь, повседневная жизнь и другие факторы оказывают непосредственное влияние на лексический фонд языка. В языках кипчакской группы диалекты распространены. Часть слов присуща только определенному диалекту. Некоторые из них сохранились как древнетюркские лексические единицы. Для выявления и изучения таких слов предлагаются очень ценные с точки зрения семантического материала данные.

В преподавании бытовой лексики казахского, каракалпакского, кыргызского языков, кроме того, данные монгольского, Алтайского языков представляют ряд ценных фактов. Интерес представляет изучение пласта древнетюркской лексики в языках кипчакской группы. Бытовая лексика отличается тем, что может предложить богатый материал для изучения истории казахского, каракалпакского, кыргызского языков, а также этногенеза каждого народа. Бытовая лексика отличается тем, что может предложить богатый материал для изучения истории казахского, каракалпакского, кыргызского языков, а также этногенеза каждого народа. Статья посвящена сравнительному изучению бытовой лексики казахского, каракалпакского, кыргызского языков в синхронном аспекте.

Ключевые слова: грамматическая структура, лексика, семантика, бытовая лексика, этногенез, кипчакская группа.

Кіріспе

Тұрмыстық лексика өте кең, сондай-ақ тілдің сөздік құрамының маңызды бөлігін құрайды. Ол ең қажетті өмірлік маңызды ұғымдарды білдірумен байланысты болады. Тұрмыстық лексиканың семантикалық қабаттары күнделікті өмірде адам тұрмысының

көптеген жақтарын қамтиды. Соған орай, қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің тұрмыстық лексикасын зерттеу лексика-семантикалық ерекшеліктерін, лексиканың осы саласының қызмет ету сипатын анықтап қана қоймай, халықтың материалдық мәдениетімен, оның қазіргі және тарихи өткенімен танысуға мүмкіндік береді. Бұл тақырыптық топтың лексикалық бірліктері халықтың өзіндік өмірінің кез келген саласында аздаған ауытқуларға нақты жауап береді. Өмір сүру ортасының, рухани өмірдің, тұрмыс жағдайының өзгеруі және басқа да факторлар қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің сөздік құрамына әсер етеді. Оларды оқыту тіл тарихы тұрғысынан да ғылыми маңызға ие болады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің диалектілері мен ауызекі сөйлеу тілінің тұрмыстық лексикасы халықтың материалдық мәдениетінің тарихымен тығыз байланысты сонымен қатар, көне, сирек кездесетін тілдерден тұрады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз әдеби тілдерінде жоқ көптеген сөздерді қамтитын тұрмыстық лексиканы оқыту көптеген жағдайларда тіл тарихын, сондай-ақ, халықтың этногенезін зерттеуге арналған бай материал болып табылады. Сонымен қатар, ол қазақ, қырғыз, қарақалпақ әдеби тілдерінің терминологиялық жүйесін байыту көздерінің бірі бола алады.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің диалектілері мен сөйлеулерінде әдеби тілде тіркелмеген көптеген сөздер бар. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын түрік, алтай, моңғол тілдерінің деректерімен салыстыра отырып, оқу тілдерінің мәселелерін баяндау үшін бірқатар құнды деректер бере алады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі ежелгі түркі лексикасының зерттелуі сөзсіз қызығушылық тудырады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің жекелеген диалектілері мен говорларында және осы тілдердің тиісті лексемаларын салыстыру жүргізумен қатар, олардың арасындағы тікелей байланыс тарихи жоққа шығарылады.

Тұрмыстық лексика ол лексиканың ең үлкен пәндік-тақырыптық топтарының бірі. Мысалы: еңбек құралдары, үй тұрмысындағы заттар және әртүрлі құбылыстар, тұрғын үйлер, әшекейлер және т.б. киім атаулары да жатады.

Ежелгі заманнан бері қолөнершілердің арасында түрлі құрал-жабдықтарды, шаруашылық заттарды дайындау маңызды орын алады. Үй бұйымдары, ыдыс-аяқ, тұрғын үй бұйымдары тұрмыста кеңінен пайдаланылады. Олардың кейбір түрлері ғасырлар бойы қолданылып келеді. Сондықтан лексика-семантикалық топтардың деректері тарихи-экономикалық дерек ретінде, бір жағынан, лингвистикалық, екінші жағынан, тарихи-экономикалық дерек ретінде қызығушылық тудырады.

Мақалада тұрмыстық лексиканың лексика-семантикалық тобы (ЛСТ) үй жабдықтарына байланысты болып келеді. Олар: киім мен әшекей бұйымдардың атаулары, тұрғын үйлер мен оның бөліктерінің атаулары, шаруашылық құрылыстарының атаулары, еңбек құралдарының атаулары, былғарыдан және жүннен жасалған бұйымдардың атаулары ретінде сипатталады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын жүйелі зерттеу бір тіл шегінде сөздің дамуын, оның семантикасының кеңеюі мен тарылуын ұсынуға мүмкіндік береді.

Лингвистикадағы «тұрмыстық лексика» ұғымының бір мағыналы анықтамасы жоқ. Тұрмыстық лексика мәселелеріне арналған арнайы зерттеулерде осы ұғымның мазмұнына авторлар адамның күнделікті өмірінің заттарын, құбылыстарын және әрекеттерін белгілеу және оның шаруашылығын жүргізу үшін қызмет ететін барлық сөздерді қамтиды. Демек, «тұрмыстық лексика» ұғымына тұрмыс, үй өмірі және үй шаруашылығымен байланысты заттарды белгілеумен қызмет ететін тілдің барлық сөздері кіреді. Адамның тұрмысы өте жан-жақты болғандықтан, тұрмыстық лексиканың сөздік қоры түрлі және көп болып келеді.

Материал және зерттеу әдістері

Қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы туралы мәселені қарастырмастан бұрын «әдеби тіл» дегеніміз не және оны қалай пайымдаған жөн деген мәселенің басын ашып алу қажет. «Әдеби тіл» дегеніміз не, ол қай салада қалыптасады деген сұрақтардың тоқ етер жауабы әлі қойылған жоқ. Бүгінгі күнге дейін «қазақ әдеби тілі», «жалпыхалықтық тіл» деген атаулар бір-бірінен ажыратылып, нақты байламға келе қойған жоқ. Қазақ тіл тарихының өзіндік болмысы, өзіндік ерекшеліктері, ережелері, айырмашылықтары, лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық бірліктерінің қолданылу өрісі сияқты т.б. өзекті мәселелер әлі де зерттеліп жатыр. Б.Момынова өз еңбегінде үнемі даму мен жетілу үстіндегі қазақ әдеби тілінің мәселелері мен оның өзіне тән белгілеріне де тоқталған болатын [1, 24-б.].

Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, тілдік құрылымы барынша жетілген, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жіктеліп айқындалған тіл болып саналады. 2012 жылы жарық көрген 15 томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде 150 мыңнан астам сөз бен сөз тіркесі тіркелсе, осы сөздіктің сығымдалған нұсқасы «Қазақ сөздігінің» мәліметіне сүйенсек, оның сөздік құрамында 106 мың лексикалық бірлік бар екен [2, 2-б.].

Қырғызстан – Орта Азияда орналасқан тәуелсіз ел. Жер аумағы – 198,5 мың км². Халқы – 5,2 миллион адам. Қырғыздар (60,6%), орыстар (15,3%), өзбектер (14,3%), украиндер, татарлар, қазақтар, ұйғырлар, немістер, тәжіктер, дүнгендер, т.б. ұлт өкілдері тұрады. Ресми тілдері – қырғыз және орыс тілдері. Олардың аралық бұтаққа жататын түркі халықтарының ішіндегі саны жағынан алғашқы орында.

Қарақалпақ тілі – Өзбекстан Республикасы құрамындағы Қарақалпақ Автономиялы Республикасында тұратын қарақалпақ халқының тілі. Қарақалпақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады.

Профессор Н.А. Баскаков қарақалпақ тілінде дыбыстардың артикуляциялық базасы тілі арты болып келетінін ескере келіп, бұл тұрғыдан қарақалпақ тілі қазақ, ноғай тілдеріне жақын деген пікір айтады [3, 25-б.]. Түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағына жататын [4, 103-б.; 5, 584-б.; 6, 580-б.] қарақалпақтардың саны туралы нақты мәлімет жоқ. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында: «Қарақалпақстан Республикасы – Өзбекстан Республикасының құрамындағы ұлттық мемлекеттік құрылым. Жер аумағы – 164,9 мың км, халқының саны – 1,420 млн (1995 ж.) адам. Қарақалпақтар бүкіл тұрғындардың 32,1 пайызын, өзбектер – 32,25%, қазақтар – 26,36%, түрікмендер – 5%, орыстар – 1,6%-ын құрайды. Астанасы – Нүкіс қаласы. Ресми тілі – өзбек, қарақалпақ тілдері [6, 578-б.], - деген мәліметтер келтіреді.

Соңғы жылдары тіл білімінде зерттеуге назар аударудың күшеюі байқалды. Бірқатар түркі тілдерінің лексикасы бойынша материалдар саны жекелеген мәселелерінің лексикасы қарастырылды. Бұл зерттеу тұрмыстық лексикасына арналған зерттеулер қатары ретінде өзіндік ерекшеліктерді көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексиканы зерттеген жұмыстар көп емес. Қазақ тұрмысын зерттеу кезінде кейбір аспектілер этнографиялық жұмыстарда көрініс тапқан. Олар: Е.Н. Жанпейісов [7], В.М. Вербицкий [8], В.В. Радлов [9], Л.П. Потапов [10], В.И. Эдоков [11], Е.М. Тошакова [12; 13] және басқалардың зерттеулері.

Әлеуметтік семантикалық белгілерде өзіндік тілдік ерекшеліктер байқалады. Осы орайда, бірдей белгілер бір сөз емес, тұтас бір сөзге де тән, яғни, бұл семантикалық топтар, белгілер, сөздер лексикаға біріктірілуі мүмкін.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының мәдени тарихында ұлттық киім-кешек маңызды орын алады. Халықтың тарихи дамуы мен көркем шығармашылығының жылнамасын да атап өту керек. Материалдық мәдениеттің тұрақты элементтерінің бірі бола отырып, ол тек этникалық және географиялық ортаны ғана емес, сонымен қатар

экономикалық даму деңгейінде, әлеуметтік-экономикалық жағдайын да айқын көрсетеді. Қазақтардың киімінен де адамның жынысын, жасын және отбасылық жағдайын байқауға болады. Тұрғын үйлер, аулалық және шаруашылық жапсарлас құрылыстарда да халықтың материалдық мәдениетінің аса айқын элементтері көрініс табады.

«Үй» ұғымын белгілеу үшін қыпшақ тілдерінде бірнеше сөз түрі бар. «Үй, тұрғын үй», қазақ тілінде кең контексте қолданылады және бірнеше мағынасы бар: «киіз үй», «жазғы үй», «үй» деген мағыналық топқа бөлінеді.

Көшпелі өмір салтына байланысты қазақтарда, қарақалпақтарда, қырғыздарда және басқа түркі тілдес халықтарының әр түрлі уақытша тұрғын үйлері ерекшеленіп келеді. Оларды дайындау үшін пайдаланылатын формалар мен түрлі материалдар бар. Мысалы: қаз., ққал., «киіз», қырғ. «кииз» деп аталса, басқа түркі тілдері оның сыртында: алт. «кийис», түрк. «кидис», башқ. «кийиб», құм. «кийиз», тат. «кийиз», тув. «кидис», хак. «киис» деп аталады. «Киіз үй» дегеніміз қабықпен қапталған үй деген мағынаны білдіреді. Жаңа отау тіккен, яғни, жас жұбайлардың тұрғылықты мекенін қаз., ққал., «шатыр, киіз үй», қырғ. «кішкентай киіз үй» деп атаса, басқа түркі тілдерінде: түрк. «шатыр», тув «алаждар жүрекше оба», «16 жүрекшеден жасалған жабық шатыр» десе, шор. «аланчугтан жасалған киіз үй, қабықпен қапталған, кейде оны киізден жасалған «киіз үй», түрк. «чатур-чашур-чачур», тат. «шатэр» деп те атаған.

Бұл материал қыпшақ тобы тілдеріндегі киіз үй құрылысы бөлшектерінің атаулары басқа түркі тілдерімен ортақ ерекшеліктерге ие екендігін көрсетті. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде бұл тұрмыстық лексикаға байланысты атаулар, әсіресе киіз үйдің бөлшектерімен байланысты болып келеді.

Біз бұны ежелгі лексика пластикасы деп санаймыз. Жалпы түрік, моңғол тілдерінің шығу тегі жағынан пайдалануға енген.

«Еңбек құралдарының атаулары» лексика-семантикалық тобын да қарастырдық. Мысалы: «балта», «балға», «тырмауыш», «қылыш қысқыштар», «қалақ», «жүнді ұратын таяқша», «күрек» деген атаулар жатады.

Материалдық мәдениеттің маңызды қабатын еңбек құралдары құрайды. Мұнда қазақтардың шаруашылық құрылымының ерекшелігімен түсіндіріледі. Еңбек құралдары түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әртүрлі болып келеді. Ал, олар қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылады. Еңбек құралдарының атаулары зерттеу жасауға үлкен мүмкіндік береді. Халықтың экономикалық және шаруашылық өмірі туралы түсінік өткенді көрсетеді. Бұл тұрғыда қазақ тілінің диалектілері мен сөздерінің лексикасы ерекше қызығушылық тудырады. Онда ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталады.

«Ас үй және үй атаулары, керек-жарақтар» лексика-семантикалық тобына тоқталсақ, ондағы бар сөздерге мысал келтірейік. Мысалы: «шыныаяқ», «пиала», «кесе», «ағаш тостаған (ет дайындау үшін қолданылады)», «шәйнек», «табақ», «оқтау», «құмыра», «қымыз дайындау кезінде пайдаланылатын шойын құмыралар», «қазан» және т.б. атауларды атауға болады.

Тұрмыстық лексиканың материалдық мәдениеті маңызды орын алады. Адам қандай да бір затты ойлап тауып, оған тиісті атау береді. Үй тұрмысындағы заттар халықтың өмірін, тарихын, мәдениетін сипаттайды. Көшпелі өмір салтында керек-жарақтар, оның өлшемдері, материалы, пішіні болады. Көшпелі халықтардың тұрмысында сынғыш материалдан жасалған үлкен көлемді заттар тұтынуды қиындатты, соған орай, олар үй бұйымдарының заттарын табиғи материалдан жасаған.

Көшпелі өмір салтында берік әрі жеңіл сапалы материалдан яғни, ағаштан жасалған заттар саны аз емес. Тұрмыста қолданылатын ағаш заттар әр түрлі және өз атаулары бойынша қолданылды. Көптеген атаулар ыдыс-аяқ пен үйдің керек құрал-жабдықтары

қазірдің өзінде архаизмге айналды. Ескі ыдыстың жоғалуына байланысты терминдер атаулары да жоғалады.

Қыпшақ тілдеріндегі ыдыстың жалпы атауын белгілеу күні қолданылады. Ал ыдыс көлемі, пішіні, мақсаты бойынша ғана емес, сонымен қатар дайындау материалы бойынша да ерекшеленеді. Мысалы: «ағаш қазан», «темір қазан», «металл ыдыс», «фарфор ыдыс» сияқты т.б. атаулар да соның ішіне кіреді.

Ат әбзелдерінің атауларының да өз ерекшеліктері бар. Оларға мысал келтірсек: «ер-тоқым», «керім (ер-тоқым үстінен киіз салынады)», «кеуде белдігі», «төсеніш астындағы ер-тоқым» атаулары жатады.

Көне заманнан бері теріні көптеген тілдерде, соның ішінде қыпшақ тілдерінде белгілеу үшін тері атауы қызмет етеді. Оған мысал келтірсек: қаз., ққал., «тері», қырғ. «тери», басқа түркі тілдерінде: түрк. «тэри», ұйғ. «тере», чув. «тир», алт. «тери» деп атайды. «Былғары» сөзі: қаз., ққал., «былғары», қырғ. «булгаары», түркі тілдес халықтардың атауларында: алт. «булғары» (аяқ киімге арнайы жасалған былғарының түрі), қалм. «булхаар» (иленген былғары тері), тув. «булгаар» деп атайды.

Жануарлар шикізатынан жасалған заттар жалпы халықтық лексикасында өз көрінісін тапты. Олардың атаулары тілдің сөздік құрамының ең көне қабатын құрайды. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде мал шаруашылығының әр түрлі жақтарын сипаттайтын бай сөздер мал шаруашылығы лексикасына ие болып келеді. Бұл шаруашылық-экономикалық өміріндегі мал шаруашылығының үлкен үлес салмағымен түсіндіріледі. Бұл лексика-семантикалық топ өзінің шығу тегі әр түрлі, сондай-ақ, оның дамуының көп ғасырлық тарихи жолында түрлі сөздік қатпарларға негізделеді. Біздің басты назар аударатынымыз үй жануарларының материалдарынан шығарылатын бұйымның атауларына аударылғанын байқаймыз. Терең талдау мақсатында біз қолжетімділікке қарай егжей-тегжейлі зерттелген салыстырмалы түрде жүннен және тері сорттарынан жасалған бұйымдардың атауларын алдық.

Сөз байланыстарының осы типтері арасындағы айырмашылық сөздердің лексика-семантикалық тобы тілдің лексикалық семантикасы дамуының заңдары мен заңдылықтарының өнімін, ал тақырыптық топ – заттар мен құбылыстардың өздерінің жіктемесіне негізделген сөздердің бірігуін білдіреді. Жеке лингвистер [14] «лексиканың тақырыптық топтары» және «лексика-семантикалық топтар» деп атайды. Мұндай топтың ортақтығын құрайтын қарым-қатынастардың лингвистикалық мәні бойынша тұжырымдалған. Бұл сөздің мағынасы дифференциалды семантикалық белгілер жиынтығына жатады. Бұл ретте, бір ғана белгілер бір сөзге емес, бірқатар сөздерге тән және осы белгілердің ортақтығы негізінде сөздер лексика-семантикалық топтарға біріктірілуі мүмкін [15, 3-б.]. Сондықтан да тұрмыстық лексиканы ерекше топқа бөліп зерттеудің мәні мен мақсаты анықталғанын нақтылап алу қажет.

Осылайша, лексика-семантикалық топты анықтау кезінде біз тіл білімінде жалпы қабылданған кез келген тілдің сөздері әр түрлі мағыналық байланыстарда және лексика-грамматикалық қатынастарда бір-бірімен бірге болғанда тұтас жүйе болып табылатыны туралы ережені негізге аламыз.

Тіл жүйесіндегі сөздердің мағыналық байланыстарының көптүрлілігі туралы әр түрлі дәрежеде оқытылатын топтардың негізгі типтері мен сөздер жүйесі бойынша тіл білімі тарихында өз көрінісін тапқан. Бір топқа сөздерді біріктіру сол немесе әртүрлі тілдердегі заттар мен процестердің сөздерімен белгіленетін функциялардың ұқсастығына немесе ортақтығына байланысты болатын пәндік немесе тақырыптық топтарға жатады. Мұндай сөздер топтары сигнификативті емес, таза номинативті (лат. *significare* – білу, сол деңгейдің басқа бірліктеріне қарама-қарсы семантикалық деңгейдің осы бірлігінің мәнін анықтау).

Семантиканы зерттеумен айналысатын барлық авторлар сөз мәндерінің тілдік емес шындықтармен байланысын, оның экстралингвистикалық бағыттылығын атап өтеді:

«лексикалық бірліктердің мәні, нақты бағытталған, анық экстралингвистикалық корреляттар бар». Зерттеушілер Уфимцева А.А. [16], Степнова М.Д. [17], Морковкин В.В. [18], сондай-ақ мағынаның тілдің лексика-семантикалық жүйесіне тиесілігімен, сөздің басқа сөзбен, яғни оның валенттілігімен байланысатынын атап өтеді.

Пайда болған жұмыстардың санына қарағанда, кең тараған сөздер лексика-семантикалық топтардың жиынтығы болады және олардың өзара байланысты лексикасы ретінде жүйелілік түсінігін алады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, сөздің мәнін біз тілдің лексика-семантикалық жүйесіндегі экстралингвистикалық бағыты бар және оның орны анықталатын лингвистикалық санат ретінде түсінеміз және оның басқа сөзбен үйлесу қабілеті бар екенін қарастырамыз. Сонымен қатар, лексика-семантикалық жүйесіндегі ерекшеліктердің атауларын да ескеріп қарауымыз керек. Тілдің лексика-семантикалық жүйесі нақты әрі өзара лексемалардың жиынтығы ретінде анықталады. Осы ұғымға сәйкес мәні қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының семантикасы талданады. Лингвистикада тіл лексикасын оқуға көп көңіл бөлінеді. Лексика сөзді тура, тікелей немесе жанама түрде көрсетеді.

Лексикада тілдік ұжымның ішіндегі әлеуметтік-классикалық, кәсіби, жас ерекшеліктері көрініс табады, сондай-ақ тіл тасымалданушылардың әр түрлі аумақтық диалектілерге жататындығы көрсетіледі, тілдің ерекше жергілікті ерекшеліктері сақталады. Лексиканы зерттеу номинация мәселелерін шешуге жол ашады. Лексиканың семантикалық жағын, күрделі қарым-қатынасты, мағыналық құрылымдағы сөздердің мәндерін талдау да үлкен мәнге ие болады.

Лексиканы жүйелі түрде сипаттау мақсатында лингвистер әр түрлі тәсілдерді қолданады. Олардың бірі тіл сөздерінің түрлі топтарын оқыту болып табылады.

О.М. Галай [19] өз жұмысында ескі орыс тіліндегі және неміс тіліндегі тұрмыстық лексиканы талдайды. Оларды келесі лексика-семантикалық топтарға бөледі:

- а) құрылыстар мен олардың бөліктерінің атаулары;
- ә) шаруашылық заттар, пайдаланылатын заттар мен құралдарының атаулары;
- б) материалдар мен олардан жасалған бұйымдардың атаулары;
- в) ыдыс пен жиһаздың атаулары;
- г) былғарыдан жасалған маталар мен бұйымдар түрлерінің атаулары;
- ғ) киім, аяқ киім және тоқыма бұйымдарының атаулары;
- д) әшекейлер мен сәндеу заттарының атаулары;
- ж) сусындар мен дәмдеуіштердің атаулары.

Тұрмыстық лексиканы зерттеуге арналған зерттеулермен қатар, сөздердің жекелеген лексика-семантикалық топтары қарастырылатын жұмыстар да бар. Мәселен, бірқатар жұмыстар киім атауларын талдауға арналған. Мысалы, А.Ф. Иванова [20, 442–464-бб.], Г.А. Власова [21, 184–190-бб.] және т.б. арнайы жұмыстар бар. Онда тұрғын үй және тұрғын үй шаруашылық құрылыстарының атаулары жазылған.

Лексика негізінде түркі тілдерінің тарихын тереңдете оқыту үшін үш томдық Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» (XI ғ.) сөздігі болып табылады [22]. Сөздікте басқа тіл материалымен қатар көптеген тұрмыстық лексика бар. Оған мысал келтірсек: «кереда (киім, кошма)», «qandir (теріні илеуге дайылған терінің түрі)», «qabirçak (жәшік, сандық)», «kisium (жылқылардың алдыңғы аяғындағы темірден жасалған бұйым)», «jugnçan (көрпе)», «tutguç (ошақтан қазанды алу үшін киізден жасалған қол кісендері)» деген атаулар жатады.

Махмұд Қашқари сөздігінде келтірілген көптеген сөздер, тұрмыстың әр түрлі атаулары қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілдерінде, өзгермеген түрде қала береді. Мысалы: қаз., ққал. «қап, сөмке», қырғ. «кең қап (екі құлақшасы бар кең қап)», басқа түркі тілдерінде: алт. «кап», тув. «хап», хак. «қап» деп атайды. Ал, «тостаған» сөзі: қаз., ққал. «тостаған», қырғ. «тостаған», алт. «шыныаяк», тув., хак. «шыныаяк» деп атайды. Киімге байланысты атаулар: қаз., ққал., қырғ. «тон», басқа түркі тілдерінде: алт. «тон, пальто»,

башқ. «тон», тув. «тон», хак. «тон»; «Мата» сөзі: қаз., ққал., қырғ., алт., тат., тув., түрк. «мата» деп бірдей аталады. «Етік» сөзі: қаз., ққал. «етік», қырғ. «етук», тув. «едик», түрк. «етак» және т.б. сөздер Махмұд Қашқаридің сөздігінде қарастырылады.

Қ.М. Мусаевтың «Түркі тілдерінің лексикологиясы» монографиясында түркі тілдері сөздерінің лексика-семантикалық классификациясы, лексиканы, өрістерді және т.б. типологиялық зерттеу сияқты тарихи лексикологияның теориялық мәселелері қарастырылады. Е.Н. Жанпейісовтың «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы» зерттеуінде М. Әуезов шығармаларының материалында қазақ тілінің этномәдени лексикасына тарихи-лингвистикалық талдау жасалған. Олардың көпшілігі түркі тілдерінің басым көпшілігі үшін ортақ болып табылады. Бұл тарихи тұрғыдан өте орынды және олардың тасушылары арасындағы бұрынғы мәдени байланыстар туралы көрсетіледі. Қырғыз ғалымдарының зерттеуінен К.К. Юдахиннің «Қырғыз-орыс сөздігі» жұмысы аса құнды болып табылады [23]. Сөздердің шығу тегін зерттей отырып, К.К. Юдахин фольклор терминдеріне, халықтың тұрмысы мен мәдениеттің әр түрлі жақтары бойынша ақпаратты қамтитын сөздерге түбегейлі талдау жасайды. Бұл тұрғыда, сөздік тек қырғыз халқының ғана емес, басқа да халықтардың тұрмыс тарихы мен мәдениеттің көптеген мәселелерін зерттеуде таптырмас қайнар көзі болып қала береді.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында түркологияда түркі тілдерінің тұрмыстық лексикасының жекелеген тақырыптық топтарын [24], [25], [26] және т.б. зерттеуге арналған арнайы жұмыстар пайда болды.

Мәселен, М.А. Зейналов [24] өз жұмысында Нахичеван аумағындағы әзірбайжан тілінің диалектілері мен сөздерінде тұрмыстық лексиканың лексика-семантикалық және құрылымдық талдауын жүргізді.

Б. Әбдіғалиева [25] қазақ тілі атауларының ерекшеліктерін атап көрсетеді. Олар: тұрғын үйдің, оның бөліктері мен тұрғын үй шаруашылық құрылыстарының атауларын, құрал-саймандардың, ыдыстардың, киімдердің және әшекейлердің атауларын, жинақтардың атауларын, қол еңбегі құралдары мен басқа да шаруашылық құралдарының атауларын қарастырады. Сондай-ақ, тұрмыстық арабизмдерін бөледі.

Белгілі бір лексика-семантикалық сөздерді және тұрмыстық лексиканы талдауға арналған жұмыстар негізінен материалды үлкен немесе аз қамтумен бір-бірінен ерекшеленеді. Аталған жұмыстардың көпшілігі бір қағида бойынша салынған.

Нақты зерттеулер материалында жекелеген сөз топтарының бірліктері арасындағы терең тілдік байланыстар анықталады. Бұл байланыс сөздегі оның қызмет ету ерекшелігінде, оның семантикалық құрылымының толықтығында, әсіресе мұның барлығы синонимдерде көрінеді.

Қыпшақ тілдерінің тұрмыстық лексикасының құрамында мынадай лексика-семантикалық топтарды бөліп көрсетуге болады:

а) киім мен әшекейлердің атаулары;

ә) тұрғын үйдің, оның бөліктерінің және тұрғын үй шаруашылық құрылыстардың атаулары;

б) еңбек құралдарының атаулары;

в) ас үй және үй жабдықтарының атаулары;

г) тері сорттарының және жүннен жасалған бұйымдардың атаулары.

Киім мен аяқ киімге және оларды дайындауға байланысты терминология кез келген тілдің тұрмыстық лексикасының маңызды қабатын құрайды. Бұл саланың лексикасы қыпшақ тобы тілдерінде де бай болып келеді.

Әшекейлердің кең таралған түрлері болды. Олар атақты тұлғалардың қымбат әшекейлері емес, оның иесінің байлығы, қызмет ету белгісі тектік-топтық керек-жарақтары арқылы білдірді. Әшекейлер арқылы әйелдердің жасы, әлеуметтік және отбасылық жағдайы анықталды. Кейбір әшекейлердің нышандары мен олар жасалған материалдар қызметтік

яғни, белгілі бір жағдайды көрсетеді. Мысалы, жиынтық белдеу және оның әшекейлері байлықтың символы ретінде ежелгі түркі жазуы ескерткіштерінде бірнеше рет айтылады.

Халық шеберлері зергерлік бұйымдарды негізінен күмістен және басқа да асыл тастардан жасаған. Әшекейлер сикырлы мәнге ие болды, кейінірек олардың мағынасы өзгерді. Олар бастапқы мағынасын сақтай отырып, сәндік функцияны орындай бастады. Мысалы: «сақина», «сырға» «білезіктер, «інжу моншақтар» және т.б. сондай-ақ, олар әр түрлі материалдардан жасалған.

Тұрғын үйлер, аулалық және шаруашылық жапсарлас құрылыстар – халықтың материалдық мәдениетінің аса айқын элементтері болып көрсетіледі. Тұрғын үй атауларын біз екі топшада қарастырамыз: уақытша тұрғын үй және тұрақты тұрғын үй атаулары.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының көшпелі өмір салты құрал-жабдыққа, оның көлеміне, материалына, пішініне әсер етті. Көшпелі өмір салтында сынғыш материалдардан жасалған заттар аз болды. Сондықтан да көшпелі халықтар ыңғайлы, сынбайтын материалдардан заттар жасады. Мысалы: киіз, сөмкелер, қаптар, тері, былғары және т.б. сынбайтын заттар болды.

Бұл тұрмыстық лексика қабатының лингвистикалық тұрғыдан зерттеуі белгілі бір сөздің аумақтық таралуын, оның қолданылу деңгейін, семантикалық дамуын және т.б. зерттелуді байқауға мүмкіндік береді.

Ежелгі заманнан бастап киіз халық тұрмысының қажетті құрамдас бөлігі болып қызмет етті. С.И. Руденконың археологиялық олжалары [27], М.П. Грязнов [28] және Н.В. Полосьмак [29] уақытында киіздену техникасының әр түрлі сорттары мен қасиеттері өте дамыған деп атап көрсетеді. Киіз үй қабырғалары мен жолақтарын жабу үшін ғана емес, киімдерді, бас киімдерді, шұлықтарды, жастықшаларды дайындау үшін де қолданылған.

Еңбек құралдарының атауларын зерттеу халықтың өткендегі экономикалық және шаруашылық өмірі туралы нақты түсінік жасауға мүмкіндік береді. Бұл ретте, ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталған және диалектілер мен сөйлеушілердің лексикасы ерекше қызығушылық тудырған.

Материалдық мәдениеттің маңызды қабатын еңбек құралдары құрайды. Бұл, түркі тілдес халықтардың шаруашылық құрылымының ерекшелігін көрсетеді. Еңбек құралдарының түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әр түрлі және қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылып келеді. Әрбір еңбек түрінің өз атауы бар.

Қыпшақ тобы тілдерінде тамақ дайындауға қажетті ас үй жабдықтары арасында негізінен ағаштан және былғарыдан жасалған ыдыс басым болды. Орман ортасындағы тұрақты өмір әр түрлі материалдың көптігін қамтамасыз етті, ал күрделі техникалық құрылғыларды талап етпейтін технологиялық процестің салыстырмалы қарапайымдылығы мен жеңілдігін тұрмыста ағаш бұйымдарын кеңінен қолдануға себепші болды. Көшпелі өмір жағдайларына ағаш заттардың сапасы да аз емес, әрі сол тұрмыстық бұйымдар сапалы материалдардан жасалған. Тұрмыста қолданылатын ағаштан жасалған заттар әр түрлі қолдануға қолайлы болып келеді. Көптеген атаулар әсіресе, ыдыс-аяқ пен үй жабдығына байланысты керек-жарақтар қазірдің өзінде архаизмдерге айналады. Бұл халық өміріндегі тарихи, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты болады. Ескі ыдыстың жоғалуына байланысты атаулар да жоғалып отырған.

Түркі халықтарының өмірінде жылқы үлкен рөл атқарады. Көне заманда аттың иесі қайтыс болған кезде ат бүкіл әбзелімен бірге жерленген. Сондықтан қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасын қарастыра отырып, ат әбзелдеріне ерекше назар аудару керек. Бұл лексика-семантикалық топтың атауларын зерттеу түркілердің мәдениет тарихы үшін үлкен маңызға ие болады. Материалдық мәдениеттің сипатын толық елестету, сондай-ақ оның жалпы сипатын немесе басқа халықтармен айырмашылығын анықтауға болады.

Тіл дамыту процесінде оның фонетикалық, грамматикалық және лексикалық жүйелерінде әр түрлі өзгерістер орын алады. Тіл деңгейінің өзгеруіне басым бөлігі оның

лексикасы болып табылады. Ол осы тілді таратушылардың материалдық және рухани мәдениеттің дамуын көрсетеді. Осыған орай, тілдің лексикалық жүйесі үнемі байып, толықтырылады. Лексиканы тұтастай және оның микрожүйелерін байыту екі негізгі тәсілмен жүзеге асырылуы мүмкін. Олар: тілдің ішкі ресурстарын пайдалану арқылы, яғни тілде бар сөздер мен сөзжасам элементтерінің көмегімен және басқа да тілдерден жаңа сөздерді алу жолымен анықталады.

Сөз тілдің негізгі бірлігі ретінде күрделі лингвистикалық құбылыс болып саналады. Ол көпжақты және ерекше қасиеттерге ие. Сондай-ақ, ол тіл білімінің бірнеше бөлімдерін оқыту объектісі болып табылады. Олар: лексикологияда сөздің лексика-семантикалық құрылымы қарастырылады, морфемикада сөздің морфемдік құрылымы зерттеледі. Сөзжасамда оның сөзжасам құрылымы белгіленеді, яғни олардың сөзжасам ерекшеліктері бойынша сөздердің түрлері, олардың пайда болу тәсілдері, туынды сөздердің семантикалық ерекшеліктері анықталады. Ал, морфология сөздің морфологиялық құрылымын зерттеумен айналысады, яғни бұл бөлімде сөздердің лексика-грамматикалық бөлімдері (сөйлеу бөліктері), олардың морфологиялық категориялары анықталады және формалар мен сөз өзгерту жүйелері қарастырылады.

Қыпшақ тілдер тобының дәстүрлі киім элементтерінің атауы терең зерттеуге ұшырамады, тек этнография бойынша зерттеулерде жекелеген лексемалар келтірілген. Біздің зерттеуде Орта Азия түркі тілдерімен салыстырғанда «киім атаулары» лексика-семантикалық тобының сөздеріне талдау жасалған.

«Киім» сөзі қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде кең мағынада қолданылады. Ол дененің жоғарғы бөлігі үшін жабынды бөлікті білдіреді. Кең мағынада қарастырсақ, ол бүкіл адам денесінің жабындарының жиынтығы болып көрсетіледі. «Киім» сөзі – түркі лексемасы болып табылады. Ол барлық түркі тілдерінде таралған және ежелгі түркі ескерткіштерінде атап көрсетілген: қаз., ққал. «киім», қырғ. «кийим» деп қолданылады. Киім етістігінің негізі «кию» деген сөз арқылы қалыптасады.

Киім мен аяқ киімге және оларды дайындауға байланысты терминология кез келген тілдің тұрмыстық лексикасының маңызды қабатын құрайды. Бұл саланың лексикасы қыпшақ тобы тілдерінде де бай болып келеді.

Сыртқы киімнің атаулары негізінен «әйелдер» – «ерлер» белгісі бойынша ерекшеленбейді. Тек кейбір сөздер әйел немесе еркек киімі деп аталады. Сондықтан да біз әйелдер мен ерлер киімі деп бөлмейміз.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының жылы сыртқы киімінің түрі – тон. Табиғи-климаттық жағдайларға байланысты олардың негізгі сыртқы киімі қой терісінен жасалған тон болып есептеледі. Сондықтан біз тонның түрлерін ұсындық. Мысалы: «қой терісінен жасалған тон», «былғары тон (теріден бөлінген және жүннен тазартылған)» міне, осындай тонның түрлері бар. Бұл түркі сөзі көптеген тілдерде де әр түрлі мағынаға ие. Мысалы: қаз., ққал., қырғ. «тон», тув. «тон», хак. «тон», шор «тон» және т.б. түркі тілдес халықтарында айтылады.

«Көйлек» сөзі – қаз., ққал. «көйлек», қырғ. «көйлөк» басқа түркі тілдес халықтарда: түрк. «köylek», хак. «когенек», шор «күннек» деп атайды.

«Биялай» атауы қаз., ққал., қырғ. «биялай» деп аталса, түркі тілдес халықтарда да бар. Олар: башқ. «бейтэй», хак., шор «мелей», монғ. «беелий» деп қолданылады.

Сыртқы киім бөліктерінің атауына мыналар жатады: «жең», «жаға», «ілгек», «түймеге арналған ілгек», «киімдегі ілгек», «түйме», «белбеу».

Әр атаудың өз фонетикалық нұсқалары бар. Көне түркі және бірқатар түркі тілдерінде кездеседі. Мысалы: қаз., ққал., қырғ. «жең», түрк. «jeу», тув. «жен» деп кездеседі.

«Түйме» атауы қаз., ққал. «түйме», қырғ. «топчу», тұңғ.-манч. «топчи-тотчи» деп атайды.

Түркі тілдерінде бұл атау көпмағыналы болып келеді: қаз., ққал. «етік», қырғ. «етек», түрк. «etak», тув. «едек», хак. «идек», шор «едек».

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарында ұлттық ерекшелігімен ерекшеленетін қалпақшалардың көптеген түрлері бар. Мысалы: «бөрік, төрт бөліктен тұратын, (ол төмен жаққа қарай тігіледі)» – ол бір ұзын жағы кеңейтілген негізімен және дөңгелектелген өткір бұрышпен үшбұрыш түрінде пішілген (артқы жағында екі жібек таспалар тігілген) әйелдер қалпақшасы деп аталады. Ерлердің бас киімдері әйелдерден пішу пішіні мен дайындау материалы бойынша ерекшеленеді.

Бөрік атауының мағынасында жалпы түріктік борук көптеген тілдерде қолданылады: қаз., ққал., «бөрік», қырғ. «борук», түрк. «botk», құм. «борк», тат. «бурук», тув. «борт», өзб. «борк», хак. «порик», шор «порук».

Ерлер мен әйелдер бөренелерді киеді («дөңгелек бөренелер»), «төрт бөліктен тұратын бөренелер» (үлбірмен төмен тігілген) немесе «бұқашық бөренелер» (жануарлардың аяқтары бейнеленген бөренелер), «жануарлардың аяқтарынан жасалған бөренелер» (әдетте, түлкі, ит және т.б.), цилиндр пішіні бар бөренелер жатады.

«Байпақ» сөзі: қаз., ққал. «байпақ», қырғ. «пайпақ-байпақ», моңғ. «байпақ» деп қолданылады.

«Ұлтан» атауы: қаз., ққал. «ұлтан», қырғ. «ултан (табан аяқ киім)», түрк. «ишау (табан аяқ киім)» башқ., тат. «олтан» деп атайды.

«Жүзік» көптеген түркі тілдерінде таралған, жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Олардың кейбіреулерін көрсетсек: қаз., ққал., «жүзік», қырғ. «жюздук», қар.-балқ. «жүзік», тат. «йвзек», тув. «жуксук-жюзкук», хак. «чустук».

Осылайша, келтірілген материалдар безендіру заттарымен байланысты лексиканың байлығы мен әр түрлілігін көрсетеді. Олар әрқашан барлық халықтардың киіміне елеулі қосымша ретінде қабылданды. Көрші халықтардағы мәдени өзара іс-қимыл барысында алынған көптеген әшекейлер айтарлықтай дәрежеде жергілікті ортада қайта өңделіп, модификацияланған түрде ерекше қарастырылуы мүмкін.

Барлық тұрғын және шаруашылық құрылыстар, қысқы және жазғы мал аулалары жергілікті климаттық жағдайларды ескере отырып, орналастырылды.

Киіз үйдің атауында оның басты конструктивтік бөлшегі – кереге болып табылады. «Кереге» атауы қаз., ққал., қырғ. «кереге», башқ. «киреге», түркм. «герее», өзб. «кереге», киіз үйдің қабырғаларын, киіз үйдің ағаш қабырғасын құрайтын торлар, т.б. бөлшектері жатады.

Киіз үйдің сақинасын салу үшін, бізге белгілі болғандай, бірнеше «буындар» талап етілді, яғни оларға қанат «киіз үйдің буыны», «киіз үйдің торлы бөлігі» жатады.

«Қанаттар», қаз., ққал. «қанат», қырғ. «канат», «киіз үйдің торлы бөлігі», хак. «ханат». Кейбір тілдерде «есіктің, қақпаның, терезенің жармасы» деп те атайды.

Киізден жасалған киіз үйге арналған таяқша (тіреуіш, түрлі мақсаттарға, соның ішінде киіз үй салу кезінде де арналған) сияқты атаулар жатады. Ал, киіз үйдің тағы бір бөлшегі түтін тесігін жабу үшін амыр таяқша-тіреуіш жасауға жиналады.

Еңбек құралдарының атауларын зерттеу халықтың өткендегі экономикалық және шаруашылық өмірі туралы нақты түсінік жасауға көрініс табады. Соған орай, ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталған диалектілер мен сөйлеушілердің лексикасы ерекше қызығушылық тудырады.

Материалдық мәдениеттің ең ірі қабатын еңбек құралдары құрайды. Еңбек құралдары түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әр түрлі және қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылады. Әрбір еңбек түрі үшін өз термині жұмыс істейді.

Кесу және қайрау құралдарының атауларында түркі тілдері арасында мағыналық айырмашылық онша байқалмайды. Негізгі ерекшелік атаулардың сыртқы тұрпат түрінде, айталық фонетикалық жағынан көрініс береді.

Кесетін және қайрайтын құралдардың келесі түрлері бар: «пышак», «жиналмалы пышак», «кесек (ол етті жұқа тіліктермен кесетін арнайы пышақтың түрі)», «ара» және т.б.

«Пышак» атауы мына тілдерде кездеседі: қаз., ққал «пышак», қырғ. «пышак», түрк. «ысак», тув. «бижек», хак. «пычах» және т.б.

«Егеу» сөзі мына тілдерде кездеседі: қаз., ққал. «егеу», қырғ. «эму», башқ. «игзу», тув. «эгэ», өзб. «эгов» деп атайды.

Ас үй және үй жабдықтары материалдық мәдениетте маңызды орын алады. Бұл тұрмыстық лексика қабатының лингвистикалық тұрғыдан зерттеуі белгілі бір сөздің аумақтық таралуын, оның қолданылу деңгейін, семантикалық дамуын және т.б. байқауға мүмкіндік береді.

Киім тігетін заттардың атаулары жетерлік. Оларға: қайшы, ине, инелік, оймақ атаулары жатады.

«Қайшы» атауы: қаз., ққал. «қайшы», қырғ. «қайчы», башқ. «цайсы», тув. «хачы», моңғ. «хайч (ин)», бур. «хайша» деп атайды.

«Ине» атауы: қаз., ққал. «ине», қырғ. «ийне» деп аталса, өзге түркі тілдес халықтарда: тув. «ине», хак. «ице», шор «инге», тұңғ-манч. «инмэ» деп қолданылады.

Қорытынды

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасына рулық қатынас тән екендігі анықталды. Лексиканың бұл қабатын жүйелеу үшін сөздерді еркін жіктеудің психолингвистикалық әдісі қолданылды, оның көмегімен тұрмыстық лексиканың барлық қабаты белгіленген заттардың қызметі мен мақсаты бойынша лексика-семантикалық сөз топтарына сараланған. Топтарды бөлу принципі экстарлингвистикалық негізде жүзеге асырылады. Олардың әрқайсысы жалпы рулық белгімен, яғни объективті болмыстың бірыңғай саласымен біріктірілген. Осы негіздерде біз лексика-семантикалық топтарды анықтадық. Олар: «киім мен әшекейлердің атаулары», «тұрғын үй мен шаруашылық құралдарының атаулары», «еңбек құралдарының атаулары», «үй керек-жарақтарының атаулары», «ат әбзелдерінің атаулары», «тері мен жүн бұйымдарының атаулары».

Лексика-семантикалық топтарда қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының келтірілген талдауы ол көп функциялы, кең фонетикалық және семантикалық нұсқамен сипатталады. Сөздерді семантикалық талдау кезінде, сөздердің бөлінген топтарын тақырыптық емес, лексика-семантикалық деп белгіленеді, өйткені оларды бөлу үшін таза лингвистикалық негіздер де бар. Тұрмыстық лексика бірліктерінің ішкі нысанын зерттеу, таңдау заңдылықтарды анықтауға болады.

Тұрмыстық заттар номинациясында қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде мынадай негізгі уәждеуші белгілер пайдаланылды: процестің белгілі бір іс-қимылына арналуы, дайындау материалы, сыртқы белгілері бойынша іс-қимыл нәтижесі.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің материалдары көрсекендей, жануарлардың материалдарынан жасалған заттар мен заттардың атауы қыпшақ тобы тілдеріне ұқсастықтары көп. Екінші жағынан, бұл түркі тілдес халықтармен жақын көршілес екендігін көрсетеді. Аталған тақырыптық топтың аттары мен терминдері одан әрі зерттеу бізге қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасының тарихи дамуын анықтауға мүмкіндік береді.

Лингвистикалық талдау нәтижесінде зерттелетін лексиканың байытудың басты көзі негізінен лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік тәсілдерді қолданатын тілдің ішкі ресурстары болатыны анықталды. Лексика-семантикалық тәсілмен омонимия жолымен терминдер пайда болды. Қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының көптеген терминдері морфологиялық және синтаксистік тәсілмен қалыптасты. Осы орайда, тілдегі сөзжасам модельдері қолданылады. Морфологиялық тәсілмен қалыптасқан терминдер

сөздің тамыры мен негіздерінен жасалған. Күрделі терминдер, сондай-ақ сөз тіркесінің терминдері екі немесе одан да көп негіздерді қосу арқылы қалыптасады.

Зерттелген терминдердің көпшілігі түркі тектес қыпшақ тобы сөздері мен сөздерін құрайды. Олардың кейбіреуі түркі отбасының барлық тілдерінде (киім, тон, тері, бөлінген тері) және т.б. жекелеген түркі тілдерінде қолданылады.

Жұмыс барысында қазақ, қарақалпақ, қырғыз әдеби тілдерінде жоқ және диалектілері мен ауызекі сөйлеу мәнеріне ерекше назар аударылды. Олар қазіргі әдеби тілді дамыту мен жетілдірудің материалдық базасы, байыту көзі болып табылады.

Қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өміріндегі өзгерістерге байланысты, сондай-ақ басқа да себептерге байланысты, мысалы: ғасырлар бойы дамыған тұрмыстық лексиканың негізгі жетекшілері аға-буын адамдардың өмірінен біртіндеп кетуіне байланысты кейбір лексемалардың жоғалу процесі жүріп жатыр. Сондықтан да қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын мұқият жинау және зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай зерттеулердің материалдары әр түрлі сөздіктер жасау үшін, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының шаруашылық, әлеуметтік және мәдени өмірінің жекелеген мәселелерін жариялау үшін негіз болады.

Шартты белгілер мен қысқартулар

- каз. – қазақ тілі
- ққал. – қарақалпақ тілі
- қырғ. – қырғыз тілі
- алт. – алтай тілі
- түрк. – түрік тілі
- тув. – тува тілі
- түрікм. – түрікмен тілі
- хак. – хакас тілі
- өзб. – өзбек тілі
- башқ. – башқұрт тілі
- құм. – құмық тілі
- тат. – татар тілі
- қар.-балқ. – қарашай-балқар тілі
- шор. – шор тілі
- моңғ. – моңғол тілі
- тұңғ.-манч. – тұңғыс-манчжур тілі
- бур. – бурят тілі

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020–2022 жылдарға арналған №АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасы аясында орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқу құралы. – Алматы: Атлас баспасы, 2006. – 199 б.
2. Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шойбеков Р. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика, морфология. – Москва: «Изд. АН СССР», 1953. – 542 с.
4. Бизақов С. Түбі бір түркілер. Өнд. 2-бас. – Алматы, 2013. – 288 б.
5. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965. – 600 б.

6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 5 т. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – 720 б.
7. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 282 с.
8. Миссионерство на Алтае и Киргизской степи в 1885 году. – Томск: Типо-литография Михайлова и Макушина, 1886. – 94 с.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюрских наречий. ТТ. I–IV. – СПб, 1893–1911.
10. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк / Отв. ред. А.П. Окладников. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.
11. Эдоков В.И. Алтайский орнамент. – Горно-Алтайск: кн. изд-во, 1971. – 11 с.
12. Тоцакова Е.М. Кожаная и деревянная посуда и техника ее изготовления у южных алтайцев. – Л.: Наука, 1976. – 197 с.
13. Тоцакова Е.М. Традиционные черты народной культуры алтайцев (XIX–XX вв.). – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1978. – 160 с.
14. Каримова П. «Лексико-семантическая классификация некоторых групп глаголов в русском и таджикском языках в сопоставительном плане»: автореф. ... канд. фил. наук. – Душанбе, 2006. – 218 с.
15. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики: (На материале рус. яз.). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
16. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Академия наук СССР, 1962. – 288 с.
17. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.
18. Морковкин В.В. Смысловое членение универсума и классификация лексики // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л., 1976. – 181–190.
19. Галай О.М. Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке: на материале письменных источников XV–XVII вв.: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1977. – 23 с.
20. Иванова А.Ф. Диалектные наименования одежды (материалы к словарю Московской области) // Уч. Зап. МОПИ им. Н.К. Кружковой. – М., 1964. Т. 148. Вып 10. – 464 с.
21. Власова Г.А. Некоторые названия женской одежды в говорах Брянской области // Брянские говоры. Материалы и исследования. – Л.: Уч. Зап. ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1968. Т. 325. – С. 184–190.
22. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-иттүрк): 3 томдық шығармалар жинағы. Т.3. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
23. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 974 с.
24. Зейналов М.А. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР: автореф. ... канд. фил. наук. – Баку, 1982. – 26 с.
25. Абдигалиева Б. Қазақ тілінің тұрмыстық лексикасы: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1984. – 24 б.
26. Ишбулатова Х.Д. Бытовая лексика башкирского языка (семантика, структура, источники формирования). фил. ғыл. канд. ... автореф. – Уфа, 2000. – 25 с.
27. Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая. – М.: Искусство, 1968. – 136 с.
28. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган.– Ленинград: Издательство «Государственный Эрмитаж», 1950. – 113 с.
29. Полосьмак Н.В. Пазырыкские войлоки: укокская коллекция // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2000. – №1. С. 94–100.

REFERENCES

1. Momynova B. Qazaq adebı tilinin tarihy: oqu quraly [History of the Kazakh literary language: textbook]. – Almaty: Atlas baspasy, 2006. – 199 b. [in Kazakh]

2. Uali N., Qurmanbaiuly Sh., Malbaqov M., Shoibekov R. Qazaq sozdigi [Kazakh dictionary]. – Almaty: Daur, 2013. – 1488 b. [in Kazakh]
3. Baskakov N.A. Karakalpakskii iazyk. II. Fonetika, morfologiiia [Karakalpak language. II. Phonetics, morphology]. – Moskva: «Izd. ANSSSR», 1953. – 542 s. [in Russian]
4. Bizaqov S. Tubi bir turkiler [The bottom is the same Turks]. Ond. 2-bas. – Almaty, 2013. – 288 b. [in Kazakh]
5. Ahanov K. Til bilimine kirispe [Introduction to Linguistics]. – Almaty: Mektep, 1965. – 600 b. [in Kazakh]
6. Qazaqstan. Ulttyq enciklopediia [National Encyclopedia]. 5 t. – Almaty: «Qazaq enciklopediasynyn» Bas redakciiasy, 2003. – 720 b. [in Kazakh]
7. Janpeiisov E.N. Etnokulturnaia leksika kazahskogo iazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. – 282 s. [in Russian]
8. Missionerstvo na Altae i Kirgizskoi stepi v 1885 godu [Missionary work on the Altai and Kyrgyz steppes in 1885]. – Tomsk: Tipo-litografiia Mihailova i Makushina, 1886. – 94 s. [in Russian]
9. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurskikh narechii [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. TT. I–IV. – SPb, 1893–1911. [in Russian]
10. Potapov L.P. Etnicheskiy sostav i proishojdenie altaicev. Istoriko-etnograficheskii ocherk [Ethnic composition and origin of Altai people. Historical and ethnographic essay] / Otv. red. A.P. Okladnikov. – L.: Nauka, 1969. – 196 s. [in Russian]
11. Edokov V.I. Altaiskii ornament [Altai ornament]. – Gorno-Altai: kn. izd-vo, 1971. – 11 s. [in Russian]
12. Toshakova E.M. Kojanaia i dereviannaia posuda i tehnika ee izgotovleniia u iujnyh altaicev [Leather and wooden utensils and the technique of making them among the southern Altaians]. – L.: Nauka, 1976. – 197 s. [in Russian]
13. Toshakova E.M. Tradicionnye cherty narodnoi kultury altaicev (XIX–XX vv.) [Traditional features of the Altai national culture (XIX-XX centuries)]. – Novosibirsk: Nauka, Sib. otd-nie, 1978. – 160 s. [in Russian]
14. Karimova P. «Leksiko-semanticheskaia klassifikaciia nekotorykh grupp glagolov v russskom i tadjikskom iazykah v sopostavitelnom plane»: avtoref. ... kand. fil. nauk [«Lexico-semantic classification of some groups of verbs in Russian and Tajik languages in comparative terms»: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Dushanbe, 2006. – 218 s. [in Russian]
15. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki: (Na materiale rus. iaz.) [Problems of semantic analysis of vocabulary: (Based on the material of the Russian language)]. – M.: Nauka, 1973. – 280 s. [in Russian]
16. Ufimceva A.A. Opyt izuchenii leksiki kak sistemy [Lexical learning experience as a system]. – M.: Akademiia nauk SSSR, 1962. – 288 s. [in Russian]
17. Arnold I.V. Osnovy nauchnykh issledovaniy v lingvistike: ucheb. Posobie [The basis of scientific studies in linguistics: textbook]. – M.: Vyssh. shk., 1991. – 140 s. [in Russian]
18. Morkovkin V.V. Smyslovoe chlenenie universuma i klassifikaciia leksiki [Semantic division of the universe and classification of vocabulary] // Problematika opredelenii terminov v slovariah raznykh tipov. – L., 1976. – 181–190. [in Russian]
19. Galai O.M. Bytovaia leksika nemeckogo proishojdeniia v starobelorusskom iazyke: na materiale pismennykh istochnikov XV–XVII vv.: avtoref. ... kand. filol. nauk: 10.02.02 [Household vocabulary of German origin in Old Belarusian language: on the material of written sources of the XV–XVII centuries: abstract ... candidate of phil. sciences]. Akad. nauk Belorus. SSR, In-t iazykoznaniiia. – Minsk, 1977. – 23 s. [in Russian]
20. Ivanova A.F. Dialektnye naimenovaniia odejdy (materialy k slovariu Moskovskoi oblasti) [Dialectic names of clothing (materials for the dictionary of the Moscow region)] // Uch. Zap. MOPI im. N.K. Krjukovoi. – M., 1964. T. 148. Vyp 10. – 464 s. [in Russian]
21. Vlasova G.A. Nekotorye nazvaniia jenskoi odejdy v govorah Brianskoi oblasti [Some names of women's clothing in the dialects of the Bryansk region] // Brianskie govory. Materialy i issledovaniia. – L.: Uch. Zap. LGPI im. A.I. Gercena, 1968. T. 325. – S. 184–190. [in Russian]

22. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi [Dictionary of the Turkish language]: (Diواني lugat-itturk): 3 tomdyq shygarmalar jinagy. T.3. / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – Almaty: HANT, 1998. – 600 b. [in Kazakh]
23. Iudahin K.K. Kirgizsko-russkii slovar [Kyrgyz-Russian dictionary Soviet encyclopedia]. – M.: Sovetskaia enciklopediia, 1965. – 974 s. [in Russian]
24. Zeinalov M.A. Bytovaia leksika v dialektah i govorah azerbaidjanskogo iazyka na territorii Nahichevanskoi ASSR: avtoref. ... kand. fil. nauk [Household vocabulary in dialects and dialects of the Azerbaijani language on the territory of the Nakhichevan ASSR: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Baku, 1982. – 26 s. [in Russian]
25. Abdigalieva B. qazaq tilinin turmystyq leksikasy: fil. ғыл. kand. ... avtoref [Household vocabulary of the Kazakh language: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Almaty, 1984. – 24 b. [in Kazakh]
26. Ishbulatova H.D. Bytovaia leksika bashkirskogo iazyka (semantika, struktura, istochniki formirovaniia). fil. ғыл. kand. ... avtoref. [Household vocabulary of the Bashkir language (semantics, structure, source formation): abstract ... candidate of phil. sciences]. – Ufa, 2000. – 25 s. [in Russian]
27. Rudenko S.I. Drevneishie v mire hudojestvennye kovry i tkani iz oledenelyh kurganov Gornogo Altaia [The world's oldest artistic carpets and fabrics from the glaciated mounds of the Altai Mountains]. – M.: Iskusstvo, 1968. – 136 s. [in Russian]
28. Griaznov M.P. Pervyi Pazyrykskii kurgan [First Pazyryk mound].– Leningrad: Izdatelstvo «Gosudarstvennyi Ermitaj», 1950. – 113 s. [in Russian]
29. Polosmak N.V. Pazyrykskie voiloki: ukokskaia kollekciiia [Pazyryk felts: Ukok collection] // Arheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii. – 2000. – №1. S. 94–100. [in Russian]

ӘОЖ 81'35; 81'26; МҒТАР 16.21.31
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

А. СЕЙТБЕКОВА¹✉, А. ӘМІРБЕКОВА¹

¹филология ғылымдарының кандидаты
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Қазақстан, Алматы қ.)
e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ВАРИАНТТАРЫ

Андатпа. Қазақ тіл білімінде әртүрлі нұсқада жазылатын сөздерді бірізділендіру – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, жарыспалы нұсқалардың көбі араб, парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. Жазу практикамызда бірнеше тұлғада жазылатын кірме сөздердің болуы – тілтанушылар арасында әлі шешімін таппаған мәселелердің бірі болып қала береді. Осыған орай біздің зерттеуіміздің мақсаты – бір мағынадағы әртүрлі нұсқада жазылатын араб, парсы сөздерінің қолданылу себептерін анықтау және латынграфикалы жаңа әліпбиге көшу барысында негізгі нұсқасын белгілеуге талпыныс жасау.

Түрлі нұсқада жазылатын сөздердің көбі қазіргі әдеби тіл мен диалектілер арасында жүретіні белгілі. Тіліміздің диалектілерінде кездесетін дыбыс алмасу құбылысының қай түрін алсақ та, олардың бәрінің арғы төркіні жалпы түркі тілдерінің фонетикалық дыбыстық алмасулармен астасып, сабақтасып жататынын байқаймыз. Сондықтан мақалада дыбыс алмасу процестері көне және орта түркі жазба ескерткіштер қолданысынан бастап, қазіргі түркі тілдеріндегі ауыс-түйіс ерекшеліктері талданады. Басым нұсқасын анықтау үшін «Қазақ әдеби тілінің үлкен түсіндірме сөздігі» негізінде *б/н*, *п/ф* жарыспалы қолданысына лингвостатистикалық зерттеу жүргізіледі. Бұл жұмыстың нәтижесі кірме сөздердің орфографиялық нормасын тұрақтандыруға және түрлі сөздіктер әзірлеуде қажетті тілтанымдық ақпарат бола алады.

Кілт сөздер: әліпби, араб сөздері, парсы сөздері, фонетикалық варианттар, орфография.

A. SEITBEKOVA¹, A. AMIRBEKOVA¹

¹Candidate of Philological Sciences
Akhetmet Baitursynov Institute of Linguistics
(Kazakhstan, Almaty)
e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

PHONETIC VARIANTS OF LOANWORDS

Abstract. Unification of different spelling of words is one of the most important problem in Kazakh linguistics. Especially noticeable is the number of words that occur in different spelling variants, in loanwords from Arabic and Persian origin. The heterogeneity and diversity of the spelling of borrowed words in the practice of writing remains an unsolved problem among linguists. In this regard, the purpose of our study is to identify the reasons for the use of Arabic, Persian

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сейтбекова А., Әмірбекова А. Кірме сөздердің фонетикалық варианттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 37–47. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

***Cite us correctly:**

Seitbekova A., Amirbekova A. Kirme sozderdin fonetikalyq varianttary [Phonetic Variants of Loanwords] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 37–47. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

words that are written in different versions of the same meaning, and an attempt to designate the main variant when switching to a new Latin alphabet.

It is known that different spellings of words often occur between modern literary language and dialects. Regardless of the types of phonetic phenomena found in the dialects of our language, in general they are intertwined with the phonetic development of the Turkic languages. Therefore, the article analyzes the processes of mastering, starting from ancient and medieval Turkic written monuments and the features of the transition to modern Turkic languages. In order to determine the main variant, linguistic and statistical studies of phonetic variants of b/p, p/f are carried out on the basis of the «Large Explanatory Dictionary of the Kazakh literary language». The results of the study can serve in the unification of spelling norms of borrowed words, as well as the necessary linguistic information in the development of various dictionaries.

Keywords: Alphabet, Arabic words, Persian words, phonetic variants, spelling.

А. СЕЙТБЕКОВА¹, А. АМИРБЕКОВА¹

¹кандидат филологических наук

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова

(Казахстан, г. Алматы)

e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Аннотация. Унификация разных по написанию слов является одним из наиболее важных проблем в казахской лингвистике. Особенно заметное количество слов разных по написанию встречается в заимствованиях арабского и персидского происхождения. Неоднородность и многообразие написания заимствованных слов в практике письма остается по-прежнему нерешенной проблемой среди лингвистов.

В связи с этим целью нашего исследования является выявление причин употребления арабских, персидских слов, которые пишутся в разных вариантах одного и того же значения, и попытка обозначить основной вариант при переходе на новый латиниграфический алфавит.

Известно, что разные варианты написания слов часто происходят между современным литературным языком и диалектами. Независимо от видов фонетических явлений, встречающихся в диалектах нашего языка, в целом они переплетаются с фонетическими освоениями тюркских языков. Поэтому в статье анализируются процессы освоения, начиная с древних и средневековых тюркских письменных памятников и особенности перехода в современные тюркские языки.

С целью определения основного варианта проводятся лингвостатистические исследования фонетическим вариантам *б/п*, *п/ф* на основе «Большого толкового словаря казахского литературного языка». Результаты исследования могут послужить при унификации орфографических норм заимствованных слов, а также необходимой лингвистической информацией при разработке различных словарей.

Ключевые слова: алфавит, арабские слова, персидские слова, фонетические варианты, орфография.

Кіріспе

Бүгінгі жазба коммуникацияда әртүрлі нұсқада жазылып жүрген сөздердің едәуірі араб, парсы тілінен енген сөздер. Бұл сөздер тілдің ауызша және жазбаша арналарымен әртүрлі нұсқада енді. Олардың екі түрлі немесе үш түрлі нұсқада жазылуы – қазақ әдеби тілінің қалыптасуының алғашқы кезеңіне тән тілдік құбылыс. Сондықтан ХІХ-ХХ ғғ. ескі қазақ жазба үлгілерінде кірме араб, парсы тілдерінен енген арнайы қалыптасқан жазба тілдің нормасы болмады. Бүгінгі күні кірме сөздердің жарыспа варианттарының біршамасы

тұрақталды. Дегенмен әлі де өз шешімін таппай жүрген сөздер қатары кездеседі. Әртүрлі нұсқада жазылатын сөздердің ең көп кездесетіндері – дауыссыз дыбыстар. Мәселен, *д/т, д/з, б/н, н/ф, х/қ*. Осы таңбалармен келетін жарыспалы сөздердің фонетикалық варианттардың жаңа графикада бірін норма ретінде көрсету – жазба коммуникация мәдениетін арттыру үшін (баспасөз, әлеуметтік желі, т.б.) аса маңызды мәселелердің бірі. Фонетикалық жарыспа нұсқалардың толық реттелмеуі – білім беру саласында қиындық туғызып келеді. Әсіресе, мектеп оқулықтарында әртүрлі орфограммамен жазылып жүрген сөздердің саны баршылық.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бүгінге дейін қазақ тіліндегі кірме араб, парсы сөздеріндегі фонетикалық жарыспалы варианттар және олардың көне тілдік белгілері мен диалектикалық қолданыстары туралы зерттеулерін арнаған отандық ғалымдардың С. Аманжолов, Қ. Жұбанов, Ғ. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, И. Ұйықбаев, С. Бизақов, Р. Сыздықова. М. Балақаев, С. Омарбеков, Н. Оңдасынов, Г. Мамырбек, т.б. сондай-ақ, жалпы жазба коммуникациядағы сөздердің түрлі нұсқада жазылуы туралы теориялық еңбектер шетелдік ғалымдарының, А.М. Щербак, В.В. Виноградов, А.Т. Рогожникова, Н.К. Дмитриев секілді орыс ғалымдарының, А. Насыров, И. Сейтназарова сияқты түркі ғалымдарының пікірлері назарға алынды.

Жарыспалы нұсқалардың бастапқы графикалық нұсқасын анықтау үшін жинақтау, топтастыру, тарихи қолданысын салыстыру мақсатында диахрондық-салыстырмалы, қазіргі қазақ тіліндегі жарыспалы нұсқалардың санын шығару үшін лингвостатистикалық әдістер қолданылды. Зерттеу материалдары ретінде «Қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздігі», «Орфографиялық сөздік», «Арабша-қазақша сөздік», «Парсы тілінің сөздігі» пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Жалпы лингвистер фонетикалық жарыспалы нұсқалар деп бір мәндегі, алайда дыбыстар құрамындағы ерекшеліктері бар сөздерді атайды [1]. В.В. Виноградов: «Вариант сөздердің экспрессиялық және стильдік реңктері бар», - дейді [2]. Сөздердің фонетикалық жарыспа нұсқалары жаңа тілдік факторлардың нәтижесінде пайда болады: фонемалардың комбинаторлық өзгерістері, дыбыстардың үндестігі, екпін, сөйлеу аппараттарының әсері, сөздердің артикуляциялық базасының өзгеруі және т.б. Осындай әртүрлі фонетикалық жағдайлардың әсерінен сөздің әдеттегі формалары үнемі өзгеріп отыруы мүмкін. Мұндай жағдайларда сөздер бұрынғы бастапқы мағынасын сақтай отырып, олардың фонетикалық нұсқалары пайда болады [3]. И. Ұйықбаевтың, С. Бизақовтың еңбектері фонетикалық жарыспа нұсқаларды біріздендіру мәселесіне арналады. Академик Р. Сыздық лексикалық та, фонетикалық та жарыспа тұлғалардың дені – кірме элементтер, оның ішінде де араб, парсы сөздері болып келетіндігін айтады [4]. Фонетикалық жарыспа нұсқалардың, әсіресе, араб, парсы тілінен енген сөздердің алуан түрлі тұлғаларымен енгендігі жайында кезінде Н. Оңдасынов, Л. Рүстемовтың еңбектерінде айрықша атап өтілген. Н. Оңдасыновтың еңбегі XIX–XX ғасыр басындағы кірме сөздердің ақын-жазушылар тіліндегі кітаби лексикалық бірліктермен жарыса қолданылған сөздерді қамтып отырады [5]. Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздігін» әзірлеу барысында түрлі нұсқада жазылған сөздердің саны – 370 сөз екенін атап көрсетеді [6].

XIX–XX ғасыр басындағы шығармаларда хатқа түскен араб, парсы тілінен енген сөздер сол тілдің түпнұсқа қалпымен де, игерілген нұсқасымен де жазылып жатты. Мақаламыздың зерттеу нысанымызға алып отырған *б/н* және *н/ф* фонетикалық жарыспа нұсқаларға мысал келтірсек, *тауаф/тауап* (араб тілінде бірнеше мағынасы бар, негізгі мағынасы – киелі орындарды құрметтеп айналып шығу), *ғұрыф/ғұрып* (араб тілінде бірнеше мағынасы бар, көп қолданылатыны: әдеттілік, әдет-ғұрып), т.б. нұсқаларда қолданылды. Оның ішінде игерілген сөздердің өзінде қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес келмейтін таңбалар әртүрлі нұсқада жазылды. Мәселен, жоғарыда келтірілген *тауаф* сөзінің тек *тауап* емес, *тәуап/тәуеп* нұсқалары да қатар қолданылды. Бұл жарыспалықтың басым көпшілігінің бір

сыңары басым нұсқасы белгіленіп, қазіргі нормативті сөздіктерде көрсетілген. Ал кейбір сөздер семантикалық дифференсацияға түсіп, жеке ұғымдардың, түсініктердің, атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орнықты. Мақаламызда жазба коммуникацияда ең жиі кездесетін сөздердің фонетикалық жарыспа нұсқаларына тоқталамыз.

Талдау мен нәтижелер

1. п/б жарыспалы варианттар. Қазіргі тіліміздегі сөздің бастапқы позициясындағы п/б жарыспалылардың болу себебін анықтау үшін көне жазба ескерткіштердегі және түркі тілдерінің қолданыс ерекшеліктеріне назар аударуды қажет етеді. Көне түркі жазба ескерткіштердің орхон-енисей мәтіндерінде қатаң *п*-дан басталатын сөз жоқ. Оның есесіне ұяң *б*-дан басталатын сөздер көп. Мысалы, *байрақ, балық, барқ (сарай), бедіз, бедік (биік), біміг, біч*; т.б. [7]. Керісінше *м* нұсқасымен келетін көне сөздер *б* нұсқасымен келетін сөздермен игерілген: *бың-мың бічін-мешін беңгү-мәңгі*. Тек *біч, бычақ* сөздері бүгінгі күні фонетикалық принциппен *піш* (пішу), *пышақ* болып игерілген. Ислам діні енген кезеңнен бастап орта түркі тілінде жазылған жазба ескерткіштерде араб, парсы тілінен енген сөздер түпнұсқа тұлғасында жазылды. Осы күнгі *бәс/пәс, бейш/пейіш, бұтхана/нұтхана, балуан/палуан*, т.б. екі нұсқада жазылып жүрген сөздердің жазба мәтіндерде тұрпаты мынадай болды:

Бешешет (пар.) تشهيد – *жұмақ, жаннат*. Ібіліснің адамға сәжде қылмағаны уа адамның *бешешетке* барып қайтара келгені айдын раушанырақ уа афтабдын мәшһүрүрақ тұрұр. *Ібілістің адамға бас имегені, адамның жұмаққа барып, одан бұл дүниеге қайтадан келгені айдан жарық, күннен ашық болып тұрды* (ТШ).

Бұтхана (пар.) بتخانه – *нұтқа табынушылардың үйі*. Кіріб *бұтхана* ічре күйме отға. *Пұтханаға кіріп, отқа күйіп кетпе* (ХШ).

Пехлеуан ناولهيد – *палуан*. Айтұрлар бір *пехлеуан* иүмрүкчі иігітні дүние ічінден елі уычы тар дағы бұғазы кең еді. *Бір жұмырықшы палуан жігіт туралы айтатын еді, дүниеге қолы қысқа, бұғазы (тамағы) кең еді* (Гл).

Пахта (пар.) پاخت – *мақта*. Иібек болмаған уа *пахтадын* болған. *Жібектен болмаған, мақтадан болған*. Тірік малыны уа иіфекдін болмаған уа *пахтадын* болған кумашны ғұмырларында көрмеслер ерді. *Тірі малды, жібек түгілі мақтадан болған матаны өмірлерінде көрмеген еді* (ТШ) [8].

Осы тұрғыдан алғанда араб, парсы тілінен енген сөздердің түпнұсқа графикасын барласақ, фонетикалық принциппен тек **б** дыбысының **п**-ға қана игеріліп қоймай, керісінше **п** дыбысының **б**-ға, кейде **м**-ға ауысқандары да төмендегі 1-кестеде көрсетілген. Алдымен нұсқалардың түрлерін анықтап алайық:

1-кесте – б, п, ф әріптерімен басталатын сөздердің нұсқалары

Түпнұсқасында ұяң б-дан басталатын сөздердің нұсқалары	Түпнұсқасында қатаң п-дан басталатын сөздердің нұсқалары	Түпнұсқасында қатаң ф-дан басталатын сөздердің нұсқалары
1	2	3
ир. бамдат داماد – бамдат (памдат) ир. бачехур بچهخوار – патшағар (батшағар) ир. бешешт بهشت – пейіш (бейіш) ар. бурақ براق – пырақ (бурақ) ир. бәнде بنده – пенде (бенде) ир. бәробәр برابر – парapar	ир. паде پاده – пада (бада) ир. падешаһи پادشاهی – патсайы (батсайы) ир. палау یلو – палау (балау) ир. паһлеуан پهلوان – палуан (балуан) ир. пакәне پکنه – бәкене (пәкене) ир. пәкізе پاکیزه – бәкізе (пәкізе) ир. пәст پست – пәс (бәс)	ир. фал فال – бал (пал) ар. фaһм فهم – пайым (байым) ир. фәлакәт فلاکت – бәлекет (пәлекет) ар. фәлан فلان – бәлен (пәлен) ар. фәтир فطير – пәтір (бәтір)

1	2	3
(барабар) ар. бәла بلاء – бәле (пәле) ир. бәлахор بلاخور – бәлеқор (пәлеқор) ир. бирәдар ردار – бірадар (пірадар) ар. биисми аллаһ بسم الله – бісміллә (пісмілла) ир. бут بت – пұт (бұт) (сиынатын мүсін) ир. порче порче پارچه – борша-борша/порша-порша	ир. пайе پايه – пая (бая) ир. пилте پيلته – білте (пілте) ир. пишин پيشين – бесін (песін) ир. пишани پيشانی – пешене ир. постак پوستك – бөстек (пөстек) ир. пул پول – пұл (бұл) ир. пушпақ پوشپاق – пұшпақ (бұшпақ)	ир. фал فال – бал (пал) ар. фиғл فعل – пейіл (бейіл) ар. фәтуа فتوا – пәтуа (патуа, бәтуа, фатуа) ир. фут فوت – пұт (фұт, бұт) (өлшем) ар. фетр فطر – пітір (бітір) ир. пәләк پلاك – пәлек (бәлек) ар. фурсат فرصت – пұрсат (мұрсат)

Түпнұсқасында **б**-мен басталатын сөздер **п**-ға, керісінше **п**-мен басталатын сөздер **б**-ға, **ф**-мен басталатын сөздер **п-б-м**-ға түрлі нұсқада игерілген. Ара-тұра **м**-ның **-б**-ға, **б**-ның **-п**-ға игерілгендері де бар. Бірақ олар сирек кездеседі: [ар. мейнәт مهنة] бейнет/пейнет. Қазіргі қазақ тілінде кестеде көрсетілгендей **б/п** жарыспалы нұсқалардың саны шамамен – 40 сөз.

Араб және парсы тілінен енген сөздер өзге түркі тілдеріне еніп, алуан түрлі нұсқада қолданылады. Сөздің бастапқы позициясында қатаң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар, сөз басында ұяң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар [9]. Әрине бұның алғашқы тобына оғыз тілдер тобындағы (түрікмен, түрік, эзербайжан) және қарлұқ тілдер тобындағы (өзбек, ұйғыр) түркі тілдері, ал екіншісіне қыпшақ (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт) тобындағы тілдер бейім екендігі аңғарылады. Осыған қарамастан қыпшақ тілдер тобында *б/п* жазба және ауызша коммуникацияда ала-құлалық кездесіп жатады. Мәселен, қыпшақ тілдерінің қыпшақ-ноғай тобында сөз басындағы *п* қатаңының сиректігіне қарамастан, қарақалпақ тілінің оңтүстік-батыс диалектісінде бұл дыбыстардың анлаутта бірінің орнына бірінің алма кезектесіп айтылатын жайы бар екен: *посқан/босқан, пітір/бітір, палуан/балуан, палшы/балшы*, т.б. [10].

Қарақалпақ зерттеушісі Д.Н. Насыров қарақалпақ тілінің оңтүстік және солтүстік диалектісін бір-бірінен даралайтын ерекшеліктерінің бірі осы *п* және *б* жарыспалы нұсқаларды атайды [11]. Қазақ тілі мен қырғыз тілінде ұяң *б* дауыссызы оның қатаң *п* сыңарына қарағанда сөз басында анағұрлым жиі ұшырайды.

Жазба коммуникациядағы *п* және *б* жарыспалы нұсқаларының пайда болу себептері:

Біріншіден, түпнұсқаның әсері. Қазіргі түркі тілдеріне сөздің бастапқы позиясында *п* дыбысымен келетін сөздердің көбі парсы тілінен енген: *пәст* پست, *падсаһи* پادشاهي, *пәлеван* پهلهوان, *пәлуһ* ناولهچ, *пилте* پيلته т.б. Өзбек, түркмен, түрік тілдеріне енген *п* дыбысымен келетін парсы сөздері көбіне төл тұлғасында дыбысталып, орфографияланады. Сондықтан Қазақстанның Өзбекстан, Түркменстанмен шекаралас оңтүстік аймақтарында тұратын қазақтарың тілінде қатаң *п*-ға басымдық беріледі. Мәселен, *байтақ* емес *пайтақ*, *батсайы* емес *патсайы*, *балуан* емес *палуан*, *білте* дегенді *пилте* дейді. Сонымен қатар *п*-дан басталатын сөздердің көбін өзбек, ауған, тәжік қазақтарының ауызекі тілінен де жиі кездестіреміз.

Енді керісінше араб, парсы тіліндегі түпнұсқасындағы *п*-мен басталатын сөздер *б* дыбысымен ұяңдаған. 1-кестенің екінші бағанында көрсетілген барлық мысалдарды осыған жатқызуға болады. Сөздің бастапқы позициясындағы қатандардың кейін келе неге ұяңданып кеткендігі қызық жайт. Бұның себебін ғалымдар Қазақстанның солтүстік-шығыс диалектісіне тән ерекшелік деп көрсетеді [12]. Мысалы, *пейнет* емес *бейнет*, *полат* емес *болат*, т.б. А.М. Щербак: «түркі негіз тілінде сөздің абсолют басында айтылған *п* дауыссызы тілдердің

кейінгі барысында ұяңданған, соның нәтижесінде сол позицияда *б* пайда болған деп есептейді [13]. Бұл жөнінде ғалым Ғ. Мұсабаевтың мынадай пікірі бар: «Араб-иран әсері тимеген алтай халықтарында *п* дыбысынан басталатын сөз жоқ, мысалы, ойрат тілі. Одан әрі ғалым: «Араб, парсыға жуықтамайтындарда *п* дыбысы сөзбасында қолданылмайды, қолданса да, бірен-саран ғана деп қорытуға болады. Татар, башқұрт, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, алтай тілдері бір ізде көрінеді. Өзбек, түрікмен, азербайжан тілдерінде *п* дыбысы актив көрінеді. Яғни, бұл тілдерде парсы тілдері әсері күшті», – дейді [14].

Екіншіден, фонетикалық игеру. Ұзақ уақыт ауызекі сөйлеу тіліндегі кейбір сөздер дивергенцияның салдарынан фонетикалық нұсқалардың пайда болуына әкеледі. Осыған орай араб, парсы тілінен енген бірқатар сөздердің бастапқы позициясындағы ұяң *б*-мен басталатын сөздер қазақ тіліне қатаң *п* дауыссызымен игеріліп, жарыспалы вариант түзген. Мәселен, «қиял-ғажайып ертегілерде, эпостарда кездесетін қанатты тұлпар, жүйрік ат» мәніндегі араб тіліндегі *бурақ* براق сөзі *пырақ* болып игерілген. Осы сияқты «бірдей, тең» мәніндегі парсы тіліндегі *бәробәр* برابر сөзі паранап болып игеріліп, алайда *барабар/паранап* нұсқалары пайда болған. Әр мұсылман үшін қасиетті «Алланың атымен бастаймын» мәніндегі түпнұсқа тілінде *бісмилла* بسم الله сөзі ауызша және жазба тілде *пісмілла, пісмілда, одан бөлек бисмилла, бісмілда*, т.б. алуан түрлі нұсқаларға ие болған. Осы сияқты «тақуа» мағынасындағы *бәрадәр* رادار сөзінің *пәрадәр, пірәдар* нұсқалары бар. *1-кестенің* бірінші бағанында көрсетілген барлық мысалдарды осыған жатқызуға болады. Осындай мысалдардағы *б*-ның *п*-ға ауысу себептерін С. Омарбеков былайша түсіндіреді: «Сөзге экспрессиялы өң беріп, желпінте айтқан сәттерде динамикалық екпіннің бірінші буынға түсетін кезі болады. Мұндай ретте, екпіннің ыңғайынан болу керек, сөз басындағы ұяң *б* қатаң *п*-ға ауысады, не болмаса соған шалыстау естіледі [14]. А.М. Щербак сөздің бастамасы – сөздің ең күшті позициясы, өйткені сөз арқылы алынатын ақпараттық көпшілігі сөз басында шоғырланады дейді [13].

Қазіргі қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздіктің сөзтізбесіне *п/б* жарыспалы варианттардың басым нұсқасы мен сөйлеу тіліндегі қолданысы былайша берілген:

б нұсқасы басым сөздер: бада/пада, бал/пал, бәлекет/пәлекет бешпент/пешпент, білте/пілте, бісміллә/пісміллә, бірадар/пірадар.

п нұсқасы басым сөздер: памдат/бамдат, пайым/байым, палуан/балуан, пәле/бәле, пәтір/бәтір, пәс/бәс, пәтуа/бәтуа, пәтшағар/бәтшағар, пейіл/бейіл, пейіш/бейіс, пенде/бенде, пұшпақ/бұшпақ, палау/балау, памдат/бамдат, пая/бая, пұл/бұл, пұт/бұт (40 қадақ, өлшем), пұт/бұт (сиынатын жасанды мүсін), пәтір/бәтір, бетпақ/бетбақ.

м нұсқасы басым сөздер: мұрсат/пұрсат, мұсылман/пұсырман, мақта/пахта мәпеле/бәпеле.

2013 жылғы орфографиялық сөздікте тұрақталған нұсқалары: *бада:* бада/пада; *бал:* бал/пал; *білте:* білте/пілте; *пірәдар:* бірадар/пірәдар; *пайым:* пайым/байым; *пәле:* пәле/бәле; *пейіш:* пейіш/бейіс; *бейнет:* бейнет/пейнет; *пенде:* пенде/бенде, *пұшпақ:* пұшпақ/бұшпақ; *палау:* палау/балау, *памдат:* памдат/бамдат; *пая:* пая/бая; *пұт:* пұт/бұт (40 қадақ, өлшем), *пұт:* пұт/бұт (сиынатын жасанды мүсін); *пәтір:* пәтір/бәтір; *памдат:* памдат/бамдат; *пырақ:* пырақ/бырақ; *бетпақ:* бетпақ/бетбақ.

Босаң нормада *бәле/пәле, бәлен/пәлен, пісміллә/бісміллә, патсайы/батсайы, паранап/барабар, палуан/балуан, пәс/бәс* нұсқалары «ж. (және)» белгісөзімен орфографиялаған [15].

Жазба коммуникацияның мәдениетін арттыру үшін жаңа әліпбимен орфографиялауда босаң нормадағы нұсқалардың біріне басымдық берген жөн. Лингвистикалық талдау мен таңдауда нұсқалардың туынды сөзжасам, тіркес құрау ерекшеліктерін, жиілігін, омонимдік қатар туғызбауын ескеруді қажет етеді.

Тілімізде ең жиі қолданылатын парсы тілінен енген (пәһлеуан پهلوان) сөзінің *балуан/палуан* нұсқаларының *балуан* сыңарымен келетін 14 тіркес кездеседі: *балуан балтыр, балуан бармақ, балуан бәйге, балуан бел, балуан білек, балуан бітімденді, балуанға түсті,*

балуан жауырынды, балуан денелі, балуан жігіт, балуан күрес, балуан қабырға, балуан қол, балуан сайыс, балуан тас. Сонымен қатар мынадай туынды сөз құрайды: *балуандай, балуандану, балуандық, балуантас.* Қолдану жиілігі: 648. Ғылыми стильде көп қолданылады – 294. *Палуан* сыңарының жазба коммуникацияда қолдану жиілігі көрініс таппады. Қазақтың күш өнерінің майталманы Нұрмағанбет Баймырзақұлына арнаған Сәбит Мұқановтың еңбегі де және спорт сарайларының аты да «Балуан Шолақ» атымен аталып келеді.

Түйін: біріншіден, балуан сыңарының қолданыс жиілігін, екіншіден, атақты тұлғаларға айдар тағып қойылған атаулары ескеріліп, орфографиялауда «балуан» сыңарын басым нұсқа ретінде қалыптандыруға болады.

Араб тілінен енген (ар. бәла بلا) сөзінің *бәле/пәле* нұсқаларының *бәле* сыңарымен келетін шамамен 16 еркін тіркес пен фразеологизм кездеседі: *бәле баққан, бәле болды, бәлеге белшесінен батырды, бәлеге қалды, бәлеге ұрындырды, бәлеге шатылды, бәледен қалас болды, бәледен машайық қашып құтылыпты, бәле жапты, бәле келтірді, бәле құды, бәле қылды, бәленің отын өргізді, бәле салды, бәлесі жұқты, бәле тіледі.* Сонымен қатар мынадай туынды сөз құрайды: *бәледей, бәлекет, бәлеқор, бәлеқұмар.*

Пәле сыңарымен келетін шамамен 19 еркін тіркес пен фразеологизм кездеседі: *пәлеге жолықты, пәлеге қалды, пәлеге ұшырады, пәледен машайық қашыпты, пәледен сақтады, пәле жапсырды, пәле жапты, пәле жауғызды, пәле жуытпады, пәле қайдан дерің бар ма, пәле құды, пәле қылды, пәленің отын өргізді, пәле оралды, пәле салды, пәлесі жұқты, пәле шақырды, пәле шығарды, пәлелі жерге бармақ сұқпа.* Осы сөзбен *пәлекет, пәлеқор* туынды сөздер бар. Екі сыңарында да кейбір ортақ тіркестердің байқалғаны болмаса, *бәле* және *пәле* нұсқаларымен тіркесетін сөздер көбіне әрқалай қолданысқа ие болған.

«Бәле» сыңарының зат есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 109, сын есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 65. «Пәле» сыңарының зат есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 103. Есесіне сын есім табы ретіндегі сөзқолданыс жиілігі «бәле» сыңарынан жоғары – 172 [16]. Әлеуметтік желіде мақал-мәтелдердің құрамында осы нұсқалардың қолданыс жиілігі бірдей дәрежеде.

Түйін: екі нұсқаның жеке лексикалық бірлік ретінде және сөз тіркестері мақал-мәтелдердер құрамындағы қолданыс жиілігі шамалас әрі танымалдылығы жоғары болғандықтан, орфографиялық босаң нормада қалдыруға болады.

Парсының (падешаһи پادشاهی) *патсайы/батсайы* нұсқаларының *батсайы* сыңарымен *батсайы көрпе, батсайы шапан, батсайы баскиім, батсайы көйлек, батсайы шымылдық, батсайы орамал,* т.б. тіркестердің жиілігі жоғары. *Патсайы* сыңарымен қатар *патишайы* нұсқасы да Қызылорда, Қармақшы аудандарында парсы тіліндегі төл тұлғасымен айтылады. *Батсайы* сыңарының қолдану жиілігі – 2, *патсайы* сөзінің қолдану жиілігі – 3.

Түйін: тілдік-мәдени қауымдастық ортада *батсайы* сөзімен келетін тіркестердің жиілігімен танымалдығын көрсетеді. Осыған орай қазіргі тілдік қауым санасында *батсайы* нұсқасымен қалыптандыру мүмкіндігі бар.

«Таң намазы» мәніндегі парсының *дамдат/бамдат* دامدات/بامدات нұсқаларының діни қауымдастық санасында төл тіліндегі *бамдат* нұсқасы қалыптанған. Діни сананың жаңғыруына байланысты *бамдат намаз, бамдат уақыт* тіркестердің де жиілігі жоғары екені байқалады. *Памдат* қазақ тіліндегі ауызекі сөйлеу тіліндегі игерілген нұсқасы.

Түйін: жазба және ауызша коммуникацияда төл тіліндегі нұсқасының қалыптанып келе жатқанына байланысты *бамдат* нұсқасына басымдық беруге болады.

«Тең дәрежеде, бірдей» мәніндегі парсының *баробәр/барабар/парапар* برابر/بارابار/پاراپار нұсқаларының *барабар* сыңарының қолдану жиілігі – 40, *парапар* сөзінің қолдану жиілігі – 47. Қалың жұртшылық арасында екі нұсқа да бірдей дәрежеде қолданылғандықтан, орфографиялық босаң нормаға алуға болады.

«Топталып бағылатын сиыр малы» мәніндегі» паде *پاده* сөзінің *пада/бада* нұсқалары жарыса қолданылады. *Бада* нұсқасының бірнеше омонимі бар: 1. Ішімдік, шарап; 2. Жерге қағылған ағаш қада; 3. Мол, көп, шашылып төгілген [17]. *Пада* нұсқасы оңтүстік қазақ облыстарында қолданылады. Осы ретте *бада* нұсқасының өзге сөздермен омонимдік қатарын көбейтпес үшін «пада» нұсқасымен қалыптандыруға болады.

Байбатша/байпатша, молдабатша/молдпатша, батшағар/патшағар нұсқаларының құрамындағы түрлі вариантта қолданыс тапқан *батша/патша* сөзінің парсы тіліндегі төл мағынасы *баче* (бала) сөзінің фонетикалық өзгеріске түскен тұлғасы. *Байбатша* деп «бай баласы, бай әулеттің өкілі» деген мәнде жұмсалса, *молдабатша* «діни оқуда оқып жүрген, шәкірт молданы» атайды. *Батшағар* «оңбаған, бұзық» мәнінде қолданылады.

Түйін: жазба коммуникацияда *б* орфограммасына басымдық берілгендіктен, *байбатша, молдабатша, батшағар* деген нұсқаларымен қалдыруға болады.

Сонымен қатар қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне жазба коммуникацияда жарыса қолданылатын *бәкізе/пәкізе*, «мата» мәніндегі *пұл/бұл* жарыспалы нұсқалардың бірін орфографиялаудың қатаң нормасына енгізу қажет.

2. ф/п жарыспалы варианттар. Енді арабтың қатаң дауыссыз *ф* дыбысын таңбалайтын кейбір араб, парсы тілдерінен енген жалпыхалықтық пен діни сөздер 1-кестенің 3-бағанында көрсетілгендей, фонетикалық принциппен *п* дыбысымен, кей сөздер *б* дыбысымен игерілді: *фил – піл, фәлән – пәлен, фериште – періште, инсаф – ынсап, фатиха – бата, фал – бал, фідия – підия*, т.б. Араб кірмелеріндегі *ф*-ның қазақ тіліне келгенде жүйелі түрде қос ерін дыбысы *п* мен *б*-ға өтуінің сырын тек ана тіліміздің фонетикалық табиғатына лабиодентал дыбыстың тән еместігінен деп қана түсіндіруге болады. Ал *ф*-ның *б*-дан гөрі *п*-ға игерілуінің бір себебі үннің қатысы тұрғысынан алғанда *п*-ға анағұрлым жақын [9].

Алайда жазба және ауызша коммуникацияда әлі де бір сөздің бірде *ф*, бірде *п* таңбаларымен келетін нұсқалар ауызша және жазба коммуникацияда кездесіп жатады. Бұндай жарыспалық өзге фонетикалық дублеттер секілді әдеби тіл мен диалектілерде қолданылады. Өзбек, ұйғыр, түркі, т.б. оғыз, қарлұқ тобына кіретін түркі тілдерінде араб, парсы тілінен енген фрикатив *ф* әрпімен басталатын сөздер бағзы қалпында сақталған. Өзбек тілінде: *fukara, fe'l, fikr, fan, fani*, т.б. Түрік тілінде: *fukara, fiil, firsat, fen, fikir, fani* т.б. Азербайжан тілінде: *fani, Fukara, fel, fikir* т.б. Бұның ықпалы осы елдермен шекаралас отырған Қазақстанның кейбір аймақтарындағы диалектілерінде кездеседі.

2013 жылғы орфографиялық сөздікте тұрақталған нұсқалары: *әфсана: әпсана/афсана; сапи: сапи/сафи; фәни: фәни/пәни; пәлсапа: фәлсафа/пәлсапа; перғауын: ферғауын/фараон/перғауын; гафіл: гафіл/ганіл; сопы: софы/сопы*, т.б. Кейбір сөздер аталмыш сөздікте бекітілгенмен, жазба және ауызша коммуникацияда *арапа/арафа, ферғауын/фараон/перғауын, феруза/перуза, шипа: шифа/шипта*, т.б. екі немесе үш нұсқада қолданылатын лексикалық бірліктер бар. Діни саладағы мамандар мен ислам дінін уағыздаушылардың арасында араб тілін канондық тіл ретінде қабылдап, соған сәйкес діни сөздерді түпнұсқадағы тұлғасымен дыбыстап әрі жазуды жөн көрсе, өзге тіл тұтынушылары қазақ тілінің игерілген нұсқасын қолданады. Екі немесе бірнеше нұсқаның болу себебі тіл тұтынушының географиялық аймағына, айналысатын саласына, сөзсаптамына байланысты екені аңғарылады. Жарыспалылардың қатарында *арапа/арафа* нұсқалары бар. Мекке қаласының шығыс жағында жатқанда Арафат тауы бар. Қажыға барушылар арапа күні осы тауға шығып, діни рәсім өткізеді. Дінтанушылар Арафат тауымен байланыстырып, *арафа* нұсқасын сақтап қалған болса керек.

Сөздікте *гафу/гану* жарыспалылардың *гафу* нұсқасы бекітілсе де, ауызша және жазба коммуникацияда екеуі де жарыса қолданылады. Дегенмен тілдік-мәдени қауымдастық арасында ауызша да, жазба тілде де *ф* әрпімен жазылатын *гафу* нұсқасын қолданушылар көп. Бұл этикет сөзінің *гафу* нұсқасы тіл иелмендерінің санасында көбіне қазақ әдеби тілінің нормасы ретінде қалыптандығандығын байқатады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, XIX–XX ғғ. ескі қазақ жазба үлгілерінде кездесетін кірме араб, парсы тілдерінен енген сөздердің жарыспа нұсқаларының біразы уақыт өте орфографиялық нормасы белгіленді. Жазба коммуникацияда екі немесе үш нұсқада жазылып жүрген дауыссыз дыбыстардың қатарында ең жиі қолданылатын – *б/п, п/ф* графемаларымен келетін сөздерді біріздендіру арқылы жазу-сызуымыздың мәдениетін арттыратынымыз анық. Зерттеуімізде жазба коммуникацияда ең жиі қолданылатын нұсқалардың қолданысына талдау жасалды: *балуан/палуан, бәле/пәле, патсайы/батсайы, барабар/парапар, бамдат/памдат, бада/пада*. Қазіргі мәдени қауымдастықтың тілдік санасын ескере отырып, кең қолданыстағы діни сөздерді *п* әрпімен игеріп, ал діни дискурста ғана қолданылатын (факих, фикх, фитна, т.б.) тарөрісті сөздерді *ф* қалдыруға болады.

Сонымен фонетикалық варианттардың көбі араб, парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты кітапта фонетикалық варианттар – 130-дан асады, ал «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздікте» шамамен 75-ке жуық [18]. Ал *б/п, ф/б* фонетикалық варианттарға сандық көрсеткіші төмендегі 2-кестеде көрсетілген:

2-кесте – Екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің сандық көрсеткіші

Төл тіліндегі тұлғасында <i>б</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны	Төл тіліндегі тұлғасында <i>п</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны	Төл тіліндегі тұлғасында <i>ф</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны
Б – Б/П = 12	П – Б/П = 14	Ф – Б/П = 10

Басым нұсқасын белгілеуде келесі тілтанымдық шарттар назарға алынды:

- біріншіден*, кірме сөздердің төл тіліндегі негізгі графикалық нұсқасы;
- екіншіден*, көне және орта түркі тіліндегі жазылған тұрпаты;
- үшіншіден*, туынды сөз жасау мен тіркесімділігі;
- төртіншіден*, бірнеше омонимдік қатарға түспеуі;
- бесіншіден*, сыңарларының жиілігі;
- алтыншыдан*, қазіргі тілдік-мәдени қауымдастық ортада қолданысы.

Зерттеу жұмысы ЖТН: OR1146583 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рогожникова А.Т. Варианты слов в русском языке. – Москва: Просвещение, 1966. – 160 с.
2. Виноградов В.В. О формах слова // Известия АН СССР. ОЛЯ. – 1944. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 31–44.
3. Сейтназарова И.Е. Фонетические варианты слов в современном каракалпакском языке: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.06. – Нукус, 1997. – 22 с
4. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
5. Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім, 2010. 1-том. – 167 б.
6. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.
7. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 219 б.

8. Сейтбекова А. Араб және парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 452 б.
9. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 с.
10. Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тілдермен ортақ құбылыстар. – Алматы: Ғылым, 1978. – 153 б.
11. Насыров Д.С. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности // «Вестник» каракалпакского филиала АН Узбекской ССР». – 1966. – №1. – С. 64–68.
12. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 536 б.
13. Щербак А.М. Основные особенности южнохорезмского говора в сравнительном освещении. ЎзДМ. – Т. 2. – Ташкент: Ўзакадемнашр, 1961. – 250 с.
14. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. – 134 б.
15. Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылым. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
16. Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.
17. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
18. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.

REFERENCES

1. Rogojnikova A.T. Varianty slov v russkom yazyke [Variants of words in Russian]. – Moskva: Prosvesheniye, 1966. – 160 s. [in Russian]
2. Vinogradov V.V. O formah slova [About the forms of the word] // Izvestiya AN SSSR. OLYa. – 1944. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 31–44. [in Russian]
3. Seytnazarova I.E. Foneticheskiye varianty slov v sovremenном karakalpakskom yazyke [Phonetic variants of words in the modern Karakalpak language]: avtoref. ... kand. filol. nauk: 10.02.06. – Nukus, 1997. – 22 с. [in Russian]
4. Syzdyqova R. Tildik norma jane onyn qalyptanuy (kodifikaciyas) [Language norm and its formation (codification)]. Koptomdyq shygarmalar jinagy. – Almaty: El-shejire, 2014. – 290 b. [in Kazakh]
5. Ondasynov N. Arabsha-qazaqsha tusindirme sozdik [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. – Almaty: Bilim, 2010. 1-tom. – 167 b. [in Kazakh]
6. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin sozdigi [Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2017. – 656 b. [in Kazakh]
7. Aydarov G. Orhon eskertkishterinin teksti [Text of Orkhon monuments]. – Almaty: Gylym, 1990. – 219 b. [in Kazakh]
8. Seytbekova A. Arab jane parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic and Persian words]. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2014. – 452 b. [in Kazakh]
9. Dmitriyev N.K. Grammatika kumyкskogo yazyka [Grammar of the Kumyk language]. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 [in Russian]
10. Omarbekov S. Halyqtyq tilimizdegi tildermen ortaқ qubylystar [Phenomena common to languages in our vernacular]. – Almaty: Gylym, 1978. –153 b. [in Kazakh]
11. Nasyrov D.S. Dialekty karakalpakskogo yazyka i ih osnovnyie osobennosti [Dialects of the Karakalpak language and their main features] // «Vestnik» karakalpakskogo filiala AN Uzbekskoy SSR». – 1966. – №1. – С. 64–68. [in Russian]
12. Amanjolov S. Qazaq tili dialektologiyasy men tarihyrynyn maseleleri [Problems of dialectology and history of the Kazakh language]: oqu quraly. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2004. – 536 b. [in Kazakh]
13. Sherbak A.M. Osnovnyie osobennosti yujnohorezmskogo govora v sravnitelnom osveshenii [The main features of the South Khorezm dialect in comparative coverage]. ЎзДМ. – Т. 2. – Ташкент: Ўзакадемнашр, 1961. – 250 с. [in Russian]
14. Musabaev G. Qazaq tili tarihyнан [From the history of the Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1988. – 134 b.

15. Orfografiyalıq sozdik [Orthographic dictionary]. Altynshy basylım. – Almaty: Daur, 2013. – 720 b. [in Kazakh]
16. Jalpy bilim berudegi qazaq tilinin jiilik sozdigi [Frequency dictionary of the Kazakh language in general education]. – Almaty: Daur, 2016. – 1472 b. [in Kazakh]
17. Qazaq sozdigi [Kazakh dictionary] (Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi). – Almaty: Daur, 2013. – 1488 b. [in Kazakh]
18. Ualiev N., Aldasheva A. Qazaq orofografiyasındagy qiyndyqtar [Crossroads in Kazakh orthography]. – Almaty: Gylym, 1988. – 113 b. [in Kazakh]

Б.С. ӘБЖЕТ¹✉, М.М. БАХТЫБАЕВ², К.М. ЖЕТІБАЕВ³

¹филология ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz,

²Археология ҒЗИ-ның жетекші ғылыми қызметкері

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mels.bakhtybaev@ayu.edu.kz

³тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

СЫҒАНАҚҚА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР МЕН АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық Сығанақ қаласына қатысты жазба деректер мен халық аузында сақталған аңыз-әңгімелер жайлы сөз болады. Оғыз тайпаларының қаласы болған Сығанақ, кейінірек қыпшақ тайпаларының қарамағына өткен. Шыңғыс хан бастаған моғолдардың шапқыншылығынан соң Сығанақ қайта қалпына келтіріліп, Алтын Орда кезінде діни орталыққа айналған. Берке хан Сығанақ қаласындағы ғұламалардан исламды қабылдаған соң ясауия тариғаты қайта жанданады. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріне сүйене отырып сопылық әдебиеттің күшеюі негізінде қазақ халқының жыраулық ауыз әдебиетінің қайта түлегенін көруге болады. Бұл зерттеуде Ноғайлы дәуірі мен Қазақ хандығы тұсында дүниеге келген ақындар мен жыраулардың сопылық әдебиеті негізінде «терме», «толғау» секілді ауыз әдебиетіне тән жанрлардың қалыптасуына талдаулар жасалады. Сығанақ қаласының дамуы мен сол жерде мекен еткен байырғы тұрғындардың ислам дінін қабылдаған кезден бастап ислам дінін таратудағы рөлі, сол қаладан шыққан діни ғалымдардың өздерін жаулап алған моғол тайпаларын мұсылман дініне өткізудегі еңбектері де айтылады. Сонымен қатар қазақ халқы үшін Сығанақ қаласының тарихи маңыздылығы, мәдениетінің қалыптасуына тигізген әсері де тілге тиек етіледі.

Сондай-ақ, авторлар кезінде рухани әрі мәдени қала болған Сығанақ қаласына қатысты ауыздан-ауызға тарап келген аңыз-әңгімелердің соңғы кездері жойылып бара жатқандығы, әлі де ел жадында сақталған аңыздарды жазып алудың маңыздылығына тоқталады.

Кілт сөздер: Сығанақ, Берке хан, әз-Жәнібек, Асан ата, Сығанақи, ясауия тариғаты, Қазақ хандығы, терме, толғау.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әбжет Б.С., Бахтыбаев М.М., Жетібаев К.М. Сығанаққа қатысты деректер мен аңыз-әңгімелер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 48–58. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.04>

*Cite us correctly:

Abjet B.S., Bahtybaev M.M., Jetibaev K.M. Syganacaq qatysty derekter men anyz-angimeler [Legends, Traditions and Written Information about Syganak] // Iasauy universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 48–58. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.04>

B.S. Abzhet¹, M.M. Bakhtybayev², K.M. Zhetibayev³

¹*Candidate of Philological Sciences*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

²*Senior Researcher of the Research Institute of Archeology*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Historical Sciences,*

*Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Legends, Traditions and Written Information about Syganak

Abstract. The article will focus on written sources and folk tales about the medieval city of Syganak. Syganak, which was a city of the Oguz tribes, later passed into the jurisdiction of the Kipchak tribes. After the invasion of the Mughals led by Genghis Khan, Syganak was restored and became a religious center during the Golden Horde. After Berke Khan accepted Islam from the sages, the Yasaviya tariqa was revived in the city of Syganak. Relying on the hikmet of Khoja Ahmed Yasawi, one can see the revival of the Zhyrau oral literature of the Kazakh people on the basis of strengthening Sufi literature. In this study, based on the Sufi literature of poets and zhyrau, born in the era of Nogaili and the Kazakh Khanate, the formation of genres such as «terme», «tolgau», characteristic of oral literature, is analyzed. The development of the city of Syganak and the role of the indigenous population living in it in the spread of Islam since the adoption of Islam are mentioned, as well as the work of religious scholars from this city to convert the conquered Mughal tribes to Islam. In addition, the historical significance of the city of Syganak for the Kazakh people and its influence on the formation of culture is noted.

It also emphasizes the importance of recording folk tales about the once spiritual and cultural city of Syganak, which are still preserved in the memory of the people, in light of the disappearance of legends that were passed from mouth to mouth.

Keywords: Syganak, Berke khan, az-Zhanibek, Asan ata, Sygnaki, Yasawi order, Kazakh Khanate, terme, tolgau.

Б.С. Абжет¹, М.М. Бахтыбаев², К.М. Жетібаев³

¹*кандидат филологических наук*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz,*

²*старший научный сотрудник НИИ Археологии*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz*

³*кандидат исторических наук,*

*профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Легенды, предания и письменные сведения о Сыганаке

Аннотация. В статье речь пойдет о письменных источниках и народных сказаниях о средневековом городе Сыганак. Сыганак, который был городом огузских племен, позже перешел в ведение кыпчакских племен. После нашествия Моголов во главе с Чингисханом Сыганак был восстановлен и стал религиозным центром при Золотой Орде. После принятия Берке-ханом ислама от мудрецов в городе Сыганак возродился тарикат ясавия. Опираясь на хикметы Ходжи Ахмеда Ясави можно увидеть возрождение жырауской устной литературы

казахского народа на основе усиления суфийской литературы. В данном исследовании на основе суфийской литературы поэтов и жырау, родившихся в эпоху Ногайли и Казахского ханства, анализируется формирование таких жанров, как «терме», «толгау», характерных для устной литературы. Упомянуты развитие города Сыганак и роли коренного населения, проживавшего в нем, в распространении ислама с момента принятия ислама, а также работа религиозных ученых из этого города по обращению покоренных могольских племен в ислам. Кроме того отмечается историческая значимость города Сыганак для казахского народа и его влияние на формирование культуры.

Также подчеркивается важность записи народных сказаний о некогда духовном и культурном городе Сыганак, которые до сих пор сохранились в памяти народа, в свете исчезновения легенд, которые передавались из уст в уста.

Ключевые слова: Сыганак, Берке хан, аз-Жанибек, Асан ата, Сыгнаки, орден ясавия, Казахское ханство, терме, толгау.

Кіріспе

Тарихи маңызы бар қалаларды зерттеген кезде оған қатысты топонимдік аңыздарға да назар аудару аса маңызды. Ортағасырларда Сыр бойында бой көтерген көптеген қалалардың тарихын зерттеу қазіргі кезде Қазақстан тарихындағы ақтандақтарды қалпына келтіру үшін аса маңызды деректер берері сөзсіз. Соның ішінде Сығанақ қаласы қазақ тарихы үшін маңызы зор ортағасырлық қалаға жатады. Сыр бойында бой көтерген қалалардың тек қана Қазақстан не Орта Азияның мәдениетінің дамуына ғана үлесін қосып қоймай, ортағасырлық мұсылман ренессансының дамуына да айрықша үлес қосқаны белгілі. Отырар қаласынан шыққан әл-Фараби, Түркістаннан шыққан Қожа Ахмет Ясауи мен Сүлеймен Бақырғани, Сығанақ қаласынан шыққан Хисамеддин ас-Сығанақи соның дәлелі бола алады. Қыпшақ хандары мен Қазақ хандығының ордасына айналған Сығанақ қаласы көшпелі қазақ, өзбек халықтарын ислам дініне енгізу, дәстүрлі ислам мәдениетін қалыптастыру жолында маңызды қызмет атқарған. Алтын Орда тұсында ислам дінін қабылдаған Берке, Өзбек секілді хандар осы Сығанақ қаласында өмір сүрген діни ғұламалардың ықпалымен қабылдаған. Қазақ ауыз әдебиетінде жиі ұшырасатын әз-Жәнібек, Асан қайғы, Жиренше секілді тарихи тұлғаларға қатысты тараған аңыздар мен шешендік сөздер де бір жағы осы Сығанақ қаласына қатысы бар екендігі байқалады. Сығанақ қаласы сол тұстағы діни орталық болғандықтан қазақ қоғамында орын алып жатқан көптеген өзгерістер мен тұрмыс-салтқа енген діни өзгерістер де ауыз әдебиетінде сақталып қалған. Әсіресе, сопылық әдебиеттің тигізген әсері айрықша болған. Осындай тарихи деректер мен ауыз әдебиетінде сақталған аңыздарды салыстыра зерттеу де қазіргі кезде ғылым үшін маңызды дүние болып табылады.

Зерттеу әдістері

Сығанақ қаласына қатысты тарихи деректер мен халық ауыз аузындағы аңыздарды салыстыра отырып, мынадай зерттеу әдістері қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс, салыстырмалы анализ жасау әдісі және тарихи-типологиялық тұрғыдан талдаулар жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Сығанақ қаласының тарихы жайлы деректер Қытай деректерінде де ұшырасады. Кейінірек оғыз тайпаларының мекендеген қаласы болғандығы жайлы да деректер бар. Сыр бойындағы оғыздарды қыпшақтар ығыстырған соң сол кездегі Сығанақ, Сауран секілді қалалар қыпшақтардың қарамағына көшкен. Қазақ хандығы тарихы жайлы жинаққа енген мақаласында М. Бахтыбаев мына деректерді келтірген: «Несмотря на то, что археологических свидетельств о существовании города в так называемый «огузский» и «кипчакский» периоды по прежнему нет, но в факте существования города с таким

названием в бассейне Сырдарьи сомневаться уже не приходится, поскольку он упомянут в целом ряде письменных источников ряда письменных источников XI–XIII века.

Первым письменным источником, сохранившим известие о Сыганаке является труд «Словарь тюркских наречий Махмуда Кашгарского XI в. Где он называет Сыганак одним из городов гузов: «2793 Сугнак один из огузских городов» (Махмуд ал-Кашгари, 2003)» [1, 121-б.].

Оғыздар ислам дінін қабылдаған тұста Сығанақ қаласы мәдени қала ретінде дами бастағанын көреміз. Оғыздар Сыр бойын мекендеген тұста ислам дініне өтіп, соның негізінде бірқатар жазба деректер қалдырған. «Оғызнама», «Деде Қорқыт кітабы» секілді ортағасырлық жазбалар да осы Сыр бойында тұрған кезінде қалыптаса бастаған. Кейін діни орталыққа да айналған, бірнеше хандықтың астанасы да болған.

Орта ғасырларда салтанаты мен сәні келіскен, Шығыс пен Батысты байланыстырып тұрған, сауда-саттығы мен отырықшы мәдениеті дамыған Сыр бойында орналасқан қалалардың бірі – Сығанақ. Сығанақ қаласының даңқы Алтын Орда кезінде шартарапқа жайылды. Сығанақ қаласында зерттеу жұмыстарын жүргізген профессор С.Жолдасбаев ол турасында былай деп жазады: «Сығанақ Сыр бойындағы қалалармен ғана (Отырар, Сауран, Түркістан, т.б.) тығыз сауда қарым-қатынасын жасап қана қоймай Мауереннахр қалалары Үргенш, Шаш, Бұхара, Самарқанд сияқты т.б. қалалармен тығыз байланысты болған. Және басты көңіл бөлетін мәселе қаланың орналасқан жері арқылы ертедегі дәуірден-ақ керуен жолы өтетін. Ол керуеннің тоқтауына және сауда айналымының қалада тоқтаусыз жүруі қаланың өсіп-өркендеуіне мүмкіндік туғызып отырған. Сондықтан да Сырдарияның орта және төменгі ағысы бойынша жоғарыда аты айтылған қалалармен де өзара сауда байланысының ерте кездерден-ақ жүріп келгендігі» [2, 35-б.].

Сығанақ қаласына қатысты жазба деректер парсы, араб, орыс жылнамаларында да ұшырасып отырады. Тарихшылар мен археологтар тарапынан Сығанаққа қатысты біршама зерттелді, оның көне және ортағасырлық тарихына қатысты көптеген құнды деректер ғылыми айналымға енгізілген. Қала орнынан табылған көне қыш құмыралар мен қорымдар, түрлі заттай бұйымдар оның дәуірі мен мәдениетін анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, оның ауызша тараған тарихын жинақтау да аса маңызды болып саналады. Бұл жағы осы кезге дейін жіті назарда ұсталмағандығы қынжылтады.

Халқымыздың фольклорлық мұрасы бай болғанымен Сыр бойында орналасқан Сығанақ, Жент сияқты қалаларға қатысты ауыз әдебиеті үлгілері көп сақталмаған. Сыр бойы қалалары ішінде Сығанаққа қатысты аңыздар мен ауыз әдебиетінде сақталған деректер өте аз, мардымсыз екендігі таң қалдырады. Сығанақ маңында өмір сүріп жатқан тұрғындар да ортағасырлық Сығанақ қаласына қатысты жарытымды мәлімет бере алмайды. Оны білетін көнекөз қариялардың өзі дүниеден өтіп кеткен, дер кезінде хатқа түспеген мағлұматтар тарих қойнауына бірге кеткенге ұқсайды.

Дегенмен кейбір жазба деректер мен халық аузында сақталған деректерді салыстыру арқылы кейбір жәйттердің шетін шығаруға болатын сияқты. Соның бірі парсы тарихшысы Джувайнидің «Тарих-и джахан-гушай» атты еңбегінде жазып қалдырған Сығанаққа шабуыл жасаған Шыңғыс хан бастаған моғолдардың кезіндегі мына деректер назар аударуға тұралық деп есептейміз. Сығанақ қаласына жақындап келген қағанның әскері Сығанақ қамалымен бейбіт келісімге шақыру үшін өзі саудагер әрі мұсылман Хасан-қажы деген өзінің қызметінде жүрген кісіні елші ретінде жібереді. Хасан-қажы Сығанақ қаласына бұрын да келіп-кетіп жүрген саудагер әрі сол қаланың тұрғындарын жақсы танитын адам болғандықтан хан жарлығын қала тұрғындарына оқып береді, егер халық бейбіт түрде қаланы Шыңғыс ханға өткізген жағдайда қаланың аман қалатынын айтады. Отбасы мен қала тұрғындарының дүние-мүлкіне тиіспейтіндігін айтып хабарлап болғанша ашуға ерік берген қала тұрғындары айқайға басып, «Жихад жолында соғысамыз», «Аллаһу әкбар!» деген ұранмен Хасан-қажыны сөзін аяқтатпай ұрып өлтіреді.

Бұл хабарды естіген әскербасы Улуш-Иди қаһарына мініп, қаланы түк қалдырмай қиратуға бұйрық береді: «Когда Улуш-Иди получил это известие, он повернул свои знамена против Сугнака и, воспламененный огнем гнева, бился без отдыха от рассвета до заката. Семь дней сражались они под его началом и взяли город штурмом, закрив двери прощения и милосердия, и, мстя за жизнь одного – единственного человека., вычеркнули из книги жизни почти всех его жителей.

Управление городом было поручено сыну убитого Хасан-хаджи, с тем чтобы тот мог собрать вместе уцелевших, которые все еще прятались по углам. Выступив оттуда, монголы захватили Узгенд и Барджлык-Кент, тем не было всеобщего избиения, поэтому что население сильно не сопротивлялось» [3, 28-б.].

Бұл жерде назар аударарлық бір деталь бар, қайтыс болған Хасан-қажының баласын сол Сығанақ қаласына әкім етіп тағайындауы. Өзкенд пен Баршынкентті соғыссыз бағындырған соң сол маңайда орналасқан ескі қорымда көптеген атақты адамдардың жерленуі әрі осы кезге шейін жақсы сақталуы да зерттеуді қажет ететін дүниелер. Сол қорымда бой көтерген айрықша сәулетті салынған кесене – Асан ата кесенесі. Құрылыстың келбеті мен сыртқы сәулеті XII–XIII ғасырлардағы Тараз, Сайрам қалаларындағы сәулет өнеріне, қарахандықтар кезіндегі бой көтерген кесенелер мен құрылыс ғимараттарына жақын келеді. Бұл кесененің осы күнге шейін жақсы сақталуы әрі сапалы салынғанына қарағанда бай адам не қолында билігі бар адам тұрғызғаны көрініп тұр. Соған қарағанда Сығанақтың әкімі болған Хасан-қажының баласы әкесінің мәйітін қаладан алып шыққан соң сол мандағы Баршынкенттегі қорымға апарып жерлеген сияқты. Кейін сол кездегі шеберлерді алдырып үлкен кесене тұрғызған болуы керек. Бұл қорымда жерленгендер Алтын Орда тұсында да, кейін де сақталып қалған, қираудан аман қалған.

Халықтың аузындағы аңызға қарағанда осы Асан қайғының кесенесі болуы керек дегенді айтады. Сығанақ көшпелі Әбілқайыр ханның тұсында өмір сүрген Асан-қайғы қазақ хандарының астанасы болған Сығанақтың қасына жерленген деген деректі келтіреді. Бұл аңыз шындыққа жанаспайтын сияқты. Біріншіден Асан атаның басындағы кесене Қазақ хандығы тұсында салынған кесенелерге сәйкес келмейді. Оның үстіне Әбілқайыр ханнан бөлінген Керей мен Жәнібек хандар ол кезде Сығанақты хан ордасы ретінде көтермеген. Жетісудағы моғолдардың ханы Есен-бұғаны паналап барғаны, оларға қазіргі Талас пен Қозыбасы деген жерден жайылым бергені белгілі. Бұл деректер Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи рашиди» кітабында тәптіштеп жазылған.

Қазақ аңызындағы Асан қайғы әз-Жәнібектің қасында жүреді. Жерұйық іздеп Сарыарқаны шарлайды. Әз-Жәнібек ханның кеңесшісі болғандығы айтылады. Ал, Әбілқайыр ханнан бөлінген арғын тайпасын билеуші сұлтандар ханға өкпелеген Керей мен Жәнібек сол тұстағы моғол ханы Есен Бұғаның қарамағына барады. Оның үстіне сол тұста хан ордасы ретінде Сарайшық қаласы маңызды ролге ие болатын. Кейін Бұрындық сұлтанның Сарайшықты иеленуі де соны білдіреді. Қасым ханның Сарайшықта жерленуі де Қазақ хандары үшін ол кезде Сарайшық стратегиялық жағынан басты назарға болғандығын көрсетеді.

Оның үстіне Асан қайғы дәуірі одан сәл ары Алтын Орда ханы болған әз-Жәнібек хан тұсында өмір сүрген болуы керек деген де деректер ұшырасады. Ол жайлы Серікбол Қондыбай мынадай болжам ұсынады: «Қазақ-ноғайлы аңызында Асан қайғының Жәнібектің қызын алғаны туралы сөз жоқ, бірақ Асан қайғының жалғыз «аңыздық» баласы Абаттың (Абақ, Әмет, Ахмет – оның есімінің басқа нұсқалары) Әз Жәнібек қызын алғандығы айтылады, мұндай ауытқулар фольклордағы жиі кездесетін құбылыстар.

Ал Есен атаның бір баласының аты – Убақ, Асан қайғының баласының аты – Абақ. Осы екі есімнің әкелерінің ат ұқсастығынан басқа, өз ұқсастықтары (абақ-убақ) бар. Біздің «ағар» мен «угор» этнонимдерінің біртектілігі туралы әңгімемізден кейін Абақ пен Убақтың бір бастаудан шыққан образ екендігін де баса айта аламыз» [4, 220–221-бб.].

С. Қондыбайұлы айтып отырған фольклордағы ауытқулар емес, оны фольклордағы жинақталған образ дейді. Мысалы, «Мың бір түн» атты араб ертегісінде халифат дәуіріндегі өткен тарихтардың көпшілігі Харун Рашид патшаның төңірегіне шоғырланып, жинақталған. Алтын Орда хандығы ыдыраған тұста дүниеге келген «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жыры да ноғайлы дәуірінде топтасып, бір әулеттен тараған циклді жыр ретінде қалыптасқан болса, өз-Жәнібек, Жиренше, Асан қайғы образдары да сол тарихи оқиғалардың Алтын Орда тұсындағы жиынтық образына айналғанын көреміз. Оның үстіне Асанқайғының баласы қырғыз әдебиетінде Абақ емес, «Мырзатөле» болып келеді. «Қырғыздың тарихи аңызында Асанқайғы арнайы сөз болғанмен Жиренше, Алдар көсе және Жәнібек ханмен байланысты аңыздарда аталып отырады. Солардың бәрінде ол ақылды, бай, «Мырзатөле» атты аңызда хан: «Нағыз жомарт кім бар, батыр кім, сыпайы кім», - деп сұрайды. Сонда Асанқайғы жомарт та, батыр да, сыпайы да менің ұлым Мырзатөле деп жауап береді. Жәнібек хан арнайы адам жұмсап сынатқанда, Асанқайғының айтқандары дұрыс болып шығады» [5, 138-б.].

Өз-Жәнібек ханның қазақ, қырғыз, қарақалпақ секілді халықтардың ауыз әдебиетінен орын алуының тағы бір себебі мұсылманшылықты қабылдаған Өзбек ханның таққа отырған соң сегіз жылдан кейін ислам дінін қабылдағаны және оның баласы Жәнібек ханның кезінде ясауия тариғатының күшейуімен де тікелей байланысты болды. Сол тұста ясауия тариғатының белең ала бастағандығы турасында З.Жандарбек өз еңбегінде былайша түсіндіреді: «Мысалы, Иасауийа шайхы Зеңгі Атаның шәкірттері Садыр Ата, Баба Туклас, Саййид Ата, Ұзын Хасан Ата, Бадр Аталардың Өзбек ханға жасқанбай баруының өзі сол кезеңде Йасауи жолының Жошы Ұлысында қуатты күшке айналғанын көрсетеді және олардың барлығы бір Зеңгі Атаның шәкірттері болып көрінгенімен, олардың әрқайсысы йасауийа тариқатының әр түрлі тармақтарының (силсалаларының) өкілдері екенін байқаймыз. Мысалы Саййид Атаның Қожа Ахмет Иасауидің шәкірті, Отырардың пірі болған Мұхаммад Данышманд Зарнуқи мектебінің түлегі Сүксүк Атаның шәкірті, атақты «Хақиқат ал-арафин» атты шығарманы жазған Исхақ қожаның әкесі Исмаил қожаның ұстазы екендігі жазылған» [6, 85–86].

Зеңгі баба мен Баба Түкті Шашты Әзиздің аттары аңыз боп тарайды. Ол турасында Мырза Ұлықбектің 1425 жылы жазылған «Төрт ұлыс тарихы» атты еңбегінде былай деп жазады: «Таққа отырғанына сегіз жыл болғанда машайықтар және мұсылмандар шейхі, әулиелердің құтбі, әзіреті Зеңгі Ата (Алла оның қабірін нұрландырсын) ишарасымен мәртебелі Сейітзада, Алланың еркімен жолдан адасушыларды тура жолға салушы, мүридтердің пірі мүршиді, тәліптердің қолдаушы хазіреті Сейіт Ата (Алла оның сырын қасиетті етсін), яғни Зеңгі Атаның халифасы арқылы (екеуі де Алланың рахметіне бөленсін) түріктердің доңыз жылына тура келетін 720 хижра жылы исламды қабыл ету құрметіне ие болды. Бұл оқиғаның қысқаша баяны түгелдей «Мақомоти хазрати Саййид Ота алайхир рахма ва-р-ризо» («Хазіреті Саид Ата құзіреті оған Алланың рахметі мен разылығы болсын») жазылған және еске алынған.

Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан өзінің елу ұлысымен илаһи бақыт пен ізгілікке жеткенде, хазіреті Сейіт Ата ғайыптың белгісі және Алланың қалауымен оларды Мәуереннахрге алып келді. Хазіреті Сейіт Атаға (оған Алланың рахметі мен разылығы болсын) мойынсұнбағандар және бақыттан үлес ала алмай бойын аулақ ұстағандар қалмақ деген атауға ие болды, мағынасы «қалған» демек-дүр» [7, 226-б.].

Өзбек ханның баласы өз-Жәнібек Тебриз қаласын азат етіп, баласы Бердібекті Әзербайжанға хан сайлайды. Өзі астанасы болған Сарай қаласын гүлдендірген. Асан қайғы өз-Жәнібекке арнаған толғаулары осы Алтын Орда тұсындағы Жәнібекке келеді.

Ел арасында Асан қайғы айтқан екен дейтін утопиялық аңыздар кездеседі. Соның бірі Сыр бойына қатысты айтылған. Ол аңызда Сыр бойына келген абыз былай дейді: «Ұзын

аққан Сыр бойын көргенде: «Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен, Қара тауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға сонда ғана дұрыс екен», – депті» [8, 51-б.].

Асанның қайғы атануы елін-жұртының қамын жеп қайғыруына қатысты емес, оның сопылық бағыттағы ақын болғанын білдіреді. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауиді өзіне ұстаз санаған түркменнің ұлы ақыны Мақтымқұлының «Фараги» атануы да сол қайғы дегенді білдіреді. Кей аңызға қарағанда Асан қайғы Ұлытауда жерленгенін айтады. Алтын Орда тұсындағы беделді хандар мен атақты билердің көбі Ұлытауға жерленген. Көшпелі тайпалар үшін Ұлытау киелі мекен болғаны байқалады. Ол жерге Шыңғыс хан, оның баласы Жошы хан, Едіге би, Алаша хан жерленген деп айтылады. Кезінде Тоқтамыс ханмен соғысқа аттанған Ақсақ Темірдің де Ұлытауға арнайы баруында үлкен сыр жатса керек.

Демек, Баршынкенттегі қорымда жатқан Асан атаны Асан қайғының қабірі деп есептеу қисынға келмейтіндей көрінеді.

Сығанақ қаласы ортағасырларда гүлденген, ислам дінінің орталығына айналған, бірнеше діни ғұламаларды дүниеге алып келген атақты қала болған. Шыңғыс хан Сығанақты жаулап алған соң да қала өзінің мәдениетімен, діни орталық ретінде сол тұста өз ықпалын жоғалта қоймағандығын көруге болады. Қала кезінде Жошы тарапынан жауланып алғанымен оның баласы Берке хан мұсылмандықты дәл осы Сығанақ қаласында қабылдағанға ұқсайды. Ол туралы Өтеміш қажының «Шыңғыс-наме» кітабында мынадай деректер ұшырасады: «Когда через несколько лет после этого события его отец Йочи-хан умер, он пришел в город Сыгнак, не будучи в состоянии находиться среди неверных. Когда [же] он пришел в этот вилайет, то прослышав о достохвальных качествах Шейх ал' алам Шайх Сайф ад-Дина Бахарзи, который был [одним] из Халифа хазрата полюса полюсов. Шайх Наджм ад-Дина Кубра, до страстным желанием и любовью. Прибыл к нему на служение и в течение нескольких лет ревностно стремится. Овладеть красней степенью [духовного] совершенства святых. Он все еще находился на служении у шейха в то время, когда умер Саин-хан [и] беки, его в согласии послали гонца к Хулагу-хана» [9, 96-б.].

Бату хан өлген соң оның орнына балалары Сартақ кейінірек Ұлақшы хан болғаны белгілі. Белгісіз себептермен бұл екі баласы да тақта ұзақ отыра алмай қайтыс болған соң таққа мұрагерлікке Батудың інісі Берке хан болып сайланады. Берке өз кезегінде ислам дінін нығайту үшін айтарлықтай жұмыстар жүргізді. Сарай қаласын салдырады. Мәмлүк қыпшақтарымен дипломатиялық қатынас орнатып, Алтын Орда хандығын нығайтуға еңбек еткені тарихтан белгілі.

Сығанақ қаласында дүниеге келген діни ғұламалардың өмірі мен халыққа тигізген пайдасы туралы да тың деректер жинақталу керек. Сығанақтан да кезінде бірнеше ғалымдар шыққаны белгілі. Соның бірегейі – Хисамуддин ас-Сығнақи. Сығанақи мен Алтын Орда тұсында халыққа тараған ясауия тариғаты арасында рухани байланыс болғаны байқалады. Ол туралы белгілі дінтанушы ғалым Д. Кенжетай өз еңбектерінде мынадай деректер келтіреді: «Бұл рисала көлемі жағынан шағын болғанымен, Иасауи туралы кейіннен жазылған барлық деректерге негіз болған тарихи маңызы бар еңбек болып табылады. Мысалы Иасауитану тарихында Иасауи мұрасы туралы мәлімет қалдырған Алим Шейх өзінің «Ламахат» атты кітабында, Мұхаммед Шарифте «Хужжат-уз Закирин» атты трактаттарын жазарда Сығнақидің осы рисаласын басшылыққа алған [15, III, 73-81; 16]. Яғни, Қожа Ахмет Иасауидің өмірі мен тұлғасына қатысты өте маңызды аңыз-деректердің хатқа түсуі тұңғыш рет осы еңбектен басталған деуге толық негіз бар» [10, 27-б.].

Сол кезде Сығанақ қаласында өмір сүрген қарапайым халық мұсылман дінін ұстағанымен қатар ясауия тариғатын ұстанғанға ұқсайды. Әрі бұл жергілікті егін шаруашылығымен айналысқан отырықшы халықтар Сығанақ қаласының атымен «сунақтар» деген этникалық топты құраған болуы керек. Қазіргі қазақ және өзбек ұлтының құрамындағы сунақ рулары сол Сығанақи ұстанған осы ясауия тариғаты кезінен қалыптасқан деп жорамал жасауға болады. Түркістан мен Сығанақ қалалары арасында діни әрі рухани байланыс

орнағанын көреміз. Қожалардың шежіресін арнайы алып қарастырған Зылиха Ибадуллаева сунақтардың шығу тегі сол жерге келіп дін таратқан Сунақ Атаға барып тірелетіндігі турасында айтады: «Сунақтар – арғы тегі Әбубәкір Сыдықтан тарайтын ұрпақтың бірі. Сунақтардың этногенездік шығу тарихы XII ғ. Өмір сүрген Алла Умей Хисамутдин Сахиби Нихая есімімен тығыз байланысты. Хисамутдин, айтылу ерекшелігінде өзгерістерге ұшырау арқылы Хисамиддин, Асаммаддин аталып, ол жергілікті жерде Сунақ Ата аталып кеткен» [11, 43-б.].

Сығанаққа қатысты аңызға қарағанда тарихи деректер көбірек сақталған. Соның бірі Сығанақ орта ғасырларда қыпшақ халқының астанасы болғандығы айтылады. Кейінірек Қазақ хандығының астанасы да болғандығы туралы деректер ұшырасады. Кезінде парсы тарихшысы Рузбехан өз жазбаларында Сығанақ қазақ ордасының шекарасы деген дерек келтірген: «Со стороны Мавереннахра, пишет Ибн Рузбихан, «началом Туркестана является крепость Аркук, и расположена она на западной сторона, в одном фарсах (около 7 км) от Сыр-Дарий через нее проходит дорога в «восточные крепости Туркестана», город Сыгнак является крайним городом Туркестана на севера, пограничным пунктом Туркестана, как пишет Ибн Рузбихан, «Как передают, - сообщает он в своих мемуарах, - здесь, у этих высоких барханов (за Сыгнаком) кончается Туркестан и начинается Узбекистан. Владения казахов довольно близко подступали к Сыгнаку» [12, 264-б.].

Демек, Қазақ хандығы құрылған тұста да Сығанақ қаласы Қыпшақ хандықтары кезіндегідей мәдени әрі рухани оралық болғанын көреміз. Алтын Орда кезінде де рухани әрі діни орталыққа айналған Сығанақ қаласы, Ноғайлы дәуірі ыдырап, Қазақ хандығы жеке отау тіккен кезеңде де рухани астана ретінде елді бір идеологияға біріктіру жолында маңызды фактор ретінде сақталып қала берген. Еділ бойындағы Сарай, Сарайшық секілді хандар ордасына айналған қалалардың діни әрі мәдени орталығы ретінде Сығанақ қаласы маңызға ие болған. Сол тұстағы хандар және ел билеуші билер мен бектердің пәтуа шығартып, халықты бір идеологияға жұмылдыру жолындағы рухани көсемдері мен шейхтары осы қалада шоғырланғандығын көреміз.

Қала мен дала мәдениеті бір-біріне тығыз байланысты. Дала мәдениеті негізінен қала мәдениетіне қарап бой түзеді. Рухани байланыстар сол тұстағы тарифат жолын ұстанған пірлерге қол беру арқылы жалғасып отырған. Бұл дәстүр қазақ даласында кешегі XX ғасырдың басына дейін сақталды деуге болады.

Қазақ пен қалмақтың айырылуы, қазақтың мұсылман дінін қабылдап, Сығанақ, Түркістан секілді діни орталықтарда отырған дін өкілдерін өздеріне ұстаз тұтуы, көшпелі қазақ тайпаларының тұрмыс-салтына айтарлықтай өзгерістер алып келді. Халал мен харамға қатысты діни түсініктер шамандық сенімдегі қалмақтармен бір табақтан ас жеуге, бір төсекте бас қосуға болмайтындай айырмашылықтар туғызды. Мұның арты бітіспес жаулыққа ұласты. Қазақ хандығы бөлінген соң бұрын тұрмыс-тіршілігі бір-біріне ұқсас жоңғар, қалмақ халықтарынан іргесін ажыратуға, бөлінуге алып келді. Соңғы жаулыққа ұласты, бұл жаулық бірнеше ғасырларға жалғасып отырды. Ол туралы халық аузында мынадай жыр үлгілері де сақталып қалған:

Алаш-алаш болғанда,
Алаша хан болғанда.
Қазақ, қалмақ, ноғайлар
Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Айдын көлдей дүр болған.
Еділ – Жайық, Оралды
Өрлей қойша жайылған.
Хан Жәнібек өлген соң
Тоқтамыс, Темір болған соң,

Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлшек боп айырылған.
Қазақ, ноғай құбылады,
Мұсылманға жай тартып,
Дін үшін қатты қайғырған.
Қалмақ, ноғай бөлініп,
Кәпірлігі білініп,
Күн шығысқа қайырылған.
Шын бұғыдай сонда деп,
Алтайды мекен жай қылған [13, 18-б.].

Қалмақ халықтары арасында тек моңғол тектес халықтар ғана емес, Алтай, Сібір жағын мекендеген түркі тайпалары да бар болатын. Бұл тайпалар да шамандық сенімді ұстанғандықтан мұсылман дініне көшкен қазақтар мен өзбектерді өздеріне жау санады. XV–XVIII ғасырларда қазақ-қалмақ, қазақ-жоңғар соғысының тұтануы да негізінен осы діни ұстанымға байланысты болған деуге негіз бар. Шамандық сенімнің негізгі төркіні будда іліміне барып байланатын еді. Алдымен моңғолдар, кейінірек қалмақтар, XVIII ғасырда Алтай тауы жағын мекен ететін оймауыт, торғауыт секілді түркі тектес тайпалар будданың бір тармағы ламаизмді қабылдайды. XIX ғасырдың екінші жартысында Орыс империясының құрамына толық өткеніне қарамастан хакастар мен алтай түркілерінің көпшілігі бурханизмді ресми дін ретінде қабылдайды. Бурханизм де будда ілімінен шыққан бір тармағы болатын.

Алтын Орда, Ноғайлы дәуірі мен Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген Сығанақ қаласы тек қана мәдени және сауда орталық қана емес, діни орталық ретінде де еліміздің рухани әлемін дамытқан маңызды орталық болғандығын көреміз. Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше дамуына Қожа Ахмет Ясауидің («Диуани хикмет» атты еңбегі айрықша ықпал еткен. Ауыз әдебиетінде қалыптасқан «терме», «толғау» секілді ғибраттық, дидактикалық шығармалардың дүниеге келуінің бастауы осы сопылық әдебиеттен келіп шығады. Оны Қазақ даласына таратуда Сығанақ қаласының орны айрықша рөл атқарған. Бұл жағынан келгенде Сығанақ қаласы көшпелі дала мәдениетін қалыптастыруда, жыршы-жыраулық мектептің қалыптасуына да айрықша әсер еткендігін көреміз. Бұл жағынан алып қарағанда Сығанақ қаласы әлі де терең зерттеулерді қажет ететіндігін байқаймыз.

Қорытынды

Қазақ даласы тек қана көшпелі дала мәдениетімен дымыған деген біржақты сыңаржақ пікірді кешегі Кеңестік өкімет санамызға сіңіріп келді. Алайда, дала мәдениеті қала мәдениетінсіз өздігінен қалыптаспайтындығы белгілі болды. Мал шаруашылығын дамыту, табиғаттың бедеріне қарай егін, мал шаруашылығын тиімді жүргізуді бұрынғы адамдар ежелден-ақ меңгерген. Қазақ даласының көп бөлігі қуаңшылық әрі шөлейтті болып келгендіктен мал шаруашылығын жүргізу тиімді болған. Оңтүстік аймағы суармалы әрі егінге ыңғайлы жылы климатты жерлерде егін егу ісі қолға алынған. Сыр бойында сонау сақ тайпалары кезінен бастап қалалар салынып, сауда-саттық жүргізуді қолға алған. Саудамен қатар мәдениеттің де дамитындығы белгілі. Жібек жолы бойында орналасқан Меркі, Тараз, Шымкент, Иқан, Отырар, Сауран, Сығанақ, Сайрам, Жент секілді, т.б. көптеген қалалар мыңдаған жылдар бойына өмір сүргендігі туралы жазба деректер көптеп сақталған әрі ол қалалардың орындары қазіргі кезде археологтар тарапынан қазылып, зерттелуде. Меркі, Шымкент, Түркістан секілді қалалар кешегі орыс жаулаушылары келіп қиратқанға шейін өмір сүрді. Бұл қалалар арасында әсіресе Түркістан, Сығанақ секілді қалалар ислам дінін таратуда маңызды рөл атқарды. Қазақ даласында жазба әдебиеттің негізінде ауыз әдебиеті де қарқынды түрде дамып отырды. Халық шамандық сенімнен бас тартып, ислам дініне өтті. Оған әсіресе қазақ даласына тараған Қожа Ахмет Ясауидің ясауия тариғаты қатты ықпал еткенін көреміз. Соның негізінде қазақ әдебиетінде пайда болған ақындар сопылық әдебиет

негізінде «қисса», шығыстық әдебиетке құрылған мысал жырлар мен тәмсілдер, «терме», «толғау» секілді жанрларды дүниеге алып келгенін көреміз. Бұл өз кезегінде Сығанақ қаласында өмір сүрген діни ғұламалардың қазақ хандарын ислам дініне енгізу арқылы Сығанақ, Сарай секілді хан ордаларында орныққан әдебиет үлгілері болатын. Бұл дәстүр әлі күнге шейін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқандығын айтуымыз керек.

Мақала «BR10965310 «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бахтыбаев М., Нурханов Б. Краткая история города Сыганак в свете письменных источников // Қазақ хандығы Қазақ хандығының 550 жылдығына орай 2015 жылдың 19-21 мамыр аралығында Қ.А. Ясауи университеті, Түркология ҒЗИ өткізген халықаралық конфер. матер-ы. – Алматы: Қазығұрт, 2015. – Б. 118–136.
2. Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.): көмекші оқу құралы. – Түркістан: Тұран, 2010. – 224 б.
3. История Казахстана в персидских источниках. Том V. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков / Отв. ред. и сост. М.Х. Абусейтова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 476 с.
4. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 3-том. Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: Арыс, 2008. – 288 б.
5. Қазақ фольклорының типологиясы. – Түркістан: Тұран, 2009. – 376 б.
6. Жандарбек З.З. Иасауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеулер. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. – 256 б.
7. Улуғбек Мирзо. Тұрт улус тарихи / Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; форс тилидан Б.Ахмедов ва бошқ. тарж. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 б.
8. Шешендік шиырлары. – Алматы: Қайнар, 1993. – 239 б.
9. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимилие / перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х.Абусейтовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.
10. Кенжетай Д.Т. Иасауитану: Сығнақи, Зарнуқи және Хазини / «Ер Едіге және Алтын Орда тұсындағы билер институтының маңыздылығы» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына және Ахмет Ясауи университетінің жиырма жылдық мерекесіне орай өткен халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Түркістан: Тұран, 2011. – Б. 25–40.
11. Ибадуллаева З.Ө. Қазақ халқының құрамындағы қожалар (тарихи-этнографиялық зерттеулер): Ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Эверо, 2015. – 176 б.
12. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.
13. Ер Едіге. Қ. Сатпаевтың алғы сөзімен 1927 жылы басылған. – Алматы: Ғылым, 1995. – 152 б.

REFERENCES

1. Bahtybaev M., Nurhanov B. Kratkaiia istoriia goroda Syganaka v svete pismennyh istochnikov [A brief history of the city of Syganaka in the light of written sources] // Qazaq handygy Qazaq handygynyn 550 jyldygyna orai 2015 jyldyn 19–21 мамыр аралығында Q.A. Iasaui universiteti, Turkologiia GZI otkizgen halyqaralyq konfer. mater-y. – Almaty: Qazygurt, 2015. – B. 118–136. [in Russian]
2. Joldasbaev S. Ortagasyrlyq Syganaq qalasy (X–XVIII ғғ.): komekshi oqu quraly [The medieval city of Syganak (X–XVIII centuries.): auxiliary training manual]. – Turkistan: Turan, 2010. – 224 b. [in Kazakh]
3. Istoriia Kazahstana v persidskih istochnikah. Tom V. Izvlecheniia iz sochinenii XIII–XIX vekov [The history of Kazakhstan in Persian sources. Volume V. Extracts from the writings of the XIII–XIX centuries] / Отв. ред. i sost. М.Н. Abuseitova. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 476 s. [in Russian]

4. Qondybai S. Tolyq shygarmalar jinagy. 3-tom. Mangystau geografiiasy. Mangystau men Ustirtin kieli oryndary [Full collection of works. Volume 3. Geography of Mangystau. Sacred places of Mangystau and Ustyurt]. – Almaty: Arys, 2008. – 288 b. [in Kazakh]
5. Qazaq folklorynyn tipologiiiasy [Typology of Kazakh folklore]. – Turkistan: Turan, 2009. – 376 b. [in Kazakh]
6. Jandarbek Z.Z. Iasawi joly jane qazaq qogamy. Gylymi zertteuler [Iasawi way and Kazakh society. Scientific research]. – Almaty: El-shejire, 2006. – 256 b. [in Kazakh]
7. Ulugbek Mirzo. Turt ulus tarihi [History of the four ulus] / B. Ahmedovning kirish suzi, izohlari va tahririda; fors tilidan B. Ahmedov va boshq. tarj. – Toshkent: Chulpon, 1993. – 352 b. [in Uzbek]
8. Sheshendik shiyrlyry [About eloquence]. – Almaty: Qainar, 1993. – 239 b. [in Kazakh]
9. Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Faksimilie [Utemish-hadji. Genghis-name. Facsimile] / perevod, transkripcii, testologicheskie primechaniia, issledovaniia V.P. Iudina. Kommentarii i ukazateli M.H. Abuseitovoi. – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 296 s. [in Russian]
10. Kenjetai D.T. Iasaitanu: Sygnaqi, Zarnuqi jane Hazini [Iasawi studies: Sygnaki, Zarnuqi and Hazini] / «Er Edige jane Altyn Orda tusyndagy biler institutynyn manyzdylygy» atty Qazaqstan Respublikasy Tauelsizdiginin 20 jyldygyna jane Ahmet Iasawi universitetinin jiyрма jyldyq merekesine orai otken halyqaralyq gylymi-teoriialyq konferenciia jinagy. – Turkistan: Turan, 2011. – B. 25–40. [in Kazakh]
11. Ibadullaeva Z.O. Qazaq halqynyn quramyndagy qojalar (tarihi-etnografiialyq zertteuler): Gylymi-zertteu enbek [Khoja people in the composition of the Kazakh people (historical and ethnographic research): research work]. – Almaty: Evero, 2015. – 176 b. [in Kazakh]
12. Kliashturnyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. Letopis treh tysiachiletii [Kazakhstan. The Chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 378 s. [in Russian]
13. Er Edige. Q. Satpaevtyn algy sozimen 1927 jyly basylgan [Er Edige. Printed in 1927 with a preface by K. Satpayev]. – Almaty: Gylym, 1995. – 152 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 398. 87: 821. 512; МҒТАР 16.21.07
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>**Т.Б. КУЛЫНТАЕВА¹✉, ГҮРЕР ГҮЛСЕВИН²***¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*²*доктор, профессор
Еге университеті, Түркі әлемін зерттеу институты
(Түркия, Измир қ.), e-mail: gurergulsevin@gmail.com***«УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЦИКЛДЫҚ МОДЕЛІ
(тарихи жыр мәтіндері негізінде)**

Аңдатпа. Тілді когнитивті бағытта зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналды. Оның ішінде, тіліміздегі мол ақпарат қоры жинақталған фольклор мәтіндерін когнитивтік аспектіде қарастыру – сол халықтың таным-түсінігі, болмысы, тұрмыс-тіршілігі жайлы ақпарат алуға негіз болады. Себебі, тарихи жырлар – халқымыздың бай мұрасы жинақталған, тіліміздің байлығын танытатын ерекше жанрлардың бірі. «Уақыт» концептісі лингвистикада зерттеуді қажет ететін концепті. Себебі, «уақыт» концептісі әлемнің тілдік бейнесін бере алатын, негізгі концептілердің қатарына жатады. Ғылымда аталмыш концепті көптеген этностарға ортақ, әр халықтың ұлттық ерекшелігі мен тәжірибесіне, аялық біліміне байланысты ғаламның тілдік бейнесін жасайтын концепті деп танылады. Мақалада «уақыт» концептісін білдіретін тілдік бірліктер тарихи жыр мәтіндерінен алынып, уақыттың циклдық сипаты айқындалады. Лингвистикалық зерттеулерде «уақыт» концептісінің сипаттары көп кездеседі. Уақыттың циклдық, сызықтық сипаттары бар. Алайда, біз талдауға алған уақыттың циклдық сипаты ғылым дәлелдеген негізгі моделдерінің бірі болып саналады. Зерттеуімізде «уақыт» концептісінің циклдық сипаты халықтың дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, дінімен байланыста екені дәлелденеді. Тарихи жырлардағы циклдық уақыт процестердің қайталануымен түсіндіріліп, жылдың төрт мезгілі, тәулік, күн, түн, таң, кеш секілді лексикалық бірліктерден құралатыны анықталды. Сонымен қатар, тіліміздегі «уақытты» білдіретін лексикалық бірліктер символдық мәнге ие болғаны мысалдар арқылы беріліп, дәлелдемелер келтірілді.

Кілт сөздер: концепт, таным, уақыт, когнитивтік лингвистика, фольклор, көркем мәтін, циклдық уақыт.

T.B. Kulyntaeva¹, Gurer Gulsevin²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*²*Doctor, Professor
Ege University, The Institute studying Turkish world
(Turkey, Izmir), e-mail: gurergulsevin@gmail.com****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кулынтаева Т.Б., Гүрер Гүлсевин. «Уақыт» концептісінің циклдық моделі (тарихи жыр мәтіндері негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №3 (125). – Б. 59–67. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>

***Cite us correctly:**

Kulyntaeva T.B., Gurer Gulsevin. «Uaqyt» konceptisinin cikldyq modeli (tarihi jyr matinderi negizinde) [The Cyclical Nature of the Concept of «Time» (Based on the Texts of Historical Epics)] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2022. – №3 (125). – B. 59–67. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.05>

The Cyclical Nature of the Concept of «Time» (Based on the Texts of Historical Epics)

Abstract. Language learning in the cognitive direction has become one of the most actual problems today. In particular, the consideration of folklore texts, in which a large linguistic stock of information has been accumulated, in the cognitive aspect will become the basis for obtaining information about the cognition, being, life of this nation. After all, historical songs are one of the most unique genres, in which the rich heritage of our people is collected, the richness of our language is revealed. The concept of «time» is a concept that requires study in linguistics. The fact is that the concept of «time» is one of the main concepts that can give a linguistic picture of the world. In science, this concept is recognized as common to many ethnic groups, creating a linguistic picture of the universe, depending on the national characteristics and experience, background knowledge of each people. In this article, the linguistic units denoting the concept of «time» are extracted from the texts of historical songs, it's cyclical nature is determined. In linguistic studies, a sufficient number of characters of the concept of «time» are given. Time has cyclic, linear properties. However, the cyclicity of time that we analyze is considered one of the main models proven by science. Our study proves that the cyclical nature of the concept of «time» is connected with the worldview, way of life, religion of the nation. Cyclic time in historical songs is explained by the repetition of processes and it is determined with the lexical units: four seasons, 24 hours, day, night, morning, evening. In addition, examples are given and proved that the lexical units denoting «time» in our language had a symbolic meaning.

Keywords: concept, cognition, time, cognitive linguistics, folklore, literary text, cyclic time.

Т.Б. Кулынтаева¹, Гүрер Гүлсевин²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru*

²доктор, профессор

*Университет Еге, Институт изучения тюркского мира
(Турция, г. Измир), e-mail: gurergulsevin@gmail.com*

Циклическая модель концепта «время» (на основе текстов исторических эпосов)

Аннотация. Изучение языка в когнитивном направлении стало одним из актуальных проблем на сегодняшний день. В том числе, рассмотрение фольклорных текстов в когнитивном аспекте, в которых накоплен большой языковой запас информации, станет основой для получения информации о познании и понятиях, о быте этого народа. Ведь исторические эпосы – это один из самых уникальных жанров, в котором собрано богатое наследие нашего народа, раскрывается богатство нашего языка. Концепт «время» – один из важнейших концептов, требующий изучения в лингвистике. Дело в том, что концепт «время» относится к числу основных концептов, способных дать языковую картину мира. В науке данный концепт признается общим для многих этносов, создающий языковую картину мироздания в зависимости от национальной особенности и опыта, фоновых знаний каждого народа. В статье языковые единицы, обозначающие концепт «время», извлекаются из текстов исторических эпосов, определяется цикличность времени. В лингвистических исследованиях приводится достаточное количество характеров концепта «время». Время имеет циклические, линейные свойства. Однако цикличность времени, которую мы анализируем, считается одной из основных моделей, доказанных наукой. В нашем исследовании доказывается, что цикличность концепта «время» связана с мировоззрением, бытом, религией народа. Циклическое время в исторических эпосах объясняется

повторением процессов и определено, что оно включает лексические единицы: четыре времени года, сутки, день, ночь, утро, вечер. Кроме того, примерами даны и доказываются, то, что лексические единицы, обозначающие «время» в нашем языке, имели символическое значение.

Ключевые слова: концепт, познание, время, когнитивная лингвистика, фольклор, художественный текст, циклическое время.

Кіріспе

Қазіргі таңда тіл білімінің антропоцентристік бағыты дүниені тіл арқылы тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғаламның концептуалдық бейнесін беруде «концептіні» талдау арқылы іске асады. «Концепт» танымдық ғылымның басты зерттеу нысанына айналып отыр. З.Д. Попова, И.А. Стернин концепт туралы: «концепт адам санасында, біріншіден, сезімдік тәжірибесі арқылы қалыптасады, екіншіден, адамның өзіндік тұрмыс-тіршілігі, қызметі арқылы ұласады, үшіншіден бұрын санада қалыптасқан ситуациялар мен басқа да концепт белгілері мен қасиеттерін сәйкестендіре қолдану арқылы таныла түседі, төртіншіден, тілдік таңбасы жиі қолданыстан өтіп, стереотиптік деңгейге жеткен таңбалармен таныту арқылы анықталады, бесіншіден, тілдік бірліктерін саналы түрде сол дүние табиғатын танытуға болады деп тұжырым жасау негізінде қалыптасады» -деп түсіндіреді [1, 40-б.]. Демек, кез келген ұғым концепті болып саналмайды, белгілі бір «ұғым» немесе түсінік концепті болу үшін үлкен процестерді бастан кешіреді. Концепт болуы үшін ол белгілі бір халықтың танымынан орын алып, үлкен мәнге ие болуы қажет. Тіл білімінде «концепт» терминіне анықтама беріліп, оның ұғымнан айырмашылығы бірнеше ғалымдардың зерттеу еңбектерінде сөз болды. «Концепт – сөз мағынасы, ұғым, сөздің ішкі формасы, семасы, т.б. терминдерімен бара-бар емес. Себебі, концепт жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер) арқылы, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады» [2].

Әлемнің тілдік бейнесінің әртүрлі фрагменттерінде уақытты вербализациялайтын тілдік бірліктерді зерттеу қазіргі заманғы ғылыми зерттеулердің өзекті бағыты болып табылады. Бұл кездейсоқ емес, өйткені уақыт әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің негізгі категорияларының бірі. «Уақыт» концептісі – көп қатпарлы, әмбебап концептілердің бірі. Қазақ тіл білімінде «уақыт» концептісі зерттеулерде белең алды, алайда тарихи жыр мәтіндері негізінде «уақыт» концептісі зерттеу нысанына алынбаған. Бұл мақаламыздың өзектілігін білдіреді.

«Концепт время относится к числу универсальных. Это один из так называемых «первичных» концептов, «присутствующих практически во всех языках» [3, 127-б.]. Расымен де, уақыт барлық адамзат баласына ортақ құбылыс. Уақыт – адамның өмірімен тығыз байланысты. Уақыт көзге көрінбейтін зат. Дегенмен, осы барлық адамзатты бағындырып отырған уақытты көзбен көрмесек те, оны қайтара алмаймыз, ол ешкімге бағынбайтын күшке ие.

Жалпы, уақыт категориясын зерттеу сонау ерте замандардан бастау алады. Атақты ойшыл Аристотельдің пайымдауынша: «Бізді қоршаған табиғат ішіндегі белгісіздердің белгісізі ол – уақыт. Уақыт деген не, оны қалай басқаруға болады, бұны ешкім білген емес» - деп тұжырымдайды ойшыл. Аристотель «уақыт» туралы түсінігін «уақыт қозғалыспен тығыз байланысты, бірақ ол екеуі тең болмайды» деген қорытынды жасайды [4].

«Уақыт» концептісі С.Б. Аюпова, М. Бансимба, И.И. Рубакова, В. Арутянин, т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына алынған. Ғалымдар, аталмыш концептіні зерттеуде түрлі әдістер қолданған. Жоғарыдағы ғалымдардың еңбектерінде «уақыт» концептісінің түрлі сипаттары жайлы сөз болады. «Уақыт» концептісінің фразеологизмдерде көрініс табуы, көркем мәтіндерде берілуі және бірнеше тілді салыстыра зерттеу арқылы

аталмыш концептінің ерекшелігі сөз болып, әлемнің тілдік бейнесін танытанын негізгі концептілердің қатарына жатқызылады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты талдау барысында баяндау, сипаттау, талдау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен бірге, танымдық, концептуалды талдау әдістері, тілдік фактілерді салыстыра зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу мәліметтері

Біз мақаламызда фольклор жанрының бір түрі тарихи жырлардың мәтіндеріне талдау жасаймыз. Талдаудың нысаны ретінде «Бабалар сөзі» кітабының бірнеше томдары алынды [5]. Тарихи жырлар – тілдің ұлттық сипатын ашуға, тілді танымдық тұрғыдан зерттеуге негіз бола алатын сала деп танымыз. Зерттеудің нысаны ретінде алынып отырған тарихи жырлар – тілдің бүкіл байлығы, мәдениеті, салт-санасы сақталған қазына деп білеміз. Демек, тарихи жырларды тілдік тұрғыда танымдық, когнитивтік бағытта зерттеу – дүниенің тілдік бейнесін ашуға негіз бола алады.

Тарихи жырлар – фольклор жанрының үлкен арнасы. Фольклор – қазақ халқының мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен, сол замандағы айтулы оқиғалар туралы ақпарат беретін қазақ әдебиетінің үлкен жанры. Қазақ әдебиетінде фольклор мәселесін әдебиеттанушылар біршама зерттеген, алайда бұл мәселе когнитивтік аспектіде әлі де зерттеуді қажет етеді. Ғалым Ж. Жақыповтың: «Қазақ филологиясы үшін фольклор тілін зерттейтін арнаулы пәннің керектігі сонда, фольклор сөзін халықтың көркем шығармаларының сипаты ретіндегі табиғатын ашумен ғана шектелмей, мұндай арнаулы сала ауызша көркем сөзді зерттеудің өзгеше бір біріктірмелі әдістері мен әдістануын іздеп табуға сеп болады», – деген пікіріне зер салсақ [6, 22–23-б.], ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған бай рухани-мәдени мұраның тілін жаңа бағытта зерттеу қажеттігі туындайды.

Ғалымдардың зерттеулерінде уақыт категориясын жіктеуде небір сипаттауларды кездестіреміз. Ғалым Ақселеу Сейдімбек: «қазақтың нақтылы уақыт туралы дәстүрлі таным-түсінігін мынадай төрт түрлі межеге бөледі: ситуациялық уақыт, генеологиялық уақыт, тарихи уақыт, экологиялық уақыт [7, 195-б.]. Ғалым нақты уақытты төрт түрлі межеге бөле отырып, әрқайсысына сипаттама береді. Қазақ халқының таным-түсінігімен байланыстырып, мысалдар арқылы дәлелдейді. Академик Ә. Қайдар А. Сейдімбектің этнопайымдауларын негізге ала отырып, өзінің этнолингвистикалық сөздігінде экологиялық, ситуациялық, тарихи уақытты білдіретін тілдік бірліктерді мағыналық жағынан саралап, этимологиясын ашып, лексика-семантикалық түсіндірмесін берген. Сонымен қатар, А. Сейдімбек нақтылы уақыт межесімен қатар, фольклорлық уақыт межесінің болатынын айтқан. Фольклорлық уақыт межесінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталған. Тарихи жыр мәтіндерінде баяғы өткен заманда, ерте бір уақытта секілді тілдік бірліктерді ұшыратамыз. Аталмыш бірліктерде нақты оқиғаның қай уақытта болғанын біле алмаймыз. Бірақ белгілі бір уақытта орын алғанын аңғарамыз. Тарихи жыр мәтіндерінің кейбірі осындай бірліктер арқылы бастау алады. Жалпы, философиялық, лингвистикалық зерттеулерде уақыттың сипаттары көп. Соның ішінде *циклдық уақыт* және *сызықтық уақыт* сипаттары негізгілері болып саналады. Орыс ғалымдарының пайымдауынша: «При всем многообразии моделей времени, описанных в научной литературе, большинство ученых склоняется к тому, что есть две главные модели, а именно, модель *циклического* и модель *линейного* времени, хотя данное деление и признается условным, не отражающим в полной мере всей сложности временных отношений. На древнем этапе развития человечества время воспринималось и мыслилось как циклическое. Регулярность кругового движения солнца по «небесной сфере», циклический характер самого процесса, повторяющегося снова и снова и неподвластного каким-либо видимым изменениям, послужили естественным основанием для выбора солнечного цикла в качестве мерила бытия всего сущего в мире [8, 146-б.].»

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Цикл» дегеніміз – мөлшерлі уақыт ішінде толық бір айналыс жасайтын белгілі бір құбылыстар жүйесіндегі процестер жиынтығы [9, 69-б.]. Демек, шектеуі бар процестер жиынтығын уақыттың циклдық сипатына жатқыза аламыз.

Уақыттың циклдық моделі – уақыт моделдерінің ішіндегі ең негізгісі болып саналады. Жалпыадамзаттық әлем бейнесінде циклдық уақыт процестердің қайталануымен түсіндіріліп, жылдың *төрт мезгілі, тәулік, күн, түн секілді* лексикалық бірліктерді құрайды.

Талдау мен нәтижелер

Уақыттың циклдық моделі уақыттың қайталануымен, үнемі ауысып отыратын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Тарихи жырдағы уақыттың циклдық моделі *жыл мезгілдері, тәулік бөліктері* арқылы берілген.

Тарихи жырлардағы уақыт батырдың дүниеге келуімен, өмір сүруі, жауға аттанып, елін қорғау оқиғаларымен суреттеледі. Тарихи жырларда күн мен түннің қатар келуі, екі уақыттың қайталанып, бірінен кейін бірі ауысып отыратынын байқауға болады. Халық танымында күн – белсенділік, қозғалысты білдірсе, түн – тыныштық, демалыспен, ұйықтайтын мезгіл ретінде қалыптасқан. Алайда, тарихи жыр мәтіндеріндегі кейіпкерлер күні-түні қозғалыста, олар үшін уақыт бағалы екенін аңғаруға болады. Мысалы:

*Қалың қол келе жатыр күні-түні,
Адасқан таба алмайды бірін-бірі.
Мұсылман-кәпір болып айқаспаққа
Айналды байқап тұрсаң істің түбі*

(«Мырқы батыр», Т.59, 321).

*Күн-түн қатып жол жүріп,
Ай жарымдай күн жүріп,
Жеріне қазақ келеді.
Таң артынан күн шықты,
Күн астына қарасам,
Жараланған белес тау шықты.*

(«Барақ батыр», Т. 60, 86).

Осы жолдардан уақыттың циклдық сипатын көре аламыз. Таңның атуы, күннің шығуы өмірде күнде қайталанып отыратын, құбылыс. Тәулік бөліктерінің арасындағы *күн-түн* лексемасының қосарлана келуі қалыпты жағдайға айналған. Себебі, халық түсінігінде *күн мен түн* қатар жүреді. Күннің артынан түннің келуі, екі уақыттың ауысып отыруы қалыпты құбылыс саналады.

Тарихи жырларда уақыт батырлар үшін аса бағалы екенін байқаймыз. Тарихи жырлар – халқымыздың тарихы, сол кезеңдегі елі үшін аянбай тер төккен батырларымызды дәріптейтін көркем мәтін түрінің негізгісі. Жыр жолдарының мазмұнымен таныса отырып, батырлар жауға уақытында аттануы, күндіз-түні демалмай қозғалыста болуы тарихи жырдағы уақыт категориясы негізгі категорияға айналғанын аңғарамыз. Мысалы:

*Күндіз-түні зар илеп,
Өлеңмен өзіңді жоқтадым,
Райымбегім, арысым,
Жәнатта болсын мекенің!* («Райымбек батыр», Т.59, 130).

Берілген мысалдағы *күндіз-түні* тілдік бірлігі күн мен түннің ауысып келуімен қатар, үздіксіз күндіз де, түнде де халықтың батырды жоқтап жылағанын бейнесін көруге болады. Тілімізде *күндіз-түні аянбай еңбек етті, күн-түн демей жол жүрді, күндіз-түні бір тынбады* секілді тілдік бірліктер жетерлік. Осы бірліктердің барлығы күн мен түннің ауысып, бірінен соң бірі қатар келіп отыруымен қатар, үздіксіз өтіп жатқан уақыттан хабар

береді. Мысалдағы Райымбек батырды халықтың күндіз-түні зар илеп жоқтауы тегін емес. Себебі, батырды халқы елі үшін жанын қиған батыр болып саналады.

Тарихи жырда күн, түн лексемаларымен қатар *таң* және *кеш* лексемасы актив қолданыс тапқан. Жалпы, күн мен түннің шекаралық уақыты - *таң мен кеш*. Тілімізде *таң*, *кеш* лексемаларын білдіретін тілдік бірліктер жетерлік. Аталмыш лексемалар тарихи жыр мәтіндерінде де ерекше сипат алған.

Тарихи жырлардағы «таң» лексемасы бірнеше тілдік бірліктер арқылы беріледі. Мысалы:

Таң азарып атқанда,

Таң жұлдызы батқанда,

Жау қолына түсіпті («Базар батыр», Т.60, 249).

Н.И. Толстойдың пайымдауынша барлық халықтың циклдық уақыт туралы түсінігі ұқсас. Бұл табиғатпен, күннің белсенділігімен және оның жердегі көрінісімен байланысты (жылдық цикл, күнделікті цикл). Күн мен жылдың бөлінуі адамның санасы арқылы және оның тілінен көрініс табады. Бұл көріністер этникалық (ұлттық) боялған, яғни олардың тасымалдаушыларының белгілі бір этникалық тобымен байланысты, тіл сияқты, олар тарихи даму барысында өзгереді [10, 17-б.]. Демек, әр халықтың күнді, жылды бөлуде өзіне тән өзгешеліктері бар. Расымен де, қазақ халқының таным-түсінігінде таң мезгілінің өзін бірнеше тілдік бірліктер арқылы бөлгенін байқаймыз. Тарихи жыр мәтіндерінде *таң бозарып атқанда*, *таң құланиектегенде*, *таң мезгілі болғанда*, *бозамықтап таң атты*, *таң сарағайып қалыпты* лексемаларын кездестіруге болады. Демек, Л.Н. Толстой айтпақшы, әр халық өз бояуын қосып, табиғатымен, тұрмыс-тіршілігімен байланыстырып бөліп, бір «таң» мезгілінің өзін бірнеше уақытқа жіктеуі әбден мүмкін.

Кеш пен таң лексемалары да уақыттың циклдық моделін таныта алады. Себебі, тарихи жыр мәтіндерінде «таң атып, кеш батты» тіркестерін кездестіруге болады. Тілімізде «ақ таңнан кешке дейін», «таң атқаннан кеш батқанша» деген тілдік бірліктерді жиі ұшыратамыз. Яғни таң мен кеш алмасып, қайталанып отырады. Екеуі құралып, бір тәулікті береді.

Тарихи жыр мәтіндерінде былайша берілген:

Қас қарайып, күн батқан,

Бір мезгілде таң атқан,

Таң атқан соң Түгел қарт,

Жар салып халықты жинатқан.

(«Барақ батыр», Т. 60, 25).

Жыр жолдарын оқып отырып-ақ, күн батып, түннің келуі, одан кейін таң мезгілінің белең алатынын байқау қиын емес. Көшпелі халықтың таным-түсінігінде уақыттың циклдық сипаты үлкен рөл атқарғанын байқаймыз. Себебі, көкжиектің батыс жағы өліммен теңестіріледі, өмірден өтумен байланыстырылады. Ал, күн шығыс жақтан шығады. Сондықтан күннің шығыс жақтан шығып, түннің қараңғылығын жеңіп, жаңа өмірге жетелеуі халықтың ертедегі таным-түсінігімен байланыстыруға болады. Сондықтан *таң атты*, *күн батты* тілдік бірліктерінің астарында осындай халықтың таным-түсінігі жатқанын байқауға болады.

Халқымыздың сөздік қорында «қас қарайғанда», «ымырт жабылғанда» деген лексикалық бірліктер кездеседі. Тарихи жыр мәтініндегі «қас қарайған сәт» күннің ұясына кіріп, қараңғылық басып, түн болуға жақындаған мезгілді суреттейді. Бұл кезең халық танымында жаңа іс бастамауға, ұйықтауға болмайтын мезгіл деп түсіндіріледі. Оның себебі, халықтың діни сауаттылығымен астасып жатыр.

Тарихи жырларда уақыт категориясы – жыл мезгілдерімен де көрініс табады. Алайда, жыл мезгілдері көп қолданылмайды. Уақыттың циклдық моделін беруде жыл мезгілдерінің алар орны ерекше. Өйткені халқымыздың танымында жаз, күз, қыс, көктем мезгілдері

қайталанып отырады. Бұл уақыт өлшемдері барлық халыққа тән, қалыптасқан құбылыс. Табиғатынан аса дарынды халық жыл мезгілдерін суреттеуде аса ерекше баға бергендігін аңғарамыз. Тарихи жырлардың мәтіндерімен таныса отырып жыл мезгілдерінің берілуінде уақыттың циклдық сипатын аңғаруға болады.

*Сол уақытта жаз өтті,
Жаз өткен соң күз жетті*

(«Базар батыр», Т. 60, 218).

*Жай жатып жайлау жайлаған,
Жаз көктеуін күзеген,
Күз күзеуін күзеген*

(«Базар батыр», Т 60, 223).

Мысалдағы *жаз өткен соң күз жетті* деп берілуі айқын түрде уақыттың циклдық моделін береді. Тарихи жырларда жыл мезгілдері көп қолданылмайды. Алайда, мына мысалдардан жыл мезгілдерінің номинативті және символдық мәнге ие болғанын байқауға болады. Жаздың өтіп, күздің келуі, жаз жайлауда, қыс қыстауда болатыны суреттеліп, қыс пен жаз, басы мен аяғы секілді бір жыл уақытты білдіретінін байқаймыз.

Қазақ халқының таным-түсінігінде *жаз* - жылылықтың, жайма шуақтың, жақсылық белгісі ретінде ассоциацияланады. Тарихи жырларда да жаз мезгілі де осы таным-түсінікпен астасады. Халық танымындағы жаз мезгілі жағымды мағынада қолданыс тапқанын байқауға болады. Мысалы:

*Райымбек батыр жасағы
Ілеге әбден енгенде
Күлімдеп тұрған жаз күні*

*Қоңыр көлеңке оранып,
Күрсініп батып кетеді. («Райымбек батыр», Т. 59, 122).*

*Жадырап жаз күніндей хан мен ханым,
Разы боп тартуына хұнтайшаның.
Билерді жіберді әдей Ерейменге,
«Бөкеңе мәлімде» деп істің мәнін («Жантай батыр», Т.60, 334).*

Берілген жыр жолдарындағы *күлімдеген жаз, жадырап жаз күніндей* секілді лексикалық бірліктер жазды жайдары, жайлы, жылы адам кейпінде, жаз мезгілі жылылықтың символы ретінде қабылданатынын аңғаруға болады. Жаз мезгіліне қарама-қарсы мағынада қыс мезгілі суреттеледі. Халқымыздың таным-түсінігінде жаз-қыс мезгілдері *жылы-суық, жайлы-жайсыз, қаһарлы-жайдарлы* секілді сөздермен ассоциацияланады.

Бұл пікірімізді ғалым А. Сейдімбектің қаңтар айы туралы пікірімен түсіндіріп көрейік: «Қаңтар айының жүзі ауып бітуге айналғанда ақпанға қарап айтыпты дейді: «Боз тоқтыда құйрық қалды, бозша қызда бұғақ қалды, қырлан, ақпан, қырлан!» - деп. Қаңтардың мұнысы «қанша қаһарлансам да жан-жануарды титықтатуға мұршам келмеді, тоқтыда құйрық, бойжеткенде бұғақ қалды, енді өзің ақпан, ақыра кірісші, мен алмаған өшімді өзің алшы» дегендей. Демек, жыл он екі айды шаруақор қазақ «тұлғаланған» кейіпте елестеткен. Олар үшін қаңтар мен ақпан қатыгез дұшпан кейпінде» [7, 195-б.].

Мысалы:

*Қаңтардың аязындай лебі суық—
Қалың қол тау шетіне келсе жуық,
Биіктен қылаң етіп бір-екі атты,*

Жарғыш топ көз айырмай кетті қуып («Жантай батыр», Т.60, 324).

Тарихи жырдағы осы өлең жолдарынан лебі суық, ызғарлы дұшпанды қыс мезгіліне теңеп суреттегенін көруге болады.

Жалпы тарихи жырлардағы уақыт – халқымыздың уақыт туралы таным-түсінігінен ақпарат береді. Халықтың таным-түсінігінде қалыптасқан жылдың төрт мезгілі туралы түсініктері, қыс пен жаз мезгілдерінің бір-біріне қарама-қарсы мағына қолданылуы, жаз-жылылықтың символы болса, қыс – қаһарлы, суық мезгіл ретінде ассоциацияланғанын байқауға болады.

Қорытынды

«Уақыт» концептісі – әлемнің ұлттық бейнесін танытатын іргелі концептілердің бірі. Бұл концептіні зерттеу халқымыздың фольклорлық бейнесі туралы ақпаратты байытады. Қорыта келгенде, уақыт категориясы өте ауқымды, зерттеуді қажет ететін категориялардың бірі. Кез келген тіршілік иесі уақытқа тәуелді. Ғалымдар айтып өткен уақыттың өткінші екені, уақытты ешкім басқара алмайтыны, оның ешкімге тәуелсіз екені баршамызға аян. Уақыт үнемі қозғалыста. Мақаламызда уақыттың циклдық сипатына шолу жасалып, талдау жұмыстары жүргізілді, мысалдар келтірілді. Қазақ халқының таным-түсінігінде уақыттың қайталанатыны, күн мен түннің, жыл мезгілдерінің ауысып отыратын құбылыс екені тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктер арқылы дәлелденді. Жалпы айтқанда, тарихи жыр мәтіндеріндегі «уақыт» концептісінің циклдық моделі мезгіл атауларымен, тәулік атауларымен берілген. Аталған лексемалар тарихи жырдағы уақытты ғана білдіріп қоймай, символдық мәнге ие болғанын байқадық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения). – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. – 148 с.
2. Нұрдәулетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>
3. Афанасьева О.В. Особенности трехслойной структуры концепта времени (на материале английского, испанского и русского языков) // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: труды и материалы: В2 т. – Казань, 2006. – Т. 2. – С. 127–129.
4. Гайденко П.П. Время Античная философия: Энциклопедический словарь. – Москва: Прогресс-Традиция, 2008. – С. 233–244.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Тарихи жырлар. Т. 59, 60. – Астана: Фолиант, 2009. – 408 б.
6. Жақыпов Ж.А., Ахметова М.К. Қазақ лингвофольклортануы: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 134 б.
7. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов вузов. – Москва: Академия, 2001. – 103 с.
9. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
10. Толстой Н.И. Времени магический круг (по представлениям славян) // Логический анализ языка. Язык и время / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – Москва: Индрик, 1997. – С. 17–27.

REFERENCES

1. Popova Z.D., Sternin I.A. Leksicheskaia sistema iazyka (vnutrenniaia organizatsia, kategorialnyi apparat i metody izuchenia). [The lexical system of the language (internal organization, categorical apparatus and methods of study)]. – Voronej: Voronejskaia universitet 1984. – 148 s. [in Russian]
2. Nurdauletova B.I. Qazaq dunietanymyndaqy bazalyq konseptilerdin tildik korinisi [Linguistic reflection of basic concepts in the Kazakh worldview] // Iasau universitetinin habarshysy. –2022. – №1(123). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01> [in Kazakh]

3. Afanasieva O.V. Osobennosti trehsloinoi struktury konsepta vremeni (na materiale angliiskogo, ispanskogo i russkogo iazykov) [Features of the three-layer structure of the concept of time (based on the material of English, Spanish and Russian)] // III Mejdunarodnye Boduenovskie chtenia: I.A. Boduen de Kurtene i sovremennye problemy teoreticheskoi i prikladnoi lingvistiki: trudy i materialy: V 2 t. – Kazan, 2006. – T. 2. – S. 127–129. [in Russian]
4. Gaidenko P.P. Vremia // Antichnaia filosofia: Ensiklopedicheskiy slovar [Time // Ancient Philosophy: An Encyclopedic Dictionary.]. – M.: Progres-Tradisia, 2008. – S. 233–244. [in Russian]
5. Babalar sozi: Juztomdyq. Tarihi jyrlar. T. 59, 60. [Word of ancestors: one hundred volumes. Historical Psalms. V. 59, 60]. – Astana: Foliant, 2009.– 408 b. [in Kazakh]
6. Jakypov J.A., Ahmetova M.K. Qazaq lingvofolklortanuy: oqu kuraly [Kazakh linguistics: a textbook]. – Nur-Sultan: L.N. Gumiliev atyndagy EEU, 2020. – 134b. [in Kazakh]
7. Seidimbek A. Qazaq alemi. Etnomadani paiymdau: Oqu quraly. [Kazakh world. Ethno-cultural thinking]. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 s. [in Kazakh]
8. Maslova V.A. Lingvokulturologia: ucheb. posobie dlia studentov vuzov [Linguoculturology: studies: manual for university students]. – M.: Akademia, 2001. – 103 s. [in Russian]
9. Kaliev B. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2014. – 728 b. [in Kazakh]
10. Tolstoi N.I. Magicheskiy krug vremeni (po predstavleniam slavian) [Time magic circle (according to the ideas of the Slavs)] // Logicheskiy analiz iazyka. Iazyk i vremena / pod red. N.D. Arutiunovoi, T.E. Ianko. – M.: Indrik, 1997. – S. 17–27. [in Russian]

А.М. ЕЛУБАЙ¹, Н.Ә. АЛДАБЕК²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: smailova_asem@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurgul74_74@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІН АЙШЫҚТАЙТЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВО-МӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдес екі халықтың (қазақ және түрік) мәдениетіндегі және тіліндегі мақал-мәтелдердегі «әйел» ұғымының мағыналық құрылымы талданады. «Әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдерге салыстырмалы және лингво-мәдениеттанымдық талдау жасалынды. Екі ұлттың әйел затына қатысты когнитивтік ерекшеліктері сараланып талқыланды. Авторлардың пікірінше, қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани қазынасы мен тіл байлықтарын туыстас тілдер лексикасындағы тілдік бірліктермен салыстыра зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Зерттеудің өзектілігі лингво-мәдениеттанымдық аспектіде қарастырғанда, тілдің коммуникациялық және танымдық қызметінен бөлек, тілді мәдениет пен өркениет ұғымдарымен бірлікте және сабақтастықта қарастыру, тұтас әлем, ұлттық ерекшеліктер жайында құнды мағлұмат беретін ұлттық мәдени ақпарат көзі ретінде танумен байланысты. Зерттеудің мақсаты қазақ және түрік тілдеріндегі «әйел» ұғымдарының тілдік көрінісін лексикалық деңгейде талдау, олардың концептуалды ерекшеліктері мен қызмет ету ерекшеліктерін анықтау. Жұмыста сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Қазіргі кезде тілші ғалымдардың зерттеулерінде әйел концептісінің мазмұны айшықталып, әр қырынан қарастырылып келді.

Сонымен қатар мақалада «әйел» ұғымының концептуалды, бейнелік және құндылық құрамдас бөліктерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары ашылады. «Әйел» ұғымы қоғамның әділ жынысқа деген көзқарасын білдіреді, сондықтан қазақ және түрік этностарында әйелге үй иесі, әйел, ана, ене рөлі жүктеледі. Түрік мақал-мәтелдері әйелдердің еңбекқорлығын, төзімділігін, мейірімділігін көрсетеді. Қазақ халқы әйел затында да еңбекке ұқыптылықты, жайдарылықты, қонақжайлықты жоғары бағалайды. Екі этнос та әйелдің мінезі мен адамгершілік қасиеттерін әйел сұлулығынан жоғары қояды. Қазақ және түрік этностарының лингвистикалық мәдениеттерінде әйелдік сөйлегіштік, жалқаулық, сараңдық, өтірік, мақтаншақтық айыпталған. Туыстас екі тілді салыстыру барысында әрбір тіл мәдениетінің ортақ белгілерімен қоса өзіндік ерекшеліктері де ашылады.

Кілт сөздер: әйел, концепт, мақал-мәтел, антропоцентризм, лингвомәдениеттану, стереотип.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Елубай А.М., Алдабек Н.Ә. Түркі әлеміндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингво-мәдени аспектісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 68–78. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Elubai A.M., Aldabek N.A. Turki alemindegi «aiel» konceptisin aishyqtaityn maqal-matelderin lingvo-madeni aspektisi [Linguistic and Cultural Aspects of Proverbs Reflecting the Concept «woman» in the Turkish World] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 68–78. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.06>

A.M. Elubay¹, N.A. Aldabek²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: smailova_ase@mail.ru*²*PhD, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurgul74_74@mail.ru***Linguistic and Cultural Aspects of Proverbs Reflecting the Concept «woman»
in the Turkish World**

Abstract. The article analyzes the semantic structure of the concept of «woman» in the culture of the Turkic-speaking peoples (Kazakh and Turkish), as well as ways to reflect them in paremiological constructions. A comparative and linguoculturological analysis of proverbs and sayings denoting the concept of «woman» has been carried out. The cognitive features of the two nationalities in the interpretation of the image of a woman were analyzed. According to the authors meanings, in modern linguistics, the scope of the study of the spiritual treasures and linguistic wealth of the nation is expanding in comparison with the linguistic units in the vocabulary of related languages. The relevance of the study is due to the fact that when considered in the linguoculturological aspect, in addition to the communicative and cognitive activities of the language, the consideration of the language is given in unity and continuity with the concepts of culture and civilization, as a source of national cultural information that gives a valuable idea of the world as a whole and national characteristics, in particular. The aim of the study is to analyze the linguistic picture of the concept of «woman» in the Kazakh and Turkish languages at the lexical level, to identify their conceptual qualities and features of functioning. The work uses the methods of descriptive-analytical, lexical and conceptual analysis, linguocultural and comparative analyses. At present, the content of the concept «woman» has been revealed and considered from different angles in linguistic studies.

The article also reveals similarities and differences between the conceptual, figurative and value components of the concept «woman». The concept of «woman» reflects the attitude of society towards the fair sex, therefore, in the Kazakh and Turkish ethnic groups, a woman is assigned the role of a housewife, wife, mother, mother-in-law. Turkish proverbs represent women's diligence, endurance and mercy. The Kazakh people also appreciate attentiveness, cheerfulness and hospitality in women. Both ethnic groups value female character and moral qualities above female beauty. In the linguistic cultures of the Kazakh and Turkish ethnic groups, women's verbosity, laziness, greed, lies, and arrogance are condemned. Comparison of two related languages makes it possible to reveal not only the universal features of each linguistic culture, but also their unique national features.

Keywords: woman, concept, proverbs, anthropocentrism, linguoculturology, stereotype.

А.М. Елубай¹, Н.А. Алдабек²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: smailova_ase@mail.ru*²*кандидат филологических наук, доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurgul74_74@mail.ru***Языково-культурные аспекты пословиц,
отражающих концепт «женщина» в тюрском мире**

Аннотация. В статье анализируется смысловая структура понятия «женщина» в культуре тюркоязычных народов (казахского и турецкого), а также способы их отражения в паремиологических конструкциях. Проведен сравнительный и лингвокультурологический

анализ пословиц и поговорок, обозначающих концепт «женщина». Были проанализированы когнитивные особенности двух национальностей в интерпретации образа женщины. По мнению авторов, в современном языкознании расширяются масштабы исследования духовных сокровищ и языковых богатств нации по сравнению с языковыми единицами в лексике родственных языков. Актуальность исследования обусловлена тем, что при рассмотрении в лингвокультурологическом аспекте, помимо коммуникативной и познавательной деятельности языка, рассмотрение языка дано в единстве и преемственности с понятиями культуры и цивилизации, как источника национальной культурной информации, дающего ценное представление о мире в целом и национальных особенностях, в частности. Целью исследования является анализ языковой картины понятия «женщина» в казахском и турецком языках на лексическом уровне, выявление их концептуальных качеств и особенностей функционирования. В работе использованы методы описательно-аналитического, лексического и концептуального анализа, лингвокультурного и сравнительного анализов. В настоящее время выявлено содержание концепта «женщина» и рассмотрено с разных сторон в лингвистических исследованиях.

Также в статье выявляются сходства и различия между понятийным, образным и ценностным компонентами концепта «женщина». Понятие «женщина» отражает отношение общества к прекрасному полу, поэтому в казахском и турецком этносах женщине отводится роль домохозяйки, жены, матери, свекрови. Турецкие пословицы репрезентируют женское трудолюбие, выносливость и милосердие. Казахский народ также ценит в женщинах внимательность, жизнерадостность и гостеприимство. Обе этнические группы ценят женский характер и моральные качества выше женской красоты. В языковых культурах казахского и турецкого этносов осуждаются женское многословие, лень, жадность, ложь, высокомерие. Сравнение двух родственных языков позволяет выявить не только универсальные черты каждой языковой культуры, но и их уникальные национальные особенности.

Ключевые слова: женщина, концепт, пословицы, антропоцентризм, лингвокультурология, стереотип.

Кіріспе

Қазіргі лингвистика тілді антропоцентристік парадигмаға сәйкес зерттейді, тіл құбылыстары адаммен, оның өмірге, сана мен мәдениетке деген көзқарастарымен өзара байланыста танылады. Бүгінгі таңда концептілерді зерттеудегі лингвистиканың өзекті бағыты салыстырмалы түрде жаңа бағыт саналатын лингвомәдениеттану болып табылады. Лингвомәдениеттану әртүрлі этникалық топтардағы концептілерді салыстыруға, олардың әмбебап және дара ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Ю.С. Степанованың «концепт – «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово»[1, 42-б.], - деген пікіріне қосылуға болады.

Концептілерді зерттеуге әртүрлі бағыттағы ғалымдар: когнитивтік лингвистика (Е.С. Кубрякова, А.П. Бабушкин, И.А. Стернин, З.Д. Попова), лингвомәдениеттану (Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, Н.Д. Арутюнова, Г.Г. Слышкин және т.б.) зерттеулер арнады.

Зерттеушілер Л.В. Адонина, О.А. Чибышева, Ф.Б. Мухутдинова, М.С. Досимова, Г.Ш. Хакимова зерттеулерінде «әйел» концептісі махаббат, бақыт, ана, отбасы, достық, сатқындық концептілері арқылы зерттелінді.

Алайда қазақ және түрік тілдеріндегі «әйел» концептісіне салыстырмалы талдау жүргізілген жоқ. Туыстас екі тілді салыстырған кезде екеуіне ортақ және әрбір тіл мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері ашылады.

Қазақ және түрік тілдерінде сөйлейтіндердің санасында «әйел» концептісі адам менталитетіндегі негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Концептінің мәні мен оның өзгеруіне концептінің жалпы мәнді және өзіндік ерекше белгілерін анықтайтын мәдени, әлеуметтік, тарихи, экономикалық жағдайлар әсер етеді. Мақал-мәтелдерді концептіні зерттеу ретінде таңдалу себебі паремиялардың әр халықтың негізгі құндылық бағдарларын беруімен, олардың ықшамдалған ұлттық-мәдени мәтіндердің бір түрі ретінде көрінуімен байланысты. Әр түрлі халықтар дүниесінің тілдік суреттері сан алуан болғандықтан, бұл мақал-мәтелдердің семантикасындағы ерекшеліктерден де көрінеді. Мақал-мәтелдердің мағыналарын дұрыс ұғынбау коммуникацияға қатысушылардың түсінбеуіне әкелетін «мәдениеттер қақтығысын» тудыруы мүмкін.

Зерттеу әдістері

Қазақ және түрік тіліндегі сөздіктерден эмпирикалық материал жинақталып, тілдік фактілерге шолу-талдау жасау үшін сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Қазақ және түрік тілдерінің паремияларына салыстырмалы лингвистикалық талдау жүргізу салыстырылатын ұғымдардың аксиологиялық мазмұнын анықтауға ықпал етеді.

Зерттеу материалы

Когнитивтік бағыттағы зерттеу еңбектерде «әйел» концептісі жан-жақты қарастырылып жүр. Бұл туралы біздің бұған дейінгі зерттеулерімізде қарастырылған.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі «әйел» ұғымы алынды. Зерттеу барысында салыстырмалы және концептуалды талдау жүргізілді.

Қазақ және түрік тіліндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді қарастыруда, біз өткен заманның құнды ғибратты деректерін сараптай отырып, бүтін бір қазақ ұлтындағы әйел затының болмысын, тәрбиесін, жан дүниесін түсінуге мүмкіндік аламыз. Аталмыш антропоэекті зерттеу жұмысымыз мақал-мәтелдердің бойында кодталған танымдық ақпараттарды семантикалық талдау арқылы жүзеге асады. Осы арада, біздің нысанымыз қазақ және түрік тілдеріндегі әйел затының тарихтағы және бүгінгі таңдағы болмысының, әрі бейнесінің танымдық деңгейдегі алатын орынын анықтау.

Талдау мен нәтижелер

Алдымен, мақал-мәтелдердегі әйел бейнесінің гендерлік ерекшелігіне тоқталсақ, әйел заты барлық адамзат түсінігінде тіршілік иесі, жаңартушы, дүниеге адам әкелуші, жылулық пен мейірімділіктің, берекенің бастауы болып табылады. Әйел атауына түсіндірме сөздіктер те, бірінші – адам баласының ұрғашы жыныстылары, екінші – жұбай, қосақ деген анықтама берілген. Сонымен қатар әйел атауымен байланысты тіл бірліктерін сәби, қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай, зайып, жар, қосақ, шеше, ана, әже, кемпір деп өз ішінен жасына қарай бөлуге болады.

Енді осы жіктеудегі қыз бейнесінен бастайық. Қыз – нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. «Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген қанатты сөздің өзі қыз бала тәрбиесі тұтас ұлтқа әсерін тигізетінін айтады. «Қызға қырық үйден тию» деген мақалдың астарында қыз абыройы, өскен ортасының абыройы деген мән жатыр. Ал «баланың ұяты – әкеге, қыздың ұяты – шешеге» деген мақалдың мәні ұл қыздың жаман атағы сол бала тәрбиелеп отырған ата-ана ұяты. Қыз бала саналы болса, өсек, өтіріктен қашық жүрсе, ол да ана – мейірімі, бақыты».

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al [2, 33-б.].

Анасын көріп қызын ал, ыдысын көріп асын іш.

Қазақ мақал-мәтелдерінде қыздың дүниеге келуі – ерекше қуанышты оқиға саналды. Қыздардың дүниеге келуіне ұлдардың дүниеге келуінен кем емес қуанды. Қыз балаларды

жұмақтың кілті деп санады. Қазақ мақал-мәтелдерінде қыз – қонақ, қыз жат жұрттық. Ол ерте ме, кеш пе бәрібір өз теңін тауып тұрмыс құрып, өз жұртына қонақ болып келетіндігі айтылады. Десе де қызды төркін жағы әрдайым еркелетіп, төмен жаққа отырғызбай, төрге шығарып отырған. Қазақ мақал-мәтелдерінде қыз баласы үшін ата-аналары ештеңе аямай, барын беретіндігіне көз жеткізеді.

Қыз баласы әкесіне жұлдыз, шешесіне құндыз.

Қыз – өріс, ұл – қоныс.

Қыздың қабағында құт бар.

Қыздың қабағы күлімдесе – құт келеді.

Қызда қырық көліктік бақыт бар.

Қыз баласының дүниеге келуіне ерекше қуану және жас қыздың киімдеріне ерекше мән беру-қалың мал беру салт-дәстүрімен байланысты. Сұлу қыз өзінің көркімен өмірде өзін жақсы тұрмыспен қамтамасыз етіп ғана қоймай, туыстарына да бағалы сыйлықтар бере алатын айтулы жігіттің назарын аудара алады.

«Қыз өссе – елдің көркі» деген секілді қазақ халқының әйелдің сыртқы келбетіне арналған мақал-мәтелдерді талдай отырып, біз қазақ халқының қыздардың сұлулығын аса жоғары бағалайтынын баса айта кеткеніміз жөн.

Астың дәмін тұз келтірер,
Ауылдың сәнін қыз келтірер.

Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі.
Қыз – ауылдың көркі.

Қазақ мәдениетінде қызды оң жақта отырып қалғаны үшін айыптаған.

Сондықтан әртүрлі себептермен тұрмысқа шықпай қалған қыздардың күйеу жігіт таңдап отыруға амалы болмады. Олар қандай жігіт болмасын, көңілін білдірсе, соған тұрмысқа шыға беруге даяр болды. Әдет-ғұрыптың қатаңдығын мына бір мақал-мәтелдерден көруге болады:

Аш кісі май таңдамас,
Кәрі қыз бай таңдамас.
Кәрі қыз ер танымайды,
Өлген адам жер танымайды.

Қыздың бойындағы естілік, ақылдылық және сабырлылық секілді қасиеттер әркез жоғары бағаланып отырған. Әйел бақытына қол жеткізу үшін бойжеткен қыз әрбір кезіккен жігіттің мойнына асыла кетпей, өзінің тағдыр қосқан жарына ғана адал болып, сүйіктісін күте білген.

Өмірде әйелге бірнеше рөл, алдымен қыздың рөлі, содан кейін қалыңдық, әйел, ананың рөлі берілді.

«Ана» сөзі адам үшін Отан, туған жер секілді ең қасиетті ұғымдармен тығыз байланысты:

Отан – елдің анасы
Ер – елдің анасы.
Туған үйдің түтіні жылы,
Туған ананың күтімі жылы.
Ата мекен – анаң екен,
Қысылғанда панаң екен.

Қазақ мақалдарындағыдай түрік тіліндегі мақал-мәтелдерінде де Отан Жер-Анамен теңдестіріледі. Өз Отанын білмеген адам нағыз бейшара.

Бұндай мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні зор, олардың даналығы шексіз.

Ana gibi yar vatan gibi diyar olmaz.

Benim vatanım candır canandır anadır sevgilidir yarıdır.

Қазақ отбасында әкенің орны бөлек. Әке – сол шаңырақтың бар ауыртпалығын көтеретін, асырап-бағуға да, жақсы тәлім-тәрбие беруге де міндетті адам. Дегенмен әйел-ананың да орны ерекше. Оның үстіне ер адам Анадан туылады.

Әсіресе дүниеге ұл әкелген ана үлкен құрметке лайық. Өмірге ұл әкелген Ананы үлкен бақыт күтеді. «Анаңды Меккеге үш рет апарсаң да, ақ сүтін ақтай алмайсың» деген мақал-мәтелде баланың Ана алдындағы шексіз парызы туралы айтылады.

Халықта әкесі жоқ бала жартылай жетім, ал анасы жоқ бала толық жетім деген сөз бар.

Сондай-ақ халық даналығында «еркек – бас, әйел – мойын» деген де қадірлі сөз бар. Отбасындағы әйел-мойынның рөлін қызметіне қарай бағалай отырып, қазақ халқы «Жақсы әйел жаман еркекті хан етеді», - дейді.

Түрік халқында да отағасы, яғни әкенің беделі әрқашан абсолютті және айқын болды. Ерте жастан бастап балаларды ата-аналарын, әсіресе әкесіне терең құрмет көрсетуге тәрбиелеп отырды, олар тіпті әкесі келгенде орындарынан тұруы тиіс болды, ал кейбір түріктер ересек жасқа дейін әкесінің көзінше темекі шекпейтін.

Мақал-мәтелдерде жақсы әйел – бұл үлкен бақыт, ал әйелі жоқ үй жетім сияқты. Күйеуіне ұнаған әйел бүкіл ауылға ұнайды.

Қазақтарда көп әйел алу исламға дейінгі мәдениетте кеңінен таралған дәстүр және біздің ұлтымыз үшін көп әйел алу айып болып табылмаса да, екі әйел алғанның дауы үйінде дегенді бекер айтпаса керек. Сонымен қатар «Орта жолда атың өлмесін. Орта жолда қатының өлмесін» деген мақал-мәтелдің бар екендігін айта кеткен жөн.

Алайда, паремияларда әйелдерге қатысты теріс сипаттамалар да кездеседі. Олардың арасында зұлым және опасыз өгей ананың бейнесі ерекше орын алады:

Өгей ана міншіл,

Жетім бала кекшіл.

Анаң өлсе,

Өгей шешенің қабағына қарамағанда қайтесің.

Қазақ фольклорында қайын ене туралы көптеген мақал-мәтелдер бар.

Жақсы енені жаман келін жер қылады.

Жақсы келін жаман енені ел қылады.

Келін қайын енесінің топырағынан жаралған. (Түрік тілінде де дәл осындай мақал бар:

Gelin kaunana toprağından yaratılmış)

Қазақ және түрік халқының мақал-мәтелдерінде ақымақтық, шамадан тыс әуестік, сөзшеңдік, жалқаулық, ұрысқақтық секілді тек әйел баласына ғана емес, барлық адамдарға тән кемшіліктер айқын көрініс табады.

Жаман әйел төсегінен белгілі,

Жаман жігіт есебінен белгілі.

Долы қатын – жылауық,

Сұғанақ қатын – сұрауық.

Уақыттың өзі көрсеткендей, мұндай кемшіліктер тек әйелді ғана сипаттай бермейді. Мысалы, «әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» деген секілді мақалдарда әйелдің ақыл-ой қабілетін әжуалау негізсіз деп санаймыз.

Екі халықтың фольклорында әйелге, отбасылық қатынастарға, туыстық қатынастарға, отбасылық бақытқа арналған көптеген мақал-мәтелдер бар. Қазақ және түрік халықтарының фольклорлық бай шығармашылық мұрасымен таныс болғаннан кейін мақал-мәтелдерде осы этнос өкілдерінің бүкіл өмір салты көрініс тапқан, отбасылық қатынастардың ғасырлар бойғы тәжірибесі шоғырланғандығына көз жеткіздік.

Әйел туралы қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерге талдау жасау зерттелетін лингвомәдениеттердегі «әйел» концептісін ұғынудағы ұқсастық пен айырмашылықты көрсетеді. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде әйелдің бағалануы және халықтық түсінікпайым көрініс табады.

Екі тілдік мәдениетте де әйел отбасының қамқоршысы ретінде көрінеді, әйелдің мінез-құлқы, қылықтары мен әрекеттері олардың сыртқы болмыс сипатынан маңызды саналады.

Қазақ әйеліне қонақжайлылық, сыпайылық, еңбекқорлық, жайдарлылық тән болса, түрік әйелдеріне де қонақжайлылықпен қоса, шаруақорлық, отбасының сақтаушысы болуы бәрінен маңызды болды. Алайда біз мақал-мәтелдердің өткен кезеңді көрсететіндігін, қазіргі қоғамда барлық патриархалдық дәстүрлер сақтала бермейтіндігін ескергендігіміз жөн.

Екі туыстас мәдениеттің мақал-мәтелдерінде әйелдер еркектерге тәуелді деген пікір орныққан, дегенмен ұрпақ өсіруде, текті жалғастыруда және бала тәрбиелеудегі әйелдің рөлі әрдайым жоғары бағаланады. Отбасындағы көп ауыртпалық әйелдің иығына түседі. Отбасы қазақ және түрік менталитетінде негізгі ұғым болып табылады. Мақал-мәтелдерді талдау барысында «әйел» концептісінде қазақ және түрік халқының айырмашылықтарға қарағанда едәуір ұқсастықтары бар екені байқалды. Сондай-ақ екі лингвомәдениетте әйел затына қатысты теріс қасиеттер жиі сипатталатынын көрсетті. Алайда, паремиялар өткен дәуірді бейнелейтінін ұмытпауымыз керек, ал қазіргі қоғамда барлық патриархалдық дәстүрлер сақталмайды.

Қазіргі таңда тілдің әлеуметтік жіктелуі мен қоғамның жыныстық жіктелуінің өзара байланысын, әйел мен ер адамға қатысты тілдік және бейтілдік бірліктердің қолданылу ерекшелігін, т.б. зерттеудің маңызы артып отыр. «Әйел» концептісін қалыптастыратын ұғымдар тілші ғалымдар тарапынан ұлттық танымдық ерекшеліктермен сабақтастықта зерттелініп жүр. Алайда сан ғасырлық білім көздеріне айналған тіл байлықтары әлі де тіл білімінің жаңа салаларының нысанында қарастыруды қажет етеді. Біз өз кезегімізде түрік және қазақ тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингвомәдени аспектіде қарастырамыз.

Қазақ танымында ежелден бері «әйел», «отбасы», «ұлт» деген үш ұғым бір-бірімен тығыз байланыста, ажырамас бірлікте қарастырылған. Себебі, әйел – отбасының ұйытқысы, құт әкелушісі, берекесі мен бірлігінің тұтқасы. Аталмыш әйел затына деген құрмет сонау түркі заманынан бастау алғанына мифологиялық, көне түркілік жазба мұралардағы деректер де дәлел бола алады. Атап айтқанда, түркі тілдерінің алғашқы сөздігі «Диуани лұғат ит-түрік» шығармасы тіліне этнолингвистикалық талдау жүргізген, зерттеуші М.М. Қосыбаев, «әйел» концептісінің ескерткіштер тіліндегі көрінісі жайында: «Әйел баласы көне түркілер заманынан бастап түркі халықтарында ерекше құрметке ие. Көне түркілер дүниетанымында «әйел-анаға» деген үлкен құрмет Ұмай ана культінің негізінде өрбиді. Ұмай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Ұмай мифонимінің сакралды мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағында пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді» [3, 54–б.]. Олай болса берілген тұжырымнан әйел затының ана ретіндегі рөлі және дәріптелуі бүкіл түркі халқына ортақ қалып екендігін қорытамыз.

Жалпы түркі халықтарының әйелге қатысты қалыптасқан түсініктері мен құндылықтарының негізіне сан ғасырлық өмірлік тәжірибесі мен өмір сүру қалпы ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, діні мен наным-сенімінің де ықпалы зор болды. Сол себепті ана тіліміздің байлығы, даналық сөздер мен нақыл сөздердің, мақал-мәтелдердің лексикалық құрамына назар аудара отырып, бүтін бір халықтың ділі мен дүниеге деген көзқарасына қатысты құнды деректер ала аламыз.

«Әйел» концептісін білдіретін тілдік бірліктер ұлттық психологияның негізі болып саналатын ұлттық салт-дәстүр, ұлттық таным, ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі әдеби шығармаларда метафоралар, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер арқылы жиі беріледі [4, 12-б.].

А.М. Байғұтова «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты зерттеу жұмысында еркек/әйел оппозициялық ұғымдарымен байланысты тілдік деректерді талдау, ұлттық таным ерекшелігін танытатын көптеген мәселелерді айқындайтынын мәлімдейді. Соның бірі ұлттық стереотиптер хақында: «Еркек» және «әйел» концептілері барлық мәдениетте кездеседі, оларға әдет-ғұрып, фольклор, мифтік санада, «дүниенің қарапайым ойсуретінде» айтарлықтай орын берілген. Алайда гендердің стереотиптік және аксиологиялық бағасы түрлі мәдениетте бірдей емес. Сондай-ақ әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлі де бір-бірінен ажыратылатынын алға тартады. Зерттеуші әйел мен еркекке байланысты қоғамда қалыптасқан таптаурындарды (стереотиптер) тізіп көрсетеді. Соның ішінде біздің қоғамдағы әйелге қатысты кең тараған таптаурындар: ана, жар, үй шаруашылығындағы әйел, ошақ қамқоршысы, қызметкер [5, 9-б.].

Қазақ тіл білімі ғылымында «әйел» концептісі қоғамдағы рөлі мен жас ерекшеліктеріне байланысты тілші ғалымдар тарапынан жан-жақты қарастырылғаны мәлім. Қазақы танымда әйел заты туылғаннан «қазақ қызы» аталып, ары қарай қоғамда «аяулы жар», «инабатты келін», «ардақты ана», «мейірімді әже» сынды түрлі рөлдерді атқарады. Көбіне ғылыми еңбектерде адамның жынысына қатысты атаулардың лексика-семантикалық және этнолингвистикалық сипатына талдау жасалынып, қыз-ана лексемасын қыз-келін, әйел-ана, бәйбіше-тоқал деген үш тақырыпта ажыратылып қарады [6, 80-б.]. Қазақ және түрік тіліндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдамас бұрын, жалпы екі тілдегі әйелдің жас ерекшеліктері мен қоғамдағы рөліне байланысты атауларды ажыратып алуымыз қажет. Түрік тілінде араб тілінен енген *avrat* сөзі құлаққа жағымсыз естілетіндіктен, оның орнына евфемизм ретінде *kadın* сөзі жұмсалады. Ал қазақ тілінде, керісінше, аталған сөздің сыпайы варианты ретінде араб тілінен енген *әйел* сөзін қолданамыз [7, 53-б.]. Қазақ халқының сөздік қорында түрік тіліндегі нұсқа *kadın*/қатын лексемасы да қолданылады. Алайда біздің тілімізде қатын сөзінің әуел бастағы мағыналық реңкі бертін келе өзгеріске ұшырап, түрлі тарихи-саяси себептерге байланысты жазба әдеби тілдік термин ретінде әйел ұғымы қолданысқа енген. Белгілі этнограф ғалым Т. Жұртбай «қатын» сөзінің шығу тарихына қатысты мынадай пікір білдіреді: «Осы арада мынаны ескерте кетемін: қатын – қазіргі қазақ тілінде архаизмге айналған ұғым, ол әуелгі заңдық құқы мен мағынасы бойынша – дәрежелік атау. Отағасынан кейінгі заңды билік иесі, жерге мұрагерлік ететін, мүлік пен малдың еншілесі, сыбаға басы. Қазақ қоғамындағы қатындар – иерархиялық (әулеттік) орнына қарай: бәйбіше, тоқал, құдағи, құдаша, келін, қыз, абысын, ажын, жеңге, сондай-ақ, өзі теңдес еркектермен тең құқықта – нағашы, жиен, бөле ретінде әрқайсысы өз орнына қарай билікке араласып, енші алып, тиісті сыбағасын бөліскен. Тіпті, күннің де мұрагерлік құқы болған» [8]. Олай болса екі тілдегі атаудың өзгешелігін салыстыра отырып, тіліміздің бүгінгі лексикалық қорының біршама ұқсастықтары мен айырмашылықтарына көз жеткізе аламыз. Қазіргі таңда түрік тіліндегі әйел затына қатысты басты атаулар *pine* (әже), *anne* (ана), *abla* (әпке), *kızım* (қызым), *yenge* (жеңге) отбасындағы рөліне қатысты қолданылады.

Түрік тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдерді әйел затының жас ерекшеліктеріне байланысты топтарға ажыратып қарауды жөн санадық. Түрік тіліндегі қызға

қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің бір тобы қыздың тәрбиесіне, болашақта үлгілі келін, асыл ана атануына арналған тағылымдық мәні зор тақырыптарға арналған. Атап айтқанда, қыз баласын жаратылысы нәзік, басқа елдің отын жағушы ретінде дәріптейтін «Kız çocugu, el çocugu» мақалының мағыналық астары қазақ тіліндегі «Қыз жат жұрттық», «Қыз – қонақ», «Қыз – өріс, ұл – қоныс» мақалдарымен үйлеседі. Қыз баласының тәрбиесінде ар мен намыс ұғымдарын ұдайы есте ұстауға шақыратын «Kadını erkek degil, ar ve namus korur» (Әйелді ер адам емес, ар мен намыс қорғайды) түрік мақалының қазақ тіліндегі «Қызға қырық үйден тыйым» мақалының мағынасына саяды. Сондай-ақ түрік халқында қызды дұрыс тәрбиелей алмаудың салдарын танытатын «Kızını dövmeven dizini dover» (Қызын соқпаған тізесін соғар) сынды мақалды ұшырастыруға болады. Түркі тілдерінің тарихы ортақ, мәдениетінің жақындығы ата-ана үшін қызға жақсы тәрбие берумен қатар, қыз баласын құтты орнына қондырудың маңызын танытатын мақал-мәтелдердің үндестігін анықтауға болады. Атап айтқанда, «Kız evi naz evi», «Kızın var, sızın var» түрік мақалдарының мағынасы қазақ тіліндегі «Қызы бардың назы бар», «Қыз ұзатқанның қызылы қалмас» мақалдарының мағынасына жуық. Сонымен қатар, қыз тәрбиесінде ананың рөлін айшықтайтын түрік мақалдарын қазақ тілінде де кейбір сөздердің орыны ауысып келгенімен, тура сол мағынада кездестіреміз. «Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al» (Шешесіне қарап қызын ал, Аяғына қарап асын іш), «Kızım sana soyluyorum, gelinim sen anla» (Қызым саған айтам, келінім сен тында).

«Әйел» концептісін айшықтайтын келесі мақал-мәтелдер тобы әйел затының отбасындағы алар орны мен рөліне қатысты топтастырылды. Қазақ халқында жақсы әйелге тән қасиеттер: сабырлы, мейірімді, қамқор, әдепті, сыпайы, шебер, ақылды, адал болуымен бағаланады. Сонымен қатар отбасындағы әйел затының үйдің берекесін кіргізуде, бала тәрбиесіндегі рөлін ескерген қазақ халқында «Әйел – үйдің қазығы», «Әйел – үйдің көркі, Еркек – түздің көркі», «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады» сынды мақал-мәтелдер қалыптасқан. Дәл осы сарында кездесетін мақалдар түрік тілінен де кездестіруге болады. Атап айтқанда, «Erkek sel, kadın (avrat) gol» (Еркек сел, әйел көл), «Yuvaуı dıchi kuch uyarar» (Ұяны ұрғашы құс жасайды), «Kadın var ev uyarar, kadın var ev uıkar» (Үй жасайтын әйел бар, үй бұзатын әйел бар) отбасындағы әйел затының маңызды рөлін танытса, «Kadının kırk tutu var, biri sonse biri yanar» (Әйел қырық шырақты) әйел затының бойындағы ішкі қуатына, қиындықтарға төтеп бере алуында, қайсарлығы мен төзімділігіне қатысты айтылса керек.

Ерте заманнан бері қоғамда әйел мен ер адамға деген көзқарас әр түрлі болатын. Әйелдердің теңсіздігі туралы көптеген даулар да болып жатты. Ер адам – отбасының қамқоршысы, тірегі. Әйел адам болса, нәзік жан. Шаңырақтың ұйытқысы, балаға тәлім-тәрбие беруші үйдің шырағы [9]. Аталмыш мәселелердің көрінісін тіліміздегі мақал-мәтелдерден де байқауға болады. Қазақ тілінде қоғамдағы әйел баласының рөліне қатысты жағымды пікірлерден құралған тілдік деректермен қатар, патриархаттық заманда қалыптасқан жағымсыз деректер де ұшырасады. Мысалға, «Әйел бастаған көш оңбас», «Астындағы атына, қойнындағы қатынына сенбе» сынды, т.б. Әрбір мемлекет пен халық дамуында кездесетін патриархаттық үстемдік ететін кезең түркі халықтарының да тарихында болғандығы айқын. Аталмыш тұжырымға түрік тіліндегі мақалдар да дәлел бола алады. «Babaya dayanma, kariya güvenme» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе), «Avradın kazdığı kuyudan su çıkamaz» (Әйел қазған құдықтан су шықпайды), «Elinin hamuru ile erkek ichine karıchmamak» (Қолыңдағы қамырмен еркектің шаруасына араласпа), т.б.

Қазақ және түрік тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің ішінде әйел баласының өмірдегі ең маңызды рөлі «ана атануы» және аналарды сыйлауға және құрметтеуге үндейтін халық даналықтарын бір топқа жинақтап ажыратуға болады. «Ana sütü gibi temiz» (Анасының ақ сүтіндей адал), «Annemi sırtında gotürsen de Hıcaz Mekke'ye, hakkını veremezsin» (Анаңды Меккеге арқалап барсаң да, қарызынан құтыла алмайсың), «Cennet annelerin ayakları altındadır» (Жұмақ ананың аяғының астында), т.б. Ал, орыс тіл біліміндегі

зерттеулерден «әйел-ана» когнитивтік ұғымы кең ауқымда қарастырылғанын көре аламыз. Шағын ғана мысалмен дәлелдеп өтсек. «Отдельного внимания заслуживает репрезентация лексемы «мать». Для русского человека она не только источник жизни, но и покоя, заботы, радости. В трогательных пословицах «Всяк бабий сын»; «Бабушке – один только дедушка не внук» нашли свое отражение представления народа о Великоматеринском отношении русской женщины ко всему живому» [10, 26-б.]. Сол себепті де қай халықтың мақал-мәтелдерін салыстыра қарасақ та, «әйел – ана», «әйел – отбасының ұйықысы» болып саналғанына көз жеткіземіз.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді бірнеше тақырыптарға топтастыра отырып, зерттеу жұмысының ішінде салыстыру, талдау жүргізілді. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде әйел затына қатысты жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктерден теріліп пайдаланылды. Қазақ және түрік халықтарының танымындағы әйел бейнесі және оның әлеуметтік рөліне байланысты екі халыққа ортақ түсініктер мен құндылықтар анықталды. Бұған туыстас екі тілдің ежелден бері келе жатқан салт-дәстүріндегі және әдет-ғұрпындағы ұқсастықтар, кейбір мифологиялық діни наным-сенімнің ортақтығы себепші болуы мүмкін деп топшылаймыз. Әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдауда екі тілде де баламасы бар немесе мағыналық жағынан өте жақын, алайда екі тілдің дыбыстық заңдылықтарына байланысты өзгешеліктерге ұшыраған мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Туыстас тілдерде кездесетін аталмыш ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп түсінеміз. Ұқсастықтардан бөлек мәдени, саяси дамудың нәтижесінде туындаған кейбір айырмашылықтарды да көреміз. Мұндай айырмашылықтар мен ұқсастықтардың болуы туыстас түркі халықтарының географиялық орналасуына, қоғамдық-әлеуметтік дамуына, көрші мемлекеттермен қарым-қатынас орнатуында өзге тілдің ықпалы секілді т.б. себептерді атай аламыз. Дегенмен, қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдай отырып, екі халықтың әйел затына деген ұлттық танымында өзгешеліктерге қарағанда ұқсастықтар әлдеқайда көп екендігін қорыта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
2. Ömer Aksan Aksoy. Cilt 1. Atasözler sözlüğü. – İstanbul: İnkılap yayınevi, 1988. – 265 s.
3. Қосыбаев М.М. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегіндегі әлемнің тілдік бейнесі: филол. ғыл. докт. ... дис.: 6D021200. – Алматы, 2014. – 120 б.
4. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 4-изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с.
5. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы: Абай ат. ҚазҰУ, 2008. – 36 б.
6. Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы: Абай ат. ҚазҰУ, 2008. – 30 б.
7. Қалиев А.Қ. Қазіргі түрік тілінің лексикологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 238 б.
8. Қатын деп кімді айтамыз? – 2017. [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/katyn-dep-kimdi-autamyz>
9. Теменова Г.К., Есимбекова Н.Е. Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдеріндегі гендерлік көрініс [Электронды ресурс]. URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16459/118/3/3156/2012//>

10. Денисова Т.А. Репрезентация концептов мужчина и женщина в языковом сознании русского народа: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 19.12.06. Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. – Тамбов, 2006. – 24 с.

REFERENCES

1. Stepanov Iu.S. Konstanty: Slovar russkoi kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. – М.: Akademicheskyyi proekt, 2004. – 992 s. [in Russian]
2. Ömer Aksan Aksoy. Cilt 1. Atasözler sözlüğü [Dictionary of proverbs]. – İstanbul: İnkılap yayınevi, 1988. – 265 s. [in Turkish]
3. Qosybaev M.M. M. Qashqaridyn «Diwani lugat it-turik» enbegindegi alemnin tildik beinesi: filos. gyl. dokt. ... dis.: 6D021200 [The linguistic picture of the world in the work of M. Kashgari «Diwani lugat it-Turk»: dis. ... doct. of philol. science]. – Almaty, 2014. – 120 b. [in Kazakh]
4. Lingvokulturalogiia: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi [Linguoculturology]. – 4-izd., ster. – М.: Izdatelskiy centr «Akademii», 2010. – 208 s. [in Russian]
5. Baigutova A.M. «Qazaq aieli» konceptisinin etnomadeni sipaty: filol. gyl. kand. ... avtoref.: 10.02.02 [Ethno-cultural character of the concept «Kazakh woman»: abstract ... cand. of philol. science]. – Almaty: Abai at. QazUU, 2008. – 36 b. [in Kazakh]
6. Smailov A. «Aiel» konceptisin qalyptastyratyn turaqty tirkesterdin lingvomadeni sipaty: filol. gyl. kand. ... avtoref.: 10.02.02 [Linguocultural character of stable phrases that form the concept of «woman»: abstract ... cand. of philol. science]. – Almaty: Abai at. QazUU, 2008. – 30 b. [in Kazakh]
7. Qaliev A.Q. Qazirgi turik tilinin leksikologiyasy: oqu quraly [Lexicology of the modern Turkish language: a textbook]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 238 b. [in Kazakh]
8. Qatyn dep kimdi aitamyz? [Who do we call «a woman»?]. – 2017. [Elektrondy resurs]. URL: <https://ult.kz/post/katyn-dep-kimdi-aytamyz> [in Kazakh]
9. Temenova G.K., Esimbekova N.E. Qazaq jane turik halyqtarynyn maqal-matelderindegi genderlik korinis [Gender expression in Proverbs and sayings of the Kazakh and Turkish peoples] [Elektrondy resurs]. URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16459/118/3/3156/2012/> [in Kazakh]
10. Denisova T.A. Reprzentaciia konceptov mujshina i jenshina v iazykovom soznanii russkogo naroda: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 19.12.06 [Representation of the concepts of man and woman in the linguistic consciousness of the Russian people: abstract ... cand. of philol. science]. Tambovskiy gosudarstvennyy universitet imeni G.R. Derzhavina. – Tambov, 2006. – 24 s. [in Russian]

ӘОЖ 82; 82-7; 82-9; МҒТАР 17.82
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>**М.Т. ШОХАЕВ¹, Б.И. НҰРДАУЛЕТОВА²**¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mshokhayev@mail.ru*²*филология ғылымдарының докторы, профессор**Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mail: nurdauletova@mail.ru***МАҢҒЫСТАУДЫҢ САКРАЛДЫ КЕҢІСТІГІ:
ЕРЕКШЕ ЭПИТАФИЯЛАР МАЗМҰНЫ**

Аңдатпа. Мақалада Маңғыстаудың киелі орындарына жасалған экспедициялар кезінде Шақпақ ата жартастағы мешіті, Сейсем ата пантеоны, Қараман ата қорымынан табылған ерекше эпитафиялардың аудармаларының мазмұндық бөлінісі ұсынылды. Табылған тастағы жазбалардың тәржімалары бұған дейінгі зерттеу мен аударма нәтижесін жариялаған дереккөздермен салыстырылып, кейбір түзетулер жасалды. Эпитафияларда көтерілген мәселе мен ондағы ой-толғамдар жергілікті ақын-жыраулардың шығармашылығымен сабақтастырылып, ортақ дүниетанымның бар екені, олардың Ислам дінінің сопылық ағымы шеңберінде шектесетініне мысалдар ұсынылды. Зерттеу барысында кейбір қарапайым ұғымдардың қолданысы мен мәнісін бағамдай отырып, оларға басқа қырынан қарап, ғылыми мәселеге айналдыруға қатысты ұсыныстар жасалды. Әдебиеттанудың нысанына айналуға басты талап саналатын эпитафиялардың бірегейлігіне қатысты діни контекст ерекшелігіне сәйкес ережеден тыс айырмашылықтардың бар екендігіне назар аударылды. Шығыс халықтарының, әсіресе Ислам дініндегі халықтар эпитафиясын қарастыру кезінде дін қағидаттарын негізге алудың маңыздылығына мән берілді. Жинақталған эпитафиялардың мағыналық сипатына талдау жүргізіліп, кілт сөздерді назарға ала отырып зерделеу нәтижесінде табылған эпитафиялардың жазылу мақсаты мен көне және қазіргі кезде де өзінің сакралдылығын жоғалтпай тұрған кеңістіктегі ұлттық дүниетанымның діни негізіне сілтеме жасалды.

Кілт сөздер: Маңғыстау, сакралды кеңістік, ерекше эпитафиялар, мағыналық сипат, қазақ дүниетаным, сопылық ұғымдар, жыр-толғаулар.

M.T. Shokhayev¹, B.I. Nurdauletova²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mshokhayev@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor**Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering
(Kazakhstan, Aktau), e-mail: nurdauletova@mail.ru****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Шохаев М.Т., Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстаудың сакралды кеңістігі: ерекше эпитафиялар мазмұны // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 79–94. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Shohaev M.T., Nurdauletova B.I. Mangystaudyn sakraldy kenistigi: erekshe epitafiialar mazmuny [The Sacred Space of Mangystau: the Content of Unusual Epitaphs] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 79–94. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>

The Sacred Space of Mangystau: the Content of Unusual Epitaphs

Abstract. The article presents a meaningful division of translations of unusual epitaphs found in the Shakpak ata rock mosque, Sisem ata pantheon, Karaman ata necropolis during expeditions to the sacred places of Mangystau. The translation of the records in the found stone was compared with the published results of the previous study and translation, and some adjustments were made. The epitaphs provided examples of the fact that the question raised and the reflections in it are linked to the work of local poets and zhyrau, have a common worldview, and border within the Sufi current of Islam. During the research proposals were formulated to turn some elementary concepts into a scientific problem, considering them from a different angle. Special attention was paid to the specifics of the religious context concerning the uniqueness of epitaphs, which are considered the main requirement to become an object of literary studies. When considering the epitaph of the peoples of the East, especially the peoples of Islam, importance was attached to the importance of a fundamental approach to the principles of religion. The semantic analysis of the accumulated epitaphs was carried out with an emphasis on keywords, the purpose of writing the found epitaphs was predicted and a reference was made to the religious basis of the national worldview in a space that has not lost its sacredness both in antiquity and at the present time.

Keywords: Mangystau, sacred space, unusual epitaphs, semantic character, Kazakh worldview, Sufi concepts, zhyr-tolgau.

М.Т. Шохаяев¹, Б.И. Нурдаулетова²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: mshokhayev@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
(Казахстан, г. Актау), e-mail: nurdauletova@mail.ru*

Сакральное пространство Мангистау: содержание необычных эпитафий

Аннотация. В статье представлено содержательное разделение переводов необычных эпитафий, обнаруженных в наскальной мечети Шакпак ата, пантеоне Сисем ата, некрополе Караман ата во время экспедиций по сакральным местам Мангистау. Перевод записей в найденном камне был сопоставлен с опубликованными результатами предыдущего исследования и перевода, и были сделаны некоторые корректировки. В эпитафиях были представлены примеры того, что поднятый вопрос и размышления в нем увязаны с творчеством местных поэтов и жырау, имеют общее мировоззрение, граничат в рамках суфийского течения ислама. В ходе исследования были сформулированы предложения по превращению некоторых элементарных понятий в научную проблему, рассматривая их под другим углом зрения. Особое внимание было уделено специфике религиозного контекста, касающейся уникальности эпитафий, которые считаются главным требованием для того, чтобы стать объектом литературоведения. При рассмотрении эпитафии народов Востока, особенно народов Ислама, придавалось значение важности основополагающего подхода к принципам религии. Был проведен семантический анализ накопленных эпитафий с акцентом на ключевые слова, предсказана цель написания найденных эпитафий и сделана ссылка на религиозную основу национального мировоззрения в пространстве, не утратившем своей сакральности как в древности, так и в настоящее время.

Ключевые слова: Мангистау, сакральное пространство, необычные эпитафии, смысловой характер, казахское мировоззрение, суфийские понятия, жыр-толгау.

Кіріспе

Жазу мен қағаз, сия мен қалам қазіргі адамзат мәдениетіне бірден келмеді. Алғашқы кезде адамдар жазу үшін тас, металл, сүйек, ағаш, қайың қабығы, керамика, гипс секілді қатты материалдар мен қырып, ойып жазатын құралдарды қолданған еді. Сондықтан да ғалымдар үшін жазу мен таңбаның қайда, қалай жазылғандығы маңызды емес, олардың әрбірі түрлі ғылым салалары үшін тың дерек, таптырмас мәлімет. Себебі, ондағы жазу мен қашалған түрлі бейнелердің мазмұны тарихи, мәдени, тіпті саяси оқиғалар мен жағдайлардан хабар беріп отырады.

Сондай көне жазбалар ішінде қазіргі қазақ ғылымында жеткілікті деңгейде зерттеліп үлгермеген эпиграммалардың, одан туындайтын эпитафиялардың орны бөлек. Бұлар өзінің тарихын б.з.д. VII ғасырдан алады және күні бүгінге дейін қолданыс тауып, келешекке мұра болып қалып отыр. Эпиграфикалық ескерткіштердің құндылығы сол дәуірдің тұсын ешбір боямасыз қаз қалпында тануға жүктесе, екіншіден қоғамдағы мәдени-рухани, саяси ахуалды дәл көрсетуімен ерекшеленеді. Бұл таным жолында да, тарих жолында да ақиқат болатын негіздемені жүйелейді. Эпиграфикалық дереккөздер арасында эпитафиялар өзіндік артықшылыққа ие. Құлпытастағы жазудың мәнін зерделеу гуманитарлық ғылымдар саласында ақиқат болатын ғылыми негіздемеге мүмкіндік туғызатыны анық [1].

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада сипаттама, салыстырмалы талдау, интермәтінділік, семантика-стилистикалық, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Енді жоғарыда аталып өткен ұғымдар туралы сөз қозғасақ... Әу баста танымал тұлғалардың жаназаларында оқылған эпиграммалар, кейін құлпытастарға жазылған эпитафияларға айналды. Ғылымда эпиграмма мен эпитафияны бөлек те, бір ұғым ретінде де қарастыратын көзқарастар жеткілікті. Бірақ олардың жанрлық ерекшелігі мен жазылу мақсатын ескерер болсақ, әрбіріне жеке тоқталып өтуіміз керек. Эпиграммаға «Үлкен орыс энциклопедиясында» төмендегідей анықтама берілген: ЭПИГРАММА (греч. ἐπίγραμμα, род. п. ἐπίγραμματος – надпись), 1) в античной поэзии – короткое лирич. стихотворение произвольного содержания (сначала – посвятительные надписи, потом – эпитафии, поучения, описания, любовные, застольные, сатирические стихи), написанное элегическим дистихом... 2) В новоевропейской поэзии – короткие сатирич. стихотворения, обычно с остротой (пуантом) в конце, отчасти перерабатывающие традиц. марциаловские мотивы (К. Маро, Вольтер, Ж.Б. Руссо, Г.Э. Лессинг, Р. Бёрнс, А.П. Сумароков и др.), отчасти откликающиеся на злободневные, порой политич. события (А.С. Пушкин, Э. на А.А. Аракчеева, Ф.В. Булгарина и др.). Эпитафияны «...надгробная надпись, преим. стихотворная; существовала как реальная надпись на могильной плите и как фиктивная» [15] деп көрсеткен. Бұдан ұққанымыз, эпиграммалар басында еркін тақырыпқа жазылған арнаулар болған. Кейін өзге де жанрларға түрленіп, түрлі мазмұндағы жазбалардың туындауына себепші болған жанр. Ал қазіргі жаңаеуропалық поэзияда эпиграммалар деп қысқа көлемді, өткір ойын көбінесе шығарманың соңында ұсынатын сатиралық өлеңдерді айтады. Екінші нұсқаны біз тар мағынадағы анықтама деп қарастыратын болсақ, шатаспаймыз.

Эпитафия анықтамасына келер болсақ, ол – қабір басындағы жазба. Оның анықтамасы осы-ақ. Адамның аты-жөні де, туған және өлген жылы да, ол туралы жазылған естелік те эпитафияға саналады. Қабір басында қалған эпитафиялардың авторлары қайтқан кісінің жөнелтілуіне жауапты кісілер ғана емес, сөзін аманаттап кеткен қайтқан кісінің өзі болуы да мүмкін. Олар қара өлең, не қара сөз формасындағы түрлі мәтіндер болып келеді. Сол себепті де эпитафияның қазіргі таңдағы жанрлық спецификасы нақтылана қойған жоқ. Әр дереккөздерде әр түрлі анықтамалардың болуы – осының айғағы бола алады. Эпитафия сөзінің этимологиясына үңілсек, көне грек тілінен аударғанда «*тафос*» – қабір мағынасын

береді, ал «эпи» – мекен мәнін үстеуші сөз. Бұл ақпарат та бізге эпитафияның қабір басына тікелей қатысты екенін ғана ұғындырып, формасы мен жанрын ерекшелеп көрсетпейді.

Біздің мәдениетте көп кездеспегенімен, батыс елдерінің эпитафиялары күлдіргі болып та, кекетіп, мысқылдап та, тіпті біреуді өкіндіру немесе біреуге қарғыс айту мақсатында да жазыла береді. Бұл аймақтарда эпитафиялар бастапқы сипатынан ажырамай, уақыт өте түрленіп отырған. Олардың көлемі де әр түрлі. Бір ғана сөзден тұратын немесе жүздеген тармақты құрайтын поэмалар да кездеседі. Сондай ұзақ эпитафиялардың бірі деп біз б.з.д. I ғасырдың соңына қарай жазылған көне Рим консулы Квинт Лукреция Веспильоның мақтау сөзін айтамыз. «*Laudatio Turiae*», қазақша «Турияның даңқы үшін» деп аталатын бұл эпитафия 180 жолдан тұрады және онда ер адамның өзінің жарын мадақтап, мақтап жазған естелігі берілген. Мақаламыз осы секілді Маңғыстау жерінде табылған жазбалар мен олардың мазмұны жөнінде болмақ.

Жоғарыда айтып өткендей, қай заманда да эпитафия / эпиграмма түрлі көзқарас тұрғысынан, әр түрлі жанр спецификаларына сәйкес, әр түрлі ғылым салаларының нысаны болған. Ол жөнінде ғалым Н.В. Брагинская өзінің «Эпитафия как письменный фольклор» зерттеуінде эпитафияны фольклор жанрының өнімі тұрғысынан қарауды ұсынады, алайда ғалым эпитафияны «ни собственно литература, ни только надпись» [2, 119-б.] деуі арқылы, оның көп ғылым саласына ортақ дүние екенін жоққа шығармайды. Өйткені, эпитафияны зерттеп-зерделеу арқылы тілдік ерекшелікті де, қоғамдық дүниетанымды да, дін түрін, діл үнін де, өткен тарихты, тарихи тұлғалар мен оқиғаларды, ең ақыры шындықты тануымызға болады. Сол себепті біз ғалымның ойымен келісіп, оларға жан-жақты көзқарас тұрғысынан қарайтын боламыз. Бұл оймен ғалым С.И. Николаев та келіседі. Өзінің «Проблемы изучения малых стихотворных жанров (Эпитафия)» атты еңбегінде ғалым эпитафияның екіұштылығын, яғни оның кей жағдайда әдебиетке тән болып, екінші жағдайда әдебиеттен тыс шындыққа қатысты болатынын ескерткен [3, 45-б.]. Демек, эпитафияның ішкі-сыртқы сипаты толық ашылмағанын біле тұра, оның уақыт өте өзгерістерге ұшырап, қалыптасу мен даму кезеңінен өткенін көре тұра оның бұрынғы анықтамасы мен бұрынғы ерекшелігіне байлаулы болып қалмауымыз керек. Осыған сәйкес эпитафия этимологиясы мен дефинициясында көрсетілген қабір басындағы жазу ғана емес, көне ескерткіштердің қабырғалары мен дуалдарындағы, діни орындар мен өзге де түрлі материалдардан жасалған діни немесе жерлеуге қатысты бұйымдардағы графиктік те, жазбаша да мәтіндер деп тұжырымдауымызға болады. Өйткені Маңғыстау аймағынан табылған эпитафиялардың біршамасы жартастағы Шақпақ ата мешітінен табылған. Мешіт қабір басы болмағанымен, екеуін діни ритуалдар біріктіреді. Шақпақ ата басында жазылған эпиграммалар мен там басындағы эпитафиялардың мазмұны бір, әрі мешіттер мен қорымдар бір-біріне жапсарлас жатыр. Оған қоса, эпитафияның әуел басында поэзия жанрында жазылғанын, кейін проза жанрымен түрленгенін, әуелі ауызша формада өмір сүріп, уақыт өте жазбаша формаға өткенін ескерсек, біз суреттер мен бейнелерді де эпитафиядан бөлмегеніміз дұрыс, себебі суреттердің ішінде оқырманға эстетикалық тұрғыдан ғана әсер етіп қоймай, онымен қарым-қатынасқа түсіп, қандай да бір салмақты ойды жеткізіп тұратындары да жеткілікті.

«Маңғыстау түбегі – ежелгі заманның сырын аша беретін, дерегі мол көне өлкелердің бірі. Оның қойнауында тек мұнай мен газдың сарқылмас қоры емес, талай дәуірлердің тарихын бейнелейтін сан алуан ескерткіштер де кездеседі [13, 100-б.]». Біздің 27 айға жоспарланған «Маңғыстаудың сакралды кеңістігі» зерттеу жобамыздың аясында бірнеше мәрте Маңғыстаудың киелі орындарына экспедициялар жасалған болатын. Зерттеу экспедициялары кезінде 100-ден астам таңбалар мен тастағы, қабырғадағы жазулар табылды. Қайтқан кісінің аты-жөні немесе руы жазылған эпитафиялардан бөлек, өзінің мазмұнымен ерекшеленген 30-ға жуық жазуды алдарыңызға тақырыптық-мазмұндық ерекшелігіне сәйкес жіктеп, бөлінісін жасап, ұсынып отырмыз (1-кесте).

1-кесте – «Маңғыстаудың сакралды кеңістігі» зерттеу жобасы аясында табылған эпитафиялардың мазмұндық бөлінісі

1	2
<p>Кәлима Шәһадат, такбир мен тағауз</p>	<p style="text-align: center;">ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. اعود بالله باسم جوسرين جاريلقاب اوغلى ياز غوجى القا ... Қазақша аудармасы. [Шайтаннан қашып], Алладан жәрдем сұраймын. Оның (Алла) атымен! Жүрсін Жарылқап ұлы. Жазушы Ал-Қа...</p> <p>2. Мәтін. اعود بالله من الشيطان الرجيم لا اله الا الله محمد رسول الله Қазақша аудармасы. Қудаланған шайтаннан Алланың панасына жүгінемін! Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі</p> <p style="text-align: center;">СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</p> <p>3. Мәтін. 1876 لا اله الا الله محمد رسول الله اداى روى كنجه بولمى ننگ ايرمك تنكزباى اوغلى نجى يلده وفاة 79 ياشنده بنا قلغان 1900 قوى ايلان تمام جزنان اوزغان حيانباى قىلغان Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Адай руы, Кенже бөлімінің Ермек Теңізбай ұлы 1876-ншы жылда опат [болды] 79 жасында. Бина қылған 1900, қой [жылы болды] тәмам. Жүзінен озған Жиенбай қылған.</p> <p>4. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله صلى عليه صاتوبالدى باهاдор Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі, Оған [Алланың] мадағы болсын! Сатыбалды Бахадүр.</p> <p>5. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمد عبده ورسوله ادى روغى بايمببت طايفاسى انيت بولمى ممببت نياز تولاى و غلى ننگ طمى باشنا كلكانز بر الحمد 3 قل هو الله اوقنك لار Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Куәлік беремін, Алладан басқа Құдай жоқ, Куәлік беремін, Мұхаммед – Алланың елшісі. Мәмбетнияз Төлеп ұлының тамы. Басына келгеніңіз бір «ал-Хамду» [Құран, 1], үш «Құл-хуа-Аллах» [Құран, 112] оқыңыздар.</p>
<p>Хадистер</p>	<p style="text-align: center;">ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. وا قالنبى عليه السلام لوكانت دنيا ذهبا يبنى والاخرت اذقا ياباقى. باسم ملا قل مات بن شوبك Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Егер дүние алтын болса да, жойылады, ал ахирет үздіксіз жалғаса береді! Молла Құлмат Шубек ұлы.</p> <p>2. Мәтін. ... قال النبى عليه السلام من مات غريبا Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кім ғариб болып өлсе...</p> <p>3. Мәтін. قال النبى عليه السلام افقر فقر حقر حقر Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кедей бол! Кедейлік – қорлық. Қорлан!</p>

1	2
	<p>4. Мәтін. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا تحيرتم في الامور فاستعينوا من اهل القبور Қазақша аудармасы. Алланың Елшісі саллаллаһу ғалайһи уа сәлләм айтты: Егер сіздер бір мәселе туралы шатассаңыздар, қабір иелерінен көмек сұраңыздар.</p>
Философиялық толғамдар	<p>ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. افتتاح يا مفتاح الابواب Қазақша аудармасы. Ашыл, о есіктерді Ашушы! (90)</p> <p>ҚАРАМАН АТА</p> <p>2. Мәтін. دنيا فانی عمر یلداک اوتار 3. Қазақша аудармасы. Құлпытастағы жазу: «Дүние – фәни, бұл өмір йелтек (желдей) кешер»</p>
Өлеңдер	<p>ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. فانی جهانہ بیل کیم جهان اوتار اموال جاہہ برما کونکیل اول همان اوتار بردم جهانده سن بیل بو ترکیلک قیمتین برماس لار ایکی هر کیم اوزا بر زمان اوتار دنیاده یوق وفا و ایماس عمرینک بقا بو بیوفاده یل کبی عمرینک روان اوتار جسمینک اوینده جانکه عزیز مهمان ابرور توت حرمتتی واجب اوشول مهمان اوتار دنیا بوزوق سراى انکا ایل کاروان کبی قلغیل پراغ زاهد یا کاروان اوتار</p> <p>Қазақша аудармасы. Осынау жалған дүниеге алданба, біл, тез-ақ өтер Дүние-малға көңіл бөлме, ол да кетер Бұл жалғанға қас-қағым уақытқа келдің, бағалай біл Берілмес екі қайта, бір мезетте өтер Дүниеде жоқ опа, өмір бақи емес Бұл аққан судай өмірің жылдам өтер Денеңе әзіз жаның қонақ болар Құрмет тұту уәжіп сол мейманды, ол да кетер Дүние – бұзық сарай, адам – өткен керуендей Болғын жырақ, ей захид, керуен өтер.</p>
Қайтқан кісі туралы	<p>ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. باسم ارباجی فرفی قلی حافظ 1295 Қазақша аудармасы. Оның (Алла) атымен! Арабашы Фарфи-құлы хафиз, 1295/1878</p> <p>2. Мәтін. کوبجال کیم تر تانه باى Қазақша аудармасы. Көбжал әлсіз Танабай (Бұл жердегі «әлсіз» сөзі өзін-өзі қор тұту мағынасындағы сопылық үстеме болуы мүмкін)</p>

1	2
	<p style="text-align: center;">СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</p> <p>1. Мәтін. بسم الله الرحمن الرحيم ای مومن لار دعوات یادی ایلاکای ایدنکز دیب ملا اوتولی مارحوم اوجون اوشبو صارای یازغان خالیق اتاسی اوتمورت اوا ... قلدی Қазақша аудармасы. Рақымды да Мейрімді Алла атымен!.. Момындар жады еткей едіңіз деп, Молла Өтеулі марқұм үшін үшбу сарай. Жазған халық атасы Өтемұрат ... қылды.</p> <p>2. Мәтін. المرحوم المغفور طاز لار روغی یتی قرا طایفسی ننگ اوطارباى یوتالی اوغلی وفات بولدی 68 یاشنده یلان یلنده Қазақша аудармасы. Әл-марқұм әл-мағфур Тазлар руы, Жетіқара тайпасының Отарбай Жоталы ұлы опат болды 68 жасында, жылан жылында...</p> <p>3. Мәтін. بریش اروغنگ بیکش طایفاسی ننگ شیردالی مرضا تومان باى اوغلی کامینه الب قویغان طاشی اوشبو الحکم لله تعالی Қазақша аудармасы. Беріш ұрығының Бегіс тайпасының Сердалы мырза Түменбайұлы. Камина алып қойған тасы үшбу. Хүкім Алла тағалаға тиісті!</p>
<p>Насихат- ғибрат</p>	<p style="text-align: center;">ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. محمد كه خورشيد افلاك بود – اخر مقامش ته خاك بود Қазақша аудармасы. Аспандағы күндей болған Мұхаммедтің де Соңғы мақамы топырақтың түбі (асты) болды Әуез-Мұхаммедмунин бимикдар Молла Құлқасым Уайс кати Ахрарбай ибн Ағабек Оның (Алла) атымен! Барлық адам рухтары</p> <p>2. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله غريب لركع بئى دا اكر طواف قلسلر اخلاص برلا حق هر نا برر حاجد قولسلر امپدروارم جملا مسلمان اهلدین بنده این محمد حقغا دعای خیر قلسلر الف سنه 1119 Қазақша мағынасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі Бұл зиратшылардың Қағбасы, егер олар тәуәп етсе айналып. Құдайдан егер шын ниетіңмен сұрасаң, әр тілегіңді берер. Мен барлық мұсылмандардан, бұл – Мұхаммед атты пендеге бағыштап қайыр-дұғасын оқиды деген үмітке толымын. 1119/1707-08 жылы жазылды.</p> <p>3. Мәтін. راحت سزم اوسا از سر کسی خلی هر کسی کار نکانی ابجد بر ... غم بر قرور کشی ار الر حدسین زیر خالص نی از سخن سلم رززان 1198</p> <p>4. Қазақша аудармасы. Егер де әрбір адам өз өмірін қадірлесе, ауыртпалықты істер жасамаған болса, онда арғы дүниеде жайлы жатады. 1198/1783-84</p>

1	2
<p>Құран сүрелері мен аяттары</p>	<p style="text-align: center;">СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</p> <p>1. Мәтін. الحكم لله تعالى بامببت طایفسی جانبوز بولمنك كوشجان وفات بولدی ابن طاقان 19 ياشنده. نجى يلدہ ذوالحجہ اينده انا لله وانا اليه راجعون طاشنى قويدردى اناسى نورجه بايبيجه 1878 اوسطا منكجاصر</p> <p>Қазақша аудармасы. Хүкім Алла Тағаладан! Бәйімбет тайпасы, Жанбоз бөлімінің Көшжан опат болды ибн тақан 19 жасында 1878-інші жылды зу+л+хиджжа айында. Біз Аллаға тиістіміз, шынында Оған қайтамыз! (Бақара сүресінен) Тасты қойдырған анасы Нұрша бәйбіше. Ұста Мынжасар. (31-бет)</p> <p>2. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Әрі қарай Мүлік сүресі жазылған.</p> <p>3. Адай руы, Жеменей тайпасы, Кенже бөлімі, Әліш Тұнқатар ұлы опат болды 75 жасында. Толы Әліш ұлы опат болды 61 жасында. Ұста салды Мұстафауиға М[ұхамедийа] бойынша 1322/1904-05 жылда, 1-нші шаууалда бастады, ақырысында тәмам болды. Масихийа И[сауиға] бойынша 1906 жылда. ... құны – 70 бойдақ ақша күміс. Тәмам болды. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Куәландырамын, Алладан басқа Құдай жоқ, Куәландырамын, Мұхаммед – Оның құлы және елшісі. Мәтін. وله الاسماء الحسنی</p> <p>Қазақша аудармасы. Ең көркем аттар Оған тән (Құран, 20:8) Мәтін. علم الغيب والشهادة هو الرحمن الرحيم</p> <p>Қазақша аудармасы. [Ол] – ғайыпты және куәлікті білуші. Ол – Рақымды да мейрімді (Құран, 59:22) (59-бет)</p> <p>4. Мәтін. اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم هو الله الذي لا اله الا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر سبحان الله عما يشركون هو الله الخالق البارئ المصور له الاسماء الحسنی يسبح له ما فى السموات والارض وهو العزيز الحكيم</p> <p>Қазақша аудармасы. Таспен ұрылған шайтаннан қашып,, Алладан пана тілеймін! Рақымды да Мейрімді Алла атымен. Ол сондай Алла, Одан басқа ешбір Тәңір жоқ. Ол патша; өте пәк, есендік беруші, қорғаушы, тым үстем, иман беруші, аса өктем, өте зор; Алла оған мадақтар болсын, Ол олардың қосқан ортақтарынан пәк және жоғары. Ол Алла жаратушы, жоқтан бар етуші, бейнелеуші. Аттардың ең көркемі Оған тән. Көктер мен жердегі әр нәрсе Оны дәріптейді. Ол өте үстем, аса дана (Құран, 59:23-24) Осы аятты оқып, рухына бағыштағай зияратқа келген аға-інілер!</p>

1	2
	<p>1. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Рақымды да Мейрімді Алла атымен. Тасы 1890 [жылы салынды]... Мәтін. كل نفس ذائقة الموت Қазақша аудармасы. Әрбір жан өлім дәмін татады (Құран, 3:185) Өлім – кесе, күллі адам ішетін, Қабір – сандық, күллі жан кіретін! Мәтін. ياايها الذين امنوا توبوا الى الله توبة... Қазақша аудармасы. Ей мүміндер! Аллаға шынайы тәуба қылындар! [Құран, 66:8]</p>
<p>Өзге тақырыптағы немесе толық оқылмаған (түсініксіз) эпитафиялар</p>	<p style="text-align: center;">ШАҚПАҚ АТА:</p> <p>1. Мәтін. غربتده غريب شادمان بولماس ايميش هيچ كمسه غريبا مهربان بولماس ايميش كتبه ملا ظاهر رباتجي Қазақша аудармасы. «Бөтен елде шетелдік шаттанбас, Ешкім шетелдікке мейрлі болмас. Мұны жазған Молла Захир Рабатшы»</p> <p>2. Мәтін. اجزا موی Қазақша аудармасы. (Пайғамбар) қылының бөліктері</p>

Бұл эпитафиялардың ішіндегі Шақпақ ата басындағы жазбалар бұрын-соңды да өзге ғалымдардың оқылуымен жарық көрген болатын (Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы). Оларға жалпы сипаттама берер болсақ, эпитафияларды бір арнаға біріктіріп тұрған жалғыз нәрсе бар. Ол – дін, соның ішінде Ислам діні. Эпитафиялардың тағы бір ерекшелігі олардың көп бөлігінің қайтқан кісінің құлпытастарынан емес, ата-бабаларымыз кезінде діни білім беру мен ғибабат етуге қолданған Шақпақ ата жартасты мешітінен табылуы. Мешіттің қабырғалары мен тастұғырларында, қасбетіне жазылған жазулар мен таңбалардың есебі жоқ. Олардың ішінде көпке дейін беймәлім болып келген Мұхаммед Мұстафа с.а.у. хадистері де бар.

Шақпақ ата жартасты мешітінен табылған көлемді эпитафиялардың бірі – өмір туралы жазылған өлең. Өлең 10 тармақтан тұрады, ұйқас пен құрылым көркем сақталған. Алғашқы шумағы қара өлең ұйқасына құрылып, ойды әрі қарай жалғастыра отырып, түйіндеу үшін кезекті ұйқасқа ауысады. Өлеңнің алғашқы 8 тармағындағы ой қазақ, мұсылман халықтары ұғымында ғана емес, жалпы адамзат баласының дүниетанымындағы өмірдің жалғандығы, қысқалығы турасындағы ойларды жалғайды:

Осынау жалған дүниеге алданба, біл, тез-ақ өтер,

Дүние-малға көңіл бөлме, ол да кетер.

Бұл жалғанға қас-қағым уақытқа келдің, бағалай біл,

Берілмес екі қайта, бір мезетте өтер.

Дүниеде жоқ опа, өмір бақи емес,

Бұл аққан судай өмірің жылдам өтер.

Денеңе әзіз жаның қонақ болар,

Құрмет тұту уәжіп сол мейманды, ол да кетер. Бұл үзіндімен сарындас ойларды біз қазақтың кез келген ақын-жырауларының шығармашылығынан көруімізге болады. Нақтылар болсақ, Шал ақын Құлекеұлының «Жақсыға сырым жасырман» деген толғауында төмендегі

... Адамзаттың белгілі,

Бұл дүниеден өтері [4, 87-б.] үзіндісіндегі шындықты өзінің келесі өлеңімен жалғайды:

Дүние деген шолақ депті,

Жан кеудеге қонақ депті,

Ақырет деген бір киім,
Алып қайтар сол-ақ депті.

Дүние деген осы,
Ешкімнің емес досы,
Болар еді досы,
Аумаса егер қосы.

Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп,
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой,

Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп [4, 100-б.]. Жоғарыдағы екі өлеңде де жанның тәнге қонақ екендігі сөз етілген. Оны біз бұрыннан оқып-біліп ұғынып жүрсек те, бұл ой тек түбі жанның о дүниеге кететінін ғана меңземейтін секілді. Оны жоғалатын буға, ағып кетер суға да теңеуге болар еді, бірақ оның қонақ болуында, оны құрметтеу, сыйлау, тойдырып азығын беру және келген жеріне разы қылып қайтару деген түсінік бар деп ойлаймыз. Ал жанның азығы біздің ата-бабаларымыздың ілімінен таныс – құдайды тануға жетелейтін білім. Осындай бірауыз сөзде үлкен ілімнің басы жатқанын тілге тиек етсек, дұрыс болар еді.

Дүниеге келген баланың ең әуелі тән саулығы мен хауас салым, хауаси хамса заһири, одан әрі жақсы ата-ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз арқылы арналы айқын жолға түсіп, түрлі ғылым салалары арқылы хақиқатқа – адамдыққа бет алу әрекетін Абай барша шығармашылығымен ізерлей танытқан [16]. Ұлы Абай өзінің жетінші қара сөзінде «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды [5]. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды», - деп ескерткен болатын. Бұл ой тәннің қонақ үй екендігіне, жанның қонақ екендігіне тағы бір дәлел. Өзінің ойын одан әрі жалғай түскен данышпан «Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді» [5] - дей келіп, қонақ үйінде қонағын күте алмай, «үйдің шаруасымен бос болмаған» адамдарды сөз етіп, былайша күйінеді: «Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық» [5].

Қазақтан қалған қонаққа қатысты қай сөзді алып қарасаң да, олардың мағынасы халқымыз үшін сакралды ұғымдар құдаймен, Қызырмен байланысып жатады. Қай кезде де қонағын күте алған адамның несібесі молайып, алғыс-мақтау мен разылыққа бөленетінін ерекшелеп отырған. Кей жағдайда

«Қонаққа қозы сойса, қозы өледі
Қозы соймаса, өзі өледі» немесе

«Қонақ қолын тигізбеген ас арам» деген секілді салмақты ескертулер жасаған. Діни аңыз-әңгімелерге сүйенсек, Ыбырайым пайғамбар қонақсыз ас ішпеген екен, өйткені ақиретте сұралмайтын бір нәрсе болса, ол қонақпен бөлісе отырып ішкен асың дейді. Қай жағынан қарасақ та, қонақ – қасиетті ұғым. Бір қызығы, қонаққа қатысты қай мақалды алып қарасаң да, оны үйге келген қонақпен де, тәнге қонған қонақпен де байланыстыруға болады. «Қонағым, өз үйіңді де ойлап отыр» немесе «Малымды алса да, қонағымды алмасын» деген

секілді мақалдар соған сәйкес келеді және де бұл секілді мысалдар қонаққа қатысты ұғым-түсініктерді қайта зерделеп, екі арасын ажыратуды сұрап тұрғандай.

Жазбаның соңғы екі тармағын ерекшелеп алудағы себебim – дүниеге берілген теңеуде жатыр.

Дүние – бұзық сарай, адам – өткен керуендей,

Болғын жырақ, ей захид, керуен өтер деген үзіндідегі дүниенің бұзық сарайға теңелуі – бұрын-соңды кездеспеген көркемдік қолданыстардың бірі. Дүниені сарайға, Абыл ақын сықылды

Адамзат, сен бір бүгін серуенсің,

Кететін әлі-ақ көшіп керуенсің, [6, 45-б.] - дей келіп, адамзат баласын Құдайға бара жатқан керуенге теңейтіндер біршама кездесіп жатады, ал бұл үзіндіде оның бұзық екендігіне акцент түсірілген. Мұндағы дүниенің бұзықтығы – біздің ойымызша, ондағы кемшілік пен қиыншылықтың көптігі, екіншіден – одан келетін пайданың, не опаның жоқтығы. Яғни бұл дүнияға мәңгілік тұрақтап қала алмайтының.

Осындай эпитафиялармен мағыналас жазба Қараман ата басынан да табылды. Ондағы философиялық толғам, дүниені көшіп өтетін желге теңеген: «Дүние – фәни, бұл өмір иелтек (желдей) кешер». Қазақтың ұғымындағы желдің бір ерекшелігі осындай. «Жел сөз», «желігу», «желең», «желгір» «желеу», «желбуаз», «жел өкпе» сөздерінің қай-қайсысы да негативті реңктегі, жеңілдікті, тұрақсыздықты, салмақсыздықты білдіретін сөздер. Жазбадағыдай тілдік қолданыстар халқымыздың әдеби мұраларында да жетіп артылады. Даңқты ақын Насихат Сүгірұлының «Жүйрікті көп мақтама» толғауында:

Сөйлей-сөйлей кетейін

Іні менен ағаға,

Құрбы менен балаға.

Түсінген ерлер айналып

Сөзімнен кетер садаға.

Түсінбеген адамға

Соққан желдей бір бөлек

Кетеді босқа – далаға, [7, 95-б.] - деп, ұқпасқа айтқан сөзді, далаға, босқа соққан желге баласа, төмендегі үзіндіде жыршы Ұзақбай Қазжанұлы желге зымырап өте шыққан жастық дәуренін теңеген:

Он бесімде жырладым,

Қызығын көрдім құрманьң.

Жастық дәурен, баяндап

Басымызда тұрмадың.

Соққан желдей зырладың,

Ұшқан құстай пырладың [8, 135-б.]. Табылған эпитафиялардың ішінде қанша жылтырап тұрса да дүниенің жалғандығын, тез өтіп кететінін жеткізген Пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа (с.а.у.) хадисі бар: Егер дүние алтын болса да, жойылады, ал ахирет үздіксіз жалғаса береді. йа Бақи!

Шақпақ ата мешітінен табылған эпитафиялардың ішінде насихат, ғибрат, ескерту мәнінде жазылған жазбалар да бар. Көпшілігінде авторлары көрсетіліп отырған. Олардың алғашқысы:

Аспандағы күндей болған Мұхаммедтің де

Соңғы мақамы топырақтың түбі (асты) болды

Әуез-Мұхаммедмумин бимиқдар

Молла Құлқасым Уайс кати

Ахрарбай ибн Ағабек

Оның (Алла) атымен! Барлық адам рухтары. Бұл жердегі тірек сөздер – Мұхаммед, мақам, топырақ. Жазбаның иесі Алланың елшісі бола тұра Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың

да мәңгілік өмір сүрмегенін, оның да барғаны жердің асты болғанын ерекшелеу арқылы барлық адам о дүниелік болатынын ескертіп, жай ескертіп қана қоймай, оқыған адамды уайымға, ойға салуға тырысады. Мұсылман баласының негізгі үлгі тұтқан Темірқазығы Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар болса, өлім алдында оның да дәрменсіздігін көрсету бұрынғы қазақ ақын-жырауларының шығармашылығында әуелден бар. Шығармашылығымен таныса отырып, олардың ілімнен кенде емес, дінге берік екеніне куә боласың. Сопылық ілімнің құнарына қанып өскен Нұрым Шыршығұлұлы өлең-толғауларында Мұхаммедтің мысалы көптеп кездеседі. «Жан жаратып, жан берген» атты өлеңінде:

Ей, жігіттер, шүкір ет,
Әркімдерің тартқызар
Жалғыз Алла жазасын.
Мерзімді күні біткесін
Келтіреді қазасын.
Кімдердің Құдай алған жоқ –

Атасы менен анасын.

Інісі менен ағасын,

Қатыны менен баласын?!

Біздер де адам санатпыз –

Алланың досты Мұхамбет

Келген күн ажал өтіпті

Ол-дағы жалғыз қарасыз, [6, 231-б.] - десе, «Әке рухымен қоштасу» толғауында:

Әуелгі де Мұхамбет,

Ақырғы да Мұхамбет –

Бір Алланың достысы

Бұ да кеткен қазадан, [6, 280-б.] - деп өзін-өзі жұбатады. Эпитафияның тағы бір маңызды тірек сөзі – мақам. Мақам сөзін ырғақ мағынасымен шатастырып алмауымыз керек. Р. Нұрғали редакторлық еткен Ислам энциклопедиясында бұл сөзді сопылық термин ретінде қарастырып, оның мағынасын «аялдау», «аялдама» мәнінде көрсеткен. Дәл осы дереккөзде төмендегідей қосымша ақпарат беріледі: «Мақам баламасы ретінде оған мәні жағынан жақын манзил – «тоқтау», «баспалдақ» терминін айтуға болады. Бірақ ол сирек пайдаланылды» [9, 105-б.]. Тримингэмнің әйгілі еңбегінде ұсынылған глоссарийде де бұл сөзге былайша анықтама берген: «Макам, мн. ч. макамат — ступень или стадия мистического «пути», достигаемая усилиями «путника»; место явления святого, где с ним можно вступить в духовное общение; гробница местного святого» [12, 294-б.]. Бұл анықтамаларды зерделер болсақ, эпитафиядағы қолданыс «адам баласының соңғы аялдмасы – өлім» деген заңдылықты жеткізу мақсатында. Жазбада «мақам» сөзінің қолданылуына мән берсек, бұл сөзді жазушының сопылық ілім өкілі екендігін алға тарта аламыз. Өйткені, «Аялдауды» еске салмаған немесе ол туралы жазбаған бірде-бір сопылық шығарма жоқ десе де болады» [9, 105-б.]. Сонымен бірге «сопылық мақамдардан тұрады. Құлшылық етуші (ғабит) – тақуа (захид). Бұл мектептердің өзіне тән әдісі, жолы және мақсаттары бар. Сопылықтың ортақ ұстанымдары – Алла тағаланы және Пайғамбарды сүю, тақуалық, дүниеге қызықпау, Алла тағалаға ризаболу. Тариқат жолына түсуші Шарифат заңдарына бағынып, дүниелік күйбең тіршіліктен бастартып, өзін Жаратушыға арнағанын қабыл алады. Жаратушының еркіне бойсұнып, бүкілолы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттайды. Сонымен қатар, өзінің бүкіл болмысы менөмірін Жаратушының қалауына береді. Осылайша, сопы Ақиқатқа толық сіңіп кетеді» [17, 162-б.]

Келесі сөз еткіміз келіп отырған эпитафия оқырманын Пайғамбарға бағыштап қайыр-дұғасын оқуға шақырып, сонымен бірге Шақпақ ата мешітінің киелі орын екендігіне назар аудартады:

Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі

Бұл зиратшылардың Қағбасы, егер олар тәуәп етсе айналып.

Құдайдан егер шын ниетіңмен сұрасаң, әр тілегіңді берер.

Мен барлық мұсылмандардан, бұл – Мұхаммед атты пендеге бағыштап қайыр-дұғасын оқиды деген үмітке толымын. Қазақ ақын-жырауларында адамды, елді, жерді, кітапты, өзге де дүниелерді мұсылман жұртына қасиетті Қағбамен теңестіру, Қағбамен ауыстыру кездесіп жатады. Жоғарыда мысал келтіріп өткен Нұрым Шыршығұлұлының «Әтембекке айтқанында»:

Тең атаның баласы,

Теңдесім, сендер болмасаң,

Аразы менен татуы

Не керек маған өзгенің?

Сондықтан сізге келгенім,

Қағбаға тәуеп еткендей

Иіліп сәлем бергенім, [6, 248] деген үзінді бар. Бұл жерде ақынның айтып отырған Қағбасы – Әтембек пен оның ағайын-туыстары. Бұдан бөлек Қағбаны жүрекке теңеу шығыс мықтыларының да шығармашылығынан көрініп отырған. Әйгілі парсы тілінде жазылған алғашқы сопылық трактат «Кашф ул-Мажхуб» еңбегінде, автор Худжвири жүректі Қағбаға теңеген. Оның ойынша Меккедегі Қағбаны адамдар зиярат етсе, адамның жүрегін Алла зиярат етеді екен. Біз бұл жерде бір нәрсені ескеріп өтуіміз керек. Шақпақ ата жартастағы мешітінің Қағбаға теңелуінде ақиқат негіз бар. Мешіттегі эпиграфияларға талдау жүргізер болсақ, жазбалар бірнеше ғасырлардың жемісі ғана емес, дүниенің әр тарапынан адамдардың басын қосқан, қайтқан кісінің рухынан қолдау сұрап келетін зиярат орны болғанын көрсетеді. Архитектурасының ерекшелігі де діни ритуалдардың жиі жасалып тұрғанын көрсетеді. Зиярат ету діни ғұрпы жайында Дж. С. Тримингэм былай дейді: «С этим связан и обряд зийара – посещение могилы святого. Как и в других областях суфийской философии и практики, наблюдаются существенные различия между поклонением святой могиле благочестивого суфия и общенародным паломничеством. Мистик совершает зийара с целью достигнуть муракаба (духовного общения со святым), материальные же символы помогают ему в созерцании. А по народным верованиям, душа святого задерживается у его гробницы и мест (макам), связанных с его земной жизнью, или там, где он после смерти являлся народу. В таких местах можно получить его заступничество» [12, 33-б.]. Оған қоса, қазақ жерінде Қағба секілді бағаланатын тағы бір қасиетті орын бар. Ол – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жерленген жері. Мәшһүр Жүсіптің жерленуі туралы аңыз мистикаға толы, бірақ ақиқат нәрсе. Өзінің болжамдарының бірінде, әулие ашаршылық келсе, заман қиын болса, қажылық парызды қалай өтейміз деген халықтың сауалына былай жауап берген екен: «Менің бейітімді зиярат қылсаңдар, сол қажылыққа тең болады» [10].

Жоғарыдағы екеумен мазмұндас үшінші эпитафиямызда насихаттан гөрі ескерту басым көрінеді. «Егер де әрбір адам өз өмірін қадірлесе, ауыртпалықты істер жасамаған болса, онда арғы дүниеде жайлы жатады.» 1198/1783-84, деген жазудың мағынасы, о дүниеде тыныш жатудың шартын көрсетеді. Бұл турасында Абыл Тілеуұлы өзінің «Әліпби» өлеңінің басында:

Әріпте жыйырма тоғыз келеді «Әліп»,

Атасы Әзіреті Ғали – Әбутәліп.

Жан беріп күнәһәрді тірілтіп ап,

Тарттырар көр азабын отқа салып [6, 67-б.], деп қайырса, келесі бір шумағында:

Әріпте жыйырма тоғыз келеді «Зе»,

Мұсылман, көңлің тазарт, дінің түзе.

Сұраушы көр ішіне келген кезде,

Қақпайды күнәң үшін діріл тізе [6, 68-б.], - дей келе, әр адамның бұл дүниеде жасаған ісі үшін сұралатынын, күнәлі іс қылсаң, жазадан қашып құтыла алмайтынын жеткізеді. Бұнымен тоқталмай, ақын «Нүн» әрпін таныстыру кезінде осы ойды қайталап өтеді:

Күнәлі іс ақыретте жаман дейді,

Мәңгілік күтер алдан қараңғы түн [6, 70-б.].

Эпитафиялар ішінде көптеп кездескен жазбалардың бірі – Әл-марқұм әл-мағфур сөздері. Қазақша мағыналары «марқұм болған», «кешірілген». Маңғыстауда ғана емес, Қазақстанның батыс бөлігінде бұл сөздер жиі қолданылған. Өзге эпитафиялармен салыстырғанда бұл сөздер өткен шақта, болған істі білдіріп тұр. Құдайдан кешірім сұрап немесе соңғы үкімнің Аллаға тиісті екені жазылған құлпытастардың мазмұнын түсінуге болады, алайда жоғарыдағы жазбалар марқұмның кешірілгенін ерекшелепті. Бұлай жасаудың мәнісін, біз үміт етудің көрінісі деп біліп, әрі оны адамның ойын жақсыға бұруға бағыттайтын аффирмациялардың алғашқы үлгілерінің бірі деп ойлаймыз.

Табылған эпитафиялардың барлығы да мұсылманшылықтың шеңберінен аспай жазылған. Қайтқан кісінің тегі мен есімі, туған, өлген жылынан, мазарды салған шеберінен бөлек, көпшілігінде Алла тағала мен Пайғамбар ескеріліп, кәлима шаһадат, аят, сүре, зікірлер жазылған. Бұлай жазудағы себеп – зияраттап келген адамның қасиетті жазуды оқып, құран бағыштауына мүмкіндік жасау деп білеміз.

Эпитафиялар ішінде тағы бір назар аударуымыз керек бөлік – Пайғамбар хадистері. Ә.Қ. Муминов бастаған бір топ ғалымдардың көмегімен оқылған «*Алланың Пайғамбары, Саллалах алейх уа-салам, айтқан: Егер өмірден түңілген болсаң, қабір жұртына тауап еткейсің*» [11] жазбасы қоғамда орын алып жатқан діни көзқарастар қайшылығын реттеуге септігін тигізері анық. Бұл жердегі «тәуәп ету» сөзі күнделікті қолданыста Қажылыққа қатысты болса, мағынасы жай ғана құрмет көрсетуден бөлек құлшылық ету, сыйыну мәніне де келеді. Хадис мазмұнынан адам қиналса, қабір жұртына, яғни о дүниелік болған жандарға тәуәп ету арқылы қиыншылығын жеңілдете алады деген түйін шығаруға болады. Алайда бұл хадистің транскрипциясына қатысты ғылыми-шығармашылық тобымыздың мүшесі, мәтінтанушы, араб тілінің маманы Сайпулла Моллақанағатұлының нұсқасы өзгешелеу келеді. Негізгі ой сақталғанымен, Сайпулла Моллақанағатұлы хадисті былай тәржімалады: Алланың Елшісі саллаллаһу ғалайһи уа сәлләм айтты: «Егер сіздер бір мәселе туралы шатассаңыздар, қабір иелерінен көмек сұраңыздар». Сөзіміздің дәлелі ретінде жазбаның мәтін мен транскрипциясын қоса ұсынамыз:

Мәтін:

القبور اهل من فاستعينوا الامور في تحيرتم اذا وسلم عليه الله صلى الله رسول قال

Транскрипциясы:

Қала Расулуллаһи саллаллаһу алайһи уа саллам иза таһаййартум фил умур фастану мин аһлил қубур.

Келесі екі хадистің айтпақ ойы Ислам дініндегі зухд, факр амалына шақырғандай:

1. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: кім ғариб болып өлсе...

2. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кедей бол! Кедейлік – қорлық. Қорлан!

Қос хадис те адамдарға кедей, мүсәпір болуды насихаттайды, соған қарағанда сансыз хадис ішінен осылардың ерекшеленіп, тасқа қашалуы – Шақпақ ата жартастағы мешітін зиярат етушілердің көп бөлігі «ахирет қуанышы мен қайғысын дүние қуанышы мен қайғысынан жоғары қойған» сопылар екенінен хабар беретіндей. Мақаламыздың басында айтылып кеткен 10 жолды өлеңге тағы назар салар болсақ, ол тұста да жазбаның аудиториясы біреу-ақ екенін көруге болады. Ол – захид (зухд амалдарын орындаушы). Осы тұста біз мақам ұғымына қайта ораламыз. Е.Э. Бертельс өз еңбегінде зухдты «воздержанность», яғни ұстамдылыққа негізделген амалдар десе, факр сөзін «нищета», кедейлік мәнінде көрсеткен. Бірақ біз ғалымның төмендегі сөзіне назар аударуымыз керек: «В свете приписанного пророку изречения *الفقر فخرى* («Нищета – моя гордость»), факр уже

понимается не только как материальная бедность, а как сознание своей нищеты перед богом, т.е. сознание неимения ничего своего, что не проистекало бы от бога, до психических состояний включительно [14, 37-б.]. Демек, Пайғамбар хадистеріндегі ғаріптік, кедейлікті тек материалдық дәулетпен ғана байланыстырмауымыз керек. Осылай ойлағанда ғана Хәкім Абай айтып өткен төмендегі толғамның мәні дұрыс ашыла түседі: «Яғни, пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Хәрами, макруһи былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғметтеріне, онан көрмек хұзурға суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па? [5]».

Шақпақ ата жартасты мешітінен табылған тағы бір эпитафияда (Көбжал кемтар Танабай [11] / Көбжал әлсіз Танабай) кісінің әлсіз екендігі ерекшеленген, алайда бұл дене шолақтығы немесе жігер-қайраттың жоқтығы емес, кісінің атына жалғанған сопылық мәндегі, оның құдай алдындағы кемтарлығын нақтылайтын үстеме деп тануымызға болады.

Қорытынды

Маңғыстау өңірі өзінің сакралды кеңістігімен ерекшеленетіні мәлім және эпитафиялар – оның бір бөлігі. Киелі орындарға жасалған экспедиция кезінде табылған эпитафиялардың барлығы дерлік Ислам діні шеңберінде жазылған, сопылық дүниетанымға сәйкес келіп, сол өңір халқының діні мен дәстүрінің ерекшелігін айқындайды. Көпшілігінде кәлима, тәкбир, тағауз сөздер қайталанып, кей жағдайда құлпытастардағы жазулар тек адамның аты-жөнімен ғана ершеленіп жатады, алайда олардың бірдей келіп, бірегейлігінің төмен болуы Брагинская өз еңбегінде айтқандай еліктеуден туған дүниелер емес. Олар Ислам қағидаттарын негізге ала отырып, өзгермейтін, түрленбейтін діни ақпараттарды бұрмалаусыз жеткізуді көздеген канондық жазбалар және олардың өзгертілуі Ислам заңдарына қайшы келер еді. Эпитафияларды зерттеу кезінде жергілікті жердің ақын-жырауларының мұраларына үңіліп, олардың мазмұнын салыстыра талдауға тырыстық. Қанша ғасыр бойы жинақталып, тасқа қашалып жеткен Маңғыстаудың сакралды кеңістігіндегі жазбалардың ХХ ғасырда өмір сүрген сол өңірдің ақын-жырауларының шығармашылығымен сабақтасып отыруы, өңір халқының қазақи әрі, ислами дүниетанымынан хабар береді. Тарихи дерек, мәдени құбылыс ретінде эпитафиканың құндылығы қашанда жоғары болады.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» зерттеу жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Таирова Б.Л. Сейсем ата қорымының араб жазуындағы эпитафикасы [Электрондық ресурс], 2017. URL: <https://kozhal.kz/20173837-sejsem-ata-qorymynynng-arab-zhazyundaghy-epigrafikasy>
2. Цивьян Т.В. Текст: семантика и структура. – Москва: Наука, 1983. – 301 с.
3. XVIII век. Сборник статей и материалов. Сборник 1. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1935. – 432 с.
4. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Т 1. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
5. Абай-Ақпарат. Абайдың қарасөздері [электрондық ресурс], 2009. URL: <https://abai.kz/post/6>
6. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 1. – Ақтау: Printing house, 2016. – 432 б.
7. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 4. – Ақтау: Printing house, 2016. – 400 б.
8. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 5. – Ақтау: Printing house, 2016. – 384 б.
9. Ислам энциклопедиясы / Бас редактор Р. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 306 б.

10. Мәшһүр Жүсіптің жаназасын келіні шығарыпты. [электрондық ресурс], 2020. URL: https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM
11. Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы / Жауапты редакторы Б.М. Бабаджанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 224 б.
12. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Перевод с английского Азы Ставиской. – Москва: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1989. – 328 с.
13. Мұсабаев Ғ., Махмұтов А., Айдаров Ғ. Қазақ эпиграфикасы. I шығуы. – Алматы: Наука, 1971. – 171 б.
14. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – 523 с.
15. Большая русская энциклопедия [Электрондық ресурс], 2005-2019. URL: <https://bigenc.ru/>
16. Әліпхан М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М. Әуезов зерттеуінде // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>
17. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165.

REFERENCES

1. Tairova B.L. Seisem ata qorymynyn arab jazyyndagy epigrafikasy [Epigraphy of Seysem Ata cemetery in Arabic script]. [Elektronдық resurs], 2017. URL: <https://kozhalar.kz/20173837-sejsem-ata-qorymynynng-arab-zhazyyndaghy-epigrafikasy> [in Kazakh]
2. Civian T.V. Tekst: semantika i struktura [Collection of articles and materials]. – Moskva: Nauka, 1983. – 301 s. [in Russian]
3. XVIII vek. Sbornik statei i materialov [XVIII century. Collection of articles and materials]. Sbornik 1. – Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1935. – 432 s. [in Russian]
4. Jeti gasyr jyrlaidy: eki tomdyq [Poetry of seven centuries: two volumes]. T 1. – Almaty: Jazushy, 2004. – 400 b. [in Kazakh]
5. Abai-Aqparat. Abaidyn qarasozderi [Words of edification of Abai]. [Elektronдық resurs], 2009. URL: <https://abai.kz/post/6> [in Kazakh]
6. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 1. – Aqtau: Printing house, 2016. – 432 b. [in Kazakh]
7. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 4. – Aqtau: Printing house, 2016. – 400 b. [in Kazakh]
8. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 5. – Aqtau: Printing house, 2016. – 384 b. [in Kazakh]
9. Islam enciklopediiasy [Encyclopedia of Islam] / Bas redaktor R. Nurgaliev. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy Bas redakciiasy, 1995. – 306 b. [in Kazakh]
10. Mashhur Jusiptin janazasyn kelini shygarypty [The daughter-in-law took out the funeral of the Mashhur Yusuf]. [Elektronдық resurs], 2020. URL: https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM [in Kazakh]
11. Muminov A.Q., Nurmanova A.Sh. Shaqpaq ata jerasty meshiti men qorymynyn epigrafikasy [Epigraphy of Shakpak Ata and underground mosque] / Jauapty redaktory B.M. Babadjanov. – Almaty: Daik-Press, 2009. – 224 b. [in Kazakh]
12. Trimingem Dj.S. Sufiiskie ordeny v islame [Sufi orders in Islam] / Perevod s angliiskogo Azy Staviskoi. – Moskva: Nauka; Glavnaia redakciia vostochnoi literatury, 1989. – 328 s. [in Russian]
13. Musabaev G., Mahmutov A., Aidarov G. Qazaq epigrafikasy [The Kazakh epigraphy]. I shyguy. – Almaty: Nauka, 1971. – 171 b. [in Kazakh]
14. Bertels E.E. Izbrannye trudy. Sufizm i sufiiskaia literature [Chosen works: Sufism and Sufi literature]. – Moskva: Nauka, 1965. – 523 s. [in Russian]
15. Bolshaia russkaia enciklopediia [The big Russian encyclopedia]. [Elektronдық resurs], 2005-2019. URL: <https://bigenc.ru/> [in Russian]
16. Aliphan M. Abai tanymy men tagylymynyn ozegi M. Auezov zertteuinde [The core of Abay's knowledge and teaching in M. Auezo's research] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02> [in Kazakh]
17. Baitenova N.J., Duisenbaeva A.Q. Islamdagy sopylyq bagyt jane onyn Qazaqstanda taraluy [Sufism direction in Islam and its distribution in Kazakhstan] // QazUU Habarshysy. Filosofiia seriiasy. Madeniettanu seriiasy. Saiasattanu seriiasy. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165. [in Kazakh]

ӘОЖ 81'42; МҒТАР 16.31.41

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.08>**Ж.М. ЖУСУБАЛИНА¹✉, Б.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ²**¹*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com*²*филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru***ҚАЗАҚ МЕДИАМӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ АНГЛИЦИЗМДЕРДІҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ
(қазақ тіліндегі мерзімдік басылымдар негізінде)**

Андатпа. Бұл мақаланың авторлары қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы англицизмдердің таралуы, олардың медиамәтіндерде қолданылуын талқылайды. «Медиамәтін» термині қазақ ғылыми ортасында соңғы 10 жылда үлкен қызығушылыққа ие болып жатыр. Оның мұндай қызығушылыққа тап болуы бұқаралық коммуникация саласында тілдің қызметінің ерекшеліктері мен медиасөз мәселелерінің зерттелуіне ғалымдардың орасан зор мән беруіне негізделген. Қазақ тіліндегі мерзімдік басылымдар негізінде жасалған бұл зерттеу медиамәтіндегі кездесетін англицизмдерді талдап, сараптайды. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстандағы мерзімдік басылымдардан 3 танымал газет алынды. «Егемен Қазақстан», «Алматы ақшамы» және «Оңтүстік Қазақстан» газеттерінің 3 басылымы сараланып, англицизмдер кездескен мақалалар жинақталды. Англицизмдерді мақалаларды семантикалық категориялау тәсіліне сүйене ажыратып, олардың қандай (ұлттық әлде халықаралық жаңалықтарға арналған) мақалаларда жиі қолданылатыны талданады. Категориялар алдын ала құрастырылмайды, тек зерттеу барысында пайда болады. Зерттеу үдерісі кезінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне теориялық шолу жасалып, «медиамәтін», «англицизм» терминдеріне анықтама берілген. Зерттеудің теориялық бөлігі А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Р. Сыздық, Қ. Әбдуәли, Г. Досжан, Л.Г. Антонова, Т.Г. Добросклонская, А. Белл, Х. Готлеб, П. Хофсти, Т. Янсон сияқты отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың еңбектеріне негізделген.

Кілт сөздер: англицизмдер, БАҚ, медиамәтін, семантикалық категория, мерзімдік басылым, жаңалықтар, айдар.

Zh.M. Zhussubalina¹, B.M. Tleuberdiyev²¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com*²*Doctor of Philological Sciences, Professor
M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Қазақ медиамәтін құрылымындағы англицизмдердің лексика-семантикалық қызметі (қазақ тіліндегі мерзімдік басылымдар негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 95–106. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Jusubalina J.M., Tleuberdiyev B.M. Qazaq mediamatin qurylymyndagy anglicizmderdin leksika-semantikalıy qyzmeti (qazaq tilindegi merzimdik basylymdar negizinde) [Lexical and Semantic Function of Anglicisms in the Structure of Kazakh Media Text (Based on Periodicals in the Kazakh Language)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 95–106. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.08>

Lexical and Semantic Function of Anglicisms in the Structure of Kazakh Media Text (Based on Periodicals in the Kazakh Language)

Abstract. The authors of this article discuss the spread of anglicisms in modern mass media, their use in media texts. The term «media text» has gained great interest in the Kazakh scientific community over the past 10 years. This interest is due to the fact that scientists attach great importance to the study of the peculiarities of language activity and the problems of media speech in the field of mass communication. This study, based on periodicals in the Kazakh language, examines and analyzes anglicisms found in the media context. 3 popular newspapers from periodicals in Kazakhstan were taken as the object of research. 3 editions of the newspapers «Egemen Kazakhstan», «Almaty akshamy» and «Ontustik Kazakhstan» were analyzed and articles with anglicisms were collected. It was distinguished anglicisms based on the semantical categorization of articles and analyzed which articles they are most often used in (for national or international news). Categories are not compiled in advance, but only appear in the course of research. During the research process, a theoretical review of the works of domestic and foreign scientists is carried out, definitions of the terms «media text» and «anglicism» are given. The theoretical part of the study is based on the works of domestic and foreign linguists such as A. Baitursynov, R. Syzdyk, K. Abduali, H. Dosmukhamedov, G. Doszhan, L.G. Antonova, T.G. Dobrosklonskaya, H. Gotleb, A. Bell, P. Hofstee, T. Janson.

Keywords: anglicisms, mass media, media text, semantic category, periodicals, news, column.

Ж.М. Жусубалина¹, Б.М. Тлеубердиев²

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com*

²*доктор филологических наук, профессор
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru*

Лексико-семантическая функция англицизмов в структуре казахского медиатекста (на основе периодических изданий на казахском языке)

Аннотация. Авторы этой статьи обсуждают распространение англицизмов в современных средствах массовой информации, их использование в медиатекстах. Термин «медиатекст» пользуется большим интересом в казахской научной среде за последние 10 лет. Этот интерес обусловлен большим вниманием ученых к изучению особенностей функционирования языка и проблем медиаречи в сфере массовой коммуникации. Данное исследование, составленное на основе периодических изданий на казахском языке, рассматривает и анализирует англицизмы, встречающиеся в медиатекстах. В качестве объекта исследования были взяты 3 популярные газеты из периодических изданий в Казахстане. Были проанализированы 3 издания газет «Егемен Қазақстан», «Алматы ақшамы» и «Оңтүстік Қазақстан», собраны статьи, в которых встречались англицизмы. Исходя из подхода семантической категоризации статей, проводится анализ, в каких статьях они чаще всего используются (национальных или международных новостей). Категории не составляются заранее, а возникают только в процессе исследования. В процессе исследования проведен теоретический обзор трудов отечественных и зарубежных ученых, даны определения терминам «медиатекст», «англицизм». Теоретическая часть исследования основана на работах отечественных и зарубежных ученых-лингвистов, таких как А. Байтурсинов, Р. Сыздык, К. Абдуали, Х. Досмухамедов, Г. Досжан, Л.Г. Антонова, Т.Г. Добросклонская, Х. Готлеб, А. Белл, П. Хофсти, Т. Янсон.

Ключевые слова: англицизмы, СМИ, медиатекст, семантическая категория, периодические издания, новости, рубрика.

Кіріспе

XX ғасырдың басында ең табысты империалдық державаға айналған Британия Үндістан, Канада, Австралия және көптеген ұсақ географиялық нысандарды иеленді. Бұл жерлердің барлықтарында ағылшын тілі басты тілге айналды. Еуропада халықаралық қатынас тілі ретінде басқа тілдерге қарағанда жиірек қолданылды. Екінші дүниежүзілік соғыстан соң экономикалық көшбасшылықты ағылшынтілді Америка Құрама Штаттары иеленді. АҚШ-тың басқа дамушы елдерге экономикалық, саяси және әскери көмек көрсетуі арқылы, ол бірте-бірте дипломатиядағы француз тілін ығыстырды. Ағылшын тілінің әлемге таралып, танымал болуына бірнеше себептер алып келді:

- БҰҰ ең басты тілі болып есептелуі;
- өндірістік және технологиялық прогрестің дамуы;
- телекоммуникация және авиация бағыттарының жетілуі;
- киноиндустрия саласындағы жаңаша фильмдер мен телебағдарламалардың түсірілуі;
- эстрадалық музыканың әлемге таралуы;
- электрондық байланыс құралдарының ойлап шығарылуы.

Жоғарыда аталған салалардың барлығында халықаралық тіл ретінде – ағылшын тілі қолданылып жүрді. АҚШ-тағы шыққан фильмдер дүниежүзіне таралып, ауызекі сөйлеу тілді көптеп жеткізді, ағылшын тілінде өлең айтатын Боб Дилан мен Джон Леннон сияқты әртістер өздерінің басқа елдердегі әріптестерінен көбірек аудитория жинағаны олардың таланттырақ екенін білдірмейді, олардың ағылшынша өлеңдерінің көбірек сұранысқа ие болғанын білдіреді.

Ағылшын тілінің ықпалы әлемде жылдан жылға күшейіп келе жатыр. Соңғы 20-30 жылда Қазақстанда да жағдай осындай болып келеді. Ағылшын тілін меңгерген адамдардың саны көбейіп жатыр. Балалар бастауыш сыныптан бастап ағылшын тілін оқиды. Ағылшын тілі ықпалының бірінші белгісі – сол тілден енген кірме сөздердің көптігі. Ол сөздер жергілікті тілдің дыбыс жүйесіне бейімделеді. Екіншіден, көптеген алдамдар бейімделген ағылшын сөздерін де қолданады [1, 186-б.].

Бейімделіп, сөздік қорға ресми түрде енген ағылшын сөздерін англицизмдер деп атайды.

Тілдік қатынас туралы айтатын болсақ, англицизмдер қазіргі кезде қазақ тілінде кеңінен тарала бастады. Оларды жиі түрлі жағдайларда және түрлі мамандар қолдана бастады. Соған қарамастан, Қазақстанда қоғамның ол туралы пікірі пуристер мен модернистер болып екіге бөлінеді. Пуристердің ойынша англицизмдер тілге кері әсер тигізеді, оған төтеп беру керекпіз деп ой білдірсе, қоғамдағы модернистер болса, англицизмдердің зияны жоқ тілге пайдалы қосымша ретінде көреді [2, 23-б.]. Бір қызығы, тілмен айналысатын институттар оқиғадан қалып отырады. Олар англицизмдерге тиісті неологизм, калька немесе кірме аударманы қазақша баламасы ретінде кештеп ұсынады. Ол кірме сөз халықтың арасында кеңінен тарап, ауызекі сөйлеу тіліне сіңгеннен соң ұсынылады.

Г. Досжан [3, 347-б.] өзінің «Қазақ тіліндегі англицизмдердің қолданылуының тарихи және әлеуметтік лингвистикалық аспектілері» атты мақаласында былай деген: «Ағылшын тілі жаһандану мен ақпараттың қозғаушы күші болғандықтан оны «жаһандық тіл» деп атайды. Ағылшын тілінің жаһандануының критерийлерінің бірі – Батыс Еуропаның құнды көзқарастарын жүзеге асыратын англицизмдерді тез тарату. Осылайша, әлемдік және ұлттық бұқаралық ақпарат құралдары англицизмдерді барлық тілдерге таратушы болып табылады».

Зерттеудің мақсаты қазіргі қазақ медиамәтіндерде англицизмдердің таралуы туралы, олардың пайдалану жиілігі мен контексте қолданылуы тұрғысынан алдын ала түсінік беру. Алдымен бұл екі ұғымға демаркация жасау керек.

«Медиамәтін» термині ХХ ғасырдың 90-жылдарында ағылшын тілдік ғылыми әдебиеттерде шығып, халықаралық академиялық орталар мен ұлттық медиадискустарда тез тарала бастады. Медиамәтін концептісінің ғылыми ортада тез қалыптасуы бұқаралық коммуникация саласында тілдің қызметінің ерекшеліктері мен медиасөз мәселелерінің зерделеуіне зерттеушілердің өспелі қызығушылығымен шартталған [4, 28–35-бб.].

Медиамәтін анықтамалары дәстүрлі қағаз бетіне сиямен түскен сөздер деген көзқарастан қайда алыс кетіп, сөйлеу, әуен және дыбыстық әсер, бейне және т.б. сияқты едәуір ауқымды анықтамаға ие болды... [5, 3-б.]. Сонымен, медиамәтін деген оны жасауға қолжетімді технологияларды көрсетеді.

Медиамәтіндер нақты оқиғаларды тіркейді, оларды тұрақсыз, әрдайым өзгеріп отыратын әлеуметтік-мәдени кеңістікке кіргізіп және оларға қосымша ақпараттық-мәдени мағыналар жүктейді [6, 275-б.].

«Медиамәтін» – телевизия, радио, газет, журнал, әлеуметтік желілер сияқты түрлі бұқаралық ақпарат құралдарын қамтиды. Бұл мақалада газеттер туралы айтамыз. Газет мәтінінің басқа мәтіндерден өзгешелігі оның стандартты тілді қолдануға артықшылық беруінде.

Ал англицизмге келетін болсақ, «Қазақ тілінің кірме сөздері» сөздігі *англицизм* сөзіне мынандай түсініктеме береді: «ағылшын тілінен басқа тілге енген кірме сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік құрылымдар, сленгтер, терминдер және т.б.» [7, 4-б.].

«Англицизм» терминін бірінші болып Г. Мьеж 1687 жылы ағылшын тілінен басқа тілдерге енген сөз тіркестерге қолданған [10, 51-б.]. Кейінірек, бұл терминмен британдықтарға тән әдеттер мен құбылыстарды атады, мәселен, құбылыс ретінде крикет ойыны немесе әдет ретінде британдықтардың түстен кейінгі шәй ішу дәстүрі.

Словениялық лексиколог Ева Сихерл өзінің «Қазіргі стандартты словен тіліндегі ағылшын элементі» деген оқулығында англицизмге мынандай анықтама берген: «рецептор тілдің лингвистикалық жүйесіне бейімделіп, бірігіп кеткен ағылшын тілінен енген сөз» [8, 12-б.].

Хенрик Готлеб англицизмдерді зерттеп, «In and out of English: For better, for worse» [9, 165-б.] деген оқулық жазып, онда оған кеңірек анықтама берген: «...ағылшын тілінен басқа тілдерде тілдік коммуникациясында қолданылатын, ағылшын тілінен енген немесе бейімделген немесе ағылшын модельдерімен күшейтіліп, жігерленген кез келген жеке немесе жүйелік тілдік ерекшелік».

«Англицизмдер – галицизмдер және германизмдер, басқа да лингвистикалық –измдер тәрізді тілдік байланыстың белгісі болып табылады. Бұл тілдік қатынас тура түрде, яғни тұлғааралық байланыстар арқылы немесе жанама түрде, яғни әдеби туындыдан бастап, аударманы қосқанда және техникалық өнертабыспен аяқталып мәдени жасанды зат көмегімен орнатылады. Англицизмдер әлемнің сыртқы бейнесін, оның дәмі мен дыбысын ғана көрсетпейді (веб-сайт, бургер, хип-хоп), сонымен қатар ол әлемді қалай қабылдау керектігін ұсынады, басқа тілде «дұрыс талғам» деген не, «дұрыс дыбыс» деген не екенін білдіреді. Не дегенімен, англицизмдер, ағылшын-американдық ментальді империализмнің жәй құралы ғана емес, ол басқа тілдердің өз еркімен ағылшын тілімен қарым-қатынасының нәтижесі [9, 161-б.].

Хауген өзінің англицизм туралы концептін келесідей ұсынады: «алдын бір тілде табылған үлгілерін басқа тілде қайтадан жаңғыртудың әрекеттері», ал Дерой «қарапайым сөйлеуші анықтай алмайтын, тілде толығымен табиғиға айналған сөздер» деген [10, 49-б.].

Бұл терминді 1687 жылы Миж енгізген болатын. Ол оған «кез келген заманауи тілде табуға болатын, ағылшын тіліне тән сөйлемше» деген анықтама берген.

Қазақ қоғам зиялылары А. Байтұрсынов, Н. Төрекұлұлы, Х. Досмұхамедұлы өзге тілден енген сөздерді «жат сөздер», «кірме сөздер» деп атаған екен.

Х. Досмұхамедов: «Жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды» деп, келесі бір тұста: «Мәдениет қуған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, білімге кірген жаңа сөздердің көбі шеттен кірген біліммен, әдеппен жаңалықтарға ұғым беретін жаңа сөздер болып кірмекші, үлгіге алынған мәдениетті жұрттың сөздері болмақшы», – деп жазған еді [11, 212-б.].

Өмірзақ Айтбайұлының пікірінше: «қазақ терминологиясы екі жолмен қалыптасады: ұлттық тілдің байлығы арқылы және кірме сөздер арқылы. Жат тілдерден келген кейбір терминдерді, дәлірек айтқанда, қалыптасқан интертерминдердің бәрін аудару қажет емес, себебі бір ғылым саласында қолданылатын халықаралық терминдердің қазақша баламаларын табу, қалыптастыру барлық уақытта сәтті бола бермейді. Термин жасаудың жауапкершілігі мол, себебі рухани, мәдени, әлеуметтік және басқа да халықтың байлықтары тіл арқылы танылады» [12, 28-б.].

Соңғы жылдары түркі тілдеріне ағылшын тілінен кірме сөздер мен халықаралық терминдер көптеп енуде. Өкінішке орай, бұл кірме сөздер мен терминдердің ассимиляциялану деңгейі әр түрлі. Қазіргі таңда оларды игеріп, ұлттық тіліміздің фонеморфологиялық заңдылығына сәйкес бейімдеп, қолдану жағынан көптеген олқылықтар орын алып отыр. Мұндай тілдік ахуал түркі халықтарының сөйлеу мәдениетінің бұзылып, интерференцияға ұшырауына да себеп болуда [13, 110-б.].

Профессор Рабиға Сыздықованың «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде: «Шет тілдік сөздердің бәрі «кірме сөз» статусына ие бола алмайды, ал «бөгде сөз» термині «кірме сөз» дегеннің оппозиттік сынары болар: бір тілдегі кірме сөздер – сол тілге сіңіскен, нормативтік құқық алған бірліктер болса, бөгде сөз – әлі сіңісе алмаған, жаттығы, бөгделілігі сезіліп тұратын бірліктер» деп айтылған.

«Кірме сөздер қолданылу әлеуеті (потенциалы), жиілігі (активтігі), өзге сөздермен синтаксистік, морфологиялық қатынастарға түсу мүмкіндігі, халық, қоғам тірлігіне енген ұғымдардың, заттардың, құбылыстардың атауын тек сол сөздің ғана білдіретін даралығы (вариантсыздығы), т.б. сияқты толып жатқан белгілерімен санасқанда, кірме сөз қай тұлғада қабылданса да, қабылдаушы тілдің лексикалық қазынасының мүлкі болып саналады. Қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстық тұлғасы жағынан «сындырылған ~ сындырылмаған» мыңдаған сөздер кірме бірліктер (единицалар) статусына ие болады [14, 12-б.].

Қазақ тіл білімінің көрнекті маманы, танымал түркітанушы Әбдуәли Қайдар кірме сөздер туралы былай деген: «Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес» [15, 443-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеуде көтерілетін мәселелер: мақалалардың ұлттық жаңалықтар немесе халықаралық жаңалықтар болып бөлінуі англицизмдердің таралуына әсер етеді ма? (1) және семантикалық категория мен англицизм арасында қандай байланыс бар? (2).

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық бөлігі алдыңғы және заманауи тіл білімі, терминология бағытындағы лингвист ғалымдардың еңбектеріне негізделген. Теориялық негіздеме А. Байтұрсынов, Р. Сыздық, Қ. Әбдуәли, Х. Досмұхамедұлы, Г. Досжан, Л.Г. Антонова, Т.Г. Добросклонская, Х. Готлеб, А. Белл, П. Хофсти, Т. Янсон сияқты отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың еңбектері мен көзқарастары негізінде дайындалды.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстанның қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарының медимәтіндері құрайды. Сараптама жасау мақсатында 3 қазақстандық газет тандалынды. Олар: «Егемен Қазақстан» (№209 (29938) 2 қараша, 2020, №210 (29939) 3 қараша, 2020, №211 (29940) 4 қараша, 2020), «Алматы ақшамы» (№10 (6145) 1 ақпан, сейсенбі, 2022, №131 (6107) 30 қазан, 2021, №129 (6105) 26 қазан, 2021) және «Оңтүстік Қазақстан» (№144(21165), Бейсенбі, 14 қазан, 2021, №152(21173), Бейсенбі, 28 қазан, 2021, №148(21169), Бейсенбі, 21 қазан, 2021). Барлық газеттерде Саясат, Экономика, Қоғам, Технология, Мәдениет, Спорт және т.б. айдарлары бар. 3 газет те белгілі, республикалық, сатиралық емес газеттер болып саналады. Бұл факт стандартты тілдің қолданылуы мен мемлекеттік және халықаралық жаңалықтарды қозғайтын тақырыптардың кең спектрінің бар болуын қамтамасыз етеді. Газеттердің электрондық нұсқалары бар. Жарнама, мақала болып саналмайтын ауа-райы туралы ескерту, заңдарға енгізілген өзгертулер мен қосымшалар және англицизмдері жоқ мақалалар есептеледі. Олардың тілі жаңалықтардың тілінен өзгеше болғандықтан олар зерттеу нәтижесін бұрмалап жіберуі мүмкін. Барлық деректер англицизмдер табылған мақалалардан жиналды. Англицизмдер кездеспейтін мақалалар сараптамаға кірмеді, өйткені зерттеудің басты мақсаты газеттерде жалпы кездесетін англицизмдердің статистикалық таралымын анықтау ғана емес, сонымен бірге олардың қандай семантикалық категорияда жиі кездесетінін анықтау.

Англицизмдер жоғарыда айтылып кеткен анықтама бойынша жинақталды. Тақырыптың англицизмдердің саны мен түріне әлеуетті ықпалын ескеру үшін келесі тәртіп тандалды:

1. Әрбір мақала қозғайтын тақырыбы мен кілт сөздеріне сай белгілі бір категорияға жинақталды. Мәселен әрбір газеттерде түрлі айдарлар болады. Сондай кішкене айдарлар үлкен категорияға жинақталды. Мысалы: «Өнер» немесе «Саясат» деген. Сонда алдын ала категориялар құрастырмады, категориялар өздері пайда бола бастады. Айта кететін жайт, 2019 жылы әлемді дүркіреткен коронавирус пандемиясының салдарынан қайсы бір газет, журнал не ақпараттық портал болмасын, олар сол тақырыпқа бөлек бір айдар бөлгені анық. Мысалы: «Егемен Қазақстан» газетінде коронавирусқа арналған мақалалар «Жақыныңа жанашыр бол!» деген айдарда кездесе, ал «Алматы ақшамында» ол айдар «Індетпен күрес» деп аталды. Ол мақалалар «Ковид-19» деген категорияға жинақталды.

2. Сонымен қатар әрбір мақала мемлекет ішіндегі ұлттық немесе халықаралық тақырыптарды қозғайтын болып бөлінді. Ол келесі жолмен анықталды:

- Газеттердің өздері көрсетіп кеткен мақаланың жарияланған бөлімнің жалпы саралануын қарастырудан (Мысалы, «халықаралық», «спорт» немесе «Қазақстан»)

- Мақала тақырыпшасынан: «Отандық кәсіпкерлер дамудың жаңа бағдарларын белгіледі», «Жұмыр жер жұқпалы дертпен жұмыла күресіп жатыр», «Әлемдік тәжірибе не дейді?», «Санаққа қатысу – Әлеуметтік жауапкершілік!».

- Кілт сөздердің көмегімен тақырыпты анықтау арқылы (Мысалы, мақалада «анықтайтын тест», «Lancet журналында жарияланған», «Уэльсте жасалған тыныс алу тест» сияқты кілт сөздер бар болса, бұл мақаланы халықаралық жаңалық деп сарапталынды.

3. Англицизмдер жиналып, тақырыптар зерттеліп, мақалалар категорияға және ұлттық не халықаралық жаңалық болып бөлінгеннен кейін сандық талдау жүргізілді. Англицизмдердің таралуын анықтау үшін мақалада неше англицизм кездескенін, нешеуі ұлттық, нешеуі халықаралық жаңалықтарда, қандай семантикалық категорияда кездесетінін саналынды. Қоғам ішіндегі әлеуметтік жаңалықтар спорт жаңалықтарына қарағанда кеңінен таралғандықтан ондай мақалалар артығынан ұсынылды. Сонымен қатар әрбір мақала көлемімен ерекшеленді. Бұл тұрғыда англицизмдердің саны ғана көрсетіліп қана қоймай оны пайыздық өлшемі де көрсетілді. Осыдан әр мақаладағы сөздердің жалпы санын анықтау маңызды болды.

4. Соңында англицизмдердің семантикалық категорияларына қарай таралуына түсініктеме берілді.

Талдау мен нәтижелер

Мақалалардың барлықтары жинақталғаннан кейін газеттерде анық тақырыптық кластерлердің бар екені айқын болды. «Егемен Қазақстан» газетінің бір ғана басылымында халық санағы тақырыбына 3 мақала арналған: «Бір мәрте ғана сұралды», «Алматы көш басында» және «Маңызды науқан». Мақаладағы «санақ» сөзін ескере отырсақ, әрине бұл мақалаларды «Санақ» деген категорияға қоссақ болатын еді, бірақ бұл жерде бір маңызды байланыстыратын элементті ескеру керек, ол автордың мақаладағы нақты тақырыбына деген екпіні. Ол мақалаларда ортақ нәрсе үкіметтің халықпен жүргізіп жатқан жұмысы, санақ барысында атқарылған істер туралы айтылып келген. Осындай үдеріс арқылы, мақалалардың категорияларының топтамасы анықталды. Олар жалпы болғанымен, нақтырақ болып келген. Олар:

- Саясат: президент, үкімет, саяси партиялар туралы мақалалар;
 - Әлеумет: қала, облыста, қоғамда жүргізіліп жатқан немесе орын алып жатқан мәселелер туралы мақалалар;
 - Құқық: әскери істер мен заң, заңбұзушылық туралы мақалалар;
 - Қаржы: экономикадағы өзгерістер, жаңалықтар туралы мақалалар;
 - Денсаулық: денсаулық саласында атқарып жатқан жұмыстар мен жаңашылдықтар туралы мақалалар;
 - Ковид-19: пандемия, вакцинация және қалалардағы эпиджағдаймен байланысты мақалалар;
 - Білім: білім саласындағы өзгерістер мен жетістіктер туралы мақалалар;
 - Өнер: театр, кино, музей салаларындағы жетістіктер мен соңғы жаңалықтарға арналған мақалалар;
 - Спорт: түрлі сайыстар мен спортшыларға арналған мақалалар;
 - Технология: жаңа технологиялық жаңалықтар мен жетістіктер туралы мақалалар.
- 1-кестеде көрсетілгендей, 3 газетте анықталған англицизмдердің жалпы саны 1060. Оның ішінде 748 англицизм ұлттық жаңалықтарға арналған мақалаларда кездесе, 312 англицизм халықаралық мақалаларда табылды.

1-кесте – Англицизмдердің сандық таралуы

№	Мақалалар	3 газетте
1	Халықаралық мақалалардағы саны	312
2	Ұлттық мақалалардағы саны	748
3	Жалпы саны	1060

2-кестеде 3 газетте жалпы табылған англицизмдердің саны көрсетілген. «Оңтүстік Қазақстан» газетінде 140, «Алматы ақшамы» газетінде 254, ең көбі «Егемен Қазақстан» газетінде 666 англицизм анықталды. Газеттердің басым көпшілігінде мемлекеттің ұлттық жаңалықтарына арналған мақалаларда англицизмдер едәуір көп табылғанын байқауға болады. Мәселен, «Алматы ақшамы» газетінде халықаралық мақалалардан табылған англицизмдердің саны 30 болса, ұлттық жаңалықтарда кездескен англицизмдердің саны 7 есе көп. «Оңтүстік Қазақстан» газетінің мемлекеттік жаңалықтарға арнаған мақалаларындағы англицизмдердің саны 115 болса, халықаралық мақалаларында кездескен англицизмдер саны

4 есе аз. Бұл 2 газеттің қасында «Егемен Қазақстан» газетінің нәтижесі азды-көпті көзге тартымды көрінеді. Ол газеттің халықаралық жаңалықтарында табылған англицизмдер саны ұлттық тақырыптарға арналған мақалалардағы кірме сөздер санымен салыстырғанда шамамен 2 есе аз.

2-кесте – Англицизмдердің әр газетке шаққандағы сандық көрсеткіші

№	Мақалалар	Егемен Қазақстан	Алматы Ақшамы	Оңтүстік Қазақстан
4	Халықаралық мақалалардағы саны	257	30	25
5	Ұлттық мақалалардағы саны	409	224	115
6	Жалпы саны	666	254	140

Семантикалық категорияға келер болсақ, «Алматы ақшамы» мен «Оңтүстік Қазақстан» газеттеріндегі «Әлеумет» категориясына жататын мақалаларда басқа категориялармен салыстырғанда англицизмдер көбірек анықталды (3-кесте).

3-кесте – Англицизмдерді семантикалық категорияға шаққандағы сандық көрсеткіші

№	Категория	Саны
1	Әлеумет	279
2	Саясат	168
3	Спорт	122
4	Білім	112
5	Технология	108
6	Құқық	77
7	Ковид-19	51
8	Өнер	49
9	Денсаулық	48
10	Қаржы	36

Басым көп англицизмдер «Әлеумет» категориясына жататын мақалаларда анықталды. «Воркаут», «сквер», «роллердром», «рейд», «респондент», «интервьюер» сияқты англицизмдер әлеуметтік мәселелерге арналған мақалаларда жиі кездесіп отырды. Саясат категориясындағы мақалаларда 168 англицизм анықталды. Ол мақалаларда «брифинг», «саммит», «митинг», «спикер», «локдаун», «мониторинг», «менеджмент», «реинжиниринг», «импичмент», «инаугурация» сияқты англицизмдер саясатқа бағытталған мақалаларда орын алатыны анықталды. «Нокаут», «нокдаун», «панчер», «фристайл», «сет», «матч», «раунд», «корт», «промоутер» деген англицизмдер Спорт категориясындағы материалдарда жиі табылды. Білім және Ковид-19 категориялары «онлайн», «офлайн», «грант», «Телеграм-бот», «сайт», «ПТР-тест», «QR-код», «модератор», «скрининг» сияқты англицизмдерге толы болды. Ең алуан түрлі англицизмдер Технология категориясында анықталды. «Тренд», «блогер», «чат», «сторис», «файл», «медиа», «стикер», «биткойн», «сенсор», «ай-ти», «аутсорсинг», «сервер», «хакер», «хаб» және т.б. англицизмдер жаңа технология саласындағы жаңалықтар мен жетістіктерге арналған мақалаларда жиі кездесті.

Әрбір газеттің семантикалық категориясын алып қарайтын болсақ (4-кесте), бірнеше айқын айырмашылықтарды байқауға болады. «Оңтүстік Қазақстан» газеті барлық

категорияларда англицизмдердің саны бойынша төмен көрсеткіште жүргенімен, «Алматы ақшамы» газетімен салыстырғанда Әлеумет категориясында 30 англицизм артық табылған. «Алматы ақшамы» газетінің барлық категорияларда орташа көрсеткіші болғанымен, Саясат категориясында «Егемен Қазақстан» газетінің көрсеткішінен 23 англицизм артық кездескен. «Егемен Қазақстан» газеті болса, ең жоғарғы көрсеткіш иесі болып тұр. Оның тек қана Өнер мен Денсаулық категориясындағы мақалаларындағы табылған англицизмдердің саны 30-дан аспайды.

4-кесте – Англицизмдерді семантикалық категорияға шаққандағы 3 газеттегі сандық көрсеткіші

№	Категория	Егемен Қазақстан	Алматы ақшамы	Оңтүстік Қазақстан
1	Әлеумет	139	55	85
2	Саясат	61	98	9
3	Спорт	108	12	2
4	Білім	88	26	8
5	Технология	106	2	0
6	Құқық	50	24	3
7	Ковид-19	33	17	1
8	Өнер	21	19	9
9	Денсаулық	28	26	8
10	Қаржы	32	4	0

5-кестеде әр семантикалық категория бойынша 3 газетте кездесетін англицизмдердің таралуының орташа пайыздық көрсеткіші берілген. Кестеде берілген пайыздық көрсеткіштер біз қарастырған мақалалардағы сөздердің жалпы санына қатысты табылған англицизмдердің салыстырмалы санынан тұрады. Осы мәліметке сүйенетін болсақ, Спорт («Егемен Қазақстан») және Өнер («Алматы ақшамы») едәуір көп англицизмдерді қамтитын категориялар болып табылады. Екінші орында «Егемен Қазақстан» газетінің Білім және Технология категориялары.

5-кесте – Англицизмдерді семантикалық категорияға шаққандағы 3 газеттегі ортақ пайыздық көрсеткіші

№	Категория	«Егемен Қазақстан»	«Алматы ақшамы»	«Оңтүстік Қазақстан»
1	Спорт	4,5	1,2	2,3
2	Өнер	1	4,5	1
3	Білім	4,2	2,9	1,4
4	Технология	4,1	0,4	0
5	Саясат	0,9	3,5	0,7
6	Әлеумет	1,5	2,8	2,8
7	Құқық	1,6	0,6	0,8
8	Денсаулық	0,7	1,4	1,1
9	Ковид-19	0,9	1	0,9
10	Қаржы	0,5	0	0,9

Қорытынды

Кіріспе тарауында қойылған бірнеше сұрақтарға жауап беретін болсақ:

- бірінші сұрақ: мақалалардың ұлттық жаңалықтар немесе халықаралық жаңалықтар болып бөлінуі англицизмдердің таралуына әсер етеді ме?

Кіріспе бөлімінде Д.Варганың мақаласындағы «мәтіндер алуан түрлі тақырыптар бойынша ағымдағы оқиғаларды баяндау қажеттілігіне негізделген шетелдік шындықпен тығыз байланысты» деген тұжырымға сүйене отырып ұлттық жаңалықтар мен халықаралық жаңалықтар арасындағы бинарлық оппозиция ұсынылған болатын [16, 74-б.]. Оған қарамастан, зерттеуде ұсынылған ұлттық және халықаралық жаңалықтар деген бөлінуде елеулі айырмашылықтар байқалды. Халықаралық жаңалықтарда табылған англицизмдердің саны ұлттық жаңалықтарға қарағанда 2,3 есе аз болып келді. Ол дегеніміз, шетелдік шындықтың біздің тілге еніп оның біздің шындыққа айналғаны. Осыдан 5 жыл бұрын халықтан «бустерлік», «локдаун», «прейскурант» деген не деп сұрағанда, ол білмеймін деп жауап берер еді, ал қазір ол сөздер біздің күнделікті өмірімізге кіріп, өзіміздің қазақша сөзіміздей сөздігімізге еніп кеткенін көрсетіп тұр. Мысалы, «Алматы ақшамында» шыққан «Интервьюерге құрметпен қарайық» атты мақала ішкі саяси жағдайды сипаттаған мақала болғанымен, оның ішінде қолданылған лексика («интервьюер», «онлайн», «офлайн», «сайт», «колцентр», «респондент» және т.б.) кем дегенде ішінара халықаралық концептіге сүйенеді.

Бұл гипотезаның жауабын қорытындылай келетін болсақ, ұлттық немесе халықаралық деген бөлінуді қабылдау қатаң қарама-қайшылық емес. Ұлттық немесе халықаралық мақалалардағы англицизмдердің әсерін зерттеу үшін осы екі элементтің өзара әрекеттесуін сипаттау мақсатында нақтырақ критерийлер құру қажет.

- екінші сұрақ: семантикалық категория мен англицизм арасында қандай байланыс бар?

Жалпы алатын болсақ, кейбір категориялар басқаларына қарағанда біршама көбірек англицизмдерге ие. Мысалы Спорт ең көп англицизмдері бар категория: 4,5%, Білім мен Технология артынан келеді. Ал ең аз англицизмдері бар Қаржы категориясы. Онда англицизмдердің пайызы 0,9%. Осылайша, қарастырылған мақалалардағы категорияларға бөлуде айырмашылық бар деп айтуға болады.

Зерттеуімізде кездестірген қиындықтардың біреуі ол мақалаларды бөлуде алдын ала бір тексерілген немесе қолданыстан өткен семантикалық құрылымды қолдана алмадық. Көбінесе семантикалық категориялау жасауда қиындық тудырған құбылыс, ол бір сәйкестіктің кездесіп отырғаны. Мысалы: «Білімін толықтыра түскен ұтады» деген мақалада екпін Білімге қойлып отырса да, ол білімді саяси қызметкерлер жетілдірмек екені айтылған. Сонда туындап отырған сұрақ: бұл мақала Білім немесе Саясат категориясына жатқызылады? Басынан зерттеу әдістемесінде жүйелі болып қалуды шешкендіктен Саясат категориясы тандалды. Бірақ ол шешімді мінсіз деп айтуға болмайды. Екінші бір мәселе, кейбір категорияларды оның тармақшасы ретінде қарастыруға болады. Мысалы, Ковид-19 Денсаулық категориясының тармақшасы бола алар еді. Олар бөлінді өйткені зерттеу дәл коронавирустардың індеті өршіп жатқан кезде орын алғандықтан, қайсы бір газетті алмасақ, барлықтарында оған арнап 1 немесе 2 толық айдар бет арналғандықтан. Үшінші айта кететін мәселе, газеттерде кездесетін, аса мән беретін ерекшелік тақырыптардың күннен күнге өзгермелілігі. Зерттеудің нәтижесі мүлдем басқаша болар еді, егер: 1) басқа газеттер тандалған жағдайда; 2) осы 3 газеттің ұзақ уақыт аралығындағы басылымдары сарапталған жағдайда. Мәселен, тандаған газеттер басылымдары елде халық санағы жүріп жатқан кезде шыққан болатын. Егер сол газеттердің басқа уақытта шыққан нұсқалары тандаған кезде, «интервьюер», «респондент» сияқты сөздері кездестірілмей, Әлеумет категориясындағы англицизмдердің саны мүлдем басқаша болар ма еді.

Бұл мәселелерді шешу үшін, категориялауға жетілген жүйе қажет. Ол жүйені едәуір үлкен лингвистикалық корпусы зерттеу арқылы алуға болады. Ондай корпус болған

жағдайда медиамәтіндерді (газет, радио, теледидар мәтіндерін) семантикалық талдау жасау үшін нақты және өзекті құрылымды құрастыруға мүмкіндік беретіні ықтимал.

Зерттеуде қарастырылған мақалаларда жалпы 744952 сөз боды. Оның ішінде 1066 англицизмдер. Ол дегеніміз зерттеген жалпы барлық сөздердің 0,14%-ы англицизмдер. Сонымен, қазіргі қазақ тілінде кездесетін англицизмдердің қолданылуы қазақ тілінің тазалығына ешқандай қауіп-қатер төндірмейді деп сеніммен айтуға болады, әсіресе таза қазақша, ешбір англицизм кездеспеген мақалалар тандалмағанын ескерсек. Оны қосып айтатын болсақ, англицизмдердің жалпы сөз санына шаққандағы пайызы одан да төмен болатын еді. Оған қоса, газеттер стандартты тілді қолданғандықтан, қазіргі қазақ тіліне ағылшын тілінен келіп жатқан сөздер ағыны шамадан тыс реакция деп бағалауға болады, өйткені англицизмдердің қазақ тілінің өмір сүруіне қауіп төндіретініне нақты дәлелдер жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Янсон, Торе. Тіл тарихы = The History of Languages: кіріспе / ауд. Ү. Кеңесбаева; жауапты шығ. Н. Қожабек. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019. – 223 б.
2. Hofstee P., Cultuur E.T. Ici, on parle Franglais: French Government Policies on the Use of English and their Effects on the Acquisition of English: Bachelor's thesis. – The Leiden University, the Netherlands, 2014. – 44 p.
3. Baidrakhmanov D., Doszhan G. Historical and sociolinguistic aspects of use of anglicisms in the Kazakh Language // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Т. 190. – С. 346–352. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.05.009>.
4. Добросклонская Т.Г. Медиатекст: теория и методы изучения // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 2005. – №2. – С. 28–35.
5. Bell A. Approaches to media discourse. – London: Blackwell, 1996. – 304 p.
6. Антонова Л.Г. Медиатексты в современной массовой коммуникации // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – Т. 1. – №2. – С. 275–278.
7. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / ред. басқ., құраст. Ш. Құрманбайұлы; құраст.: С. Исақова, Б. Мизамхан, Г. Әлімбаев]. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019. – 592 б.
8. Sicherl E. The English Element in Contemporary Standard Slovene. Phonological, Morphological and Semantic Aspects. – Ljubljana, 1999. – 146 p.
9. Gottlieb H. Anglicisms and translation. In the book: In and out of English: For better, for worse. – Frankfurt: Multilingual Matters, 2005. – 303 p. <https://doi.org/10.21832/9781853597893>
10. Planchon C. Anglicisms and online journalism: Frequency and patterns of usage // Belas Infieis. – 2015. – Т. 3. – №2. – С. 43–61.
11. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
12. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің жанашыры // Академик Ө. Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / Құраст.: С.Құлманов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016. – 440 б.
13. Бисенғали А. Қазақ және түрік тілдеріндегі терминдену үдерісінің сипаты // Академик Ө. Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / Құраст.: С.Құлманов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016. – Б. 110–111.
14. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 291 б.
15. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр: Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
16. Varga D., Orešković Dvorski L., Bjelobaba S. English loanwords in French and Italian daily newspapers // Studia Romanica et Anglica Zagrabienis: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb. – 2011. – Т. 56. – С. 71–84.

REFERENCES

1. Janson, Tore. Til tarihy = The History of Languages: kirispe / aud. Y. Kenesbaeva; jauapty shyg. N. Qojabek. – Almaty: «Ulttyq audarma biurosy» QQ, 2019. – 223 b. [in Kazakh]
2. Hofstee P., Cultuur E.T. Ici, on parle Franglais: French Government Policies on the Use of English and their Effects on the Acquisition of English: Bachelor's thesis. – The Leiden University, the Netherlands, 2014. – 44 p.
3. Baidrakhmanov D., Doszhan G. Historical and sociolinguistic aspects of use of anglicisms in the Kazakh Language // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – T. 190. – S. 346–352. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.05.009>.
4. Dobrosklonskaia T.G. Mediatekst: teoriia i metody izucheniia [Media text: theory and methods of study] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10. Jurnalistika. – 2005. – №2. – S. 28–35. [in Russian]
5. Bell A. Approaches to media discourse. – London: Blackwell, 1996. – 304 r.
6. Antonova L.G. Mediateksty v sovremennoi massovoi kommunikacii [Media texts in modern mass communication] // Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik. – 2011. – T. 1. – №2. – S. 275–278. [in Russian]
7. Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of introductory words of the Kazakh language] / red. basq., qurast. Sh. Qurmanbaiuly; qurast.: S. Isaqova, B. Mizamhan, G. Alimbek. – Almaty: «Ulttyq audarma biurosy» QQ, 2019. – 592 b. [in Kazakh]
8. Sicherl E. The English Element in Contemporary Standard Slovene. Phonological, Morphological and Semantic Aspects. – Ljubljana, 1999. – 146 r.
9. Gottlieb H. Anglicisms and translation. In the book: In and out of English: For better, for worse. – Frankfurt: Multilingual Matters, 2005. – 303 p. <https://doi.org/10.21832/9781853597893>
10. Planchon C. Anglicisms and online journalism: Frequency and patterns of usage // Belas Infieís. – 2015. – T. 3. – №2. – S. 43–61.
11. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy. – T. 1 [A collection of works in six volumes. - Vol. 1]. – Almaty: El-shejire, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
12. Bazarbaeva Z.M. Qazaq tilinin janashyry [Supporter of the Kazakh language] // Akademik O. Aitbaiuly jane memlekettik til maseleleri. Halyqaralyq gyl.-teor. konf. materialdary / Qurast.: S. Qulmanov. – Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2016. – 440 b. [in Kazakh]
13. Bisengali A. Qazaq jane turik tilderindegi termindenu uderisinin sipaty [The nature of the termination process in the Kazakh and Turkish languages] // Akademik O. Aitbaiuly jane memlekettik til maseleleri. Halyqaralyq gyl.-teor. konf. materialdary / Qurast.: S. Qulmanov. – Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2016. – B 110–111. [in Kazakh]
14. Syzdyqova R. Tildik norma jane onyn qalyptanuy (kodifikaciiasy). Koptomdyq shygarmalar jinagy [Language norm and its normalization (codification). Collection of multi-volume works]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 291 b. [in Kazakh]
15. Qaidar A. Gylymdagy gumyr: Maqalalar, baiandamalar jinagy [Life in science: a collection of articles, reports]. – T. 1. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2014. – 520 b. [in Kazakh]
16. Varga D., Orešković Dvorski L., Bjelobaba S. English loanwords in French and Italian daily newspapers // Studia Romanica et Anglica Zagrabienisa: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb. – 2011. – T. 56. – S. 71–84.

ӘОЖ 398.1; МҒТАР 16.21.31; 16.21.33
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>А.Р. ЕРШАЕВА¹, М.Қ. ЕСКЕЕВА²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: assyl_1993@mail.ru²филология ғылымдарының докторы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mag61103@inbox.ru**«ҚОРҚЫТ АТА» КІТАБЫНДАҒЫ АДАМҒА ҚАТЫСТЫ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ САҚТАЛУЫ МЕН ДАМУЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеуді негізге ала отырып, тарихи паремиялардың қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мақалдармен байланысын анықтауды мақсат етеді.

Паремиялар – белгілі бір ұлттың тіліндегі ерекше құрылымдар. Олар әлемдік тілдік бейнедегі дүниетанымдық ерекшеліктер мен ұлттың құндылықтарын белгілей отырып, атадан балаға мирас етіп, куммулятивті қызмет атқарады. Тарихи процесте белгілі бір жағдайда белгілі бір себептермен жасалып, уақыт өтуімен қолданыста сол тілді тұтынушылар тарапынан шындалған паремиялар өзінің бастапқы қалпында немесе негізгі прагматикасын сақтай отырып, лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, прагматикалық жағынан дамып, синхронды сөздік қордан орын алып, тұтынушылардың коммуникациялық сұраныстарын жүзеге атқаруда. Олардың нақты қай кезде пайда болғаны мен нақты авторының кім екені белгісіз. Дегенмен тарихи паремиялардың авторы белгілі жазба ескерткіштерде таңбаланылуы салыстырмалы-тарихи зерттеулер үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Сонымен қатар тарихи паремияның әр кезеңдердегі даму ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. «Қорқыт ата» кітабындағы паремиялар сан алуан аспектісімен қызықтырады, солардың бірнешеуі: 1. Қазақ халқында, «Қорқыт атадан қалған» немесе «Қорқыт айтыпты» дейтін мақалдар, шешендік нақылдар, қанатты сөздер, өсиет аңыз-әңгімелер сақталған. 2. Бұл паремиялар басқа да түркі халықтарында кездеседі, сондықтан да ортақ паремия қорын анықтау мәселесі бар. 3. Қазақ халқындағы мақалдардың белгілі бір бөлігі «Қорқыт ата» кітабында тіркелген. Яғни «Қорқыт ата» кітабындағы тарихи паремиялар арадағы 500 жылдан астам уақыт ішінде түрленіп, дами отырып, қыпшақ тобындағы қазақ тілінде белгілі бір конструкция түзіп қолданылады. Демек, мақал-мәтелдер тарих қойнауынан сүзілген ұлттың мәдени болмысын айқын көрсете алатын қасиетке ие.

Кілт сөздер: паремия, мақал, ортатүркі тілі, «Қорқыт ата» кітабы, оғыз тобы, қыпшақ тобы, қазақ тілі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ершаева А.Р., Ескеева М.Қ. «Қорқыт ата» кітабындағы адамға қатысты паремиялардың қазақ тілінде сақталуы мен дамуы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 107–115.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>

***Cite us correctly:**

Ershaeva A.R., Eskeeva M.Q. «Qorqyt ata» kitabyndagy adamga qatysty paremiialardyn qazaq tilinde saqталuы men damuy [Development and Preservation of Paremia about a Person in the Book of «Korkyt Ata» in the Kazakh Language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – В. 107–115.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>

A.R. Yershayeva¹, M.K. Yeskeyeva²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*Doctor of Philological Science
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mag61103@inbox.ru*

Development and Preservation of Paremia about a Person in the Book of «Korkyt Ata» in the Kazakh Language

Abstract. In this article, authors seek to determine the connection of historical paroemias with proverbs used in the modern Kazakh language, based on the study of paroemias in the book of «Korkyt Ata» in a comparative historical aspect.

Paremiias are special structures in the language of a certain nation. They perform a cumulative function from father to child, establishing the ideological features and values of the nation in the world linguistic image. In the historical process, the paremiias created for one reason or another under certain conditions and worked out by the consumers of the language, develop lexically, phonetically, grammatically, pragmatically, preserving their original or basic pragmatics, occupy a place in the synchronous vocabulary and implement the communication requests of consumers. It is not known when exactly they appeared and who was the real author. However, the marking of historical paremiias on well-known written monuments opens up new opportunities for comparative historical research. It also helps to identify the features of the development of historical paremia at different stages. The paremiias in the book «Korkyt ata» attract with their variety of aspects, among which there are several: 1. The Kazakh people have preserved proverbs, oratorical proverbs, winged expressions, reserved legends «Korkyt Atadan kalgan» (left from Korkyt Ata) or «Korkyt aitypty» (Korkyt said). 2. These paremiias are also found among other Turkic peoples, so there is a problem of determining the general base of paremiias. 3. A certain part of the proverbs of the Kazakh people is recorded in the book «Korkyt ata». That is, historical paroemias in the book «Korkyt Ata» have been transformed and developed for more than 500 years, forming a certain construction in the Kazakh language of the Kipchak group. Consequently, proverbs and sayings tend to vividly express the cultural essence of a nation filtered from the depths of history.

Keywords: paremia, proverb, Middle Turkic language, book of «Korkyt Ata», Oguz group, Kipchak group, Kazakh language.

А.Р. Ершаева¹, М.К. Ескеева²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*доктор филологических наук
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: mag61103@inbox.ru*

Сохранение и развитие паремий на казахском языке касательно человека в книге «Коркыт ата»

Аннотация. В данной статье авторы стремятся определить связь исторических паремий с пословицами, используемыми в современном казахском языке, исходя из изучения паремий в книге «Коркыт ата» в сравнительно-историческом аспекте.

Паремии – особые структуры в языке определенной нации. Они выполняют куммулятивную функцию от отца к ребенку, устанавливая мировоззренческие особенности и ценности нации в мировом языковом образе. В историческом процессе паремии, созданные по тем или иным причинам в определенных условиях и отработанные временем

потребителями языка, развиваются лексически, фонетически, грамматически, прагматически, сохраняя свою первоначальную или базовую прагматику, занимают место в синхронном словарном запасе и реализуют коммуникационные запросы потребителей. Неизвестно, когда именно они появились и кто был настоящим автором. Однако маркировка исторических паремий на известных письменных памятниках открывает новые возможности для сравнительно-исторических исследований. Также помогает выявить особенности развития исторической паремии на разных этапах. Паремии в книге «Қорқыт ата» привлекают своим разнообразием аспектов, среди которых можно выделить несколько: 1. В казахском народе сохранились пословицы, ораторские изречения, крылатые выражения, заповедные сказания «Қорқыт Атадан қалған» (осталось от Қорқыт Ата) или «Қорқыт айтыпты» (сказал Қорқыт). 2. Эти паремии встречаются и у других тюркских народов, поэтому существует проблема определения общей базы паремий. 3. Определенная часть пословиц у казахского народа зафиксирована в книге «Қорқыт ата». То есть, исторические паремии в книге «Қорқыт ата» преобразуются и развиваются более 500 лет, образуя определенную конструкцию на казахском языке кипчакской группы. Следовательно, пословицы и поговорки имеют свойство ярко выражать культурную сущность нации, отфильтрованную из недр истории.

Ключевые слова: паремия, пословица, среднетюркский язык, книга «Қорқыт Ата», огузская группа, кипчакская группа, казахский язык.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – халықтың тұрмыс-тіршілігін, ой-өрісінің кеңдігін, логикалық пайымдау қабілеті мен өлшемдерінің тереңдігін, этикалық бағасын, эстетикалық талғамдарын бейнелейтін жіне осы өлшемдерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін тілдік конструкциялар. Мақал-мәтелдердің шығу уақыты мен алғашқы айтушылары белгісіз. Сондықтан ұлт қалыптастырған бұл афоризмдер бүгінгі күнге дейін бастапқы күймен немесе сол мағынадағы ұқсас өрнектермен жетуі мүмкін. «Қорқыт ата» кітабында тіркелген халқымыздың нақыл сөздері – XVI ғасырда хатқа түсірілген әдеби шығармалардың бірі. Бірқатары жоғарыда келтірілген түркі халқының болмысы мен құндылықтары туралы өте маңызды информацияның көзі болып табылатын «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды осы тұрғыдан зерттеу маңыздырақ. Зерттеуіміздегі тарихи паремиялар термині «Қорқыт ата» кітабында тіркелген паремияларды білдіреді. Сонымен қатар басқа да тарихи ескерткіштерде қолданылған паремияларды да тарихи паремиялар деп атаймыз. Ал қазіргі қолданыс XX–XXI ғғ. тілдік кезеңді қамтиды. Бұл қолжазбадағы мақал-мәтелдер XXI ғасырда біраз өзгерістермен халқымыз арасында әлі де өмір сүріп келеді. ғасыр. Бұл зерттеу жұмысымызда алдымен «Қорқыт ата кітабында» кездесетін мақал-мәтелдер мен олардың қазіргі кезде қолданылып жүрген нұсқаларын анықтауға тырысамыз. Екіншіден, осы мақал-мәтелдердің мағынасына тоқталмақпыз. Үшіншіден прагматикалық ерекшеліктерін анықтаймыз. Соның нәтижесінде оғыз тобына тиесілі тілде жазылған «Қорқыт ата» кітабында паремиялардың қыпшақ тобындағы қазақ тілімен байланысын және формалды және коннотативтік өзгерістер мен түрлендірулері бағаланады.

Қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мақал-мәтелдер тарихтың белгілі бір кезеңінде пайда болған, тарих сахнасында өзіне берілген рөлді атқарған. Тілдің ерекше конструкциялары болып табылатын мақал-мәтелдер алғашында табиғи жағдайда пайда болып, одан кейін тілді айшықты ету үшін қолданылады. Халықтың индивид – ұлт ретінде дүниетанымдық ерекшеліктері паремияларда мүмкіндігінше толық сақталған. Қазақтың ұлттық бренді ретінде танылатын мақал-мәтелдердің алғашқы дереккөзі көнетүркі тілінің Орхон жазбаларынан кездестіреміз. Ортағасырлық кезеңдердегі жазбалардың ішінде ең көп паремиялар Махмұт Қашғаридің «Дивани лұғат ит-түрік» еңбегінде кездеседі. М. Қашқари түркі тілінің құнарлылығы араб тілінен кем түспейтінін дәлелдеу үшін ел ішінде кең

қолданылатын ортағасырлық сөздік қорды жинақтай отырып, фольклорлық өлеңдер мен паремиялар арқылы қорытып отырған. Құран жазылған ерекше араб тілінен кем түспейтін «қос қанатты сәйгүліктей» түрік тілі де нәрлі екенін айта келе, паремияларды «sav» деп атайды. Түрік тілінің ең көне сөздігі болып табылатын бұл еңбекте 300-ге жуық паремиялар қамтылған. Ж. Баласағұн әйгілі «Құдатғу білігінде» де паремиялар көптеп кездеседі. Паремиялар тілді мазмұнды етіп айшық беретіндіктен жазба ескерткіштерде молынан қамтуға тырысқан. Сондықтан ортағасырлық жазбалардың қайсысын алсақ та, паремияларды кездестіреміз. Бұл паремиялар Ә. Құрышжановтың «Сөз атасы» еңбегінде жинақталған [1, 200-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының материалы ретінде алынған XVI ғасырда хатқа түскен «Қорқыт ата» кітабындағы паремияларды тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеу, олардың қазіргі қаза тіліндегі мақалдармен байланысын семантикалық, прагматикалық талдау әдістерін жүргізу арқылы зерттелді.

Зерттеу материалы

«Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы «түпнұсқадан оқылып, қыпшақ тілінің ерекшеліктерін толық сақтап» қазақ тілінде аударылды [2, 688-б.]. Мәтіні мен транскрипциясын берген профессор М. Жолдасбеков, Г. Шадиева тарапынан жарық көрген еңбек осы жұмыста негізгі материалы болып табылады. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жариялаған «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымының 65, 67, 68, 69 томдарында қазақ мақалдарының жарық көрмей ел аузында жүргендері, Н.Н. Пантусов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский, Ә. Диваев, т.б. алғашқы жинақтарда жарық көргендері бар – барлық мақал-мәтелдер осы томдарға жинақталды. Сонымен қатар қазақтың сөз мәйегін жинаған «М.С. Бабажанов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, А. Баржақсыұлының, Т. Ізтілеуұлының, Ө. Тұрманжанов, Б. Адамбаев, т.б.» ел зиялыларының әр жылдары жарық көрген жинақтары да қамтылған [3, 8-б.]. Біз зерттеуімізде осы академиялық басылымға арқа сүйейміз. Осы томдардың арасындағы бб-томда Қазақ төңкерісіне дейін түрлі басылымдарда жарық көрген және Ә. Құрышжановтың құрастырған «Сөз атасы» жинағында қамтылған мақал-мәтелдер енгендіктен, оны басқа томдардағы мақалдарға қасымша ретінде қарастыдық [4, 110-б.].

Талдау мен нәтижелер

«Қорқыт ата кітабы» – түбі бір түркі халықтарының ортақ әдеби жәдігерлерінің бірі, адамзаттың мәдени мұрасы ретінде әлемдік деңгейде зерттелген туынды. Негізінен батырлық жырлардың жинағы болып табылатын бұл жазба мұраның Дрезденде және Ватиканда сақталған негізгі екі нұсқасы, сонымен қатар, үшінші – Дрезден нұсқасының көшірмесі болып табылатын Берлин нұсқасы бар. «Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы оғыз батырларының қаһармандықтарын дәріптейтін он екі жырдан тұрады. Жырлар – «VI–VIII ғасырларда Жетісу өңірі, Сыр бойындағы жыраулар тудырған эпикалық аңыздардың біраз өзгерістерге ұшырап» қағаз бетіне түскен үлгілері болып табылады [4, 35-б.]. Бұл жырларда оғыз ерендерімен қатар, оғыздардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, діни сенімдері және т.б. туралы мол мағлұматтар беріледі. «Қорқыт Ата кітабындағы» VIII ғасырларда туып, ғасырдан-ғасырға ауызша жырланып, заманына сай өзгеріп, толықтырылып, түрік жұртымен бірге көшіп, Анадолы жерінде хатқа түскен «Қорқыт Ата кітабының» Дрезден нұсқасы толық болып саналады.

«Қорқыт Ата кітабы» стилі жағынан түрік тілінде жазылған шығармалардың ең көрнекті үлгілерінің бірі. Ғасырлар бойы халықтың сүзгісінен өткен түрік тілінің ең көрнекті өрнектерін пайдаланған. Айталық, «Бұқаш жырында» Дерсехан бектің құдайдан тілеп алған

ұлының атын «өмір жасы ұзақ болсын» деп батасын беріп, «тажал бұқасын жеңді, баланың аты Бұқаш болсын» деп атын Қорқыт ата қояды. Тақырыптары жағынан да, тілі жағынан да ерекше қызық шығарма болып табылатын «Қорқыт ата кітабында» стильді байытатын паремиялар кездеседі, сонымен қатар қазақ фольклорының барлық үлгілері анық көрінеді. Зерттеуіміздің негізгі объектісі – паремиялар негізінен Қорқыт ата аузынан шығады. Жалпы «Қорқыт атадан қалды» дейтін шешендік нақыл, ойшыл, өсиет сөздердің бір парасы зерттеулерде кездеседі. Айталық: «Ат тұяқты келеді, ақын тілді келеді», «Бетеге биікке теңесе алмас», «Қар қанша қалың жауғанмен, көктемнен қалмас», «Бақ қанша гүлденгенмен, күзден қалмас», «Ат шалдықпай, жол түгесілмес», «Қанжар тимей жау қайтпас», «Анасыз қыз ақылға жарымас, әкесіз ұл сыйға жарымас», «Қорқаққа қылыш жұмсаудың қажеті жоқ», «Адам кірмес қара үйдің құлағаны мақұл. Жылқы жемес арам шөп, өспегені мақұл. Адам ішпес ащы су, ақпағаны мақұл» [4, 110–127-бб.]. Біздің зерттеуімізде бірнеше тарихи паремиялардың синонимдерін қарастырсақ:

1. *Allah Allah dēmeyince işler oñ taz 'Алла, Алла деп айтпаса, іс оңбас'* (D.3а-12). Паремияға тірек болған – Алла – ислам дінінің негізгі объектісі; қазақ тіліндегі синонимдері: *Момынның ісін Құдай оңдайды; Тазша бала іс қылса, Құдай оңдайды; Іспен салдым бір істі, Алла оңғарсын бұл істі.* «Қорқыт ата» кітабында кездесетін паремия, бір қарағанда, түркілердің исламды қабылдағаннан кейінгі кезеңдерде дінің ықпалынан туындаған болып көрінгенімен, қазақ тіліндегі синонимдері тарихы біздің кезеңімізге дейінгі тарихқа кететін көшпелі арғытүркілердің «Жаратушы» идеясымен байланыты екенін аңғартады. «Жаратушы» идеясы *Құдай деген құр қалмайды; Ісің ақ болса, Құдайың жақ болар; Аққа Құдай жақ* т.б. мақалдарда жалғасын тапқан. Аталған паремияның қосымша идеясы – Алладан тілеу. Бұл *Адамнан тілеген қариды, Құдайдан тілеген жариды; Құдайына сенген құстай ұшады; Адамнан сұрағанның екі көзі шығады, Алладан сұрағанның екі бүйірі шығады; Құдайдан сұрағанның бүйірі шығар, Адамнан сұрағанның сағы сынар; Адамнан тілеген ариды, Құдайдан тілеген жариды; Құдай тілегенге береді; Адамның дегені болмайды, Алланың дегені болады* мақалдарын одан әрі жалғастыра беруге болады. Қазақ тілінде келтірілген мақалдардың бәрінде «Жаратушы» идеясы тірек болады. Мақалдарда, сонымен қатар Алла, Жаратушы, Құдай, Тәңірі синонимдері аралас қолданылады. Компьютерлік бағдарламамен тірек сөздер бойынша қарағанда, Алла лексемасы ең жоғарғы көрсеткішті көрсетпеді. Оның мәні – қазақ болғанға дейінгі түркі немесе арғы түркілік қоғамда ислам негізделген моральдық-этикалық қағидалардың ұстануы жоғары дәрежеде болғандықтан, тілдік санаға әбден сіңісіп, біте қайнасып кетуінен. Сондықтан ислам негізделген моральдық нормалар «Құдай», «Тәңірі» лексемаларымен де жақсы үйлесім тауып, паремияларды белсенді қолданылады. Айталық, «пайғамбар», «Мұхаммед», «үмбет», «құл» діни лексиканың қатысуымен: *Құдайдың — құлы, Мұхаммедтің — үмбеті; Құдай құлым десе, Пайғамбардың үмбетімін демеске шара бар ма?!; Хан да Құдайдың құлы; «нәсіп», «несібе»* кірме діни лексика: *Таңғы нәсіп Тәңірден; Емшекті ана береді, Несібені Алла береді; Алланың есімдеріне қатысты «жалғыз», «мұңсыз»* активтелген төл лексика: *Жалғыздық Құдайға жарасар; Дүниеде тек Құдай мұңсыз; «шайтан», «албасты»* ислам дініндегі образдар: *Құдайдан безгенді шайтан сүйеді; Құдайдың бергенін шайтан қызғанады Құдайға да сенеді, Албастыға да ереді.* Аталған лексемалар жоғарыда аталған синонимдік қатардағы Алла, Жаратушы, Құдай, Тәңірі лексемаларымен ауыстырылып та қолданыла береді. Ал ислам дінінің қазақ даласына енуімен, «әрбір істі Алланың атымен бастау» шарты қазақ мақал-мәтелдерінің мазмұнын тереңдете түсті. Аталған паремия ортағасырлардан бастап жазба ескерткіштерде де молынан кездеседі. Сопылар әдебиетінің көрнекті өкілі Сүлеймен Челебидің «Весилету'н-Нежат» (Мевлид) еңбегінің басында былайша айтылады: *Allah adın her kim ol evvel ana / Her işi âsân eder Allah ana* [5, 92-б.]. Бұл мақалдың сопылық ілімде жиі қолданылатын; «Құдай» деген құр қалмас; Құдай деген қор болмас деген мақалдармен жалғасын табады. Басқа түркі тілдерінде де кеңінен қолданылады,

Н. Албайрақтың «Түркиядағы мақал-мәтелдер» атты еңбегінде аталған паремия өзгеріссіз кездеседі [6, 140- -223-б.]. *Allah adın her kim ol evvel ana / Her işi âsân eder Allah* ‘Атың кім болса да, бірінші ана / Алла бәрін жеңілдетеді’ мақалдарды тарихи паремияның синонимі ретінде қарастыруға болады [5, 92-б.]. Гөлпынарлы бұл мақалдың «Алланы рухы мен жүрегімен қалауы» маңызды екенін атап көрсетеді [7, 20-21-бб.]. «Жаратушы» идеясы «Аруақ» идеясымен біртұтас қарастырасақ, эпостық шығармаларда батырлардың үлкен істі бастарда не жауға жабарда «Жаратушы мен ата-баба аруақтарына сиынуын» да осы аяда қарастыруға болады.

2. *Қоңси һаққи (2) Тағри һаққи ‘Қоңсы ақысы – Тәңір ақысы’* (D.6b-2). Бұл мақал бүгінгі қазақ тілінде, басқа түркі тілдерінде де осы қалпында кездеседі. Сонымен қатар, «Қоңсы» лекемасының синонимі «көрші» сөзімен де еркін алмастыра береді: *‘Көрші ақысы – Тәңір ақысы’*. Қоғамдағы маңызды орынға ие көршілік және көрші құқығы паремияның жасалуына негіз болған. Прагматикасы: маңайыңмен жақсы қарым-қатынаста болу; жан-жағында тіршілік етіп жатқан жандармен әрдайым тату. Аталған мақалдың шығу тарихы тым әріден, қазақ даласына ислам тарамаған кездерден бастау алады. Еуропа құрлығында өте ауқымды территорияны мекен еткен көшпелі халықтар бір-бірімен жақсы қарым-қатынаста болып, қиын қыстау кезеңдерде қол ұшын беріп көмектесуі, табиғат апаттарына бірлесіп қарсы тұруы болуы – көшпелі салтын ұстанған халықтың ең басты құндылықтарының бірі болған. Халқымыз көршіні көршіні «Құдайы көрші» деп атаған, «Көршіні ешкім таңдамайды, Құдай қосады» деп, қоңсыны Жаратушының Өзі белгілейтіндігіне сенген, бұл сенім жоғарыдағы мақалды толықтыратын *Туыс атадан, көрші Алладан* мақалына да тірек болған. Сонымен қатар, ел аузында *Алыстағы туысыңнан қасыңдағы көршің артық* деген нақыл сақталған. Расымен де, басқа іс түскенде жырақтағы ағайыннан гөрі жәрдем беруге жүгіретін де, қайғымен, қуанышпен алдымен бөлісетін де жанашыр көрші. Сондықтан да оның орны ерекше. Тәңірді Өзі таңдап қоңсы қылған соң ол жақсы болсын, жаман болсын, тату-тәтті тұрып, көршілік ақысын лайықты түрде өтеу керек деген наным қалыптасқан. Ислам дінімен көршімен қарым-қатынас жаңа мазмұнға ие болды. Исламда көршімен жақсы мәміледе болуды шынайы мұсылмандық қасиет деп атап, көрші ақысына үлкен маңыз беріледі. Бұл жайында Құран Кәрімнің «ән-Ниса» сүресінің 36-аятында: *وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسُبُّوا بِهِ تَسْبُوهُ إِنَّهُ كَانَ خَلِيفَةً فِي أَعْيُنِنَا* ‘Аллаға құлшылық қылыңдар. Оған ешқандай да серік қоспаңдар. Ата-аналарың мен жақындарыңа, жетімдер мен міскіндерге, туысқан көршілерге, туыс емес көршілерге жақсылық жасаңдар’, – делінген [8, 4-б.]. Осымен сарындас; *Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас; Жақсы болсаң көршіңмен, кем қалмайсың еңшіңнен* мақалдары осы тақырыпты дамыта түседі. Аталған мақалдың синонимдері басқа да түркі тілдерінде кездеседі. Айталық, түрік тілінде: *Қоңси һаққи Тағри һаққи; Ақ кurt комшу кuzuуу yemez; Ateş bacayı sarınca gayret komşulara düşer; Komşu komşunun külüne muhtaçtır; Komşuluk değil doyunca, ölünce* [9, 314-316-бб.]; *Kem dileme komşuna, кем iş gelir başına* [10, 357-б.], байқағанымыздай, көршілік қарым-қатынасқа берілген баға мақал-мәтелдерімізде әдемі үндестік тапқан.

Аталған жазба ескерткіште прагматикасы мен негізгі идеясы сақталып, құрамы толық сақталмаған паремиялар көп. Даму жолы күрделі паремиялардың біреуі түркі елінің географиялық жағдайынан хабар береді:

3. *Қаршу yatan қарлы қара тағлар қары-yupdur, оти битmez ‘Қарсы жатқан қарлы Қаратау қартайып тұр, шөбі шықпас’* (D.31b-2). Бұл паремия XI ғ. «Дивани луғат ит-турк» жазба ескерткішінде кездеседі: *Çaxşaq üzä ot bolmas; çaqraq ärdä uvut bolmas* ‘Тасты жерде от болмас, таз ерде ұят болмас’ [11, 236-б.]. Осы паремияға негізгі тірек – тасты жерде оттың, яғни шөптің болмауы; бұл компонент «Қорқыт ата» кітабында да мағыналас сөздермен орны ауыстыра отырып сақталған, қазақ тіліндегі синонимі *Шағыр таста от болмас, Қырма жазда бет болмас* «Диванмен» үндесіп келеді [12, 335-б.]. Аталған паремия ескерткіште

айшықты көрінбей, Қорқыт ата аузымен айтылмай, Қарасуқ (13) Ғобан образының аузымен айтылып:

«Қарсы жатқан қарлы Қаратау қартайып тұр, шөбі шықпас.

Қанды қанды өзендер кәрі деп суы (да) ақпас.

Тұлпар аттар қартайып тұр, құлындамас.

Қызыл-қызыл түйе лер қартайып тұр, бота ламас.

Ей кәпір, Қазанның анасы қар тайып тұр, ұл тумас» болып айтылады.

Байқағанымыздай, бұл жолдар жыраулар поэзиясымен астасып жатыр. Сонымен қатар «тасқа шөптің шықпайтын логикалық-ақиқат негіз болған жолдар бұғанға дейінгі жазба ескерткіштермен сабақтастық құрай отырып, қазақ тіліндегі мақалдың қолданыс аясын кеңейтуге атсалысуда.

4. *Eski panbuk böz olmaz, қarı düşmen döst olmaz* 'Ескі мақта бөз болмас, ежелгі дұшпан дос болмас' (D.3b-9). Паремияның прагматикасы: нәрсенің жаратылысын өзгертудің мүмкін еместігі. Бұл қазақ тілінде азды-көпті өзгерістермен сақталған: *Ескі мамық бөз болмас, кәрі дұшпан дос болмас*, яғни ескі мақтаны өңдеп, кигізбейтіні белгілі болғандай, ата жауың да ешқашан дос болмайтыны анық. Қазақ тарихында жаугершілік кезеңдердің көп болғаны тарихтан белгілі, сол кезеңдерде аталған паремияның екінші сыңары маңыздылыққа ие болғандықтан, жеке мақалға тірек болып, балдыңғы сыңарсыз өз бетімен дамыған: *Ежелгі дұшпан ел болмас, етекпен кескен жең болмас; Ежелгі жау ел болмас, Етек кессең, жең болмас* *Ежелгі қас сүйгенмен дос болмас, Ежелгі дос ұрса да, қас болмас*. Құрамы тарыла отырып, яғни алыңғы сыңары жұтылып, ескерткіштегі екінші сыңары грамматикалық-семантикалық жағынан дами отырып, өз алдына жаңа мақалдардың жасалуына тірек болған. Басқа да көптеген мақал-мәтелдердегідей, сөздің екінші бөлігінде айтылған ой бүгінгі өмірдегі ситацияларға айшықты қолдануға таптырмас құрал болып табылады. *Ежелгі жау ел болмас* мақалы түркі тілдерінде жиі қолданылады. Айталық, түрік тілінде *Eski panbuk bez olmaz, қarı düşman dost olmaz* 'Ескі мақтаны жау болмас, қатын-дұшпан дос болмас'; *Eski panbuk bez olmaz, dul avrat kız olmaz* сияқты мағыналы мақал-мәтелдер де кеңінен қолданылады [7, 429-б.]. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан «ата жау» танымы осы мақалға негізгі логикалық ұйытқы болып тұр. Көріп отырғанымыздай, тарихи паремиялар уақыт қте жаңа қолданыстарға бейімделіп, дамып отырады.

Қорытынды

«Қорқыт ата» кітабындағы паремиялар түрік тайпаларының тұрмыс-тіршілігіне, құндылық пайымдарына қатысты маңызды ақпараттар бере отырып, қазіргі заман талабына сай бейімделіп дамыған. XVI ғ. жазылған бұл шығарма түрік ұлтының ұрпақтар арасында жоғары әдеби құндылықтардың атадан балаға мирас болуын қамтамасыз ететін маңызды туындыларының бірі болып табылады. Отансүйгіштік, отбасының маңыздылығы, қолданылатын құрал-жабдықтардың құндылығы сияқты маңызды мәселелерге тоқталған шығармада осы элементтердің маңыздылығына назар аударатын паремиялар ерекше мәнге ие болады. Түркі халықтарының рухани құндылығы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, бүгінге дейін сақталып, қазіргі заман тұрғысынан жанданды. Арада өткен беж жүз жылдан астам уақыт тарихи паремияларға өз бедерін салғаны сөзсіз, олар бүгінге дейін түрлі өзгерістерге ұшырады: фонологиялық сапалы қасиеттері ауысты, морфологиялық құрамы тарылып не кеңейді, лексика-семантикалық жаңа мағына үстеді, негізгі прагматикасын сақтай отырып, заман талабына сай қосымша прагматикалық бағдарлары да дамыды. Дегенмен, олардың өзегінде жатқан негізгі идея, прагматикасы өзгермей сол қалпында жетіп отыр. Әрине, кейбір мақалдар «Қорқыт ата» кітабы жазылмай тұрып, сол қоғамның сұранысына сай туып, қолданылған. Оған дәлел IX ғ. жазылған «Дивани луғат ит-турк», «Құдатғу билик» ескерткішінде де паремия деп қолданылғаны. Сондықтан тарихи паремиялардың тууы тарихтың арғы терең қойнауларына кетеді. Сондықтан ол паремияларды бізге жетуі үшін

«Қорқыт ата» кітабы маңызды қызмет атқарды. Түркілік құндылықтар мыңдаған жылдар өтсе де қоғамда актуалдылығын жоғалтпағанын, көкейтестілігін көрсетеді.

Адамның болмысы, яғни адамның жақсы-жаман әдеттері мен жағымды-жағымсыз қасиеттері, өнегелі өмірі мен күнделікті тіршілігі, көрген рахаты мен тартқан азабы, жеке басының кемшілігі мен артықшылығы, моральдық, этикалық, әдептілік, имандылық сияқты адам бойындағы сан алуан қасиеттер болып саналады. Сонымен қатар «бай, кедей, аш, тоқ, еңбекқор, жалқау, еріншек, жақсы – жаман», т.б. дерексіз бинарлық жұптар да деректілік мәнге ие болады. Нәтижесінде дүниенің паремиологиялық бейнесінде адамға мінездеме берудің тілдік моделі қалыптасады. Оларды адамның мінез-құлығын, адамгершілік қасиетін, кісілік келбетін танудың жолдарын көрсететін логика-сигнификативтік амал-тәсілдер деуге болады. «Адам» тірек сөзімен жасалған мақал-мәтелдер дүниенің тілдік бейнесінде адамның «Адамгершілік қасиетін», «кісілік келбетін» суреттеуде материалдық әлемдегі заттар мен құбылыстардың қатырым-қатынасын адамның іс-әрекетімен байланыстыра суреттеу жиі кездеседі. Сондықтан *адам* компонентті мақал-мәтелдерді «тіл және ұлт мәдениеті» контексіндегі «Адам:Адам» және «Адам:Қоғам» аралық коммуникативтік байланыстың тілдік тетіктері деп санауға болады.

Бұл зерттеуде «Қорқыт ата» кітабында кездесетін 4 паремия мен қазақ тіліндегі отыздан астам мақал олардың синонимдері ретінде қарастырылды. Сонымен қатар басқа тарихи жазба ескерткіштерде, түркі тілдерінде кездесетіндерін аздап берілді. Тарихи паремияларды осы бағытта терендете зерттеп, бүкіл түркі халықалықтарының ортақ паремиялогиялық қорын қалыптастыру алдағы зерттеулерге нысан болады деп үміттенеміз. Бұл жалпы түркілік рухани құндылықтардың жағыртуға септігін тигізері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құрышжанов Ә. Сөз атасы: мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер (V–XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары бойынша құрастырылған жинақ). – Алматы: Жазушы, 1987. – 208 б.
2. Жолдасбеков М., Шадиева Г. Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңашаланған мәтіні, сөздігі). – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2019. – 688 б.
3. Бабалар сөзі: 100 томдық. Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – Т. 65. – 414 б.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 325 б.
5. Ateş A. Vesiletü'n-Necât Mevlîd. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954. – 92 s.
6. Albayrak N. Türkiye Türkçesinde Atasözleri. – İstanbul: Kapı, 2009. – 1140 s.
7. Gölpınarlı A. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. – İstanbul: İnkılâp, 2004. – 384 s.
8. Әбу әл-Фәда Исмағил ибн Омар ибн Кәсир. Тәфсир әл-Құран әл-азим / Баспаға әзірлеген Махмуд Хасан. – Дәр әл-фикр, 1994. – Т. 4. – 710 б.
9. Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. – İstanbul: Excellence Publishing, 2013. – 378 s.
10. Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü I–II. – İstanbul: İnkılâp, 1993. – 219 s.
11. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): в 3 т. / пер. с араб. А.Р. Рустамова; под ред. И.В. Кормушина; предисл. и введ. И.В. Кормушина; примеч. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустамова. – Т.1. – Москва: Восточная литература, 2010. – 461 с.
12. Бабалар сөзі: 100 томдық: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011. – Т. 67. – 464 б.

REFERENCES

1. Kuryshzhanov A. Soz atasy: maqal-matelder men qanatty sozder (V–XVII gasyrlardagy jazba eskertkishterdin materiyaldary boynsha qurastyrylgan jinaq). [father of words: proverbs and sayings and winged words (collection based on the materials of written monuments of the V–XVII centuries)]. – Almaty: Jazushy, 1987. – 208 b. [in Kazakh]

2. Zholdasbekov M., Shadieva G. Korkyt Ata kitaby (Dresden nusqasynyn transkriptciyasy,qazaqsha janashalangan matini, sozdigi). [Korkyt Ata book (transcript of the Dresden version, updated text in Kazakh, dictionary)]. – Nur-Sultan: Kultegin, 2019. – 688 b. [in Kazakh]
3. Babalar sozi: 100 tomдық: qazaq maqal-matelderi. [The Word of ancestors: in 100 volumes. Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – T. 65. – 414 b. [in Kazakh]
4. Zholdasbekov M. Asyl arnalar: zertteuler, maqalalar. [Asyl arnalar: research, articles]. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 325 b. [in Kazakh]
5. Atesh A. Vesiletü'n-Necât Mevlîd. [This is the occasion of Ibn Najat Mawlid]. – Ankara: Turkish Historical Society, 1954. – S. 92. [in Turkish]
6. Albayrak N. Türkiye Türkçesinde Atasözleri. [Proverbs in Turkish in Turkey]. – Istanbul: Kapı, 2009. – 1140 s. [in Turkish]
7. Gölpınarlı A. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. [Idioms and Proverbs That Have Passed from Sufism to Our Language]. – Istanbul: İnkılâp, 2004. – 384 s. [in Turkish]
8. Abu Al-Fada Ismail Ibn Umar ibn Kasir. Tafsir al-Qur'an al-Azim / Baspaga azirlegen Mahmud Hasan [Tafsir al-Qur'an al-Azim. Developed by Mahmoud Hassan for publishing]. – Dar Al-fiqr, 1994. – T. 4. – 710 b. [in Arabic]
9. Yurtbashi M. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. [Dictionary of Classified Proverbs]. – Istanbul: Excellence Publishing, 2013. – 378 s. [in Turkish]
10. Aksoy O.A. Atasözleri Sözlüğü I-II. [Dictionary of Proverbs I-II]. – İstanbul: İnkılâp, 1993. – 219 s. [in Turkish]
11. Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk (Svod tyurkskih slov): в 3 т. / per. s arab. A.R. Rustamova; pod.red. I.V. Kormushina; predisl. I vved. I.V. Kormushina; primech. I.V. Kormushina, E.A. Potseluyevskogo, A.R. Rustamova. [Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk A set of Turkic words) : in 3 volumes / Mahmud Al-Kashgari; translated from the Arabic by A.R. Rustamova; edited by I.V. Kormushina; preface. and introduction by I.V. Kormushina; note by I.V. Kormushina, E.A. Potseluyevskogo, A.R. Rustamova]. – T.1. – Moskva: Vostochnaya literatura, 2010. – 461 b. [in Russian]
12. Babalar sozi: 100 tomдық: qazaq maqal-matelderi. [The Word of ancestors: in 100 volumes. Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – T. 67. – 464 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 376.3; МҒТАР 14.29.29

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.10>

З.А. МОВКЕБАЕВА¹, У.Ж. КУДАЙБЕРГЕНОВА²✉

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zmovkebaewa@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ulbosik_27-09@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛДІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СПЕЦИФИКАЛЫҚ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУ БҰЗЫЛЫСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілінде оқитын бастауыш сынып оқушыларының спецификалық жазбаша сөйлеу бұзылыстарын жою мәселелері қарастырылған. Осы мәселенің Қазақстанда және шетелде зерттелуінің қазіргі жай-күйін талдау негізінде авторлар қазақ тілді балалардағы дисграфиялық қателердің таралуы мен сипаты туралы ғылыми мәліметтердің жеткіліксіздігін, оның жазу ерекшеліктеріне байланысты қазақ тіліндегі балалардың спецификалық жазбаша қателердің көріністері зерттелмегендігін атап көрсетеді. Жалпы білім беретін мектептердің екінші–бесінші сынып оқушыларының жазбаша қателеріне жүргізілген талдау қазақ тілді балалардың 14,4%-ында спецификалық жазбаша қателіктерін анықтауға мүмкіндік берді, олардың ішінде ең жиі кездесетіндері: артық әріптер мен буындарды түсіру, ауыстыру және қосу. Нәтижесінде авторлар қазақ тілінің жазбаша тілінің сингармоникалық сипатын және қазақ әліпбиінің әріптерін жазу ерекшеліктерін есепке алуға негізделген арнайы педагогикалық қызметтің жаңа бағыттарын теориялық негіздеу және әзірлеу қажеттілігі туралы қорытынды жасайды. Қазақ тілінің жазбаша сөйлеуінің сингармониялық сипаты орыс тілінің фонематикалық сипатынан түбегейлі ерекшеленетіні нақты дәлелденді және осы негізде орыс тілді балалармен логопедиялық жұмыста қолданылатын дисграфиялық қателерді жоюдың арнайы тәсілдер мен әдістерін беру мүмкін еместігі расталады.

Кілт сөздер: жазбаша қателер, дисграфия, спецификалық қателер, бастауыш сынып оқушылары, сингармонизм, сингема, сингармоникалық есту, сингармоникалық фонетика.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мовкебаева З.А., Кудайбергенова У.Ж. Қазақ тілді бастауыш сынып оқушыларының спецификалық жазбаша сөйлеу бұзылыстары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 116–126. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.10>

*Cite us correctly:

Movkebayeva Z., Kudaibergenova U. Qazaq tildi bastauysh synyp oqushylarynyn specifikalıy jazbasha soileu buzylystary [Specific Violations of Written Speech in Kazakh-Speaking Primary School Children] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 116–126. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.10>

Z. Movkebayeva¹, U. Kudaibergenova²¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor**Abai Kazakh National Pedagogical University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zmovkebaewa@mail.ru*²*PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ulbosik_27-09@mail.ru*

Specific Violations of Written Speech in Kazakh-Speaking Primary School Children

Abstract. The article deals with the problems of overcoming specific violations of written speech in younger schoolchildren studying in the Kazakh language. Based on the analysis of the current state of knowledge of this problem in Kazakhstan and abroad, the authors note the lack of scientific information on the prevalence and nature of dysgraphic errors in Kazakh-speaking children, the lack of knowledge of the specifics of the manifestation of written errors in children in the Kazakh language, associated with the peculiarities of its writing. The analysis of written errors in students of the second–fifth grades of general educational schools allowed us to identify specific written errors in 14.4% of Kazakh-speaking children, the most common of which were: omissions, permutations and insertions of your letters and syllables. As a result, the authors conclude that it is necessary to theoretically substantiate and develop new directions of special pedagogical activity based on taking into account the harmonic nature of the written speech of the Kazakh language and the peculiarities of writing the letters of the Kazakh alphabet. It is convincingly proved that the synharmonic character of the written speech of the Kazakh language is fundamentally different from the phonemic character of the Russian language and on this basis it is argued that it is impossible to transfer special techniques and methods to eliminate dysgraphic errors, used in speech therapy work with Russian-speaking children.

Keywords: written errors, dysgraphia, specific errors, junior high school student, synharmonism, cinema, synharmonic hearing, synharmonic phonetics.

З.А. Мовкебаева¹, У.Ж. Кудайбергенова²¹*доктор педагогических наук, профессор**Казахский Национальный педагогический университет имени Абая**(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zmovkebaewa@mail.ru*²*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая**(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ulbosik_27-09@mail.ru*

Специфические нарушения письменной речи у казахоязычных младших школьников

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы преодоления специфических нарушений письменной речи у младших школьников, обучающихся на казахском языке. На основе анализа современного состояния изученности данной проблемы в Казахстане и за рубежом, авторами отмечается недостаточность научных сведений о распространенности и характере дисграфических ошибок у казахоязычных детей, не изученность специфики проявления письменных ошибок у детей на казахском языке, связанной с особенностями его написания. Проведенный анализ письменных ошибок у учащихся вторых–пятых классов общеобразовательных школ позволил выделить у 14,4% у казахоязычных детей специфические письменные ошибки, наиболее распространенными из которых явились: пропуски, перестановки и вставки лишних букв и слогов. В результате авторами делается вывод о необходимости теоретического обоснования и разработки новых направлений специальной педагогической деятельности, основанной на учете сингармонического характера письменной речи казахского языка и особенностей написания букв казахского

алфавита. Убедительно доказывається, что сингармонический характер письменной речи казахского языка коренным образом отличается от фонематического характера русского языка и на этом основании утверждается невозможность переноса специальных приемов и методов устранения дисграфических ошибок, применяемых в логопедической работе с русскоязычными детьми.

Ключевые слова: письменные ошибки, дисграфия, специфические ошибки, младшие школьники, сингармонизм, сингема, сингармонический слух, сингармоническая фонетика.

Кіріспе

Сандық дәуірдегі балалардың ұрпағы үшін жазбаша сөйлеу мәселесі күрделі, өзекті және оны шешуді талап етеді. Соңғы жылдары балалардың оқуға және жазуды меңгеруге деген ынтасының нашарлығы көңіл көншімейтін көрініс болды. Балалардың кітап оқуға және жазу арқылы өз ойын жеткізуге деген қызығушылығының төмендеуіне Т9 редакторының көмегімен мәтінді жылдам басып шығаруға және қателерді түзетуге үлкен мүмкіндіктер беретін цифрлық технологиялардың, интернеттің және т.б. кеңінен қолдануына қол жеткізіледі. Сонымен қатар, қолмен жазылған жазу айтарлықтай күш-жігерді және қол моторикасының жеткілікті дамуын, кеңістіктегі бағдарлауды, көрнекі қабылдауды және әріптер бейнесін тануды және т.б. қажет етеді. Сондықтан қазіргі балалардың жазу дағдысын меңгеру педагогикадағы маңызды мәселе болып табылады және логопедиялық жұмыста барған сайын өзекті және басымдыққа ие болуда. Педагогикалық теория мен практика көрсеткендей, жазудың бұзылуы әртүрлі механизмдерге негізделген, олардың арасында ауызша сөйлеудің бұзылуы маңызды орын алады. Себебі, жыл сайын сөйлеудің ауыр бұзылыстары бар балалардың саны артып келе жатқандығына байланысты, бұл сәйкесінше жазбаша сөйлеуді меңгеруде әртүрлі қиындықтарға әкеледі.

Қазіргі уақытта ана тілінде бағдарламаны меңгеруде қиындықтарға тап болатын сөйлеу тілі бұзылған балалар санының едәуір өсуі байқалады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, жазу бұзылыстары бар балалардың саны артқан. Орыс авторларының мәліметтері бойынша, бастауыш сынып оқушыларының шамамен 10–25%-ында спецификалық жазбаша (дисграфия) қателер анықталған [1]. И.В. Слуеваның деректері бойынша үшінші сынып оқушысының бір дербес шығармашылық жазбаша жұмысы орташа есеппен 8,9% қатені құрайды; бесінші сынып оқушысында 16,4% және жетінші сынып оқушысында 21% қате бар [2]. Шетелдік зерттеулерге сәйкес (Bakwin H., 1973; Benton A.L., 1962; Gaddes W.H., 1980; Shankweiler D., 1994), бастауыш мектептегі қиындықтардың шамамен 80%-ы жазуға байланысты. Алфавиттік жазу жүйелері бар басқа елдерде бұл бұзылыстың таралуы да жоғары: 5%-дан 15%-ға дейін [3]. Қазақстанда осы уақытқа дейін спецификалық жазбаша бұзылыстары бар балалар саны туралы әлі де ақпарат жеткіліксіз. М.С. Грушевская мен И.А. Денисованы күрделі сөйлеу тілі бұзылған балалардың жазбаша сөйлеу жағдайы мен жазбаша қателерінің сипатын зерттеген қазақстандық авторлар арасында бөліп көрсетуге болады. М.С. Грушевская 1-сыныпта – 11,5%; 2-сыныпта – 12%; 3-сыныпта – 15,4% балаларда спецификалық жазу бұзылыстары бар екенін атап өтеді [4]. Зерттеуші И.А. Денисова сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар балалардың жазу сапасы орта есеппен 65,7% құрайтынын, бұл жазу үрдісінің бұзылуы проблемасының бар екенін дәлелдейді [2].

Қазақ тілді балалардағы спецификалық жазбаша бұзылыстардың көрінуі туралы мәселелерді шешу және қазақ алфавитінің әріптерін жазу ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді педагогикалық іс-әрекетті дамыту үшін шетелдік теория мен практикадағы заманауи тәсілдерді зерделеу қажет. Сонымен, ресейлік ғылыми-теориялық дереккөздерінде жазу дағдыларын үйренудегі қиындықтар және спецификалық жазбаша бұзылыстардың сипатын сипаттау негізінен балалардағы ауызша сөйлеу бұзылыстарының, атап айтқанда, дыбыстық айтылудың бұзылуының нәтижесі ретінде қарастырылады (Н.А. Никашина,

И.Н. Садовникова, Л.Ф. Спирина, О.Б. Ольхин және т.б.). Г.В. Чиркина және З.А. Репина сынды ғалымдардың пікірінше, артикуляциялық аппараттың қозғалғыштығы мен құрылымы бұзылған балалардағы жазудың бұзылуы артикуляциялық компоненттің жетілмегендігіне байланысты фонемалық есту қабілетінің қайталама дамымауының нәтижесі болып табылады [5]. Р.Е. Левина, Р.И. Лалаева, Л.Ф. Спирина, А.В. Ястребова және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде спецификалық жазбаша бұзылыстардың пайда болуының негізгі себебі ретінде бастауыш сынып оқушыларының фонематикалық естуінің жеткіліксіз дамуын көрсетеді.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, жазу дағдыларын дұрыс қалыптастыру үшін жақсы қалыптасқан көрнекі қабылдау мен кеңістіктік бейнелердің болуы маңызды (И.Н. Садовникова, Р.И. Лалаева, Н.Н. Яковлева және т.б.). Жазу дағдысын меңгерудегі қиындықтарды және жазу кезіндегі қозғалыс қателердің алдын-алу үшін маңызды факторы қолдың ұсақ моторикасын жақсы дамыту болып табылады (И.В. Лисицына, О.Б. Иншакова, Т.Б. Фомичева, Н.А. Чевелева, Г.В. Чиркина және т.б.) [6].

Зерттеу мәселесі бойынша әдеби дереккөздерді талдау, ерекше қателерді дұрыс түсіндіру үшін логопед баланың жазуды меңгеру кезінде еңсеруі керек және әрқашан айқын бола бермейтін барлық мүмкін болатын қиындықтарды көрсетуі қажет екенін көрсетеді. «Бала жасаған қателіктер де, оларды түзету де диагностикалық құндылыққа ие. Олар жасырын жоспардан ашық жоспарға өткен күмәнді куәландырады. Жазу барысында түзетулер маңызды болып табылады, бұл жазбаша тапсырмаларды орындау барысында бақылау операцияларының қалыптасуы туралы да айтуға болады. Әрқашан дұрыс орындала бермейтін балалардың көптеген түзетулері жазу кезінде әріп таңдауының ауытқуын көрсетеді», - деп И.Н. Садовникова назар аударады [7].

Соңғы кездері қазақстандық логопедияда сөйлеу қабілетінің ауыр бұзылыстары бар балалардағы жазудың бұзылуы туралы зерттеулер пайда болды (М.С. Грушевская, И.А. Денисова), онда авторлар сөйлеу тілі дамуының артта қалуынан туындайтын ауыр сөйлеу бұзылыстары бар балалардағы қиындықтарды және одан туындайтын сөйлеу формалары мен функцияларының дамуындағы бұзылулар, ауызша-логикалық ойлаудың дамуы, оқу іс-әрекетінің ерекшеліктері және т. б. түріндегі бұзылыстарды атап көрсетеді.

Сонымен қатар, отандық логопедияда педагогика ғылымдарының докторы З.А. Мовкебаеваның жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балаларды сауаттылыққа үйрету және жазу мен оқудағы спецификалық қиындықтардың алдын-алуға дайындау бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді, нәтижесінде жазуды тиімді оқытуға қажетті кеңістіктік графикалық дағдыларды дамыту жүйесі әзірленді [8].

Алайда, қазақ тілінде оқитын балалардың жазудағы қателіктерін зерттеу мәселесі осы уақытқа дейін елеулі ғылыми зерттеулердің тақырыбы болып табылмағанын атап өткен жөн. Қазақ тілді балаларда спецификалық жазбаша қателіктерді анықтаудың жекелеген аспектілеріне және оларды жоюдың бағдарламалары мен тәсілдерін әзірлеуге арналған жеке жұмыстар бар. Қазақстандық арнайы педагогикада қазақ тілді материалдар негізінде жазу мен жазбаша сөйлеуді зерттеу мәселелерімен Қ.Қ. Өмірбекова, З.А. Мовкебаева, Г.Б. Ибатова және т.б. зерттеушілер айналысуда. Сонымен, Қ.Қ. Өмірбекованың еңбектерінде жалпы білім беретін мектеп жағдайында дисграфияға бейім балаларды ерте анықтаудың жекелеген мәселелері қамтылды [9]. Ғылыми дереккөздерде қазақ тілді балалардағы дисграфиялық қателердің таралуы мен сипаты туралы мәліметтердің толық дерлік жоқтығына назар аударады. Қазақ тіліндегі балалардағы спецификалық жазбаша бұзылыстарының көрінуі, оның жазылу ерекшеліктеріне байланысты мәселелері толық зерттелмеген. Әсіресе, мектеп оқушыларын қазақ тілінде оқыту үдерісінің белсенді түрде таралуы және қазақ тілінде оқытатын мектептердің көбеюі жағдайында қазақ тілді балалардың жазбаша сөйлеу жағдайы мен спецификалық жазбаша бұзылыстардың сипатына байыпты шұғыл зерттеулер жүргізу қажет болады. Қазақ логопедтері қазіргі ғылыми

фонетика әлі күнге дейін ғылыми және академиялық басылымдарда вербальды просодияны білмегендіктен, зерттелмеген мәселеге тап болды, нәтижесінде бұл деректердің орыс фонетикасы мен фонологиясы тұрғысынан интерпретациялануына әкелді. Қазақ тілінің латын қарпіне көшуіне байланысты бұл мәселелерді шешудің қажеттілігі ерекше өзекті болып табылады, өйткені көріп қабылдаудың, кеңістіктік бейнелеудің және қолдың ұсақ моторикасының ерекшеліктеріне байланысты қосымша элементтердің едәуір саны пайда болады, ауызша сөйлеу қабілеті бұзылған балалар үшін айтарлықтай қиындықтар туындауы мүмкін.

Әсіресе, қазақ авторларының зерттеулерінде орыс тілінің акцентті (сингармоникалық емес) жазуының принциптері мен құралдарының қазақ сингармониясына (акценттік емес) ауысуы орын алатынына ерекше назар аударған жөн. Алайда қазіргі отандық ғылым тұтастай алғанда қазақ оқушыларының дисграфиясының өзіндік ерекшеліктерін жеткілікті түрде аша алмайтынын айта кеткен жөн, өйткені, Ә. Жүнісбековтің пікірінше: «Қазіргі қазақ жазуын (алфавит және емле ережелері) қазақша деп атауға болмайды, ол «қазақша-орысша», дәлірек айтқанда, «орысша-қазақша». Оның негізінде «Әліппеден» бастап, қазақтардың ұрпақтан-ұрпаққа «гибридті» жазбаша-ауызша сөйлеу тәрбиесі жүзеге асады» [10]. Орыстың екпінге негізделген (сингармоникалық емес) жазуының принциптері мен тәсілдерін қазақ сингармониясына (акценттік емес) көшіру көптеген қиындықтар туғызады. Бұл қиындықтар екі факторға байланысты:

1. Тарихи фактор

Тарихқа көз жүгіртсек, қазақстандық арнайы педагогикада дисграфияның механизмдері, белгілері, жіктелуі, олардың алдын алу, анықтау және түзету әдістері туралы қазіргі заманғы ғылыми түсініктер ресейлік ғалымдардың зерттеулері мен әдістері негізінде қалыптасты. Бұл тарихи шындық, сондықтан қазақ дефектологтарының ғылыми жарияланымдарының көпшілігі орыс-кеңестік педагогиканың логопедиялық теорияларына негізделуі ғажап емес.

2. Ғылыми-әдістемелік фактор

Бірінші фактор екіншісінің бастауы болды. Ә.Ә. Жүнісбековтің [11] сингармоникалық фонетика деп аталатын ілімінің дамымай тұрып, ғылыми фонетика және академиялық басылымдарда әлі көрсетілмеген кезеңде қазақ логопедтері проблемаға тап болған болатын.

Бұл мәселенің теориялық тұрғыдан пысықталмауы қазіргі уақытта қазақ логопедиясының қазақ фонетикасы бойынша мәліметтердің жетіспеуіне алып келді, бұл қазақ тіліндегі екпіннің болмауына, қазақ дыбыстарының орыс тіліне сәйкес келмеуіне, тіпті олардың баспа бейнесінің бірдей болуына байланысты жол берілмейтін акценттік-фонемалық позициядан деректерді түсіндіруге алып келеді. Өкінішке орай, қазіргі қазақ жазуы орысша-қазақша болғанымен, орыс акценттік (сингармоникалық емес) жазуының қағидалары мен құралдарын қазақша сингармонияға (акценттік емес) көшіру көптеген қиындықтар туғызады. Осыған сәйкес, қазақ жазбаша тіліндегі спецификалық жазу қателерін түзету қазақ фонетикасының, атап айтқанда, қазақ просодиясының ерекшелігі, сөйлеудің сингармониялық ұйымдасуында жатқан ерекшелігі негізінде құрылуы керек деп есептейміз.

Біз өз зерттеуімізде қазақ тілінің сингармониялық фонетикасына қатысты соңғы зерттеулерге сүйеніп, Ә. Жүнісбеков [11] ұсынған «сингем» ұғымының орнына «фонема» және тиісінше «фонематикалық есту» ұғымының орнына «сингармониялық есту» ұғымын қолданамыз.

Латын графикасына көшу кезеңінде қазақ сыныбында оқитын оқушылардың дисграфиялық қателерін зерттеудің өзектілігі артып отырғанын айтап өту керек. Ә. Жүнісбеков жазғандай: «Қазақ жазуының латын графикасына көшу кезінде кириллица әріптері күрделі фонетикалық мәселелер туғызады. Яғни, кейбір кириллица әріптері... қазақ тілінде бір дыбысты емес, ... дыбыстардың күрделі тіркесін білдіретіндіктен, кириллица әріптерін латын әріптеріне дәл сол форматта ауыстыру мүмкін емес» [10].

Сонымен, бұл зерттеудің өзектілігі қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне байланысты қазақ тілінде оқытатын бастауыш сынып оқушыларын жазуға үйретудің ерекше қиындықтарын зерттеу және еңсеру мәселесінің маңыздылығымен анықталады.

Зерттеу әдістері

Қазақ тілінде оқытатын бастауыш сынып оқушыларына жазуды үйретудегі қиындықтарды зерттеу және оларға тән спецификалық жазбаша қателерді анықтау мақсатында біз арнайы зерттеу жүргіздік. Шымкент және Алматы қалаларындағы бес жалпы білім беретін мектептердің 2–5-сынып оқушыларының диктант материалдары бойынша дисграфиялық қателерді анықтау мақсатында қателерге талдау жасалды. Екінші-бесінші сыныптарда оқитын 250 оқушының жазбаша жұмыстары зерттелді және мазмұны осы сыныптардың ана тілі бағдарламасының талаптарына қатаң сәйкес келетін арнайы диктанттар жүргізілді.

Анықтау эксперименті кезінде қазақ фонологиясы бойынша алдын ала (априорлық) теориялық деректердің жеткілікті деңгейде жоқ болуына байланысты қиындықтар туындады. Бұл қиындықтар өлшемдерді бағалауға және эксперимент жүргізуге арналған құралдарды таңдауға және нәтижесінде алынған мәліметтерді өңдеуге және талдауға әсер етті.

Дисграфиялық қателерді анықтау барысында біз «дисграфияның негізгі белгілері нақты қателер болып табылады» деген ұстанымды басшылыққа алдық, яғни ол қателер:

- емле ережелерін қолдану арқылы реттелмейді (бұл тезис қазақ тілінің емлесіне сай негіздеуді талап етеді);
- тұрақты түрде қайталаынады (бұл «тұрақталықты» сингармонизмнің әсері ретінде қарау қажет);
- олардың пайда болуы баланың интеллектуалдық немесе сенсорлық дамуының бұзылуымен де, оның мектептегі сабағының жүйесіздігімен де байланысты емес.

Талдау

Екінші-бесінші сынып оқушыларының жазбаша жұмыстарын талдау нәтижелері 250 оқушының 36 баласынан (14,4%) спецификалық жазбаша (дисграфиялық) қателер табылғанын көрсетті. Дисграфиялық қателерді зерттеу ресейлік ғалымдарға сүйенген және әзірге жалпы норма ретінде қабылданған алгоритм шеңберінде жүзеге асырылады, аталған ғалымдар қателердің үш тобын ажыратады:

- әріптер (және буындар) деңгейінде;
- сөз деңгейінде;
- сөйлем (сөзтіркесі) деңгейінде.

Сонымен, әріптер мен буындар деңгейіндегі қателердің ішінде біз мыналарды анықтадық:

- дыбыстық талдауды қалыптастырудағы қиындықтарды көрсететін қателер (фонематикалық есту қабілетінің дамымағанымен байланысты);
- есту-сөйлеу қабылдауының қателері, т.б. минималды тілдік бірліктердің, яғни фонемалардың дифференциациясы (фонемалық қабылдаудың дамымағанымен байланысты);
- басқа сипаттағы қателер.

Біз қазақ тілінде оқытатын мектептердің екінші-бесінші сынып оқушыларының жазбаша жұмыстары мен диктанттарына талдау жүргізу барысында талдаудағы қателерді анықтау барысында кейбір балаларға дыбыстық талдау әрекетінің қалыптаспағандығы анықталды, ерекше қателердің келесі түрлері жазуда көрініс тапты:

- әріптер мен буындардың түсіп қалуы;
- әріптер мен буындардың орын ауысуы;
- артық әріптер мен буындарды қосу.

Әріптер мен буындардың түсіп қалуы оқушылардың сөз құрамындағы барлық дыбыстарды ажырата алмауын біз жиі қателіктер ретінде анықтадық:

а) Фонетика саласындағы оқулықтарда айтылғандай, екі дауыссыз дыбыс арасында сөйлеу кезінде айтылмайтын *Ы, І* әрпінің түсіп қалуы. Түсіп қалу: *жүгре–жүгіре, жбердім–жібердім, сүйкді–сүйкімді, сегзінші–сегізінші, күшк–күшік, ертег–ертегі, түрл–түрлі, жегсі–жегісі келді, пседе–піседі, жемсжек–жеміс-жидек, мнң–менің; блм–білім, блмнн–біліммен, бірнші–бірінші; тапсрма–тапсырма, қасқыр–қасқр, қабамз–қабамыз, дыбс–дыбыс, жртқыш/жытқи–жыртқыш, жатқанмн–жатқанмын, қуанина–қуанышына, шға–шыға келді, жақс–жақсы, жаныда–жанында, жапрақтар–жапырақтар, қалыпт–қалыпты, толад–толады, қорғайды–қорғайд, оқйд–оқиды.*

Ү әрпінің түсіп қалуы: *трлі–түрлі, кишк–күшік, жгре–жүгіре, сйкімді–сүйкімді,*

б) Бірдей әріптерді, әдетте дауысты дыбыстарды көбірек, азырақ дауыссыз дыбыстарды қамтитын буындардағы **А, Ы** әріптерінің түсіп қалуы. Балалар әріпті дыбыс қарқынына сәйкес келмейтін әріппен сүйемелдеп, сөз құрамында қайталанатын дыбысты кездестіргенде адасып кетеді деп болжауға болады: *кермет–керемет, бәшешк–бәйшешек, мекемдейді–мекнедейді; тпсрм–тапсырма, қалығи–қарлығаш.*

в) **Л, М, Н, Р** үнді дауыссыздарының түсіп қалуы: *үкең–үлкен, бұт–бұлт, Амзс–Алмаз, бомайды–болмайды; сүйкіді–сүйкімді; әші–әнші, аспаға–аспанға; қасқы (лақты)–қасқыр (лақты), жылады–жырларды, қалығи–қарлығаш, жытқи–жыртқыш.*

Әріптер мен буындардың орын ауысуы сөздегі дыбыстардың ретін талдаудағы қиындықтардың нәтижесі. Бұл жағдайда сөздің буындық ырғағы сақталуы да, бұрмалануы да мүмкін. Сөз ырғағына әсер етпеген бұрмаланулар: *жанруралан–жануарлар, кумысқалады–құмырсқаларды.* Сөздердің буындық құрылымын толығымен бұзатын орын ауыстырулар: *арлында–араларында, қасыкр–қасқыр, алуға–ауылға, тсүп–түсіп қалыпты, баларыды–балаларды.*

Қажетсіз дауысты дыбыстар, әдетте, дауыссыз дыбыстардың арасына қосып жазылады. Бұл кірістірулерді жазу кезінде сөз баяу айтылғанда еріксіз пайда болатын және қысқартылған дауысты дыбысқа ұқсайтын дыбыспен түсіндіруге болады. Мұндай мысалдар жат тілден енген сөздерде кездеседі: *шахымат.*

Біздің материалға сай «қосып жазылу» – бұл сөздің құрамында бар әріптердің тіркесімі, мысалы: *болмамады–болмайды.* Буынның қайталануын байқаймыз.

Кейбір жағдайларда сөзде бар дауыссыз дыбыс қайталанатын: *қарсқр–қасқыр, Амзс–Алмази,* т.б. Мұндай «қосып жазу» оқушылардың сөздегі дыбыстар тізбегін берудегі іркілісінің көрінісі. Диктантта оқылған сөз секундтың бір бөлігінде естіледі, балаға фонемалардың жылдам кезектесуін, олардың нақты ретін ұғыну қиын.

Дыбыстардың шатастырылуына әкелетін тембрлік қабылдаудағы қателер (дифференциацияланбаған сингемдер). Әріптердің шатастырылуы жазып отырған адамның сөз құрамындағы белгілі бір дыбысты бөліп алғанын, бірақ ол дыбысты белгілеу үшін оған сәйкес келмейтін әріпті таңдағанын көрсетеді. Бұл дамымаған сингармониялық есту кезінде болуы мүмкін (сингеманың графемамен корреляциясының тұрақсыздығы, әріптің мағынасы мен көрнекі бейнесі арасындағы байланыс әлсіз болғанда; тембрлік ұқсастығы бар дыбыстар арасындағы көмескі айырмашылық): *оті–өте, кейді–кейде.*

Мұндай қателер өте көп, әдетте бұл жұп дыбыстар, соның ішінде қазақ тілінің төл дыбыстары: **ә, ғ, қ, ң, ө, ұ, ү, һ, і:**

ү–ө күкжал–көкжал, күреді–көреді, күл–көл

у/ү/о–ұ/ө булт–бұлт, сулу/сұлу–сұлу, моқалім–мұғалім; *оті/өйтте–өте*

ө–ү жөзеді–жүзеді, төстен–түстен (кейін)

ы–і мұғалым/мұғылым–мұғалім, әдымы–әдемі, ұшаді–ұшады, жүгыре–жүгіре

ы–и қыяр–қияр, оқыйды–оқиды

к/х–ғ моқалім–мұғалім, шыха (келді)–шыға (келді)

ғ–қ газақстан–қазақстан, лағбар–лақ бар.

к/х–қ мойнак–мойнақ, охушы–оқушы

м/н–ң жамбыр/жанбыр–жаңбыр, жанымда–жанында, мекемдейді–мекнедейді.

Қазақ тілінің төл әріптерінің ауыстырылуы мен шатастырылуымен қатар, басқа дауыссыз дыбыстардың ауысуы немесе шатастырылуы да болды. Сонымен, балалардың жұмыстарында қатаң және үнді дыбыстардың алмастырылуы байқалды: *д – т: досдар–достар, бедінде–бетінде.* Балалар «б» мен «п» әріптерін шатастырып, былай деп жазды: *отпасқ–отбасым, асбанда–аспанда, босатыб–босатып (жібердім).* Диктанттар мен жазба жұмыстарында «ғ» және «қ» әріптерінің ауыстырылуы мен араласуы да болды: *көгжал–көкжал, жекісі–жегісі.*

Шұғыл-ызыңды ауыстырулар болды: з–с: дыбыз–дыбыс, Амзс–Алмаз; с–ш: саршады–шаршады», жас–жаш; з–ж: зөзеді–жүзеді; ч/ш/чч–тш: пачпасы/пашасы/паччасы–патшасы.

Біздің мысалдарда оптикалық дисграфия кездеспеді деуге де болады: *б–д: жбербім–жбердім, көмектесебі–көмектеседі; в–б: жверді–жіберді.*

Әріптерді кинетикалық ұқсастық бойынша шатастыру: жүпре–жүгіре, жалп–жалт, Амзс–Алмаз, жиырла–жиырма, *иығакелді–шыға келді.*

Бұл мақалада біз сөз бен сөйлем деңгейіндегі қателердің зерттеу нәтижелерін бермейміз. Диктанттарда мұндай қателер өте көп. Қазақ тіліне тән жазбаша сөйлеу қателіктерінен басқа, жазуды бастапқыда үйрету барысында балалардың табиғи қиындықтарының көрінісі болып табылатын эволюциялық немесе жалған дисграфияны есте ұстаған жөн және саралау керек, бұл сөйлеу әрекетінің осы түрінің күрделілігімен байланысты. Сонымен, жазу дағдыларының психологиялық табиғатын зерттеген орыс психологы Е.В. Гурьяновтың пікірінше, бастауыш сынып оқушыларының қателіктерін белгілі бір дәрежеде техникалық, орфографиялық және психикалық жазу операциялары арасында зейінді бөлу қиындықтарымен түсіндіруге болады [12]. Мұндай қателер дисграфияның болуын көрсетпейді. Олар жеке және тұрақсыз кездеседі.

И.Н. Садовникованың айтуы бойынша жетілмеген жазу дағдысының белгілері:

- сөйлемдердің аражігі болмауы;
- сөздердің бірге жазылуы;
- әріптерді, әсіресе бас әріптерді білмеу (ұмыту);
- әріптерді шатастыру;
- әріптердің «айнадағыдай» көрінуі [7].

Қазақ тілінде фразалар мен сөйлемдер деңгейіндегі спецификалық қателердің негізгі бөлігі аграмматизмде, яғни сөздердің байланысының бұзылуында байқалады. Аграмматизмге мынандай мысалдар келтіруге болады: *мысықа–мысыққа, тұзақ–тұзаққа, кенетен–кенеттен.* Барлық тілдер, соның ішінде қазақ және орыс тілдері бағынатын жалпы тілдік (немесе адамзаттық) заңдылық бар. Мысалы, қазақ тілінде в [v] және ф [f] дауыссыз дыбыстары жоқ, сондықтан кірме сөздерде бұл дыбыстар дауыссыз б [b] және п [p] дыбыстарымен ауыстырылады [10].

Дисграфиялық қателерді анықтауда осы фактілердің барлығын ескеру қажет. Біз бұл жерде назар аудармау салдарынан немесе диктантты оқылғандағы, әсіресе дауысты дыбыстардың дұрыс дыбысталмауына (бала жазу кезінде көбіне дауыссыз дыбыстарға назар аударады) байланысты жіберілген әріптердің түсіп қалуынан болған графикалық қателерді талдамаймыз. «Мұндай қателердің себептері оқу және жазу тәжірибесінің аз болуы; сөздерге дыбыстық-әріптік талдау жасау дағдысының жеткіліксіздігі, зейінін жинақтай алмауы; зейіннің тұрақсыздығы; нашар есте сақтау; халықтық және диалектілік айтылымның әсері болуы мүмкін. Психофизиологиялық ерекшеліктері: сөйлеу жадындағы сөздердің есту, сөйлеу-моторлы бейнелерінің бұлдырлығы [13].

Нәтижелер

Қазақ тілінде оқытатын екінші-бесінші сынып оқушыларында спецификалық жазу бұзылыстарының болуы мен сипатын анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу жұмысымыздың аясында жүргізілген эмпирикалық қызмет оқушылардың 14,4% дисграфиялық қателерді анықтауға мүмкіндік берді. Қазақ тілді балаларда дисграфиялық қателіктердің пайда болу мәселесінің теориясында жеткіліксіз дамығандықтан, қателіктердің деңгейін анықтауда белгілі бір қиындықтар болғанын атап өткен жөн. Бұған келесі себептер ықпал етті:

1. Қазақ фонетикасы мен графикасының ерекшеліктерін ескеру (дауысты дыбыстың редуциясының болмауы, қатаң-ұяң, қаттылық-жұмсақтық арқылы ассимиляцияланбауы, бифонемді дыбыстардың [и], [у], т.б. болуы, екпіннің болмауы, қазақ сөзінің буындық артикуляциясының ерекшеліктері, бір сөзбен айтқанда, қазақ тілінің бүкіл жүйесіне, демек, әріптен мәтінге дейінгі жазбаша сөйлеу процесінде басшылыққа алынатын дыбыс үндестігі заңы). Кей дыбыстарды араластырудың жоғарыда келтірілген мысалдары фонематикалық есту қабілетінің қалыптаспауынан емес, сингармонизмге байланысты.

2. «Дисграфиялық қате» түсінігінің нақты анықтамасының болмауы. Жазуға әсер ететін сөздің қатесі немесе сингармониялық айтылуы ауызша сөйлеуде дұрыс болғанымен, жазбаша сөйлеуде қате болып табылады. Оқушылар ауызекі тілдегі айтылуды сол күйінше жазады: *жүгіре-жүгүре, тсүн-түсін*. Қазақ тілінде сингармонизм заңына байланысты мұндай құбылыстар (жұптағы екінші сөзді қараңыз) ауызша сөйлеуге дұрыс, жазбаша сөйлеуде қате болып танылады. Бірақ сингармонизм ережелеріне сәйкес, егер сөзде еріндік дауыссыз «ұ», «ү» дыбыстарынан кейін еріндік емес «ы», «і» дыбыстары бар буын келсе, соңғы дыбыстар да «ұ», «ү» болып айтылады. Еріндік дауысты дыбыстардан кейінгі 'ү', 'ө' сөзінен кейін 'е' бар буын келеді, одан кейін 'е' ықшамдалып, 'ө' тәрізді айтылады: үлкен [үлкөн], өлең [өлөн].

Зерттеу нәтижелері логопедиялық жұмысты қазақ фонетикасының, атап айтқанда қазақ просодиясының ерекшеліктеріне сүйене отырып, ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді. Бұл ерекшелік қазақ тілінің сөйлеу тілінің сингармониялық ұйымдасуында жатыр. Бұл қандай ерекшеліктер?

1. Қазақ тілінде қазіргі уақытта коррекциялық логопедиялық жұмыста іркіліске айналған «бір-бірін жоққа шығаратын параллель екі фонетикалық құрылым» – орыс және қазақ тілдері бар.

2. Орыс графикасына негізделген қазақ жазуын дамытудағы олқылықтар, сайып келгенде, ана тіліндегі сөздердің шет тілде айтылуына әкеліп соқтырады. Өздеріңіз білетіндей, қазақ әліпбиіне кириллица таңбалары енгізіліп, орыс тіліндегідей айтыла бастады. Мысалы, қазақ тілінде бифонемалық И, У басқаша айтылуы керек. Қиын сөзіндегі «И» әрпі қыйын, ки-им - қиым, оқу - оқуw деп айтылады. Сондықтан, балалар сөздерді айтқаннан кейін жазған кезде (егер олар дұрыс айтылса, жазуда көрсетілмеген болса), бұл дисграфиялық немесе орфографиялық қате екенін анықтау керек.

3. Орыс тілінің қазақ тіліне әсеріне байланысты отандық зерттеушілердің қазақ тілінің дыбыстық құрамын талдауы акценттік-фонематикалық интерпретацияға дейін қысқартылды. Бірақ қазақ тілінде біріншіден екпін жоқ, оның қызметін сингармонизм атқарады. Екіншіден, қазақ тілінің қазіргі сингармоникалық фонетикасы фонема сияқты тілдік бірлікті жоққа шығарады (оның орнына сингема ұсынылады), сондықтан «фонематикалық есту» (дыбысты талдау қабілеті) орнына сөйлеу керек, ал, сәйкесінше, «сингармониялық (сингематикалық) есту» ұғымы негізінде логопедиялық жұмысты құрастыру; фонематикалық қабылдаудың орнына (фонемаларды ажырата білу) – сингармониялық қабылдау (сингемаларды ажырату қабілеті).

Сөйлеудің сингармониялық және ырғақтық бұзылыстары, әсіресе «жазбаша стандарт» деп аталатын тілде тәрбиеленіп келе жатқан өскелең ұрпақтың тілінде байқалады. Білім

берудің бастапқы кезеңінде балалар мәтіндегі сөйлеу бірліктерінің артикуляциясын әрең меңгереді, бұл сөйлемдер арасындағы бас әріптер мен нүктелер сияқты аражігінің жоқтығын көрсетеді және мұнда сингармонизм заңының әсері де байқалады.

Қорытынды

Дисграфиялық қателердің жай-күйін анықтау кезінде сингармониялық әсер ету жағдайларын алып тастау керек және сонымен бірге оның жазбаша сөйлеуге әсерін анықтау керек. Сонымен бірге:

1) жазбаша сөйлеудегі буынды зерттеу мәселесі негіздеуді қажет етеді. Белгілі болғандай: буын – фонетикалық ұғым, яғни, жазбаша сөйлеуде буын болмайды, бірақ сөзді буынға бөле білу керек, өйткені қазақ тілінде бұл сөздің морфемалық шекарасымен, қазақ сөзінің тембрлік біртектілігімен, өзіне тән ырғақпен байланысты.

2) қазақ тілінде бұл сөздің морфемалық шекарасымен, қазақ сөзінің тембрлік біртектілігімен, өзіне тән ырғақпен байланысты; қазақ тілінде буын, сөздер, сөз тіркестерінен басқа, «*тыныс топтар/ырғақты топтар*» деп аталатын ритмикалық топтар бар, олар сөйлеу ағымының жіктелуінің есепке алу керек [10]. Оларда әріптік қателіктерден басқа (мысалы, сингармонизмге байланысты саңырау/дауысты ауыстыру) сөздің бірігіне және бөлек жазылуына әсер етуі мүмкін;

3) қазақ тілінің емлесі, әдетте, орфоэпиямен тең болғандықтан, орфографиялық ережелер арқылы қателерді регламенттеу мәселесі де мұқият қарауды қажет етеді;

4) қазақ тілі фонологиясындағы барлық мәселелер әлі де толық шешілмеген, отандық (қазақ) логопедиясында сөйлеуді есту мен қабылдауды (фонематикалық естуді айтпай-ақ қояйық) қалыптастыру және дамыту туралы еңбектер жоқ.

Осылайша, қазақ тілінің жазбаша сөйлеуінің сингармоникалық сипаты орыс тілінің фонемалық сипатынан түбегейлі ерекшеленеді және осыған сүйене отырып, орыс тілді балалармен логопедиялық жұмыста қолданылатын дисграфиялық қателіктерді жоюдың арнайы тәсілдері мен әдістерін беру мүмкін еместігін айтуға болады.

Біз өз жұмысымызда барлық тұжырымдардың дәлдігіне таласа алмаймыз, алайда, логопедиялық мәселелерді зерттеуде қазақ фонетикасының өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет екенін мойындау керек. Тиісінше, қазақ тіліндегі жазбаша сөйлеудің сингармониялық сипатын есепке алу негізінде осы қателерді жою бойынша логопедиялық жұмыстың негізгі бағыттары мен мазмұнын теориялық негіздеу және әзірлеу үшін қазақ тілді оқушыларда ерекше жазбаша қателіктердің таралуын, сипаты мен пайда болу себептерін байыпты зерттеу мәселесі өте өзекті болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Безруких М.М., Ефимова С.П. Ребенок идет в школу: Знаете ли Вы своего ученика? – М.: Академия, 2000. – 248 с.
2. Денисова И.А., Ивлева А. Специфические ошибки письма 1 младших школьников // Вестник КазНПУ имени Абая. – 2016. – №2 (45). – С. 64–71.
3. Величенкова О.А. Комплексный подход к анализу и коррекции специфических нарушений письма у учащихся младших классов общеобразовательной школы: автореф. ... канд. пед. наук. – М., 2002. – 16 с.
4. Грушевская М.С. Дисграфия у младших школьников: автореф. ... канд. пед. наук. – М.: 1982. – 23 с.
5. Волоскова Н.Н. Трудности формирования навыка письма у учащихся начальных классов: автореф. ... канд. пед. наук. – М., 1996. – 16 с.
6. Лисицына И.В. Коррекционная работа при диспрактической дисграфии // Молодой ученый. – 2014. – №13(72). – С. 264–267.

7. Садовникова И.Н. Коррекционное обучение школьников с нарушениями чтения и письма. Пособие для логопедов, учителей, психологов дошкольных учреждений и школ различных типов. – М.: АРКТИ, 2005. – 400 с.
8. Мовкебаева З.А. Формирование готовности старших дошкольников с общим недоразвитием речи к школьному обучению: автореф ... док. пед. наук. – Алматы, 2010. – 42 с.
9. Өмірбекова К.К., Өмірбек С.Ж. Жалпы білім беретін мектеп жағдайында дисграфияға бейім балаларды ерте анықтау // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. – 2016. – №2 (45). – Б. 64–71.
10. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2018. – 368 б.
11. Жунисбек А. Сингармология или неизвестный сингармонизм. – Алматы: Абзал-Ай, 2018. – 144 б.
12. Гурьянов Е.В., Щербак М.К. Очерки психологии и методики обучения письму в букварный период. – Москва: Акад. пед. наук РСФСР, 1950. – 164 с.
13. Ивкина Ю.М., Искужиева Ж.С. Основы каллиграфического письма: теория и методика. – Оренбург: Южный Урал, 2019. – 64 с.

REFERENCES

1. Bezrukih M.M., Efimova S.P. Rebenok idet v shkolu: Znaete li Vy svoego uchenika? [A child goes to school: Do you know your student?]. – М.: Akademiya, 2000. – 248 s. [in Russian]
2. Denisova I.A., Ivleva A. Specificheskie oshibki pisma 1 mladshih shkolnikov [Specific errors of writing 1 of primary school students]. // Vestnik KazNPU imeni Abaya. – 2016. – №2 (45). – S. 64–71. [in Russian]
3. Velichenkova O.A. Kompleksnyi podhod k analizu i korrekcii specificheskikh narushenyi pisma u uchashihsya mladshih klassov obsheobrazovatelnoi shkoly: avtoref. ... kand. ped. nauk. [An integrated approach to the analysis and correction of specific writing disorders in elementary school students: abstract ... Candidate of Pedagogical Sciences.]. – М., 2002. – 16 s. [in Russian]
4. Grushevskaya M.S. Disgrafiya u mladshih shkolnikov: avtoref. ... kand. ped. nauk. [Dysgraphia in younger schoolchildren: abstract ... Candidate of Pedagogical Sciences.]. – М., 1982. – 23 s. [in Russian]
5. Voloskova N.N. Trudnosti formirovaniya navyka pisma u uchashihsya nachalnyh klassov: avtoref. ... kand. ped. nauk. [Difficulties in the formation of writing skills in primary school students: abstract ... Candidate of Pedagogical Sciences.]. – М.: 1996. – 16 s. [in Russian]
6. Lisicyna I.V. Korrekcionnaya rabota pri dispraksicheskoi disgrafii [Correctional work in dyspraxic dysgraphia] // Molodoi uchenyi. – 2014. – №13 (72). – S. 264–267. [in Russian]
7. Sadovnikova I.N. Korrekcionnoe obuchenie shkolnikov s narusheniyami chteniya i pisma. Posobie dlya logopedov, uchitelei, psihologov doshkolnyh uchrejdeniy i shkol razlichnyh tipov [Correctional education of schoolchildren with reading and writing disorders. A manual for speech therapists, teachers, psychologists of preschool institutions and schools of various types]. – М.: ARKTI, 2005. – 400 s. [in Russian]
8. Movkebaeva Z.A. Formirovanie gotovnosti starshih doshkolnikov s obshchim nedorazvitiem rechi k shkolnomu obucheniyu: avtoref. ... doc. ped. nauk. [Formation of readiness of senior preschoolers with general speech underdevelopment for school education: abstract ... doctor of Pedagogical Sciences.]. – Алматы, 2010. – 42 s. [in Russian]
9. Omirbekova K.K., Omirbek S.J. Jalpy bilim беретін мектеп жағдайында дисграфияға бейім балаларды ерте анықтау [Early detection of children prone to dysgraphia in general education school conditions] // Abai atyndagy KazUPU habarshysy. – 2016. – №2 (45). – S. 64–71. [in Kazakh]
10. Junisbek A. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Алматы: Abzal-Ai, 2018. – 368 b. [in Kazakh]
11. Junisbek A. Singarmologiya ili neizvestnyi singarmonizm [Synharmology or unknown synharmonism]. – Алматы: Abzal-Ai, 2018. – 144 b. [in Russian]
12. Guryanov E.V., Sherbak M.K. Ocherki psihologii i metodiki obucheniya pismu v bukvarnyi period [Essays on psychology and methods of teaching writing in the letter period]. – Moskva: Akad. ped. nauk RSFSR, 1950. – 164 s. [in Russian]
13. Ivkina Yu.M., Iskujiyeva J.S. Osnovy kalligraficheskogo pisma: teoriya i metodika [Fundamentals of calligraphic writing: theory and methodology]. – Orenburg: Yujnyi Ural, 2019. – 64 s. [in Russian]

ӘОЖ 377.1; МҒТАР: 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11>Р.И. КАДИРБАЕВА^{1✉}, М.Е. БЕДЕБАЕВА²¹педагогика ғылымдарының докторы, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: roza-1961@mail.ru²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bedebaeva@mail.ru

ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. 2020 жылдан бастап әлемдік пандемия жағдайында білім беру мекемелері карантинге жабылып, онлайн режимінде оқытуға мәжбүр болғандықтан, біз бүгін онлайн мен дәстүрлі оқытуды интеграциялайтын аралас оқыту жағдайына келдік. Сол себепті мақалада аралас оқытудың модельдері мен принциптері және оны онлайн білім беру платформалары арқылы қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Онлайн білім беру платформалары ішінде Microsoft Teams платформасы арқылы аралас оқыту технологиясының «Төңкерілген сынып» моделін қолдану мүмкіндіктері ашылады. Платформаны пайдалану кезінде оның әрбір элементін сауатты ойластыру, оны білім алушы үшін қолжетімді және қызықты ету маңызды. Осы ретте онлайн білім беру платформаларының атқаратын рөлі зор. Аралас оқыту жағдайында мұғалімдердің онлайн платформаларда жұмыс істеуді игеріп, пәндік деңгейде оқу үдерісін жобалаудың әдіс-тәсілдерін жетік меңгеруі заман талабы болып табылады. Бұл зерттеу барысында білім алушылардан аралас оқыту технологиясын қолдануға байланысты ой-пікірлерді білу мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижесінен де байқалады. Аралас оқытудың «Төңкерілген сынып» моделі Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің информатиканы ағылшын тілінде оқитын 11-сынып білім алушыларын сыртқы жиынтық емтиханына Microsoft Teams платформасы арқылы дайындау мақсатында қолданылды. Білім алушыларға жүргізілген формативті бағалау нәтижелері өңделіп, нәтижесінде аралас оқыту технологиясын қолданудың тиімділігі негізделді. Осылайша, зерттеу нәтижесінде білім беруде аралас оқыту технологиясын қолдану білім алушылардың өз бетінше білім алу дағдылары мен жауапкершілігін жақсартады, бұл өз кезегінде білім сапасын арттырады деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: аралас оқыту, төңкерілген сынып, онлайн оқыту, білім беру платформалары, Microsoft Teams.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кадирбаева Р.И., Бедебаева М.Е. Онлайн білім беру платформалары арқылы аралас оқыту технологиясын қолдану // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 127–140. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11>

*Cite us correctly:

Kadirbaeva R.I., Bedebaeva M.E. Onlain bilim беру platformalary arqyly aralas oqytu tehnologiiiasyn qoldanu [Using Blended Learning Technologies through Online Educational Platforms] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 127–140. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.11>

R.I. Kadirbayeva¹, M.Y. Bedebayeva²

*¹Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: roza-1961@mail.ru*

*²PhD Doctoral Student of the South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bedebayeva@mail.ru*

Using Blended Learning Technologies through Online Educational Platforms

Abstract. Since 2020, in the context of a global pandemic, due to the fact that educational institutions were forced to close for quarantine and study online, today we have come to a blended learning that integrates online and traditional learning. Therefore, the article discusses the models and principles of blended learning, as well as the possibilities of its application through online educational platforms. Within the framework of online educational platforms, the possibilities of using the «flipped Classroom» model of blended learning technology through the Microsoft Teams platform are revealed. When using the platform, it is important to think through each of its elements correctly, make it accessible and interesting for the student. At the same time, online educational platforms play a huge role. In conditions of blended learning, teachers' mastery of methods and techniques of designing the educational process at the subject level, their mastery of work on online platforms is a modern requirement. This was also observed according to the results of a survey of students conducted in order to study opinions related to the use of blended learning technology. The model of blended learning «flipped class» was used to prepare students of 11th grades in computer science in English at the Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics in Shymkent for the final external exam through the Microsoft Teams platform. The results of the formative assessment of students were processed, as a result of which the effectiveness of the combined learning technology was justified. Thus, as a result of the study, it was concluded that the use of blended learning technology in education improves self-education skills and responsibility of students, which in turn improves the quality of knowledge.

Keywords: blended learning, flipped classroom, online learning, educational platforms, Microsoft Teams.

Р.И. Кадирбаева¹, М.Е. Бедебаева²

*¹доктор педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: roza-1961@mail.ru*

*²PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bedebayeva@mail.ru*

Использование смешанных технологий обучения через онлайн-образовательные платформы

Аннотация. С 2020 года в условиях мировой пандемии из-за того, что образовательные учреждения вынуждены были закрыться на карантин и обучаться в режиме онлайн, мы пришли сегодня к смешанному обучению, которое интегрирует онлайн и традиционное обучение. Поэтому в статье рассматриваются модели и принципы смешанного обучения, а также возможности его применения через онлайн-образовательные платформы. В рамках онлайн-образовательных платформ раскрываются возможности применения модели «Перевернутый класс» технологии смешанного обучения через платформу Microsoft Teams. При использовании платформы важно грамотно продумать каждый ее элемент, сделать его доступным и интересным для обучающегося. При этом огромную роль играют онлайн-образовательные платформы. В условиях смешанного обучения овладение учителями

методами и приемами проектирования учебного процесса на предметном уровне, овладение ими работой на онлайн-платформах является современным требованием. Это наблюдалось и по результатам опроса обучающихся, проведенного с целью изучения мнений, связанных с применением технологии смешанного обучения. Модель смешанного обучения «Перевернутый класс» использовалась в целях подготовки обучающихся 11-х классов по информатике на английском языке Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления г. Шымкента к итоговому внешнему экзамену через платформу Microsoft Teams. Были обработаны результаты формативного оценивания обучающихся, в результате чего обоснована эффективность применения комбинированной технологии обучения. Таким образом, в результате исследования был сделан вывод о том, что применение смешанной технологии обучения в образовании улучшает навыки самообразования и ответственность обучающихся, что, в свою очередь, повышает качество знаний.

Ключевые слова: смешанное обучение, перевернутый класс, онлайн-обучение, образовательные платформы, Microsoft Teams.

Кіріспе

Еліміздің Цифрлық Қазақстан бағдарламасында: «Бағдарламаның кадрлардың біліктілігі саласындағы қойылған мақсаттарына қол жеткізу үшін үздік әлемдік практикаларға сәйкес білім беру жүйесі толығымен жаңартылатын болады. Жаңа білім беру фактілер мен формулаларды жаттап алудан гөрі, ең алдымен ақпаратты талдау дағдыларына және ойлау жасампаздығын дамытуға баса назар аудара отырып, цифрлық экономиканың қажеттіліктеріне жауап беретін болады» [1] – деп электронды оқытуды дамыту қажеттілігі атап өтілді. Осы мақсатта үлкен жұмыстар атқарылып жатқаны белгілі. Олардың қатарына оқытуда түрлі инновациялық технологияларды, соның ішінде аралас оқытуды енгізуді жатқызуға болады.

Осыдан аз ғана уақыт бұрын Қазақстанда аралас оқыту технологиясын зерделеу мен қолдану мәселелері жаңадан көріне бастаған еді. Алайда 2020 жылдың наурыз айында бүкіл әлемге төнген коронавирустық пандемияға (COVID-19) байланысты елдегі көптеген мекемелер, соның ішінде білім беру мекемелері карантинге жабылды. Қысқа уақыт ішінде ҚР Білім және ғылым министрлігі шығарған үкім негізінде барлық педагогтер жаппай онлайн оқытуға көшті.

Пандемия жағдайында онлайн үздіксіз білім беру – бұл бір жаңа тәжірибе екені анық еді. Педагогтер тарапынан түрлі цифрлық білім беру орталары зерделене бастады. Әрине, алғашында онлайн оқыту мұғалім үшін де, ата-ана үшін де, оқушы үшін де өте ауыр болды. Сондықтан елдегі эпидемиологиялық жағдайдың біршама түзетілуіне байланысты Мемлекет тарапынан білім беру үдерісіне аралас оқытуды енгізу ұсынылды. Бұл жағдайда кейбір білім беру мекемелері үш күн офлайн және екі күн онлайн режимге ауыстырылды, ал кейбіреулері жалпы пәндердің ішінен шамамен 70%-ын офлайн режимінде оқуға, 30%-ын онлайн режимінде оқуды таңдады.

Онлайн оқыту жағдайында білім беру мекемелері әртүрлі онлайн білім беру платформаларын қолданды. Соның ішінде Microsoft Teams бағдарламасы жан-жақты зерттелді және оның мүмкіндіктері көптеген мекемелердің оқу үдерісінде қолданылды. Біз де бұл зерттеуді Microsoft Teams-ті аралас оқыту жағдайында пайдалану мүмкіндіктерін ашу мақсатында жүргіздік.

Аралас оқыту термині мен оны сипаттайтын терминология алғаш рет Interactive Learning Centers компаниясының баспасөз релизінде 90-жылдардың аяғында, Интернеттің дамуы барған сайын күшейе түскен кезде айтылды. Онда онлайн курстармен қатар компания аралас оқыту тәсілін қолдана отырып курстар өткізетіндігі айтылған. Содан бері әдебиетте

мағынасы бойынша бір-біріне жақын «аралас оқыту» (blended learning), «гибридтік оқыту» (hybrid learning) терминдері қолданыла бастады [2].

Бүгінгі таңда «аралас оқыту» ұғымын түсіндіруде ғалымдар тарапынан берілген көптеген анықтамалар бар. Мысалы, американдық ғалым Клейтон Кристенсен (Clayton Christensen) институтының зерттеулерінде аралас оқыту дегеніміз – мұғалімнің қатысуымен (бетпе-бет) және онлайн оқытуды біріктіретін білім беру тәсілі, ол оқушының білім алу бағытын, уақытын, орны мен оқу қарқынын және өз бетінше бақылау элементтерін, сондай-ақ оқыту тәжірибесін мұғаліммен онлайн арқылы интеграциялауды көздейді деп қарастырылады [3]. Ал, Graham [4] өз еңбегінде аралас оқыту жүйесі бетпе-бет оқыту мен компьютерлік оқытудың бірігуінен тұрады деп мәлімдейді. Бұл айтылған анықтамаларды салыстыратын болсақ, біріншісінде онлайн оқыту, екіншісінде компьютерлік оқыту туралы айтылады. Негізінен, бұл жерде екеуі де бір нәрсені білдіріп тұр деп айта аламыз. Шынында, екі жағдайда да компьютерді оқытуда қолдану қарастырылады. Алайда, компьютерді қолданып оқытуды аралас оқытуды қолдану деп түсіну дұрыс емес. Бірінші анықтамада көрсетілгендей, аралас оқыту жағдайында компьютерді қолданумен шектелмей, білім алушының оқу уақытын, жылдамдығын, оқу траекториясын өз бетінше таңдау мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Бұл аралас оқыту мен компьютерлік оқытудың негізгі айырмашылығын, яғни олардың мағыналық айырмашылығын білдіреді.

Сонымен көптеген алыс және жақын шетелдік зерттеушілер (Bersin Josh, Mijares Illiana, Samuel Adu-Gyamfi, Patrick Ohemeng Gyaase, Mustafa Caner, Фомина Антонина, Калмыкова Ольга, Кондакова Марина, Латыпова Елена, т.б.) дәстүрлі білім беру технологияларын заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен ұтымды үйлестіруді, яғни аралас оқыту технологияларын пайдалануды білім беру жүйесін модернизациялау мәселесін шешудегі мүмкіндіктердің бірі ретінде қарастырады. Олар сонымен қатар аралас оқыту технологиясының келесі компоненттерін анықтайды:

1. Дәстүрлі оқыту. Білім беру үдерісінде мұғалім мен білім алушы бетпе-бет жұмыс жасайды (face to face).

2. Онлайн оқыту (computer mediated). Білім алушы онлайн білім беру платформаларындағы сабақ материалдарын өз бетінше меңгереді.

3. Өз бетінше білім алу (self study). Білім алушы өздігінен іздену арқылы білімін толықтырады, тереңдете түседі.

Аралас оқыту технологиясын жүзеге асыруда, әсіресе пандемия әсерінен елімізде білім беру саласында болып жатқан өзгерістерге байланысты онлайн білім беру платформаларының маңызы арта түсті. Онлайн білім беру платформалары – бұл білім алушыларға онлайн және қауіпсіз білім алу ортасын ұсынатын ақпараттық жүйе. Оның негізгі артықшылығы - білім алушылар білім алу уақыты мен жылдамдығын өздері таңдайды және олардың кез келген уақытта оқу материалдарын қайта қарап шығу мүмкіндігі бар.

Аралас оқыту ұғымын жетік түсіну мақсатында тағы да бірқатар анықтамаларды келтірейік [5]:

- Аралас оқыту – бұл оқыту әдістерінің жиынтығы (Bersin&Associates, 2003).
- Аралас оқыту – бұл күндізгі оқу (бетпе-бет оқыту) және компьютерлік құралдармен оқудың үйлесіміне негізделген оқыту жүйесі (Bonk, 2006).
- Аралас оқыту – онлайн және күндізгі оқыту (Reay, 2001).
- Аралас оқыту – бұл күндізгі және электрондық оқытуды білім алушының оқу уақытын, орнын, қарқыны мен траекториясын өз бетінше таңдау мүмкіндігімен үйлестіретін және біріктіретін білім беру технологиясы (Долгова Т.В., 2017).
- Аралас оқыту – бұл мұғалімдер мен білім алушыларға арналған мобильді оқыту мен онлайн-белсенділікпен дәстүрлі сыныптағы оқытуды тиімді үйлестіру арқылы инновациялық білім беру шешімдерін ұсынатын тәсіл (Rao, 2019).

- Аралас оқыту – бұл классикалық аудиториялық оқытудың цифрлық элементтермен үйлесуі (Русских, 2020).

Аралас оқыту дәстүрлі және онлайн оқытуды белгілі бір пропорцияда бөлісуден тұратындықтан, ол педагогиканың негізгі заңдарына бағынады. Дегенмен, ол оқытуды жаңа жағдайларға сәйкес өзгертеді. Бұл жағдайда оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру және білім беру мекемесінің ерекшелігіне қарай бейімделу қажет етіледі. Демек, аралас оқытудың дидактикалық принциптерін анықтаған кезде дәстүрлі мен қашықтықтан оқытудың дидактикалық принциптерін жаңарту туралы емес, оқытудың жаңа түрінің ерекшеліктеріне сәйкес олардың мазмұнын қайта қарау мен өзгерту және оған тән нақты принциптермен толықтыру туралы айтылады.

Әдетте, дидактикалық үдеріске және оған барабар педагогикалық жүйеге қатысты принциптер: оқытудың білім беру, тәрбиелеу және дамыту функцияларының бірлігі; дидактикалық процестің оқыту заңдылықтарына сәйкестігі; сана мен белсенділік, қол жетімділік, білімді меңгеру беріктігі принциптері; оқытудың білім алушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкестігі принципі; ынталандыру және білім алушылардың оқуға оң көзқарасы; проблемалық оқыту принциптері; топтық және жеке оқытудың бірлігі; абстрактілі ойлаудың оқытудағы көрнекілікпен үйлесуі; сабақтастық, жүйелілік және дәйектілік принциптері.

Аралас оқытуды қолдану кезінде бұл принциптер жеткіліксіз екендігі байқалады. Сол себепті дәстүрлі оқыту принциптерімен қатар қашықтықтан оқытудың принциптерін де ескеру қажеттілігі туындайды. Олай болса, аралас оқытудың өзіне тән ерекшеліктерін ескере отырып, оны дидактикалық жүйеде болатын тұтас құбылыс ретінде қарастыруға және келесі принциптерді анықтауға болады.

Жүйелілік принципі. Оқу үдерісінде тиімді эффект алу үшін оқытудың жүйелі болуы маңызды. Яғни, ең алдымен білім алушы оқу материалын өзі қарап шығып, сонан кейін оқытушыдан теориялық білім алуы керек. Осыдан кейін ол алған білімін практикада қолданғаны жөн.

Көрнекілік принципі. Заманауи электронды оқыту құралдарының арқасында әрқашан білім алушының қолында болатын білім базасын жасауға болады. Дәстүрлі оқытудан аралас оқытудың негізгі айырмашылығы ретінде білім алушы бейнесабақтар, электронды кітаптар және жаттықтырушылар сияқты әдістемелік материалдарға қол жеткізе алады.

Практикалық қолдану принципі. Теорияны меңгеру үшін міндетті түрде практикалық сабақтар қажет болады.

Үздіксіздік принципі. Аралас оқыту ішнара микро оқыту принциптеріне негізделген. Материалдың қолжетімділігі есебінен білім алушы әрдайым оқу порталына кіріп, материалдың жаңа порциясын ала алады.

Қолдау принципі. Қашықтықтан оқыту жүйесінде білім алушы барлық уақытта оқытушыға сұрақ қоя алады, яғни келесі бетпе-бет сабақты күтпей-ақ одан жедел жауап ала алады.

Аталған принциптерді негізге ала отырып, білім беру жүйесінде аралас оқыту технологиясын қолданудың көптеген әдістері бар. Олардың барлығы бірдей тиімді емес. Сол себепті, білім алушылардың жас ерекшеліктеріне, берілетін материалдың мазмұнына қарай қажетті әдісті таңдай білген дұрыс. Жоғары дәрежелі әдістерде дербестілік, тұлғаның өз бетінше білім алуы үшін жауапкершілік, білім алушының алдыңғы материалды толық игеруі жағдайында ғана келесі жаңа материалға көшу қарастырылған [6].

Сонымен, *мақаланың мақсаты* – мектепте аралас оқыту технологиясының «Төңкерілген сынып» моделін жүзеге асыруда Microsoft Teams платформасын қолдану тәжірибесімен бөлісу, оның білім сапасына қаншалықты оң әсер ететінін анықтау. Платформаны қолдануда оның әрбір элементін сауатты ойластыру, оны білім алушы үшін қолжетімді және қызықты ету маңызды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамасы дәстүрлі оқыту мен онлайн оқытуды интеграциялау негізінде аралас оқыту технологиясын қолдануда онлайн білім беру платформаларының мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оның білім беру сапасына әсерін анықтауды көздейді.

Зерттеу аясында оқу үдерісінде аралас оқытуды қолдану мақсатында жүргізілген еңбектерді талдау мен зерттеу және аралас оқытуды жобалау түріндегі теориялық әдістер, тәжірибе мен сауалнама жүргізу негізінде эмпирикалық әдістер және алынған нәтижелерді өңдеудегі статистикалық әдістер қолданылды.

Аралас оқытудың әлеуеті іс жүзінде шексіз және дәстүрлі оқыту формаларынан жеке, мақсатты даму жолына дейін дамып келе жатқан үдерісті білдіреді [7]. Осы мақсатта көптеген аралас оқыту орталары пайда болуда. Мәселен, Blended Learning Universe (BLU) – бұл мұғалімдерге аралас оқыту ресурстарын ұсынатын онлайн орталық, ол аралас оқытудың келесі әдістерін негізгі модельдер деп атап өтті: бекет ротациясы, лаборатория ротациясы, жеке ротация, төңкерілген сынып, икемді модель және байытылған виртуалды орта [8]. Аралас оқытуды қолдану осы модельдердің бірін таңдаудан басталады және осы модель негізінде жобалау процесі жүзеге асырылады. Сондықтан алдымен, аралас оқытудың модельдерін түсініп алу үшін осы мақсатта жүргізілген зерттеулер негізінде оларға қысқаша түсініктеме берейік.

«Бекет ротациясы» моделі бастауыш сынып білім алушылары үшін өте қолайлы. Мұнда сынып үш бекетке бөлінеді: мұғаліммен жұмыс жасау бекеті, онлайн жұмыс жасау бекеті және жобалық жұмыс жасау бекеті. Білім алушылар топ бойынша кезекпен айналып барлық бекеттерде жұмыс жасап шығады. Нәтижесінде білім алушылар бір материалды 3 реттен қайталап шығу мүмкіндігіне ие болады.

«Лаборатория ротациясы» моделін кез келген жастағы білім алушылар үшін қолдануға болады, алайда олардың жас ерекшелігіне сәйкес онлайн ортаның болғаны дұрыс. Сабақтың біршама бөлігі кәдімгі сыныптарда өтеді, ал бір сабақ лаборатория ретінде компьютерлік сыныпта өтеді. Онда білім алушылар бұрын алған білімдерін бекітіп, тереңдете отырып, онлайн ортада жұмыс жасайды.

«Икемді модельді» жүзеге асыру өте қиын, бірақ жақсы нәтиже алу мүмкіндігі жоғары. Бұл модельді өзін-өзі басқару дағдысы қалыптасқан жоғары сынып білім алушыларына қолданған дұрыс. Әдетте, әр білім алушының жеке жұмыс орнын ұсынуға мүмкіндігі болатындай үлкен орталық бөлмелер қолданылады. Әрбір білім алушының онлайн жұмыс жасауға арналған жеке компьютері немесе планшеті болуы қажет. Бұл әдістің негізгі идеясы білім алушылардың қандай да бір оқу қызметімен айналысу уақытын шектемейтіндігінде. Білім алушылардың өз қажеттілігіне байланысты өзгеріп отыратын жеке оқу кестесі болады.

«Жеке ротация» моделі білім алушыларға мұғалім немесе программалық алгоритм құрастырып берген жеке оқу кестесімен бекеттер бойынша айналып, тапсырма орындауға мүмкіндік береді. Бірақ бұл модельдің басқа ротация әдістерінен ерекшелігі – білім алушылар барлық бекеттерді айналып өтуге міндетті емес, олар алдын ала өздерінің білім деңгейін, қажеттіліктерін, қабілеттерін ескеріп ұсынылған график бойынша жұмыс жасайды.

«Төңкерілген сынып» моделінде білім алушылар үйінде интернет желісіне қосылған өздерінің электрондық құралдарын қолдана отырып, онлайн ортада жұмыс жасайды, жаңа материалмен танысады. Ал сабақта оқыған материалын бекіту, алынған білімдерін белсендіру бойынша жұмыстар жүргізіледі. Сабақ семинар, рөлдік ойын, жобалық жұмыс және т.б. интербелсенді формаларда жүргізілуі мүмкін. Бұл моделді қолданып өткізілген сабақтың тиімділігі мұғалімнің сабақты интербелсенді формада өтуге қаншалықты дайын екеніне байланысты болып келеді [9].

«Байытылған виртуалды орта» моделі – бұл күндізгі онлайн-мектептің баламасы, ол білім алушыларға мектептегі мұғаліммен міндетті сабақтардан өтіп, онлайн-курстық жұмыстың көп бөлігін үйде өткізуге мүмкіндік береді. Төңкерілген сынып моделіне

қарағанда бұл модельде мектепке күнде бару міндетті емес, мысалы, курсқа байланысты білім алушылар аптасына екі рет баруы мүмкін.

Зерттеу жұмысында жоғарыда аталған модельдердің ішінен «Төңкерілген сынып» моделі таңдалды. Бұл модель Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің информатиканы ағылшын тілінде оқитын 11-сынып білім алушыларын сыртқы жиынтық емтиханына Microsoft Teams платформасы арқылы дайындау мақсатында қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында білім алушыларға жүргізілген формативті бағалау нәтижелері өңделді аралас оқыту технологиясын қолданумен байланысты ой-пікірлерді зерттеу мақсатында сауалнама жүргізілді. Нәтижесінде аралас оқыту технологиясын қолданудың тиімділігін және білім алушыларды осы технологияға қызығушылығын көруге болады.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі таңда аралас оқытуды жүзеге асыру үшін білім беру мекемелері (жалпы орта мектептері, колледждер мен университеттер) кеңінен қолдана алатын көптеген білім беру платформалары бар. Олардың бірқатарына салыстырмалы талдау 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Онлайн оқыту платформалары

Платформа атауы	Тегін не ақылы	Аралас сабақ жүргізуде қолдану мүмкіндігі бар	Бағалау мүмкіндігі бар	Мобильді нұсқасы бар	Басқа қосымшалармен интеграция бар
Microsoft Teams	Тегін/ ақылы	Иә	Иә	Иә	Иә
ZOOM	Тегін/ ақылы	Жоқ	Жоқ	Иә	Жоқ
Google Duo	Тегін	Жоқ	Жоқ	Иә	Жоқ
Google classroom	Тегін	Иә	Иә	Жоқ	Иә
Күнделік.kz	Тегін	Иә	Иә	Жоқ	Жоқ
Bilimland.kz	Тегін/ ақылы	Иә	Иә	Жоқ	Жоқ

Кестеде барлығы алты білім беру платформасына талдау жүргізілді. Олардың үшеуінің мүмкіндіктері қандай да бір шектеулермен пайдаланылуы мүмкін, ал қалған үшеуінің мүмкіндіктері толығымен пайдаланылуы мүмкін. Аралас оқытуда қолдануға болатын платформалардың бағалау мүмкіндіктері де бар. Онлайн білім беру платформаларында басқа қосымшалармен интеграция сабақты білім алушылар үшін қызықты етіп жоспарлауға көмектеседі және бұл мүмкіндік кестедегі екі платформада (Microsoft Teams, Google classroom) қарастырылған.

Қарастырылған мүмкіндіктер 1-кестеде берілген платформалар арасында Microsoft Teams-те толық екендігі байқалады. Сонымен қатар, Microsoft Teams платформасының келесі артықшылықтарын атап өтуге болады [10]:

- сабаққа қажетті файлдарды сақтайтын орын бар;
- онлайн-конференцияны жылдам ұйымдастыруға мүмкіндік бар;
- тапсырмаларды тарату ыңғайлы;
- тапсырманы тексеру жұмыстарын толық автоматтандыруға болады;
- жеке және ұжыммен бірлесіп корпоративтік пайдалану мүмкіндігі бар.

Аталған артықшылықтарды ашып айтатын болсақ, сабақ барысында платформада тіркелген мұғалім әрбір сынып үшін жеке командалар ашып, оның ішінде видеоқоңырау шалып, қарастырылатын сабақ материалдарын демонстрациялауға, сыныппен чатта өзара

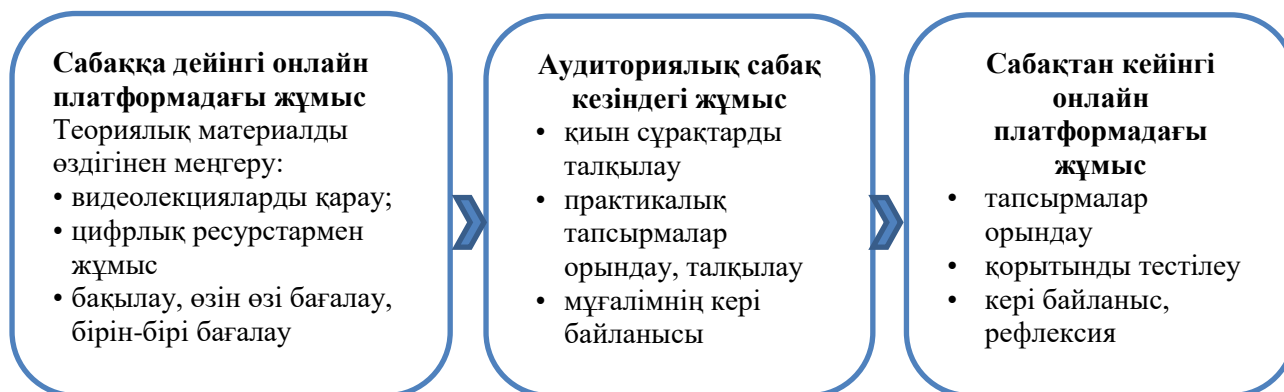
хабарлама жіберу және тікелей пікір алмасуға, қолдауды қажет ететін білім алушылар үшін видеожазу жүргізуге, сондай-ақ топтық жұмыстарды ұйымдастыру мүмкіндігі бар. Білім алушылар платформаға жүктелген сабақ материалдарын ашып, өзгерте алады немесе сол жерде өз шешімдерін енгізе алады. Бағалау функцияларына келетін болсақ, платформаның өзінде білім алушыларды формативті және суммативті бағалауға мүмкіндік бар. Суммативті бағалау кезінде тапсырманы орындау күні мен уақытын шектеуге болады. Орындалған тапсырмалар платформаның өзінде тексеріліп, білім алушыларға комментарий жазуға және қажет болған жағдайда тапсырманы білім алушыларға қайтарып, қайта қабылдауға да мүмкіндік бар.

Microsoft Teams платформасы негізінде іске асырылған аралас оқыту технологиясын қолдану тәжірибесіне Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің информатиканы ағылшын тілінде оқитын 11-сынып білім алушылары қатысты. Оларды сыртқы жиынтық емтиханына дайындау мақсатында аралас оқыту технологиясының «Төңкерілген сынып» моделі таңдалды және Microsoft Teams платформасы қолданылды. Зерттеуге барлығы 2 топтан 25 оқушы қатысты. «Компьютерлік жүйелер» бөлімі бойынша қарастырылған оқу мақсаттары мен оларды оқыту тәсілі (Д – дәстүрлі, ТС - «Төңкерілген сынып» моделі) 2-кестеде келтірілген.

2-кесте – Оқу мақсаттары

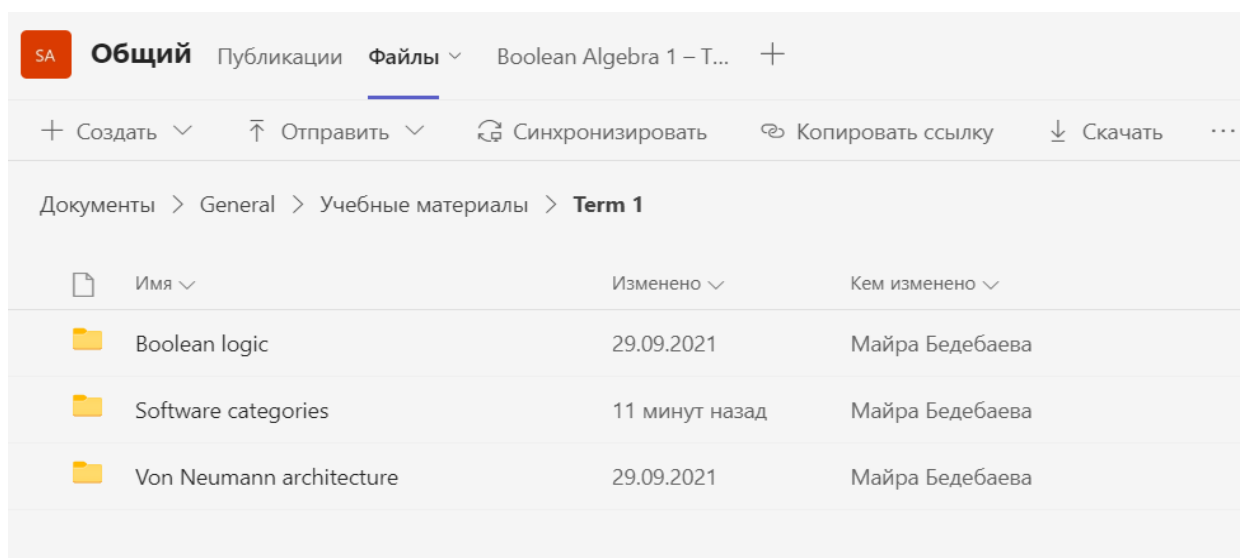
№	Бөлімшелер атауы	Оқу мақсаттары	Оқыту тәсілі	Өткізу ортасы
1	2	3	4	5
1	Бағдарламалық жасақтама	11.3.1.1 нақты мақсаттар үшін бағдарламалық жасақтаманы таңдау және таңдау критерийлерін негіздеу 11.3.1.2 қолданбалы бағдарламалық жасақтаманы жіктеу	ТС	Онлайн платформада
2	Операциялық жүйелер	11.3.1.3 операциялық жүйелердің мақсаты мен негізгі функцияларын сипаттау 11.3.1.4 бір пайдаланушыға және көп пайдаланушыға арналған операциялық жүйелерді салыстыру 11.3.1.5 бірмақсатты және көпмақсатты операциялық жүйелерді салыстыру	Д	Сыныпта
3	Процессор	11.3.2.1 орталық процессордың перифериялық құрылғылармен өзара әрекеттесуін сипаттау 11.3.2.2 орталық процессор, жүйелік шина және негізгі жад компоненттерінің мақсатын сипаттау	ТС	Онлайн платформада
4	Жадының түрлері	11.3.4.1 жедел жады мен тұрақты жады арасындағы айырмашылықтарды түсіндіру 11.3.4.2 виртуалды жадтың мақсатын түсіндіру 11.3.4.3 кэш-жадының мақсатын түсіндіру	Д	Сыныпта
5	Буль алгебрасы	11.3.3.1 Буль алгебрасы заңдылықтарын ажырату 11.3.3.2 Буль алгебрасы заңдарын қолдана отырып, логикалық өрнектерді қысқарту 11.3.3.3 AND, OR, NOT, NAND, NOR, XOR амалдары үшін ақиқат кестесін құру	ТС	Онлайн платформада
6	Қорытындылау және жалпылау сабағы	«Компьютерлік жүйелер» бөлімін қорытындылау және жалпылау	Д	Сыныпта

Сабақтар 2-кестеде көрсетілгендей, алдымен онлайн-платформада, содан кейін сыныпта кезекпен өтті. «Төңкерілген сынып» моделі бойынша сабақтар келесі алгоритм [11] бойынша ұйымдастырылды (1-сурет).

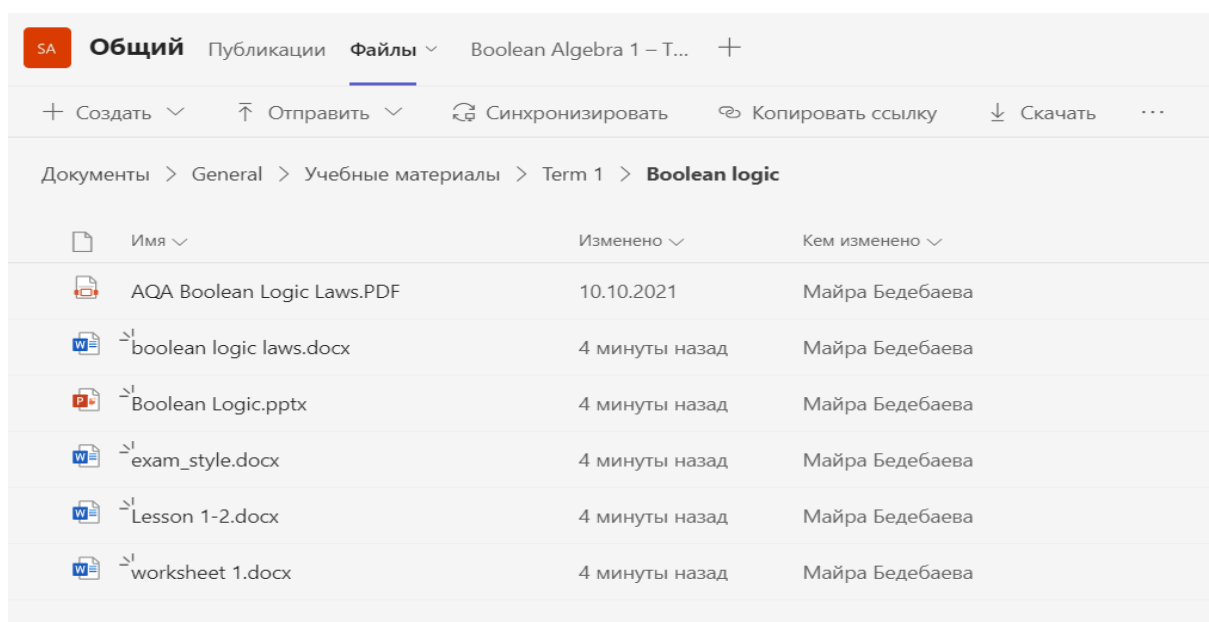
1-сурет – «Төңкерілген сынып» моделін іске асыру алгоритмі

Онлайн-платформада өткізілетін «Бағдарламалық жасақтама», «Процессор» және «Буль алгебрасы» тақырыптары бойынша сабақ материалдары Microsoft Teams платформасына алдын ала жүктеліп отырды (2-сурет).

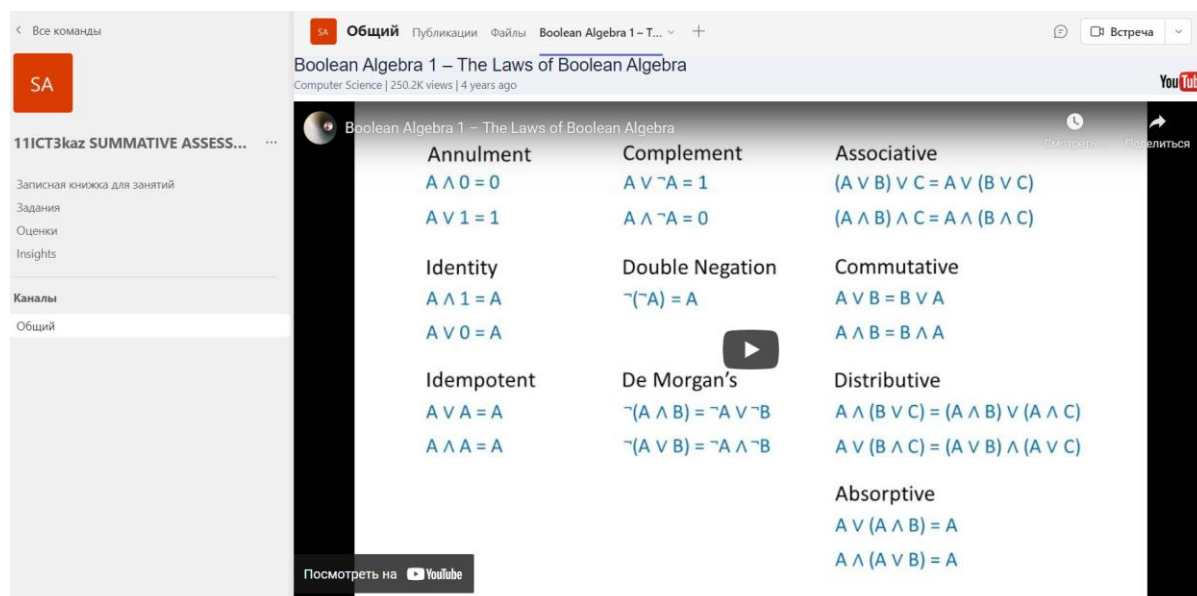
2-сурет – Microsoft Teams платформасына жүктелген материалдар

Оқу материалдары білім алушылардың қабылдау қабілетінің аудио, визуалды және кинестетикалық ерекшеліктеріне байланысты теориямен, бейнематериалмен және мысалдармен қамтылды. Білім алушыларға күтілетін нәтижелерге, олардың қабілеттеріне және көрсетілетін қолдауға байланысты сараланған тапсырмалар ұсынылды. Білім алушылар ұсынылған материалмен өз бетінше жұмыс жасады (3-сурет).

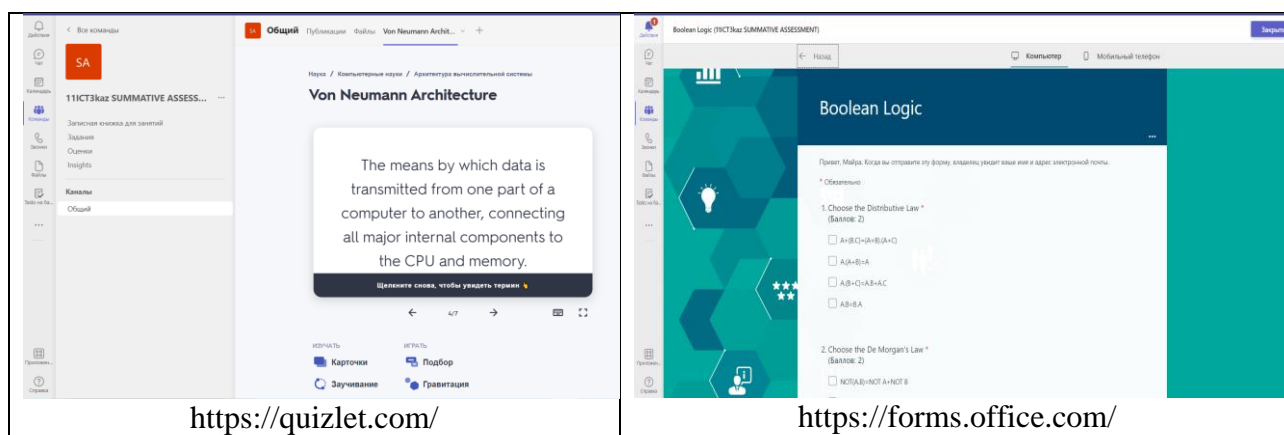
3-сурет – Microsoft Teams платформасындағы оқу материалдары

Тақырыпқа сәйкес бейнематериалдар платформаға қосымша бет (вкладка) ретінде жүктеліп, білім алушыларға ұсынылды (4-сурет).

4-сурет – Microsoft Teams платформасына жүктелген бейнематериал

Microsoft Teams платформасының ерекшелігі – ол көптеген цифрлық білім беру платформаларымен интеграцияланған, яғни оларды өзінде қолдануға мүмкіндік береді. Солардың бірі – <https://quizlet.com/> және <https://forms.office.com/> платформалар. Осы платформаларда құрастырылған 5-ші суретте көрсетілгендей тапсырмалар Microsoft Teams платформасында білім алушыларға ұсынылды.

5-сурет – <https://quizlet.com/> және <https://forms.office.com/> платформаларында құрастырылған тапсырмалар

Мұғалім тарапынан білім алушыларға ұсынылған тапсырмалар Microsoft Teams платформасының «Публикация» қосымша бетінде жарияланады және барлық пайдаланушылардың компьютерлік немесе мобильдік қосымшасында хабарланады. Бұл білім алушылардың мұғалім тарапынан берілген тапсырмалар мен оны орындау уақытымен дер кезінде хабардар болып отыруын қамтамасыз етеді.

Дәстүрлі сабақтың алдында мұғалім тарапынан білім алушылардың онлайн платформада орындаған тапсырмалары тексеріліп, кері байланыс беруге болады. Ал сыныпта өткізілген дәстүрлі сабақ барысында білім алушылардың онлайн платформада алдыңғы тақырыпты қандай деңгейде меңгергені бекіту тапсырмалары арқылы тексеріледі. Содан кейін бұрын алынған білімді жаңа деректермен үйлестіретін келесі тақырып қарастырылады. Осылайша, бөлім бойынша оқу мақсаттарына сәйкес өткізілген сабақтардан кейін бөлімді қорытындылау және жалпылау сабағы өткізіледі. Онда білім алушылар бөлімде қарастырылған барлық тақырыптарды тұтастай қарап, білімдерін тереңдете түсуге мүмкіндік жасалады.

Сонымен, алдын ала 2-кестеде жоспарланғандай, зерттеу жұмысында қарастырылып отырған «Компьютерлік жүйелер» бөліміндегі оқу мақсаттары бойынша оқыту дәстүрлі және аралас түрде жүргізілді (2–5-суреттер).

Білім алушыларға жүргізілген формативті бағалау жұмысы «Компьютерлік жүйелер» бөлімінің барлық оқу мақсаттарын қамтиды және олар 30 баллмен бағаланатын 10 тапсырмадан тұрады. Екі топтағы әрбір білім алушының формативті бағалау нәтижелерінің көрсеткіштері жеке тапсырма бойынша 6, 7-суреттерде айқын көрсетілген.

Формативті бағалау нәтижесінің көрсеткіштерін салыстыра отырып, аралас оқыту технологиясын қолданған жағдайда нәтиже жоғары болғанын атап өтуге болады. Мәселен, дәстүрлі оқыту жағдайында тапсырмаларды орындаудың ең төменгі көрсеткіші 56,25%-ды, аралас оқыту жағдайында – 67,69%-ды, ал дәстүрлі оқыту жағдайында тапсырмаларды орындаудың ең жоғары көрсеткіші 83,33%-ды, аралас оқыту жағдайында – 92,31%-ды құрады. Дәстүрлі оқыту жағдайында білім алушылардың ең төменгі көрсеткіші 58,06%-ды, аралас оқыту жағдайында – 61,29%-ды құрайды. Бұл ретте дәстүрлі оқыту жағдайында білім алушылардың ең жоғары көрсеткіші 87,10%-ды, аралас оқыту жағдайында – 100%-ды құрайды. Енді жалпы орташа көрсеткішке келетін болсақ, дәстүрлі оқыту 68,82%, аралас оқыту 80,89% құрайды. Бұл аталған технологияның білім беру сапасын арттырудағы тиімділігін көрсетеді. Дегенмен, аралас оқыту технологиясын қолданған жағдайда да формативті бағалау кезінде төмен көрсеткіш көрсеткен білім алушылар кездеседі. Оның басты себебі – кейбір білім алушыларда өз бетінше оқу қабілетінің жеткіліксіз қалыптасуы.

Бұл білім алушылардың аралас оқыту технологиясын қолданумен байланысты ойларын зерттеу мақсатында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері бойынша да көрінеді.

Бөлім атауы	Бағдарламалық жасақтама										Орындалу көрсеткіші
	Тапс.1	Тапс.2	Тапс.3	Тапс.4	Тапс.5	Тапс.6	Тапс.7	Тапс.8	Тапс.9	Тапс.10	
Жалпы балл	5	4	2	4	2	2	4	2	3	3	31
Білім алушы 1	2	3	1	4	0	1	2	2	3	3	67,74%
Білім алушы 2	4	2	2	1	1	1	2	2	2	2	61,29%
Білім алушы 3	4	4	2	4	1	2	3	2	3	2	87,10%
Білім алушы 4	3	2	1	2	1	2	4	0	3	3	67,74%
Білім алушы 5	4	2	2	2	2	1	3	2	2	3	74,19%
Білім алушы 6	3	2	2	3	1	2	2	1	3	3	70,97%
Білім алушы 7	3	2	1	3	2	1	3	2	3	1	67,74%
Білім алушы 8	2	2	2	1	1	2	4	1	3	3	67,74%
Білім алушы 9	4	2	1	0	1	1	3	2	2	2	58,06%
Білім алушы 10	3	4	0	1	2	2	2	2	2	3	67,74%
Білім алушы 11	2	3	2	3	1	2	1	2	2	1	61,29%
Білім алушы 12	2	4	2	3	2	2	2	2	2	2	74,19%
Тапсырмаларды орындау көрсеткіші	60,00%	66,67%	75,00%	56,25%	62,50%	79,17%	64,58%	83,33%	83,33%	77,78%	68,82%

6-сурет – Дәстүрлі оқытудағы білім алушылардың нәтижесі

Бөлім атауы	Бағдарламалық жасақтама										Орындалу көрсеткіші
	Тапс.1	Тапс.2	Тапс.3	Тапс.4	Тапс.5	Тапс.6	Тапс.7	Тапс.8	Тапс.9	Тапс.10	
Жалпы балл	5	4	2	4	2	2	4	2	3	3	31
Білім алушы 1	2	4	1	4	0	2	4	2	3	3	80,65%
Білім алушы 2	4	2	1	1	1	1	3	2	2	2	61,29%
Білім алушы 3	2	4	2	4	0	0	2	1	3	3	67,74%
Білім алушы 4	3	2	2	2	2	2	4	2	3	3	80,65%
Білім алушы 5	3	2	2	2	2	0	3	2	1	3	64,52%
Білім алушы 6	4	4	2	4	1	2	3	2	3	3	90,32%
Білім алушы 7	4	4	2	4	2	2	4	2	3	3	96,77%
Білім алушы 8	2	2	2	4	1	2	4	1	3	3	77,42%
Білім алушы 9	3	4	2	3	2	2	0	2	3	1	70,97%
Білім алушы 10	5	4	0	4	2	2	4	2	3	3	93,55%
Білім алушы 11	5	4	2	4	2	2	4	2	3	3	100,00%
Білім алушы 12	2	4	2	4	2	2	3	2	2	2	80,65%
Білім алушы 13	5	4	2	2	2	2	3	2	2	3	87,10%
Тапсырмаларды орындау көрсеткіші	67,69%	84,62%	84,62%	80,77%	73,08%	80,77%	78,85%	92,31%	87,18%	89,74%	80,89%

7-сурет – «Төңкерілген сынып» моделімен оқытудағы білім алушылардың нәтижесі

Сауалнама төмендегідей жабық және ашық түрдегі сұрақтардан тұрды:

- сізге сабақты төңкерілген сынып моделі арқылы өткізу ұнады ма?
- төңкерілген сынып моделінің қандай артықшыларын байқадыңыз?
- сізге төңкерілген сынып моделінің қай тұстары ұнамады?
- төңкерілген сынып моделін үнемі қолданғанды қалайсыз ба?

Сауалнама нәтижелері бойынша аралас оқыту технологиясының білім алушылар тарапынан жиі келтірілген келесі артықшылықтары мен ұнамаған тұстарын атап өтуге болады.

Артықшылықтары:

- сабақ материалдары кез келген уақытта қолжетімді болады;
- негізгі сабақ барысында түсініксіз болған сұрақты талқылауға мүмкіндік бар;
- ұсынылатын ресурстардың әртүрлілігі.

Ұнамаған тұстары:

- сабаққа алдын-ала дайындық қажет;
- өзіңе көп жауапкершілік жүктейді.

Сонымен, сауалнама нәтижесінде білім алушылардың 92%-ы «Төңкерілген сынып» моделін, ал 84%-ы оны үнемі қолдануды жөн көретіні белгілі болды. Көптеген зерттеулерде білім алушылардың онлайн оқытуды кіріктіру тәсілін ұнатады деген тұжырымдар бар. Алайда, біздің зерттеуімізде олардың нақты көрінісі анықталды.

Қорытынды

Мақалада қарастырылып отырған аралас оқыту технологиясы – үстіміздегі ғасырдың инновациялық технологиясы. Оның кейбір элементтері еліміздің білім беру жүйесіне пандемия жағдайына байланысты мәжбүрліктен еніп отырғаны баршамызға мәлім. Алайда, түрлі еңбектерде көрсетілген сауалнама нәтижелерінен байқалатыны, болашақта жастарды бұрынғы дәстүрлі жүйемен ғана оқыту мүмкін емес.

Сонымен, онлайн білім беру платформалары арқылы аралас оқыту технологиясының «Төңкерілген сынып» моделі білім алушылардың білім сапасына қаншалықты әсер ететініне сандық талдау жүргізу нәтижесінде келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Аралас оқыту технологиясын қолдану – білім алушылардың білім сапасын арттырады.
2. Онлайн білім беру платформаларының сапалы сабақ жүргізу мүмкіндігі мол.
3. Аралас оқыту технологиясын қолдану білім алушылардың өздігінен білім алу дағдыларын арттырады, жауапкершілігін күшейтеді.

Демек, дәстүрлі жүйе мен онлайн жүйенің жетістіктерін кіріктіре отырып, аралас оқытуды қолдану мақсатында мұғалімдердің өздері ізденіп, белсенділік танытуы қажет. Осы ретте онлайн білім беру платформаларының атқаратын рөлі зор. Сол себепті, мұғалімдер онлайн платформаларда жұмыс істеуді игеріп, пәндік деңгейде оқу үдерісін аралас оқыту жағдайына жобалаудың әдіс-тәсілдерін жетік меңгеру заман талабы деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан». [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>
2. Андреева Н.В., Рожденственская Л.В., Ярмахов Б.Б. Шаг школы в смешанное обучение. – Москва: Буки-веди, 2016. – 282 б.
3. Blended Learning. [Electronic resource]. URL: <https://www.christenseninstitute.org/blended-learning/>
4. Curtis J.Bonk, Charles R.Graham. The handbook of blended learning: Global Perspectives Local Designs. Publisher: John Wiley & Sons, Inc. Pfeiffer. March 2006. – 624 p.

5. Кадирбаева Р.И., Бедбаева М.Е., Алимкулова Б.Т. Информационно-коммуникационная предметная среда как инструмент использования технологий смешанного обучения // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – №9. – С. 133–141.
6. Martha Cleveland-Innes, Dan Wilton. Guide to Blended Learning. – Canada: Commonwealth of Learning, 2018. – 82 p.
7. Kaye Thorne. Blended learning: How to integrate online and traditional learning. – Great Britain: CLAYS, ST IVES PLC, 2003. – 148 p.
8. Blended learning models. [Electronic resource]. URL: <https://www.blendedlearning.org/models/>
9. Модель перевернутый класс. [Электронный ресурс]. URL: http://blendedlearning.pro/blended_learning_models/flipped_classroom/
10. Плюсы и минусы Microsoft Teams. [Электронный ресурс]. URL: <https://znanio.ru/news/1688>

REFERENCES

1. Gosudarstvennaia programma «Cifrovoi Kazahstan» [The state program «Digital Kazakhstan»]. [Elektronnyi resurs.]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>
2. Andreeva N.V., Rozhdenstvenskaja L.V., Jarmahov B.B. Shag shkoly v smeshannoe obuchenie [The School's Step into Blended Learning]. – Moskva: Buki-vedi, 2016. – 282 b. [in Russian]
3. Blended Learning. [Electronic resource]. URL: <https://shhshhshh.christenseninstitute.org/blended-learning/>
4. Curtis J.Bonk, Charles R.Graham. The handbook of blended learning: Global Perspectives Local Designs. Publisher: John Wiley & Sons, Inc. Pfeiffer. March 2006. – 624 p.
5. Kadirbaeva R.I., Bedebaeva M.E., Alimkulova B.T. Informacionno-kommunikacionnaia predmetnaia sreda kak instrument ispolzovaniia tehnologii smeshannogo obucheniia [Information and communication subject environment as a tool for using mixed learning technologies] // Nauka i jizn Kazahstana. – 2020. – №9. – S. 133-141. [in Russian]
6. Martha Cleveland-Innes, Dan Wilton. Guide to Blended Learning. – Canada: Commonwealth of Learning, 2018. – 82 p.
7. Kaye Thorne. Blended learning: How to integrate online and traditional learning. – Great Britain: CLAYS, ST IVES PLC, 2003. – 148 p.
8. Blended learning models. [Electronic resource]. URL: <https://shhshhshh.blendedlearning.org/models/>
9. Model perevernutyi klass. [Electronic resource]. URL: http://blendedlearning.pro/blended_learning_models/flipped_classroom/
10. Plusy i minusy Microsoft Teams [Pros and cons of Microsoft Teams]. [Elektronnyi resurs.]. URL: <https://znanio.ru/neshhs/1688>

ӘОЖ 378; МҒТАР 14.15.01

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>**М. БЕКБОЛАТ¹, К. БЕРКИМБАЕВ², Г. НИЯЗОВА³**¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz²педагогика ғылымдарының докторы, профессорҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАР – БОЛАШАҚ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАМАНДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ КЕПІЛІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған бұл мақала болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында тиімді бизнес идеяларды қалыптастыру, іс-әрекетті жоспарлаудың ұйымдастырушылық, ғылыми-әдістемелік негіздері туралы білім кешенін қалыптастыру арқылы заманауи технологияларды аясында Startup жоба құру, өнімдерді әзірлеу, бизнес-модель құру мен технологиялық кәсіпкерлікті іске асыруға қажетті икемді дағдыларды дамыту проблемаларына арналған. Инновацияларды коммерцияландыру мүмкіндіктері модельдерінің бірі – стартап құру және іске асыру. Қазіргі уақытта жоғары білім беру бағдарламаларында стартаптарды құру мен өнімдердер коммерцияландырудың тетіктерін іске асыруға болашақ мамандарды кәсіби даярлау маңызды. Нәтижесінде бұл білім беру құрылымының өзгеруіне және көбінесе ірі жоғары оқу орындарының бірінің базасында орналасқан бизнес-инкубаторлардың белсенділігінің артуына ықпал етеді. Осы орайда, стартаптарды құруда білім алушылардың икемді дағдыларының жеткілікті қалыптасуы маңызды рөл атқарады. Дұрыс таңдалған өзара үйлесімді жұмыс жасай алатын командадағы білім алушылар үшін стартап икемді дағдыларды жетілдіру, нарықты талдау дағдыларын дамыту, сондай-ақ тиісті құралдарды пайдалану мүмкіндігі тұрғысынан тиімді. Бұдан басқа, жұмыс барысында стартаптың бизнес-жоспарын құрудың кезеңдері толық құрылады, оны білім алушылар кейіннен өз бизнесі үшін негіз ретінде пайдалана алады.

Мақалада икемді дағдылар ұғымының ғылыми айналымға енуінің тарихи аспектілері қарастырылған. Цифрлық индустрияға құруға бағдарланған адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму алаңдарын қолдану қажеттілігі және тиімді, табысты стартап-жобаны іске асыруға талпынушы ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласында білім алушы жастар санының өсуімен өзектіленетін олардың икемді дағдыларының мәні мен мазмұны анықталған.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бекболат М., Беркимбаев К., Ниязова Г. Икемді дағдылар – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру кепілі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 141–153. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Bekbolat M., Berkimbaev K., Niyazova G. Ikemdi dagdylyar – bolashaq aqparattyq-kommunikaciialyq tehnologiialar mamandarynyn basekege qabiletiligin arttyru kepili [Soft Skills as a Guarantee of the Growth of Competitiveness of Future Specialists in Information and Communication Technologies] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 141–153. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>

Кілт сөздер: Индустрия 4.0, болашақ АКТ мамандары, икемді дағдылар, коммункиация, креативтілік, сыни ойлау, көшбасшылық, жоғары білім беру, оқыту, бәсекеге қабілеттілік, білім беру, стартап.

М. Bekbolat¹, К. Berkimbaev², G. Nyiazova³

¹*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

Soft Skills as a Guarantee of the Growth of Competitiveness of Future Specialists in Information and Communication Technologies

Abstract. This article studies problems in the process of development of soft skills, of future specialists in information and communication technologies, necessary for creating Startup projects, developing products, creating a business model and implementing technological entrepreneurship within the framework of modern technologies by formation of complex of knowledge about the organizational and scientific methodological bases of effective business ideas and action planning. The competency in formation and realization of Startup projects is fundamental in the process of innovation commercialization. Therefore, in higher education programs, it is important to professionally train future specialists to create startups and implement the models of commercialization of products. As a result, this will contribute to a change in the structure of education and an increase in the activity of university business incubators (UBIs). The startup realization activities play an important role in formation of soft skills of students. Moreover, teamwork in a well-chosen and collaborative group is helpful for students in improving not only soft skills, but also in developing market analysis skills and as an activity that gives an opportunity to use appropriate tools. In addition, during business incubator programs, usually startup business plans are fully formed, which students can later use as a basis for their own business. The article investigates the historical aspects of the introduction of the concept of soft skills into scientific circulation. The significance and content of soft skills development process, which is actualized by the need of raising human capital focused on the creation of a digital industry, the need to use innovative platforms and by the growth in the number of young people studying in the field of information and communication technologies, striving to implement a highly effective, successful start-up project, are determined.

Keywords: Industry 4.0, future ICT specialists, soft skills, communication, creativity, critical thinking, leadership, higher education, teaching, competitiveness, education, startup.

М. Бекболат, К. Беркимбаев, Г. Ниязова

¹*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz*

²*доктор педагогических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*кандидат педагогических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

Гибкие навыки – залог повышения конкурентоспособности будущих специалистов информационно-коммуникационных технологий

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам создания Startup проекта в рамках современных технологий, разработки продуктов, создания бизнес-модели и развития гибких навыков, необходимых для реализации технологического предпринимательства, путем формирования комплекса знаний об организационных, научно-методических основах планирования деятельности, формирования эффективных бизнес-идей у будущих специалистов в области информационно-коммуникационных технологий. Одной из моделей возможностей коммерциализации инноваций является создание и реализация стартапа. В настоящее время в образовательных программах высшего образования важна профессиональная подготовка будущих специалистов для реализации механизмов создания стартапов и коммерциализации продуктов. В результате это способствует изменению структуры образования и повышению активности бизнес-инкубаторов, расположенных преимущественно на базе вуза. В этой связи важную роль в создании стартапов играет формирование гибких навыков обучающихся. Для обучающихся в правильно подобранной команде слаженной работы стартап эффективен с точки зрения совершенствования гибких навыков, развития навыков анализа рынка, а также возможности использования соответствующих инструментов. Кроме того, в процессе работы полностью рассматриваются этапы составления бизнес-плана стартапа, который обучающиеся могут впоследствии использовать в качестве основы для своего бизнеса. В статье рассмотрены исторические аспекты введения в научный оборот понятия гибких навыков. Определены значение и содержание повышения уровня развития человеческого капитала, ориентированного на создание цифровой индустрии, необходимость применения инновационных площадок развития гибких навыков, актуализируемых ростом числа обучающейся молодежи в области информационно-коммуникационных технологий, стремящейся к реализации высокоэффективного, успешного стартап-проекта.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, будущие ИТ-специалисты, гибкие навыки, коммуникация, креативность, критическое мышление, лидерство, высшее образование, обучение, конкурентоспособность, образование, стартап.

Кіріспе

Әлемдік дамудың қазіргі жағдайында ақпараттық технологиялар мен бизнестің кешенді трансформациясы, өзара кірігуі іске асуда. Олар өзара терең әрекеттесіп, бір бірінің дамуының берік негізіне айналады. Индустрия 4.0 жағдайындағы қоғам жоғары кәсіби білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне қатысты тұлғаның ұстанымының өзгеруін қажет етуде. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласында икемді дағдылары дамыған, стартаптарды әзірлеп, іске асыра алатын бәсекеге қабілетті АКТ саласы маманын даярлауды өзектендіреді. Себебі, болашақ АКТ саласы маманы адам-техника, адам-белгі жүйесі, адам-адам кәсіби топтардың қасиеттерімен сипатталатын күрделі динамикалық жүйелерді басқарады. Осы орайда, болашақ АКТ саласы мамандарының икемді дағдыларын дамыту үшін кешенді іс-шаралар жүзеге асырылуы маңызды.

Зерттеудің мақсат-міндеттері

Зерттеудің мақсаты – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларының мазмұнын айқындау. Мақсат үдесінен шығу үшін келесідей бірнеше міндетті орындау қажет. Олар: икемді дағдыларды дамыту бойынша отандық және шетелдік тәжірибелерді, ғалымдардың ғылыми негізделген тұжырымдары мен ұсынылған анықтамаларын талдау; болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың басым бағыттарын нақтылау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері теориялық дереккөздерді талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау. Зерттеу материалдары ретінде икемді дағдылардың мәні мен мазмұны, құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік тәжірибелердің нәтижелері, диссертациялық зерттеулер, авторлардың ғылыми мақалалары қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

XXI ғасырда барлық білім беру жүйелерін үнемі зерттеу және бақылау қажеттілігі білім беруді әлеуметтік институттардың бірі ретінде дамыту, ең алдымен, ғылыми-техникалық прогреске байланысты қоғамның мақсаттары мен қажеттіліктерінің өзгеруімен анықталатынын дәлелдейді. Оның мазмұны білім беру жүйесіндегі түбегейлі модернизацияға ұшырайды, өйткені ол іргетас қалыптастырады, білім деңгейі мен сапасын анықтайды, өндіргіш күштердің дамуы мен қолданылуына, материалдық және рухани мәдениетке, халықтың әл-ауқатына әсер етеді [1].

Болашақ АКТ саласы мамандарының икемді дағдыларын дамыту «Қазақстан-2050» Стратегиясының [2] «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары» атты 4-ші басымдығының білім беру әдістемелерін жаңғырту бағытын, Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңының «8) дарынды жастарды дамытуға жәрдемдесу» [3] бағытын іске асыруға бағытталған.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының 2025 жылға қарай стратегиялық мақсатын құраушылардың бірі ретінде анықталған «...сыни тұрғыдан ойлай білу, деректердің ауқымды көлемімен жұмыс істеу, командада тиімді жұмыс істеу, өзгерістерге тез бейімделу сияқты әмбебап «XXI ғасыр дағдыларын» дамыту жағына баса назар аудару» [4] проблемасын шешуге жол ашылады.

«Икемді дағдылар» зерттеулерде «XXI ғасырдың дағдылары» атауымен белгілі дағдылар топтамасының құраушы элементі ретінде қарастырылады. «Икемді дағдылар (soft skills)» тұжырымдамасы соңғы 20 жылда экономика мен қоғамдағы еңбек нарығының түрлі аймақтарының ажырамас құраушы бөлігіне айналды. Дегенмен, ғылыми зерттеулерде икемді дағдылар зерттеушілердің контекстік зерттеу тәсілдеріне орай «жұмысқа тұру дағдылары (employability skills)», «адамдармен қарым-қатынас дағдысы (people skills)», «кәсіби емес дағдылар (non-professional skills)», «негізгі дағдылар (key skills)», «өмірлік дағдылар (life skills)» баламалары мағынасында зерттелуде.

Жоғары білім беру жүйесінде soft skills қалыптастыру жөніндегі ұсынымдар әлемдік практикада өткен ғасырдың 1950-ші жылдары пайда болды. Ал, «икемді дағдылар» ұғымын алғаш рет қолдану 1959 жылы АҚШ-та тіркелді, сол кезде АҚШ ғалымдары әскери күзиреттіліктерді зерттей бастады және олардың дағдылары: кәсіби дағдылар (қатты дағдылар) және жеке қасиеттер (икемді дағдылар) 2 түрге бөлінетінін анықтады. 1959 жылдан бастап АҚШ армиясы оқу процедураларын технологиялық дамытуға айтарлықтай қаражат бөлді. 1968 жылы АҚШ армиясы CON Reg 350-100-1 құжатында сипатталған «Оқытудың жүйелік инженериясы» деп аталатын оқыту доктринасын ресми түрде ұсынды. 1972 жылы «икемді дағдылар» термині АҚШ армиясының оқу құралында ресми түрде қолданыла бастады. Hard skills және soft skills терминдері hardware (аппараттық құрал) және software (бағдарламалық жасақтама) компьютерлік ұғымдарының ұқсастығы ретінде пайда болды және кейінірек экономика мен бизнес саласынан әлеуметтік салаға бейімделген.

2013 жылы американдық Millennial Branding компаниясының жетекші 225 американдық фирмалардың менеджерлеріне кәсіби қалыптасу процесінде жетекші маңызы бар жеке қасиеттерді, құзыреттерді анықтауға бағытталған сауалнама жүргізуі ықпал етті. Сауалнама мәліметтерін өңдеу нәтижесінде: байланысқа бейімділік – 98%, позитивті ойлау – 97%, икемділік – 92%, командада жұмыс істей білу – 92% көрсеткішті көрсеткен.

Гарвард университеті, Карнеги Қоры және Стэнфорд ғылыми-зерттеу институты келтірген мәліметтерге сүйенсек, кәсіби саладағы жетістік 75%-ға икемді дағдылардың қалыптасу деңгейіне және тек 25%-ға кәсіби немесе қатаң дағдыларға байланысты [5].

Бұл фактілер икемді дағдыларды әр түрлі елдердің ұлттық тәжірибесі тұрғысынан зерттелген әрі қарайғы ғылыми зерттеулерге негіз болды. Атап айтқанда, Вьетнам [6], Малайзия [7], Польша [8] және т.б. Олардың едәуір бөлігі білім алушыларда икемді дағдыларды қалыптастыру мен дамыту мәселелері мен тәжірибесін көрсетеді. Барлық зерттеушілер жоғары білім алушылар үшін икемді дағдыларды дамыту қажеттілігі ұстанымын ұстанады, олар кедергісіз жұмысқа ауыса алады деп тұжырымдайды.

Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамыту олардың кәсіби бәсекеге қабілеттілігін қамсыздандыруға бағдарланған іс-шаралардың маңызды болады. Осы орайда, болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында тиімді бизнес идеяларды қалыптастыру, іс-әрекетті жоспарлаудың ұйымдастырушылық, ғылыми-әдістемелік негіздері туралы білім кешенін қалыптастыру арқылы заманауи технологияларды аясында Startup жоба құру, өнімдерді әзірлеу, бизнес-модель құру мен технологиялық кәсіпкерлікті іске асыруға қажетті икемді дағдыларды дамытуға бағытталған «Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу» атты ғылыми жоба бойынша зерттеу жұмыстарын іске асыру маңызды.

Бұл жоба цифрлық индустриясын құруға бағдарланған адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму алаңдарын қолдану қажеттілігімен және жоғары тиімді, табысты Startup-жобаны іске асыруға талпынушы ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласында білім алушы жастар санының өсуімен өзектіленетін келесі проблемаларды шешуге бағдарланған:

1. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларының мәні мен ерекшеліктері туралы шетелдік және отандық тәжірибелерді жүйелі зерттеу мен оны болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында дамытудың құрылымдық-мазмұндық моделін құру қажеттілігі;

2. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында икемді дағдыларының дамуы деңгейін анықтауға арналған сауалнамаларды қамтитын диагностикалық ақпараттық жүйе құру және іске асырудың маңыздылығы;

3. Икемді дағдыларды болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында дамытудың бірегей ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалынбаған.

«Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу» атты жоба аясында жоғарыда келтірілген проблемалардың шешімін табуы жоғары технологиялы өндіріске бағдарланған жаңа Қазақстанды құруға өзіндік ықпал етеді. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу мен оның қалыптасуын анықтауға арналған ақпараттық жүйенің құрылуы отандық психология мен педагогика ғылымының деңгейін көтеріп, жоғары оқу орындары, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында оқыту және тәрбиелеудің сапасын арттыруды іске асырады.

Жобаның мақсатты аудиториясы: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Инженерия факультетінде даярланатын болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандары. Жоба нәтижелерін әлеуетті тұтынушылары: ғалымдар, оқытушылар, білім алушылар, жоғары оқу орындары, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдары.

Зерттеу болжамы бойынша болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларын мәнін маңыздылығын сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдылары негізінде анықтауға болады.

Арнайы әдебиеттерді талдау нәтижелері ғылымда бүгінгі таңда икемді дағдылар терминінің жалпы қабылданған және бір мәнді мағыналы түсіндірмесі жоқ екенін көрсетеді (1-кесте). Көптеген шетелдік авторлар, соның ішінде S. Muhleisen, N. Oberhuber, Karrierefaktor, «икеменді дағдыларды» адамның жеке қасиеттері ретінде анықтайды, бұл басқа адамдармен қарым-қатынасты тиімді және үйлесімді етеді [9] деп тұжырымдайды.

1-кесте – Икемді дағдылар ұғымының контент талдауы

Зерттеуші ғалымдар	Икемді дағдылар (soft skills) – бұл	Анықтамадағы кілттік түсініктер
1	2	3
Абашкина О.	- адами қасиеттер, онсыз тіпті ең жақсы кәсіпқой жақсы нәтижеге қол жеткізе алмайды...	Адами қасиеттер

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Muhleisen S. Oberhuber N. Karrierefaktor	- басқа адамдармен өзара әрекеттесуді тиімдірек және үйлесімді ететін адамның жеке қасиеттері.	Өзара әрекеттестік, жеке қасиеттер
Succi C., Canovi M.	- түсіну, атрибуттар мен практиканың үйлесімі	Түсіністік, практикамен үйлесімділік
Yorke M.	- танымдық және метакогнитивті дағдыларды, тұлғааралық және зияткерлік дағдыларды адамдарға кәсіби және күнделікті өмірдегі мәселелерді шешуге бейімделуге және әрекет етуге оң ықпал етеді.	Танымдық дағдылар, Тұлғааралық және зияткерлік дағдылар
Гайдученко Е., Марушев А.	- басқа адамдармен ортақ тіл табуға, олармен байланыс орнатуға және қолдауға, өз ойларын жеткізе білуге мүмкіндік беретін дағдылар. Басқаша айтқанда, «soft skills» – бұл күнделікті өмірде де, кәсіби қызметте де қажетті тиімді коммуникаторлар мен көшбасшылардың дағдылары.	Коммуникация, көшбасшылық
Давидова В.	- толық білім мен жеке өмірлік тәжірибе арқасында алынған және кәсіби қызметте жеке даму үшін пайдаланылатын дағдылар.	Білім, тәжірибе, дағдылар
Портланд Ю.	- адамдардың әртүрлі жас санаттарымен өзара әрекеттесуді орнатуға мүмкіндік беретін әлеуметтік дағдылар.	Өзара әрекеттестік, дағдылар
Сосницкая О.	- бұл коммуникативті және басқарушылық таланттар, сендіру, көшбасшылық, басқару, презентация жасау, адамдарға дұрыс көзқарас табу, жанжал жағдайларын шешу қабілеті, шешендік өнер.	Коммуникация, басқару, проблеманы шешу
Татаурщикова, Д.	- жеке дамуды басқару, алғашқы көмек көрсету, уақытты сауатты басқару, сендіру, келіссөздер жүргізу шеберлігі, көшбасшылық және т.б. дағдыларына сілтеме жасай отырып, жұмыстың тиімділігі мен айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесуді арттыруға ықпал ететін бірыңғай дағдылар мен жеке қасиеттер.	Басқару, көшбасшылық, коммуникация
Шипилов В.	- әлеуметтік-психологиялық дағдылар: коммуникативтік, көшбасшылық, командалық, қоғамдық және басқалар. Бұл дағдылар көптеген өмірлік жағдайларда пайдалы болуы мүмкін.	коммуникативтік, көшбасшылық, командалық дағдылар
Бацунов С.Н., Дереча И.И., Кунгурова И.М., Слизкова Е.В.	- бұл әр адамның жеке мотиві және оның жеке қасиеттері оған табысты кәсіби мансап жасауға, кәсіби бәсекеге қабілетті ортадағы өнімділігін анықтауға қаншалықты көмектесетініне байланысты.	Жеке мотив, жеке қасиеттер
Арбатская Е.А., Тарханова Е.Г.	- бұл тұлғаның әлеуметтік-гуманитарлық сипаттағы білімге тікелей тәуелсіз, әмбебап тұрақсыз жеке қасиеттердің жиынтығы, ол өзінің туа біткен сипаттамаларына байланысты, өмірлік тәжірибені жинақтау процесінде баяу дамиды және адамның қоғамға кірігуін, кәсіби іске асырылуын және өзін-өзі тануды қамтамасыз ететін күтпеген контексте көрінеді.	Жеке қасиеттер

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Цымбалюк А.Э., Виноградова В.О.	- бұл кәсіби қызметтің ерекшелігіне тәуелсіз, бірақ оның тиімділігіне әсер ететін, жалпы кәсіби және мета-кәсіби мәселелерді шешумен байланысты маңызды қасиеттер.	Проблемаларды шешу
Cinque M.	- бұл танымдық және метакогнитивті дағдылардың, тұлғааралық, зияткерлік және практикалық дағдылардың динамикалық үйлесімі. Жұмсақ дағдылар адамдарға бейімделуге және жағымды әрекет етуге көмектеседі, осылайша олар өздерінің кәсіби және күнделікті өміріндегі мәселелерді тиімді шеше алады.	Танымдық және метакогнитивті дағдылар, тұлғааралық, зияткерлік, практикалық дағдылар
Власов М.	- бұл мамандандырылмаған, мансап үшін маңызды кәсіби емес дағдылар жиынтығы, олар жұмыс процесіне сәтті қатысуға, жоғары өнімділікке жауап береді және өтпелі болып табылады, яғни белгілі бір пәндік саламен байланысты емес.	Кәсіби емес дағдылар жиынтығы
Dalibozhko A.I., German M.V., Krakoveckaya I.V.	- кәсіби жетістікке жетелейтін әлеуметтік және жеке құзыреттер.	Әлеуметтік және жеке құзыреттер
Meyer B.B.	- адамдардың жеке эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын түсінуге әкелетін белгілі бір қабілеттер жиынтығы.	Эмоция, эмпатия
Быстрова Н. Казначеева С. Григорян К.	- бұл жеке тұлғаның оқу немесе жұмыс іс-әрекетіне қатысуы және өнімділігі сияқты процестерді дамыту арқылы білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру үшін қажетті мамандандырылмаған кәсіби дағдылар. Басқаша айтқанда, бұл белгілі бір пәндік салаға немесе белгілі бір мамандандыруға байланысты емес дағдылардың кең спектрі.	Кәсіби дағдылар
Бацунов С.Н.	- адамның ішкі әлеуетінің оқиғалық идентификациясы пайда болатын коммуникативті өрістегі кіріктірілген ықпалдастық.	Коммуникация
Макарьева И.С.	- жұмыс процесіне сәтті қатысуға, жоғары өнімділікке жауап беретін және өтпелі болып табылатын, яғни нақты пәндік саламен байланысты емес мамандандырылмаған кәсіби дағдылардың кешені.	Мамандандырылмаған кәсіби дағдылар
Козлова О.П.	- жұмысқа тұру және сақтау, мансапқа жету, сондай-ақ өз бизнесіңізді ашу.	Мансапқа жету
<i>Сөздік атауы</i>	<i>Икемді дағдылар (soft skills) –</i>	
https://dictionary.cambridge.org	- адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау және бірге өнімді жұмыс істеу қабілеті.	Қарым-қатынас, командалық жұмыс
https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/	- басқа адамдармен өнімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін жеке қасиеттер.	Қарым-қатынас, жеке қасиеттер
https://www.collinsdictionary.com/	- бұл басқа адамдармен өнімді қарым-қатынас жасау және командада жұмыс істеу сияқты тұлғааралық дағдылар.	Қарым-қатынас, командалық жұмыс

Икемді дағдылар ұғымына зерттеушілер тарапынан 1-кестеде берілген анықтамаларды талдау нәтижесі бірқатар зерттеушілердің басым көпшілігі икемді дағдыларды жеке және кәсіби қызметте

коммуникативтік дағдылар, көшбасшылық пен командада өнімді жұмыс жасауға қажетті дағдылар арқылы тұжырымдайтындығын көрсетті. Сонымен қатар, теориялық зерделеу барысында икемді дағдылардың мәні мен мазмұнын анықтауда атқарылған зерттеу жұмыстары аясында ғалымдар, құзыретті ұйымдар тарапынан икемді дағдыларды құраушы компоненттердің көптеген жіктелулері ұсынылғандығы айқындалды.

Жоғарыдағы айтылғандарға сүйене отырып, біз «икеменді дағды (soft skills) деп – тұлғаның жеке және командалық мәселелерді шешуге қажетті сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдыларының жиынын» түсінеміз.

Оқу бағдарламаларын қайта жобалау орталығы қызметкерлері *Экономикалық әріптестік және* даму халықаралық ұйымының (ЭӘДҰ) «Білім-2030» жобасымен әріптестікте әлем бойынша білім берудің 32 моделін зерделеді, синтездеп, жіктеді. Нәтижесінде XXI ғасырдағы білім берудің төрт қырында өзара үйлесімділік бар екендігін анықтап, XXI ғасырға арналған білім берудің төртөлшемді моделін ұсынды [10]: 1) білім; 2) дағдылар; 3) мінез-құлық сипаты; 4) метаоқыту.

Отандық зерттеушілер болашақ білім беру үшін дамуға лайықты деп саналатын дағдылар кешенін келесідей анықтаған:

- танымдық және метакогнитивті дағдылар (мысалы, сыни ойлау, шығармашылық ойлау, оқу қабілеті және өзін-өзі реттеу);
- әлеуметтік және эмоционалды дағдылар (мысалы, эмпатия, өзін-өзі жетілдіру және ынтымақтастық);
- практикалық дағдылар (мысалы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа құрылғыларын пайдалану) [11].

Жоғарыда аталған дағдылардың болашақ мамандарда жеткілікті дамымауы қарқынды техникалық прогресс, қарқынды жаһандық бәсекелестік және үнемі өсіп келе жатқан біліктілік деңгейіне сұранысы бар еңбек нарығы дәуірінде экономикалық өсу мен жұмыспен қамтуға айтарлықтай кедергі болып табылады [12].

Дүниежүзілік банк тобының (2018) пікірі бойынша қазіргі заманның аса өткір жаһандық проблемалары мыналар болып табылады: тұрақсыздық; адами капитал; технологиялар (сурет 1).

Адамзаттың тұрақты прогресін қамтамасыз ету адами әлеуетті дамытпай мүмкін емес. Өткен ғасырдың 70-жылдары Т. Шульц тарапынан қолданысқа енгізілген адами капитал ұғымы аясында тұлғаның туа біткен қабілеттерінің оның бойынша өмірде жүре қалыптасып дамыған құнды қабілеттері ретінде қарастырамыз. Адами капиталдың қалыптасып дамуында білім беру жүйесінің алар орны ерекше.

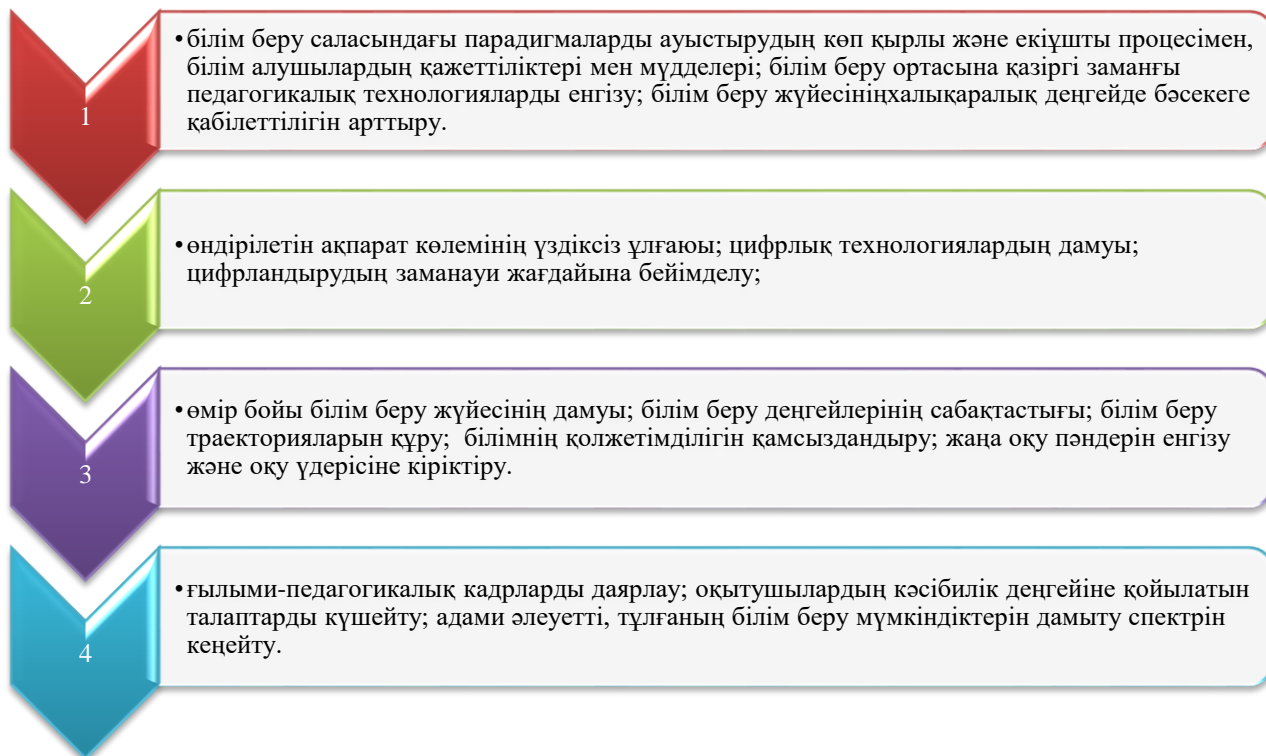

1-сурет – Ғаламдық өткір проблемалар

(Дүниежүзілік банк тобы нұсқасы бойынша, 2018 <https://www.vseмирnyjbank.org/>)

Білім беру жүйесі әрқашан кез келген елде, кез келген уақытта алуан түрлі қиылыста болады. Басқаша болуы мүмкін емес. Себебі, жоғары білім беру жүйесі белгісіз болашаққа мамандарды дайындауды іске асырады. Ғылыми-техникалық прогресс қоғамдық-саяси жүйенің модернизациялық

әсеріне ғана емес, сонымен бірге мәдениетке, өнерге, дүниетанымға айтарлықтай әсер етеді, қоғамның рухани және адамгершілік дамуын айтарлықтай өзгертеді. Қоғамдық санада мұндай өзгерістердің маңызды құрамдас бөлігі қазіргі заманғы адамның қалыптасқан дәстүрлерден кетуі және техникалық инновацияларға назар аударуы ретінде көрініс табады [13] (2-сурет).

2-сурет – Болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың басым бағыттары

Жоғары білім беру жағдайын талдау, іске асырылған жобаларды елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының өзекті сын-тегеуріндерімен және міндеттерімен салыстыру, бәсекеге қабілетті мамандар даярлаудың шарты ретінде білім берудегі түрлі бастамалардың табыстылығын бағалау жоғары білім мазмұнын жаңарту мәселелерін шешу; білім беру ортасын сапалы өзгерту және білім беру процесін жаңғырту; жоғары білім беру жүйесінің кадрлық әлеуетін дамыту; басқарудың әртүрлі деңгейлерінің өзара іс-қимылының негізін кәсіби білім құрайды [14].

О. Назар және т.б. ақпараттық технологиялар индустриясындағы икемді дағдылардың қажеттілігін зерттеді. Олар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының тәртіптік және техникалық білімге қосымша қосымша дағдыларды игеру қажеттілігін көрсетеді [15].

«Жаңа ұрпақ инновациялар мен стартаптар әлемінде өсіп келеді. Цифрлық ұрпақ оптимистік және кәсіпкерлікке шынайы қызығушылық танытады, өйткені бұл ұрпақ Uber, Telegram, Airbnb сияқты стартаптармен бірге өсті. ...білім берудегі трансформация soft skills дамыту немесе сыни ойлау мен икемді дағдыларды қалыптастыру арқылы іске асырылуы керек» [16].

Стартап – бұл бизнес-модельді не жаңғыртады және кеңейтеді деген сұраққа жауап табу үшін құрылған уақытша ұйым [17].

Стартап (ағылш. startup – «іске қосу», «бастаушы, бастаушы компания») – бұл төтенше белгісіздік жағдайында жаңа тауарлар мен қызметтерді әзірлеумен айналысатын жаңадан құрылған ұйым [18].

Қазіргі таңда елімізде стартаптарды дамыту мен қолдау бағытында көптеген компаниялар кешенді іс-шараларды жүзеге асырып, ақпараттандыру мен ашықтықты қамтамасыз етуде арнайы платформалар жұмыс жасауда, олар: IT-стартаптардың халықаралық технопаркі Astana Hub, IT-стартапов Astana Hub, Bi innovations, NURIS, ABC INCUBATION, PwC Venture Hub, MOST Ventures Fund, QazTech Ventures, Fintech hub AIFC, QazInnovations, Founder Institute Nur-Sultan, KASE Startup және т.б. Аталған компаниялардың бірқатары статаптарды іске асыру бойынша онлайн курстар мен біліктілік жетілдіру курстарын да қатар ұсынады.

Болашақ АКТ саласы мамандарының стартап жобаларды әзірлеуге дайындығының жай-күйін анықтау және білім алушылар тарапынан маңызды деп саналатын кәсіби икемді дағдыларды анықтау үшін Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің АКТ білім беру бағдарламаларының білім алушылары арасында сауалнама өткізілді.

Сауалнама мақсаты келесідей анықталды: білім алушылардың стартап жобалар технологиясынан хабардарлығы деңгейін анықтау, болашақ ақпараттық-коммуникациялық саласы мамандары үшін маңызды сапалар мен дағдыларды айқындау, білім алушылардың өздерінің бойынша қандай сапаларды дамытуға қажеттіліктерін айқындау болды.

Сауалнамаға ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бағыты білім беру бағдарламаларының 2–4-курс студенттері қатысты. Сауалнама нәтижесінде «soft skills (икеімді дағдылар) туралы білесіз бе?» деген сұраққа білім алушылардың 15,5% – иә, 60,5% – жоқ, 24% – толық білмеймін деп жауап берген. Ал «Стартап жобаларды әзірлеу технологиясынан біліміңіз бар ма?» деген сұраққа 17,2% – иә, 43,3% – жоқ деп жауап берсе, 39,5 қажет деген жауап алынды. «Стартап жобаларға қатыстыңыз ба?» деген үшінші сұраққа білім алушылардың 6% – иә, 60,1% – жоқ, 33,9% – қатысқысы келетіндігін айтқан.

Сондай-ақ, сауалнамада білім алушылар тарапынан маңызды деп саналатын кәсіби икемді дағдыларды анықтау көзделген болатын. Осы бағытта берілген сұрақтарға келесідей жауаптар алынды. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық саласы мамандары үшін білім алушылар келесі сапалар мен дағдыларды маңызды деп санайтындықтары анықталды: бастамашылдық – 36,1%, коммуникативтік қарым-қатынас – 36,5%, уақытты тиімді ұйымдастыру – 59,7%, өзін өзі басқару – 60,1%, сыни ойлау – 33,9%, креативтілік – 48,9%, командада жұмыс жасау-54,5%, мақсатқа жетудегі табандылық- 69,1%, қақтығыстарды шешу – 38,6%, шабыттандыру – 40,3%.

Келесі берілген сұрақта болашақ маман ретінде өздерінде келесі сапаларды дамытудың маңызды қажеттілігі бар екендігін көрсетті: креативтілік – 45,9%, коммуникативтік қарым қатынас – 30,5%, уақытты басқару – 52,8%, лидерлік – 43,8%, сыни ойлау – 27,5%, өз пікірімді сенімді дәлелдеу – 56,2%, шыдамдылық – 47,6%, эмпатия (басқаларды түсіну) – 20,6%.

Болашақ АКТ мамандарын даярлау жүйесінде бұл білім алушы өз білімін ұдайы жаңартуы тиіс. Болашақ АКТ мамандарын даярлауға қойылатын жаңа талаптар қызметтің зияткерлік-инновациялық сипатына негізделген және болашақ түлектің келесідей негізгі сипаттамаларының болуын болжайды: болашақ кәсіби қызмет саласындағы кең білім; талдау мен синтезді қоса алғанда, туындайтын проблемаларды шешудегі дағдылар; инновациялық ойлау; қабылданған шешімдерді жүзеге асырудағы бастама; өз бетінше және командада да жұмыс істеуге дайындық; дағдылар әлеуметтік коммуникация; стандартты емес және түпнұсқа шешімдерге қабілеттілік және т.б. Осы орайда, болашақ АКТ мамандарының стартаптарды құру мен іске асыруларында маңызды роль атқаратын икемді дағдыларын қалыптастыру мен дамытудың маңызы ерекше.

Қорытынды

Отандық педагогикада болашақ мамандарда лидерлік, креативтілік, қарым-қатынас мәдениетін, сыни ойлауды дамыту мен қалыптастыру бойынша іргелі зерттеу жұмыстары жүргізілген, болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында икемді дағдыларды кешенді дамытудың әлемдік тәжірибесі жеткілікті зерттелмеген, ХХІ ғасыр дағдыларын, оның ішінде икемді дағдыларды дамытудың ерекшеліктері мен олардың өзара байланысы тұрғысынан жүйелі жүргізілген іргелі ғылыми зерттеу жұмыстары жеткіліксіз екендігі белгілі. Зерттеу әдістері арқылы зерттеу болжамының дұрыстығы анықталды. Зерттеу материалдары ретінде икемді дағдылардың мәні мен мазмұны, құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік тәжірибелердің нәтижелері, диссертациялық зерттеулер, авторлардың ғылыми мақалалары қолданылып, теориялық дереккөздерді талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау арқылы біз «икеменді дағды (soft skills) деп – тұлғаның жеке және командалық мәселелерді шешуге қажетті сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдыларының жиынын» түсінеміз.

Осы орайда, болашақ АКТ мамандарының икемді дағдыларын дамытуды жүйелі зерттеу маңызды. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандары үшін стартаптарды әзірлеу мен ұсынуға қажетті білімдерді, болашақ кәсіби қызметте маңызды икемді дағдыларды дамытудың бірегей құрылымдық-мазмұндық моделі мен әдістемелік жүйесін жасақтау мен іске асырудың маңыздылығын көрсетті.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (грант №AP14871966).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Асейнова Ф.Э., Батанин А.А., Васильева А.С. и др. Актуальные проблемы современной педагогики и психологии: результаты экспериментальных и теоретических исследований / под ред. Куриной В.А., Подкопаева О.А. – Самара: ООО НИЦ «ПНК», 2022. – 179 с.
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. [Электронды ресурc]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
3. Мемлекеттік жастар саясаты туралы. Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылғы 9 ақпандағы №285-V ҚРЗ. [Электронды ресурc]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>
4. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығымен бекітілген. [Электронды ресурc]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
5. Klaus P. Communication breakdown // California Job Journal. – 2010. – №28. – P. 1–9.
6. Vu Anh T.L., Le Quoc T. Development Orientation for Higher Education Training Programme of Mechanical Engineering in Industrial Revolution 4.0: A Perspective in Vietnam // Journal of Mechanical Engineering Research and Developments. – 2019; 42(1). – P. 71–73.
7. Wahab D.A., Peng T.N., Jani R. Interregional Migration and Graduate Earning in Malaysia // Institutions and Economies. – 2020. – №12(2). – P. 107–128. Available at: <https://ijie.um.edu.my/index.php/ijie/article/view/20268/11586>
8. Turek K., Perek-Bialas J. The Role of Employers' Opinions about Skills and Productivity of Older Workers: Example of Poland // Employee Relations. – 2013. – №35(6). – P. 648–664. doi: <https://doi.org/10.1108/ER-04-2013-0039>
9. Muhleisen S., Oberhuber N. Karrierefaktor Soft Skills. Rudolf HaufeVerlag, Freiburg i. Br., 2005. – 230 p.
10. Фадель Ч., Бялик М., Триллин Б. Четырехмерное образование: Компетенции, необходимые для успеха / пер. с англ.; предисл. А. Асмолова. – М.: Точка, 2018. – 240 с.
11. Сагинтаева А., Мусина А., Сулейменова А., Каратабанов Р., Куракбаев К., Дункан Пристли. Разработка образовательных программ: локальные ответы на глобальные вызовы высшего

- образования: монография. – Нур-Султан: Высшая школа образования Назарбаев Университета, 2021. – 236 с.
12. Навыки XXI века: модель подготовки современного специалиста: учебно-методическое пособие / Под науч. ред. И.С. Макарьева. – СПб.: СПб ГАПОУ МТК им. адмирала Д.Н. Сенявина, 2021. – 240 с.
 13. Педагогика XXI века: смена парадигм: коллективная монография в 2 томах. Том 1 / Л.А. Мокрецова, О.В. Попова, Н.В. Волкова, Т.И. Громогласова, Е.Б. Манузина, Н.А. Швец, М.В. Довыдова, Е.В. Дудышева, Л.А. Романова, Т.В. Гаврутенко; под общ.ред. проф. О.В. Поповой; Алтайский государственный гуманитарно-педагогический университет им. В.М. Шукшина. – Бийск: ФГБОУ ВО «АГГПУ», 2019. – 396 с.
 14. Лаврентьев С.Ю., Крылов Д.А. Л 135 Технологии формирования конкурентоспособности будущего специалиста: монография. – Йошкар-Ола: Мар. гос. ун-т., 2017. – 175 с.
 15. Сапарова Д.Р. Культурное пространство цифрового поколения. 6D020400-Культурология. Дисс. доктора философии (PhD). – Алматы, 2020. – 139 с.
 16. Бланк С., Боб Дорф. Стартап. Настольная книга основателя: пошаговое руководство по построению великой компании с нуля / пер. с английского Т. Гутман, И. Окунькова, Е. Бакушева. 5-е изд. – Москва: Альпина Паблишер, 2019. – 614 с.
 17. Рис Э. Бизнес с нуля. 5-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 255 с.

REFERENCES

1. Aseinova F.E., Batanin A.A., Vasilieva A.S. i dr. Aktualnye problemy sovremennoi pedagogiki i psihologii: rezultaty eksperimentalnyh i teoreticheskikh issledovaniy [Actual problems of modern pedagogy and psychology: results of experimental and theoretical research] / pod red. Kurinoi V.A., Podkopaeva O.A. – Samara: OOO NIC «PNK», 2022. – 179 s. [in Russian]
2. «Qazaqstan-2050» Strategiiasy qalyptasqan memleketin jana saiasi bagyty [Strategy «Kazakhstan-2050» new political course of the established state]. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
3. Memlekettik jastar saiasaty turaly. Qazaqstan Respublikasynyn Zany [On State Youth Policy. Law Of The Republic Of Kazakhstan] 2015 jylgy 9 aqpanday №285-V QRZ. [Elektrondy resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>
4. Qazaqstan Respublikasynyn 2025 jylga deiingi strategiialyq damu jospary [Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2018 jylgy 15 aqpanday №636 Jarlygymen bekitilgen. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
5. Klaus P. Communication breakdown // California Job Journal. – 2010. – №28. – P. 1–9.
6. Vu Anh T.L., Le Quoc T. Development Orientation for Higher Education Training Programme of Mechanical Engineering in Industrial Revolution 4.0: A Perspective in Vietnam // Journal of Mechanical Engineering Research and Developments. – 2019; 42(1). – P. 71–73.
7. Wahab D.A., Peng T.N., Jani R. Interregional Migration and Graduate Earning in Malaysia // Institutions and Economies. – 2020. – №12(2). – P. 107–128. Available at: <https://ijie.um.edu.my/index.php/ijie/article/view/20268/11586>
8. Turek K., Perek-Bialas J. The Role of Employers' Opinions about Skills and Productivity of Older Workers: Example of Poland // Employee Relations. – 2013. – №35(6). – P. 648–664. doi: <https://doi.org/10.1108/ER-04-2013-0039>
9. Muhleisen S., Oberhuber N. Karrierefaktor Soft Skills. Rudolf HaufeVerlag, Freiburg i. Br., 2005. – 230 p.
10. Fadel Ch., Bialik M., Trilling B. Chetyrehmernoe obrazovanie: Kompetencii, neobhodimye dlia uspeha [Four-dimensional education: Competencies necessary for success] / per. s angl.; predisl. A. Asmolova. – M.: Tochka, 2018. – 240 s. [in Russian]
11. Sagintaeva A., Musina A., Suleimenova A., Karatabanov R., Kurakbaev Q., Dunkan Pristli. Razrabotka obrazovatelnyh programm: lokalnye otvety na globalnye vyzovy vysshego obrazovaniia: monografiia [Development of educational programs: local responses to global challenges of higher education:

- monograph]. – Nur-Sultan: Vysshaia shkola obrazovaniia Nazarbaev Universiteta, 2021. – 236 s. [in Russian]
12. Navyki XXI veka: model podgotovki sovremennogo specialista: uchebno-metodicheskoe posobie [Skills of the XXI century: a model of training a modern specialist: an educational and methodical manual] / Pod nauch. red. I.S. Makarieva. – SPb.: SPb GAPOU MTK im. admirala D.N. Seniavina, 2021. – 240 s. [in Russian]
 13. Pedagogika XXI veka: smena paradigm: kollektivnaia monografiia v 2 tomah [13. Pedagogy of the XXI century: paradigm shift: a collective monograph in 2 volumes]. Tom 1 / L.A. Mokrecova, O.V. Popova, N.V. Volkova, T.I. Gromoglasova, E.B. Manuzina, N.A. Shvec, M.V. Dovydova, E.V. Dudysheva, L.A. Romanova, T.V. Gavrutenko; pod obshh.red. prof. O.V. Popovoi; Altaiskii gosudarstvennyi gumanitarno-pedagogicheskii universitet im. V.M. Shukshina. – Biisk: FGBOU VO «AGGPU», 2019. – 396 s. [in Russian]
 14. Lavrentiev S.Iu., Krylov D.A. L 135 Tehnologii formirovaniia konkurentosposobnosti budushego specialista: monografiia [L 135 Technologies of formation of competitiveness of the future specialist: monograph]. – Ioshkar-Ola: Mar. gos. un-t., 2017. – 175 s. [in Russian]
 15. Saparova D.R. Kulturnoe prostranstvo cifrovogo pokoleniia [Cultural space of the digital generation]. 6D020400-Kulturologiia. Diss. doktora filosofii (PhD). – Almaty, 2020. – 139 s. [in Russian]
 16. Blank S., Bob Dorf. Startup. Nastolnaia kniga osnovatelia: poshagovoe rukovodstvo po postroeniiu velikoi kompanii s nulia [Founder's Handbook: A Step-by-Step Guide to Building a Great Company from Scratch] / per. s angliiskogo T. Gutman, I. Okunkova, E. Bakusheva. 5-e izd. – Moskva: Alpina Pabliisher, 2019. – 614 s.
 17. Ris E. Biznes s nulia [Busin[in Russian]ess from scratch]. 5-e izd. – M.: Alpina Pabliisher, 2016. – 255 s. [in Russian]

UDC 372; IRSTI 27.01.45

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.13>

Y.Zh. SMAGULOV¹, L.N.KARASEVA²✉

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: Smagulovezh@mail.ru

²PhD Doctoral Student of the Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov

(Kazakhstan, Kokshetau), e-mail: lyubakarassyova@mail.ru

DEVELOPMENT OF ALGORITHMIC COMPETENCE OF STUDENTS IN MATHEMATICS LESSONS USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Abstract. This article provides a brief overview of scientific works, the authors of which conduct research in the field of education aimed at developing the algorithmic competence of students in teaching mathematics. The main objective of the study is to show the importance of developing students' algorithmic competence with the help of information and communication technologies (ICT). And also, the concept and formation of algorithmic competence in mathematics classes through ICT is considered. A detailed solution of the problem with the development of an algorithm is described. The proposed model for solving problems in mathematics will be useful for the development of mathematical literacy of students and literacy of students in the field of ICT. The elements of the author's methodology of teaching the subject "mathematical literacy" using the algorithmization of the educational process are presented. The proposed teaching method contributes to the development of intuition, logic in students, students are not afraid to make mistakes, expressing their answer, their point of view. The idea is substantiated that the development of algorithmic competence in students in mathematics lessons through ICT remains relevant today, as this is emphasized by international studies under the PISA program (Programme for International Student Assessment), which assesses mathematical literacy and literacy in the field of information and communication technologies. The ability to create, apply and transform signs and symbols, models and schemes to solve educational, cognitive and practical problems, as well as evaluate the results obtained is a necessity for the digitalization of modern life.

Keywords: algorithmic competence, mathematical literacy, ICT literacy, teaching mathematics, information and communication technologies.

Е.Ж. Смагулов¹, Л.Н. Карасёва²

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: Smagulovezh@mail.ru

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Көкшетау қ.), e-mail: lyubakarassyova@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Smagulov Y.Zh., Karaseva L.N. Development of Algorithmic Competence of Students in Mathematics Lessons Using Information and Communication Technologies // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 154–162. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Smagulov Y.Zh., Karaseva L.N. Development of Algorithmic Competence of Students in Mathematics Lessons Using Information and Communication Technologies // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – Б. 154–162. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.13>

Математика сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың алгоритмдік құзыреттілігін дамыту

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру саласында студенттердің математиканы оқытудағы алгоритмдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған зерттеулер жүргізетін ғылыми еңбектерге қысқаша шолу жасалады. Зерттеудің негізгі мақсаты – ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) көмегімен студенттердің алгоритмдік құзыреттілігін дамытудың маңыздылығын көрсету. Сондай-ақ, математика сабақтарында АКТ арқылы алгоритмдік құзыреттілік ұғымы мен оның қалыптасуы жайлы қарастырылады. Алгоритм құру арқылы есептің егжей-тегжейлі шешімі сипатталған. Математикадан есептер шығарудың ұсынылып отырған моделі оқушылардың математикалық сауаттылығын және АКТ саласындағы оқушылардың сауаттылығын дамыту үшін пайдалы болады. Оқу үдерісін алгоритмдеу арқылы «математикалық сауаттылық» пәнін оқытудың авторлық әдістемесінің элементтері берілген. Ұсынылып отырған оқыту әдісі оқушылардың өз жауабын, өз көзқарасын білдіріп, қателесуден қорықпай, интуициясын, логикасын дамытуға ықпал етеді. АКТ арқылы математика сабағында оқушылардың алгоритмдік құзыреттілігін дамыту бүгінгі күні өзекті болып қала береді деген идея негізделеді, өйткені бұл математикалық сауаттылық пен ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы сауаттылықты бағалайтын PISA бағдарламасы (Programme for International Student Assessment) шеңберіндегі халықаралық зерттеулерде ерекше атап өтілген. Оқу, танымдық және практикалық мәселелерді шешу үшін белгілер мен белгілерді, модельдер мен сызбаларды жасау, қолдану және түрлендіру, сондай-ақ алынған нәтижелерді бағалау қазіргі өмірді цифрландырудың қажеттілігі болып табылады.

Кілт сөздер: алгоритмдік құзыреттілік, математикалық сауаттылық, АКТ саласындағы сауаттылық, математиканы оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Е.Ж. Смагулов¹, Л.Н. Карасёва²

¹доктор педагогических наук, профессор

Жетысуский университет имени И. Жансугурова

(Казахстан, г. Талдықорган), e-mail: Smagulovezh@mail.ru

²PhD докторант Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова

(Казахстан, г. Кокшетау), e-mail: lyubakarassyova@mail.ru

Развитие алгоритмической компетенции учащихся на уроках математики с использованием информационно-коммуникационных технологий

Аннотация. В данной статье приводится краткий обзор научных работ, авторы которых проводят исследования в сфере обучения, направленного на развитие алгоритмической компетенции учащихся при обучении математике. Основная задача исследования – показать важность развития у учащихся алгоритмической компетенции с помощью информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). А также, рассматривается понятие и формирование алгоритмической компетенции на занятиях математики посредством ИКТ. Описано подробное решение задачи с составлением алгоритма. Предложенная модель решения задач по математике будет полезна для развития математической грамотности учащихся и грамотности учащихся в сфере ИКТ. Представлены элементы авторской методики преподавания предмета «математическая грамотность» с применением алгоритмизации учебного процесса. Предлагаемая методика преподавания способствует развитию интуиции, логики у учащихся, ученики не боятся ошибиться, высказывая свой ответ, свою точку зрения. Обосновывается мысль о том, что развитие алгоритмической компетенции у учащихся на уроках математики посредством ИКТ остается

актуальной на сегодняшний день, так как это подчеркивается международными исследованиями по программе PISA (Programme for International Student Assessment), где оцениваются математическая грамотность и грамотность в сфере информационно-коммуникативных технологий. Умение создавать, применять и преобразовывать знаки и символы, модели и схемы для решения учебных, познавательных и практических задач, а также оценивать полученные результаты – это необходимость цифровизации современной жизни.

Ключевые слова: алгоритмическая компетенция, математическая грамотность, грамотность в сфере ИКТ, обучение математике, информационно-коммуникационные технологии.

Introduction

Modern innovations in education and economy, changes in the labor market necessitate cause the possession of skills that can allow students to analyze and evaluate the situation, information for solving problems, creatively use existing knowledge and experience to gain new knowledge. The skills of mastering information and communication technologies become relevant [1].

In 2017, Kazakhstan became a member of two relevant OECD committees – the Committee on Education Policy and the Committee on Science and Technology Policy, which indicates the international recognition of the achievements of the Kazakh education system.

However, in the domestic system of education and science there are a number of topical issues that need to be addressed. According to the results of the OECD Program for the International Assessment of Adult Competences (16–65 years old) (PIAAC), Kazakhstan ranked below average in numeracy and information and communication technology literacy.

The results of an independent examination in assessing the knowledge of graduates in mathematics, the results of international studies (PISA) highlighted a number of problems. In particular, difficulties were found in solving problems of a practical nature, where mathematical knowledge and skills should manifest themselves in any context. In other words, students experienced difficulties in building mathematical models, drawing up action algorithms, and transferring a known solution method to new conditions.

Nowadays, there remains a need to create pedagogical conditions and technologies that ensure the formation of skills to apply knowledge in non-standard situations. Therefore, active search for new ways and means to form and develop initiative, flexibility of thinking, independence, and the ability to transfer knowledge into the field of practical activity is existing [3].

Research methods

Research methods: general didactic teaching methods (methods for the formation of new knowledge and skills, methods of consolidation, methods of control), analysis, math modeling. The object of the study is the process of teaching mathematics at the senior level of general education. The subject of the research is the method of teaching the algorithmization of students in mathematics lessons using information and communication technologies.

Results and Discussions

The purpose of the study is the methods of forming students' algorithmic competence by the use of information and communication technologies in mathematics lessons.

Algorithmic thinking skills can be considered one of the necessary skills for everyone in modern world. Individuals and society live at a time when they cannot abandon the use of information and communication technologies (ICTs). Thus, they must be ICT literate [3, p.571].

Algorithmic competence is a constituent component of competence in the field of information and communication technologies (ICT competence). The concept of «algorithmic competence»,

presented in the works of L.N. Udovenko, Yu.V. Korchemkina, V.V. Kalitina, M.V. Kondudar can be summarized as the ability to create an algorithm and implement it as a software product [4, p.19].

Based on the approaches to the concept of «competence», presented in the works of I.A. Zimney, A.V. Khutorsky, B.S. Gershunsky, it is possible to clarify the concept of «algorithmic competence».

Algorithmic competence is a set of knowledge of the main algorithms of the course being studied and the ability to use them in solving problems of a certain range, the ability to combine known algorithms and create new ones, the willingness to apply the algorithmization process in various subject areas [5, p.21]. In the process of teaching mathematics, the formation of algorithmic competence is dynamic in nature, subject to the principles of «continuity, systemacity, succession and staging».

The analysis of the literature showed that the improvement of the process of teaching students through algorithmization was reflected in the studies of I.N. Antipova, V.A. Dalinger, V.M. Monakhova, Yu.A. Makarenkova, M.P. Lapchik and others L.N. Landa first introduced the definition of an algorithmic approach to learning. The problems of forming the foundations of algorithmic culture were the subject of research by foreign teachers (R. Kaiser, A. Speck, G. Krummerheuer, S. Kaune, P. Kadunts), who analyzed the educational potential of various subject areas - mathematics, physics, chemistry, geography, cultural studies, pedagogy and psychology [2, p. 8].

Popova V.V. [5, p. 41] in his study studies the formation of algorithmic competence of students - future ICT specialists.

The article by Çetin Güler [3, p. 580] deals with the skills of algorithmic thinking without computers. Korchemkina Yu.V. [6] in her study analyzes the possibility of using an algorithmic approach in teaching linear algebra to students with advanced study of computer science and its impact on the formation of professional competencies of future bachelors.

We are close to the position of L.N. Udovenko [7], where the methodological possibilities of the competence-based approach of the methodological base in the development of the algorithmic content-methodological line in school mathematics are considered. The author identified four levels of algorithmic competence development. Through comparison, the article provides their distinction, describes the nature of the manifestation of algorithmic competence at each level. The differences between the logical-algorithmic and creative levels from the subject and attributive ones, as well as the ways of forming algorithmic competence are indicated.

The theoretical analysis of the study and educational practice made it possible to highlight the following key points:

- firstly, the development of algorithmic competence in students in mathematics classes through ICT remains relevant today, which is emphasized by international studies under the PISA program (Programme for International Student Assessment), which assesses mathematical literacy and literacy in the field of information and communication technologies;

- secondly, the ability to create, apply and transform signs and symbols, models and schemes to solve educational, cognitive and practical problems, as well as evaluate the results obtained is the need for the digitalization of modern life.

Popova V.V. proposes teaching mathematics in such a way that the result of solving a problem, depending on its nature or practical purpose, the student could receive not only in the form of a number, formula or graph, but also, if possible, in the form of an algorithm or a block diagram of an algorithm. This method of developing algorithmic competence can be adapted for school students [5, p.119].

So, when studying a certain topic, you can tell students from the very beginning that the result of their work (including independent work) should be an algorithm for solving a certain type of problem. It is necessary to draw the attention of students to the fact that they will have to not only solve the proposed problems, but also formalize their reasoning in the form of an algorithm,

consider possible solutions, summarize and analyze the results obtained. In order to master the topic under study, the teacher needs not only to teach the student to solve problems of a particular type, but also to recognize many of these problems in real life and apply the resulting algorithm in practice.

We offer students a task: to write an algorithm and solve a problem. “The section of the tunnel with a perimeter of 18 meters should have the shape of a rectangle, completed with a semicircle. Find the radius of the semicircle at which the cross-sectional area of the tunnel will be the largest.

Consider the compilation of an algorithm and the solution of this problem.

To solve this problem, it is advisable to build a drawing Figure 1 so that students can clearly see and understand what is being said.

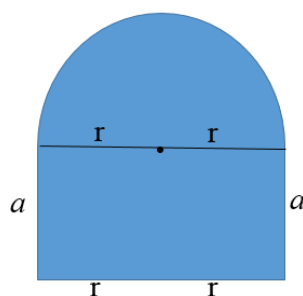

Figure 1 – Schematic representation of the tunnel

1. Consider the figures that make up this figure and write down the perimeter. The first figure is a semicircle, the second figure is a rectangle. $C_{\text{semicircle}} = \pi r$; $P_1 = 2r + 2a$, where P_1 is the perimeter of the rectangle, excluding one side, r is the radius of the semicircle, and a is one of the sides of the rectangle. Then, $P_{\text{figures}} = \pi r + 2r + 2a$, hence we express a .

We have $a = \frac{P - r(\pi + 2)}{2}$ (*).

2. Let's make the dependence of the cross-sectional area of the figure on the radius

$$S(r) = \frac{\pi \cdot r^2}{2} + 2ar.$$

3. In the equality $S(r)$, we replace $S(r) = \frac{\pi \cdot r^2}{2} + 2ar$, $a = \frac{P - r(\pi + 2)}{2}$, using equality (*).

$$S(r) = \frac{\pi \cdot r^2}{2} + 2r \frac{P - r(\pi + 2)}{2}. \text{ Simplify and differentiate the resulting equality.}$$

We get $S'(r) = \pi r + P - 2r(\pi + 2)$

4. Solve the equation $S'(r) = 0$, i.e. $\pi r + P - 2r(\pi + 2) = 0$, relatively to r .

5. Solving this equation, we have $r = \frac{P}{4 + \pi}$

6. Substitute the known value $P = 18\text{m}$ from the condition of the problem, we get $r = \frac{18}{4 + \pi}$, $r \approx 2,5\text{m}$.

Approximate student response (algorithm):

1. Consider the figures, write down the formula for finding the perimeter.
2. Compose the dependence of the cross-sectional area of the figure on the radius.
3. Differentiate and solve the resulting equation.
4. Substitute the known data of the problem and find the desired value.

In the course of solving this problem, it is possible to discuss such properties of algorithms as mass character, certainty, and effectiveness, emphasize the convenience of using the algorithm, and identify the main difficulties that arose during its compilation. For the formation of algorithmic competence, it is important to observe the principle of staging, that is, in the learning process, based on the level of preparedness of students, rely on their capabilities and take into account the speed of assimilation of the material.

Work is carried out frontally. Colored zones (green, yellow, red) have been prepared in advance for recording (or attaching) student responses. In the green zone, we will add student options that are proposed to follow when solving the problem. The teacher asks the opinion of each student, the opinion of the majority is taken into account. However, individual responses are not excluded. In the yellow zone we will transfer the answers of students (2–3 answers) which, according to the students, are the closest to the true answer of this task. In the red zone from the yellow, we will transfer the correct answer.

The task condition can be displayed on the screen using a projector. Students learn to work with information presented in various forms (text, tables, diagrams, scheme, pictures, drawings).

With the help of the proposed methodology, the algorithmic competence of students is developing in the study of mathematics, by working out step-by-step actions.

1. The teacher reads the problem, showing the importance of each word, drawing the students' attention to the fact that all the words from the condition carry a certain meaning.

2. Students are invited to read the problem, given time to think about the solution. Students try to select the necessary data if the task contains redundant information.

3. Students solve a problem, simulate a situation, think, sort out possible solutions, use the trial and error method, offering their own solution (algorithm or flowchart), all student answers are recorded (or attached if working with stickers) on a green zone.

4. The teacher, together with the students, analyze all the solutions (algorithm or block diagram) that are in the green zone, selecting 2-3 solutions (algorithm or block diagram) that most satisfy the solution of the problem, and these solutions (algorithm or block -scheme) are transferred to the yellow zone.

5. Analyzing the solutions (algorithm or flowchart) that are in the yellow zone, together with the students of the class, the correct solution (algorithm or flowchart) is determined that satisfies the condition of the problem and write it down in the red zone. As homework, we offer students a solution to problems, taking into account the division of students into groups of humanitarian and natural-mathematical areas. Moreover, the condition of the tasks of an easy degree of difficulty will be written on green sheets, of an average degree of difficulty – on yellow sheets, of a high degree of difficulty – on red sheets. When checking homework, it will be clearly seen how the quality of students' knowledge is growing. That is, the more yellow and red sheets during the test, the higher the quality of knowledge.

After the qualitative development of tasks, a real improvement in the quality of students' knowledge, you can move on to individual tasks.

The tasks are distributed as follows, as shown in Table 1 (Table 1).

Table 1 – Distribution of tasks by difficulty levels, depending on the execution time

Class, direction		Time to complete one task
1	2	3
Humanitarian	Natural-mathematical	
Number of tasks of easy complexity (%)		Up to 2 min
50	20	
Number of tasks of medium complexity (%)		2 min
30	30	
Number of tasks of high complexity (%)		More than 2 min
20	50	

After the qualitative development of tasks, a real improvement in the quality of students' knowledge, you can move on to individual tasks. To determine the degree of difficulty of the task

and the time it takes to solve it, there is a base for preparing for the UNT, where using the program in the filter you can set the required time spent on solving one problem and get a selection of tasks.

The proposed method of teaching mathematical literacy contributes to the development of intuition, logic in students, students are not afraid to make mistakes, expressing their answer, their point of view. Also, the advantage of this type of work is that all students in the class can be involved in active mental work. Periodically, with such work, you can use a survey with a delayed response. With such a survey, after the question, a pause is maintained for 30–40 seconds. This allows you to respond not only to those who think quickly. Delayed reaction helps to attract to work and less energetic students, who take a passive position in the usual survey.

To apply this technique in the work of a teacher, you can use information and communication technologies (ICT):

First, prepare a Microsoft Power Point presentation with the condition of the tasks that will be solved in the lesson.

Secondly, using the capabilities of ICT, divide the slide displayed on the interactive whiteboard into three parts, depicting a green, yellow, red zone for recording the solution (answer) of the problem.

Thirdly, after writing down the options for solving the problem in the green zone, the desired answers can be copied and transferred to the yellow zone. Repeat the same for the red zone.

We will conduct classes according to the proposed method in the form of an experiment with two groups of children. With the first group, consisting of n people, a scheme for solving problems will be analyzed, problems will be solved, including applied ones, without compiling an algorithm and using a computer. In the second group, numbering m people, the same thing will be done (perhaps in a smaller volume), but in addition it will be necessary to create an algorithm for solving problems and propose to solve part of the problems using the Mathcad package. Mathcad is a computer algebra system from the class of computer-aided design systems, focused on the preparation of interactive documents with calculations and visual support, it is easy to use and apply for teamwork. Then a verification work was carried out, composed of three levels of complexity: basic, medium and advanced. When solving problems, students will have the opportunity to use a computer. Students who are able to create algorithms, use them and apply computer programs will certainly show interest in tasks of increased complexity, while achieving certain results [8].

It cannot be argued that it is advisable to accompany the teaching of the entire mathematics course at school with algorithmization and the use of computer programs, but even small inclusions of algorithms in the educational material and providing students with the opportunity to use ICT in the classroom improve the quality of teaching mathematics and increase students' motivation to learn. The use of flowcharts in mathematics classes not only allows you to present the progress of solving the problem in a visual form, but also obliges students to take a more responsible approach to the solution: think through each step, consider possible solutions, optimize the process and critically evaluate the result. The ability to formulate one's reasoning and the course of a decision in the form of an algorithm or a flowchart of an algorithm is a necessary component of the development of algorithmic competence.

Of the two existing methods of teaching algorithms (communication of ready-made algorithms; leading students to discover the necessary algorithms on their own), the latter is a variant of the heuristic method of teaching and is a description of the teacher's teaching activity with the help of instructions, rules, sequences of actions of an algorithmic type, with the help of which the teacher solves certain didactic problems [9].

Conclusions

In conclusion here are the main points: when organizing teaching mathematics in the proposed way, the formation of algorithmic competence accompanies the entire process and does not require a radical revision of the content of the educational material, allowing the teacher to work

within the framework of the curriculum and in the amount of hours allocated for its assimilation. In the future, the following directions are possible: studying the methodology for developing the algorithmic competence of students through ICT, introducing the developed methodology into the educational process of the subject of mathematics, conducting training seminars and master classes for mathematics teachers in order to improve the quality of teaching in school education [10].

In developing students' mathematical knowledge, the teacher may ask students to explain and discuss various solution methods, verbally link representations and concepts, present mathematical situations in different ways, and invent their own procedures. For computational procedures to be efficient, accurate, and correct, it is important that the teacher pays attention to student understanding and that students have time to practice. To develop flexibility in mathematics, teachers may challenge students with non-standard problems for which they do not immediately recognize the appropriate solution method. Students may also find it helpful to focus on multiple approaches to these non-routine problems. It includes calling on students to explain, justify, and prove solution methods, problem solving, and mathematical results. When dealing with problems in context, the teacher can offer confirmation of the authentic aspects of the problem. Students can also participate in discussions about the authenticity of various aspects of contexts. The contexts used may come from life outside of school and may not initially have an educational purpose in terms of practicing math skills. However, assignments can offer new insights and knowledge about the contexts they are in, whether real world contexts or cross-curricular contexts.

BIBLIOGRAPHY

1. Мырзахметова А.Ж., Ильина Н.Ф. Современные тенденции в обновлении содержания школьного исторического образования в Республике Казахстан // Вестник КарГУ. – 2017. – №2(86). – С. 17–27.
2. Баймуханов Б.Б., Бекболганов Е.Ж., Избасарова М.А. Развитие логического мышления младших школьников как педагогическая проблема // Евразийский Союз Ученых. – 2016. – №1-3 (22). – С. 18–20.
3. Çetin Güler. Algorithmic Thinking Skills without Computers for Prospective Computer Science Teachers // Journal of Theoretical Educational Science. – 2021. – №14(4). – С. 570–585.
4. Шкерина Л.В. Измерение и оценивание уровня сформированности профессиональных компетенций студентов – будущих учителей математики: учебное пособие. – Красноярск: Красноярский гос.пед.инст. имени В.П. Астафьева, 2014. – 152 с.
5. Попова В.В. Формирование алгоритмической компетентности студентов – будущих ИКТ-специалистов в системе среднего профессионального образования в процессе обучения математике: дис. ... канд. пед. наук. – Красноярск, 2019. – 233 с.
6. Корчемкина Ю.В. Формирование профессиональных компетенций студентов в курсе линейной алгебры на основе алгоритмического подхода // Педагогика и психология. – 2019. – №1(167). – С. 140–147.
7. Удовенко Л.Н. Уровни сформированности алгоритмических компетенций школьников // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 1. – Том II. – С. 103–107.
8. Smagulov Y., Yessengabylov I. Factors in the productive use of information and communication technologies by mathematics teachers // Copyright © 2021 World Institute for Engineering and Technology Education (WIETE), ABN: 50 135 362 319 Last updated: 21 Nov. 2021.
9. Темербекова А.А., Чугунова И.В., Байгонакова Г.А. Методика обучения математике: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – ГорноАлтайск: РИО ГАГУ, 2013. – 352 с.
10. Temerbekova A. Algorithmic Thinking as One of the Factors Determining the Quality of the Educational Process in the Field of Mathematics, Computer Science and Project Activities // Selected Papers of the IV All-Russian scientific and practical conference with international participation «Distance Learning Technologies» (DLT 2019), Yalta, Crimea, September 16-21, 2019.

REFERENCES

1. Myrzakhmetova A.J., Ilyina N.F. Sovremennye tendentsii v obnovenii sodержaniii shkolojnoo istoricheskogo obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [Modern trends in updating the content of school history education in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik KarGu. 2017. – №2(86). – S.17-27. [in Russian]
2. Baimukhanov B.B., Bekbolganov E.J., Izbasarova M.A. Razvitie logicheskogo myschleniya mladschikh shkolojnikov kak pedagogicheskaya problema [Development of logical thinking of younger schoolchildren as a pedagogical problem] // Eurasiskiy Soiuz Uchionykh. – 2016. – №1-3 (22). – S. 18–20. [in Russian]
3. Çetin Guler. Algorithmic Thinking Skills without Computers for Prospective Computer Science Teachers // Journal of Theoretical Educational Science. – 2021. – №14(4). – S. 570-585. [in English]
4. Shkerina L.V. Izmerenie i ocenivanie urovnia sformirovannosti professionalnyh kompetencii studentov – budushih uchitelei matematiki: uchebnoie posobiie [Measurement and assessment of the level of formation of professional competencies of students – future teachers of mathematics]. – Krasnoiarisk: Krasnojarskij gos.ped.inst. imeni V.P. Astafieva, 2014. – 152 s. [in Russian]
5. Popova V.V. Formirovanie algoritmicheskoi kompetentnosti studentov – budushih IKT-specialistov v sisteme professionalnogo obrazovaniia v processe obucheniia matematike: dis. ... kand. ped. nauk [Formation of algorithmic competence of students - future ICT specialists in the system of secondary vocational education in the process of teaching mathematics: PhD in Sciences]. – Krasnoiarisk, 2019. – 233 s. [in Russian]
6. Korchemkina Yu.V. Formirovanie professional'nykh kompetensiy studentov v kurse lineynoy algebrы na osnove algoritmicheskogo podchoda [Formation of professional competencies of students in the course of linear algebra based on the algorithmic approach] // Pedagogika i psihologia. – 2019. – №1(167). – S. 140–147. [in Russian]
7. Udovenko L.N. Urovni sformirovannosti algoritmicheskikh kompetencii shkolojnikov // Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik [Levels of formation of algorithmic competencies of schoolchildren]. – 2013. – №1. – Tom II. – S. 103–107. [in Russian]
8. Smagulov Y., Yessengabylov I. Factors in the productive use of information and communication technologies by mathematics teachers // Copyright © 2021 World Institute for Engineering and Technology Education (WIETE), ABN: 50 135 362 319 Last updated: 21 Nov 2021.
9. Temerbekova A.A., Chugunova I.V., Baigonakova G.A. Metodika obucheniya matematike: ucheb. posobiye dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenii [Methods of teaching mathematics: textbook for students high institutions]. – Gorno-Altaiisk: RIO GAGU, 2013. – 352 s. [in Russian]
10. Temerbekova A. Algorithmic Thinking as One of the Factors Determining the Quality of the Educational Process in the Field of Mathematics, Computer Science and Project Activities // Selected Papers of the IV All-Russian scientific and practical conference with international participation «Distance Learning Technologies» (DLT 2019), Yalta, Crimea, September 16-21, 2019.

ӘОЖ 37.026.9; МҒТАР 18.07.65

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.14>А.А. ЖОЛДАСБЕКОВ^{1✉}, Р.К. ЖУМАБЕКОВ²¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: abeke56@mail.ru²Мирас университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: rus.zhumabekov.81@bk.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚЫТУ МАЗМҰНЫНДА БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орнындағы білім беру процесінде студент тұлғасының әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі студент, яғни болашақ дене шынықтыру мұғалімінің әлеуметтік белсенді позициясын жоғары оқу орнында қалыптастыру проблемасы өзекті болып табылады, өйткені қазіргі кезде мектеп оқушыларын тәрбиелеуде дене шынықтыру мұғалімінің рөлі де басым. Осыған байланысты болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің құзыреттілігіне, олардың жеке және кәсіби қасиеттеріне, спорттық және педагогикалық қызметте адамгершілік жасау қабілетіне, белгілі бір нәрсеге деген көзқараста белсенді болуға қойылатын талаптар, мектеп оқушыларын дене шынықтыруға баулу, студенттерде физикалық жетілдірудің тұрақты әдетін қалыптастыру мәселелері талқыланады.

Жаңаша білім беру жағдайында жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру пәнінің мұғалімін даярлауда әлеуметтік өзара әрекеттестікті ойдағыдай жүзеге асыру, ұжымдағы өзінің рөлін жүзеге асыру, іскерлік қарым-қатынас орнату, өзіндік траекториясын құру және жүзеге асыру, толыққанды әлеуметтік және кәсіби қызметті қамтамасыз етуде дене дайындығының тиісті деңгейін сақтау талап етілетіндігіне ерекше мән беріледі.

Білім берудің жаңартылған мазмұнына және әлеуметтік белсенділікке ерекше назар аударылады, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйенің жүйелік қасиеті ретінде ол студенттің білім беру ортасымен әлеуметтік өзара әрекеттесуі кезінде ішкі энергияның пайда болуын және өзін-өзі анықтауды қамтамасыз ететін құзыреттердің өзара байланысында көрінуі мүмкін. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігінің динамикасы олардың әлеуметтік белсенділікпен байланысты құзыреттерін дамытумен қатар жүретін оқу және кәсіби қызмет процесінде әлеуметтік белсенділік субъектісінің позициясын қалыптастыруда көрінеді.

Жаңартылған оқыту мазмұнында болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігін дамытудың моделі, жүйесі жолдары мен әдістері көрсетілген. Тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижесінде болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділік деңгейлері анықталады. Мақалада аталмыш зерттеудің нәтижелері талданады.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жолдасбеков А.А., Жумабеков Р.К. Жаңартылған оқыту мазмұнында болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігін дамыту // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 163–175. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.14>

***Cite us correctly:**

Joldasbekov A.A., Jumabekov R.K. Janartylgan oqytu mazmunynda bolashaq dene tarbiesi mugalimderinin aleumettik belsendiligin damyту [Development of Social Activity of Future Physical Education Teachers in the Updated Content of Education] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 163–175. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.14>

Кілт сөздер: әлеуметтік белсенділік, жаңартылған білім мазмұны, болашақ дене шынықтыру мұғалімі, оқу процесі, құзыреттілік, әлеуметтік белсенділік функциялары, студент.

A.A. Zholdasbekov¹, R.K. Zhumabekov²

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

M. Auezov South Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: abeke56@mail.ru

²PhD Doctoral Student of Miras University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: rus.zhumabekov.81@bk.ru

Development of Social Activity of Future Physical Education Teachers in the Updated Content of Education

Abstract. This article deals with the problem of the formation of the social activity of the student's personality in the process of educational activity at the university. The problem of forming a socially active position of a modern student, i.e. a future physical education teacher at a university, is relevant, since at present the role of a physical education teacher prevails in the education of schoolchildren. In this regard, the issues presented to the competence of future teachers of physical culture, their personal and professional qualities, the ability to moral formation in sports and pedagogical activities, to be active in relation to certain things, to introduce schoolchildren to physical culture, to form a stable habit of physical improvement among students are discussed.

Particular importance is attached to the fact that in the conditions of updated education, the training of physical education teachers in the higher education system requires the successful implementation of social interaction, the reauthorization of their role in the team, the establishment of business communication, building and implementing the trajectory of self-development, maintaining the proper level of physical fitness to ensure full-fledged social and professional activities.

Special attention is paid to the updated content of education and social activity as a systemic property of a self-organizing system, which can manifest itself in the interrelation of competencies that ensure the emergence and self-determination of internal energy in the social interaction of a student with the educational environment. The dynamics of social activity of future physical education teachers is manifested in the formation of the position of the subject of social activity in the process of educational and professional activities, accompanied by the development of their competencies related to social activity.

The updated content of the training reflects models, systems and methods for the development of social activity of future physical education teachers. As a result of experimental work, the levels of social activity of future physical education teachers are determined. The article analyzes the results of this study.

Keywords: social activity, updated educational content, future physical education teacher, educational process, competence, functions of social activity, student.

А.А. Жолдасбеков¹, Р.К. Жумабеков²

¹доктор педагогических наук, профессор

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: abeke56@mail.ru

²PhD докторант университета Мирас

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: rus.zhumabekov.81@bk.ru

Развитие социальной активности будущих учителей физической культуры в обновленном содержании обучения

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема формирования социальной активности личности студента в процессе образовательной деятельности в вузе. Проблема формирования социально активной позиции современного студента, т.е. будущего учителя физической культуры в вузе, является актуальной, так как в настоящее время в воспитании школьников преобладает и роль учителя физической культуры. В связи с этим обсуждаются вопросы, предъявляемые к компетентности будущих учителей физической культуры, их личностным и профессиональным качествам, способности к нравственному становлению в спортивной и педагогической деятельности, к активности в отношении к определенным вещам, приобщению школьников к физической культуре, формированию у студентов устойчивой привычки к физическому совершенствованию.

Особое значение придается тому, что в условиях обновленного образования подготовка преподавателей физической культуры в системе высшего образования требует успешного осуществления социального взаимодействия, переутверждения своей роли в коллективе, установления делового общения, построения и реализации траектории саморазвития, поддержания надлежащего уровня физической подготовки для обеспечения полноценной социальной и профессиональной деятельности.

Особое внимание обращается обновленному содержанию образования и социальной активности, как системному свойству самоорганизующейся системы, которое может проявляться во взаимосвязи компетенций, обеспечивающих возникновение и самоопределение внутренней энергии в социальном взаимодействии учащегося с образовательной средой. Динамика социальной активности будущих учителей физической культуры проявляется в формировании позиции субъекта социальной активности в процессе учебно-профессиональной деятельности, сопровождающейся развитием их компетенций, связанных с социальной активностью.

Обновленное содержание обучения отражает модели, системы и методы развития социальной активности будущих учителей физической культуры. В результате опытно-экспериментальной работы определены уровни социальной активности будущих учителей физической культуры. В статье анализируются результаты данного исследования.

Ключевые слова: социальная активность, обновленная содержания образования, будущий учитель физической культуры, учебный процесс, компетентность, функции социальной активности, студент.

Кіріспе

Жаңа бейнедегі ұстаз үшін педагогикалық процестердің реттілігі мен оқудың, тәрбиенің бірлігін сақтауы және оқытудағы өз моделін жобалауы маңызды екені белгілі. Заманауи жаңартылған бағдарламалармен қызмет жасайтындай білім берушінің шығармашылық әрекетінің мазмұндары ізденушілік зерттеушілік жұмысымен, өзіндік зерттеулерімен, білім алушы мен олардың ата-аналарымен байланыста болады. Білім берушінің кәсіптік ізденушілік позициясы өзіндік қызығушылығының шығармашылығы өзіндік жоғары сатыда жетік меңгерілген жағдайда ғана белгілі болады. Сонда жаңартылған бағдарламалар барысында білім берушінің нағыз кәсіби өсуі үйреншікті екені белгілі. Себебі оқушылар ХХІ ғасырда өзіндік табысты көріну үшін де оларды осындай табыстылыққа жетелейтін және де жаңаша кейіптегі, тек қана өзіндік жұмыс жасаған педагогтар ғана іске асыра алады. Десек те жаңаша бейнедегі мұғалім ең алғаш кәсібилік деңгейінің жоғарылығы мен интеллектуалдылығымен, шығармашылық бейнесімен басым тұлға.

Республикамыздағы жалпы орта білім берудің жаңаша жүйесінің 2016 жылдан басталғаны, сатылап жаңаша форматтағы білімнің мазмұнына ауысуы өзіндік оң көрсеткішке жеткізуде [1]. Бұл тұрғыда жоғары оқу орындарындағы қазіргі кездегі көкейтесті мәселе кәсіби дайындалып жатқан болашақтың мұғалімдерін жаңаша бағдарламалық талаптарға сай

әзірлеу болып табылады. Енді бұл жерде ең маңыздысы жаңа форматта білім беру кезінде мұғалімнің пішіні қандай болуы шарт десек педагогикалық құралдардың бәрін де игерген, нақты-тұрақты өзіндік дамытуға талпынғандығы және рухани жағынан дамығандығы арқылы жаңашылдыққа бейімделген, десек те толысқан шығармашылық қабілетті және құзыретті адамзат деп түсінеміз.

Білім берудегі тұлғаның шапшаңдығы мен белсенді болуы оқыту мақсатына жетудің ең бастапқы сатысы болып табылады. Ол тұлғаның өзіндік өсіп дамуын, олардың кәсіби даярлануын білім берудің өзекті элементтерін тиянақты қолдануын қажет қылса, таратылған ақпараттың бейнесінің өсуі ғана емес, сонымен бірге бақылау жұмыстарының шамадан өсуінде не болмаса күшеюінде емес, білім алудың психологиялық, дидактикалық шарттылықтарын меңгеруді құрастыру, оқушыларды тек қана интеллектуалдылық сатыда ғана емес, сонымен бірге өзіндік тұлғалық және әлеуметтік белсенділігінде де сабақ өтуді интербелсендірудің стратегиялық сатысы ең негізгі ұстанымы болады.

Білім беру жүйесінде оқушының активті-белсенділікті таныту деңгейінің өзі, олардың логикасына ұштасады, сондай-ақ үнемі тұлғаның танымдық интербелсенділігін зерттеп, анықтайтын, бірақ та адамзаттың өзіндік оқуға деген құштарлығының жоғарылауы арқылы көрінеді.

Е.А. Ануфриевтің өзі айтқандай – ол жалпы алғанда белсенділіктің компонентіне қатты көңіл бөле отырып, адамдардың өмірін жоғары мәнге толтыратындай, жағымды қуанышты қоғамдық құндылықтарға негізделген, қоғамдық дамуға жетелейтін белсенділікті ғана әлеуметтік деді [2].

Ал кейбір зерттеулерде белсенділіктің әрекеттік және мақсаттылық компоненттерінің бірлігі нақтылана түседі. Мысалға айтсақ, А.П. Петровтың өзі әлеуметтік белсенділікті «қоғамды қайта жасауға бағытталған қарқынды дамитын әрекет» деп зерттеді [3]. А.К. Рычков болса «әлеуметтік белсенді тұлға — ол өзіндік ерекше қажеттіліктері мен мемлекетіміздің сұранысына сай келетін, қабілетті, алдына қойған мақсатына жете алатын, жан-жақты өркендеп, дамыған тұлға» [4] деді. Әлеуметтану, философия ғылымдары әлеуметтік белсенділікті қоғамнан адамдар жаққа қағидасы негізінде қарастырады, адами факторларды белсендіруге арналған қоғамдық талаптарды зерттейтіні белгілі. Педагогика мен психология ғылымдары тұлғаның белсенділігін адамдардан қоғамға қарай принципі негізінде қарастырып келсе, адамның әлеуметтік қоғаммен өзара әрекеті тұрғысынан тұлға ретінде қалыптасу заңдылықтарын зерттейді.

Дене тәрбиесі пәні мұғалімі және спорт жаттықтырушысы еңбегінің түрлі аспектілерін талдауға бағытталған Г.Д. Бабушкин, Ж.К. Оңалбек, Б.С. Мұхамеджанов, Г.Е. Баева, Н.Н. Жмарев, И.Х. Кобер, И.А. Потапов, В.Н. Прохоров және т.б. ғылыми зерттеулерінде көрсетілгендей, спорт мамандарының кәсіби іс-әрекеті жүйесіндегі ең бастапқы компоненттерінің бірі – ол кәсіби әлеуеті. Мысалға айтсақ, қосымша оқыту саласындағы түрлі категорияларымен (балалар мен жасөспірімдер, ересектер және де т.б.) жүргізілетін спорттық жұмыстарда педагогикалық білімдер мен педагогикалық дағдылар қажет, жалпы дене мәдениеті проблемаларын шешу үшін педагогикалық әдістерді қолданады. Дегенмен дене шынықтыру мұғалімінің жасаған іс-әрекетінің мазмұндық және процессуалдық компоненттерін заманауи жаңаша инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы іске асып, жүйеленуде. Демек, педагогикалық тұрғыдағы болашақ дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби этикалық әлеуеті спорттық педагогтің көпәспектiлi iс-әрекеттерi барысында тиянақты мақсатталған, қорытынды нәтижелер қабылдауына өзіндік ықпалын тигізеді.

Осындай жағдайларды ескере отырып, болашақ дене тәрбиесі педагогтерінің жаңа форматта білім беру мазмұнында кездесетін теориялық пен практикалық нағыз кәсібилік дайындығының басты қажетті және маңызды міндеті ретінде олардың нағыз кәсіби этикалық әлеуетін дамытып, қалыптастыруды сипаттасақ та болады. Сол себепті де

зерттеудің міндеті болашақтағы дене тәрбиесі пәні мұғалімінің кәсіби этикалық әлеуетін мектептердегі жаңашаланған білімнің мазмұнына сай ЖОО-да дайындаудың маңызды мәселелерін анықтау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге талдаулар жасалып, жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге салыстыру әдістері; педагогикалық эксперимент жүргізуге байланысты: бақылау, сауалнама, әңгіме, диагностикалық әдістер жүргізілді.

Жүргізілген сауалнамалар, әңгімелесулер, тестілеу, бақылау әдісі арқылы студенттердің әлеуметтік белсенділігін дамыту деңгейін қайта диагностикалау барысында белгілі бір оң нәтижелер алынды. Зерттелетін көрсеткіштерді қайта диагностикалау нәтижелері ұсынылған ұйымдастырушылық-педагогикалық қолдау шартының тиімділігін дәлелдеді. Нәтижесінде, зерттелген көрсеткіштердің оң динамикасымен расталды.

Бақылау әдісінде «болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігін тіркеу әдістемесін» қайта жүргізу барысында біз әр көрсеткіштің жоғары деңгейге көтерілуінен көрінетін оң динамиканы атап өттік. Жаңартылған оқыту мазмұнындағы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың әртүрлі кезеңдерінде болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігін дамыту деңгейінің нәтижелері алынды.

Талдау мен нәтижелер

Біздің көзқарасымыз бойынша, «әлеуметтік белсенділік позициясы» санатын түсінуге қажет тұлғаның әлеуметтілік және белсенді болудың араларындағы байланысы мен оларды өмірлік және де кәсіби позицияда көрсете алатындығын нақты анықтауымыз қажет.

Жас балалардың әлеуметтенуі қазіргі ортада болып жатқан процестерден бөлек бола алмайды. Осындай процесті бір жолға қою үшін жаңаша мемлекеттік жастардың саясаттарын тереңірек дамытуымыз керек. Бұндай қоғамның реформаландыруы кезінде жастардың нарықтық байланысқа ертерек үйренісуіне септігін тигізеді. Демек сол қоғамдағы жастардың мәселесі олардың мемлекеттік маңызды мәселелерінен жеке бөлек қарастыру мүмкін емес [5].

«Белсенділік» терминінің ең бастысы зерттеуге қажет үлкен ауқымдағы түсініктер болады. Г.В. Пататкина мен Л.В. Азизова өзінің жұмыстарында «белсенділік» санатына бақылау сараптамасын жасап, олардың қорытындысы мынадай: жастардың белсенділікті жағдаяттың қоршаған әрекеттермен, олардың компоненттерінің өзіндік қарым-қатынас жүйесінің түріндегі қабілеттіліктер секілді зерттейді. Белсенділік көрсететін жеке тұлғалар өздерінің жоғары ұмтылуының өнімі болғанымен, солардың салдарынан өз бетінше жетіліп, дамып және де өз бетінше қабілеттілігі артып отырады. Осы жағдайда тұлға өзі үшін де белсенділік субъектісі болады. Осы жоғарыда келтірілгендерден ғылым саласындағы белсенділік өз бетінше дамуға, жаңаша авангардтық жылжуға, сонымен қатар болып жатқан жағдайларға байланысты осындай процестерді өздігінен реттеп беруге қабілетті жүйенің қасиеттері ретінде белгілі болатынын көре аламыз. Демек, қоршаған ортаның жетіліп, дамуына осы кеңістіктегі субъектілердің белсенді болуы да себепкер болады. Адамзатқа қатысты тұлғалар ретінде оның ісіне белсенді болуын айтуға болады.

Әлеуметтік белсенділік қоғамдық болмыстар түрінде тек қана адамға тән, десек те адамдар топтарына, қоршаған ортаға тән белсенділіктің жоғарғы пішімі болып саналады. Еліміздің отандық педагогикалық ғылымында осындай феноменді оқуға белгілі бір зерттеу әлеуеттері сараланды. Десек те түрлі-түрлі тарихи кезеңдерде «әлеуметтік белсенділік» әр түрлі айтылған [6]: өткен ғасырдың ортасында тұлғаның белсенділігі жеке адамның еркін таңдау мүмкіндігі ретінде (Б.А. Грушин, Э.В. Ильенков, В.Ж. Келле, И.В. Кон, П.И. Мамардашвили, Г.П. Щедровицкий және т.б.), әлеуметтік қоғамға «субъект» пен «объект» санаттарының өзара келісіп, бірігуі, тұлғаның белсенділігі мен жалпы түсінігі

ретінде (Л.П. Буева, В.А. Лекторский, К.Н. Любутин), қоғамдық байланысты өз бетінше іске асыру әдісі ретінде беріледі (В.П. Тугаринов).

Білім алушы студенттердің әлеуметтік белсенділігінің дамуы заманауи білімнің негізгі мақсаттары болып табылады. Осындай үрдіс қазіргі ортада толыққанды өмір сүруге және оларға барынша септігі мен пайдасын тигізуге қабілетті жастарды, азаматты дамытып, қалыптастырумен байланысты. Әлеуметтік белсенділік феномені ХХ ғасырдың ортасында Л.П. Станкевич, П.Е. Кряжев, Е.А. Ануфриев, Т.П. Богданова, Т.Н. Мальковская, В.Г. Мордкович және т.б. сияқты зерттеушілермен қарқынды зерттелген.

Е.П. Ильин әлеуметтік белсенділікті күрделі моральді еркіндік қасиетін көрсететін қоғамдық-саяси белсенділік түрінде анықтайды. Бұл жерде қоғамдық жұмыстарға қызығулары мен тапсырманы орындауға деген жауапкершілік, оларды орындауы мен бастаушылық, өзі мен достарына талап қойып, ұйымдастырушылық біліктіліктің жалпы барлығы да жинақталады [7].

Танымал оқымысты педагог И.Ф. Харламов әлеуметтік белсенділікті шынайылықтың белгілі бір қырларына жасалатын тұрақты қатынастар жүйелері мен сәйкес амалын, әрекеттерін дамытып, қалыптастыратын құндылықтар жүйесінде ортамен қолданылатын субъектілердің белсенді қатынасы негізінде қарастырады. Осылайша өз көзқарасымызбен берілген құбылыстың мән-мағынасын осылай түсіндіру қашан да практикалық бағытталғандары болады. В. Андринова әлеуметтік белсенділікті қоғамдық қызметке деген құштарлықтың дамып, қалыптасуы мен ынтымақтастықтың дамып, жеке өзімшілдікке ұмтылу қабілеттілігін меңгермеуден тұрады делінген. Оқымысты тұлға кіші жастарға осындай қажеттіліктерді дамытып, жетілдіру үшін әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын емес, сонымен бірге белсенділікті білдіруге психологиялық дайындалуға барынша жағдайлар жасау өте қажет екендігін айтады. Ынтымақтастық идеясын іске асырымыз деп, бала үшін әлеуметтік өзара көмек практигін жасауымыз керек [8].

Сонымен, «әлеуметтік белсенділік» мағынасын бүгінде кең және қысқа түсінікте қолданылады дейді. Осы қаралып отырған терминдік сөз жалпы мағынада әлеуметтік адамның сатысын, оның өзінің жекеменшік талпыныстарын көбейту және оны көпшіліктің қызығушылығына құрбан ету қабілеттіліктерін, социум мен жеке тұлғаның өзіндік қарым-қатынас үрдісіне тұлғаның ену қасиетін бейнелейді. Тар мағынада айтсақ, әлеуметтік белсенділік тұлғалардың белгілі болған әлеуметтік қоғамдастықты ұсынып беруіне дайын екендігін көрсетеді [9]. Осылай қарастырған түсініктер қатты өзгеріс болмаған, өз-өзіне тәртіптік алгоритмдерді және де қоғаммен қатынастар жасау стереотиптерін біріктіріп жіберетін, өздерін тұлға және ортада дамып жатқан мақсаттарын өзіндік түсінетін қоғам ретінде бере алатындай жеке адамның белгіленген қасиеті болатынын сипаттады. Мұнда әлеуметтік белсенділік – әлеуметтік маңызды әрекетке және әлеуметтік қоғамның қызығушылығына қарай әрекет етуге дайындығына бағытталған тұлғаның күрделі интегралданған қасиеті деген қорытынды жасалады.

Осы қарастырып отырған түсінікті ең озық қатардағы заманауи білімді-оқымысты педагогтардың, психологтардың зерттеулеріндегі талқылауларды оқып, бізге оларды толық талқылауға, берілген құбылыстың нақты жақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Демек, әлеуметтік белсенділік – ол:

- ортада және тұлғаның өзінде жасайтын әрекеттердің ауқымдылығын, мінезін сипаттайтын санат;
- тұлғаның әлеуметтік ортаға өзгеруі, пайдалы қоғамдық әрекеттерге қатысу, социум қызығушылығына тұлғаның әлеуметтік қабілеттіліктерін жүзеге асыруды белсендендіру;
- адамның әлеуметтік өзгерулерге қызығушылығы мен өздігінен ойлану әрекеттерінің мәні;
- қызметті шығармашылық өзгерту арқылы жеке тұлғаның өздігінен дамуы.

Студент кездегі жас ерекшелік санатының ең бастапқы сипаттамаларының біреуі шығармашылық кезде байқалатын ең үстіңгі әлеуметтік белсенділік болады. Осы біздің көзқарасымызға сай келетін «шығармашылық белсенділік» түсінігі де осыған дәл келеді.

Сонымен, шығармашылық белсенділікті өзіндік ойлауда, ынташылықты бейнелеуде, мақсаттарды өзбетінше анықтауда және оларды орындауда, когнитивті және практикалық мақсатта қолдануда байқалатынын айтсақ болады.

Оқытушылар мен студенттердің араларында мәдениетті құзыреттіліктің дамытылып, қалыптасуы шетелдік мәдениеттерде жұмыс істеуге және білім алуға мүмкіндік береді [10]. Көпмәдениетті тұлға «тұлғаның базалық мәдениетінің» құрамдас бөлігінің бірі болып табылады. Көпмәдениетті тұлғаның «Мәдениеттің адамы» болып дамуына ең бастысы белгілі болған мәдени-білім беру ортасы әсер етеді.

Мұғалімнің кәсіби ең қажетті іс-әрекеті олардың еңбекке, шығармашылықтың талпыныстары қарқынды өз бетінше керемет іске асырылуымен қамтамасыз ететініне күмән туғызбайды. Олардың алғашқысы өзінің оқытатын пәндерді оқуға ынталандыру ретінде ең қиын міндет тұр, осы оқушыларға үлгі ретінде көрсететін өзіндік жүріс-тұрысы мен жекеше тұлғалығының арқасында шынайы болады. Дегенмен, дәл қазіргі кезде студенттердің – болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің белсенді және шығармашылықпен жастарды дайындау бағыты, олардың қажеттілігіне қарамай жоғары оқу орындарында да аз игерілетіні байқалады [11].

Қазіргі заманғы ғылымдарда тарап кеткен түсініктерге сәйкесінше нанымдарды белсенді, селқос өмірдегі позициялары да бөліп береді [12]. Біздердің жасайтын зерттеуімізге өмірлік белсенді позициялардың өзгешеліктері өте қажетті мәнге ие. Мұндай позицияға тәртіптері мен әрекеттері тұлғаның адамгершілігі мен құндылық сенімдерімен рет ретімен реттелетін, білімі мен біліктілігі және әдеттерінің өзі жақсы қаланған тұлғаға ие болады. Десек те, зерттеуші өзіндік тұлғаның белсенді өміріндегі позициясында кездесетін балалық шақтағы адамзаттың қалыптасуын баяндап берді. Осы кезде тәрбиелеудің құралдары арқылы кедергілерді жеңуге және де біріншілікте әлеуметтік тәжірибелер алуына барынша жағдайлар жасап отырса болады.

Осынау жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылайтын болсақ, адамзаттың әлеуметтік белсенді позициясында психологиялық-педагогикалық ізденулерді толық зерттеледі деп те айтсақ болады. Сонымен әлеуметтік белсенділік позициясы тұлғалардың өмірлік позицияларының тікелей өзіндік көрінісі мен олардың акмеологиялық әлеуеттерінің бейнесі болып саналады.

Дегенмен, біз әлеуметтік белсенді позицияларда нормативтік бағалау, ынталандырушылық пен әрекетшіл болған әр түрлі қажеттіліктер олардың көзқарастары мен дәлелдерін, жасалған тұжырымдамаларын, жағдаяттық нарсеге деген принциптік қатынастарын дамытып, қалыптастырушы секілді компоненттердің даму динамикалық жүйелері деп те түсінеміз. Сонау бір затқа деген принциптік арақатынас болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің нақты бір әлеуметтік маңызды мақсатына жету үшін бағытталып отырған тәртіп пен белсенділіктің, әрекеттің сипаттарын анықтап отырады.

Әлеуметтік белсенділіктің жастарды қалыптастырып отыратын факторлары болып қоғамымыз үшін адамды ең маңызды құндылықтар ретінде анықтайды. Әлеуметтік белсенділіктен тұлғаның өмір бойы өзіндік ұстанымы дамып, қоғамның дамуына өзіндік септігін тигізуге тырысады, адам ретінде өзіндік іс-әрекетін іске асырады [13]. Осы әлеуметтік белсенділіктің мағынасы – тұлғалардың жаңа қоғамдық ортадағы міндеттерді іске асырумен байланысты мінез-құлық тәсілдерін, әрекеттер жиынтығының дамытылып, өзіндік «Мен» компоненттерімен тура байланысты мақсатының әлеуметтік ерекшелігін сипаттау. Қорытынды нәтижеде адамдар өзіне нақты міндеттерді жүктеп қана қоймай, жауапкершілік субъектісі де болып саналады.

Зерттеудің мақсаты жаңартылған білім беру мазмұнына қарасты болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін кәсіби даярлауды толық теориялық зерттей отырып, ғылыми ұсыныстар келтіру.

Демек әлеуметтік белсенділік өздігінен пайда болып, дамымайды, өзіндік қызығушылығы мен әлеуметтік бағдардың негізінде іске асады. Саналылық, дербестік, жауапкершілік әлеуметтік белсенділікті бейнелейтін сапалар болып саналады.

Адамдардың әлеуметтік белсенділігін қалыптастырып, тәрбиенің мақсаттарының маңызды бір сапалары ретінде сипатталады [14]. Десек те дәл осы әлеуметтік белсенділіктің қоғамымызда тұлғаның күнкөріс наны болып, олардың болашаққа деген талпыныстарын, адамзат ретінде шығармашылық талпыныстарын аша отырып, тұлға мен қоғамды байланыстырды.

Тұлғаның әлеуметтік белсенділіктерін дамытып, қалыптастырудың өзі педагогика мен психология ғылымы бойынша ең күрделі және тым аз зерттеліп отырған мәселенің бірі болатынын айтқан дұрыс. Жасөспірімдерді оқытып, тәрбиелеуде белсенділіктің принциптері талапталғанымен, тәжірибеде толықтай іске асырылмай келді. Адамдардан белсенділік талапталып және оған бірақ қажетті жағдайлар жасалмады. Талаптардың өзі де орындаушылық барысында шектелді, десек те адамдардың ұсыныстарына қоғамдық орта қызығушылық көрсеткен жоқ.

Енді қазір осы мәселе дұрыс шешімге келді. Осыған ортамызды демократияландыру және де тұлғаның рухани өмірінің ізгіленіп, ашық айтуы мен жариялылықтары негіз болды. Жаңашыл педагогтардың ең алғашқы және алдыңғы қатарлы тәжірибелері мен психологиялық-педагогикалық зерттеген зерттеулері аясында жасалған жалпы орта білім беру мен мектепке дейінгі тәрбиелік концепцияларының нұсқалары бойынша айтылған мәселеге белгілі болған көрінісі.

Мұғалімдерге қойылатын талаптары мынадай: бәсекеге қабілеттілік, білім беру сапаларының биікте болуы, кәсіби шеберліктері және де әдістемелік жұмыстағы шеберлігі. Осыдан қорытындылай келе, ұстаз – ол рефлексияға қабілетті және де өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық пен зерттеушілік, дидактикалық-әдістемелік пен әлеуметтік тұлғалылық, коммуникативтілік, ақпараттық, тағы бірнеше құзыреттіліктердің жоғары деңгейлерімен сипатталатын, рухани-адамгершілік пен азаматтық, жауаптылық пен интербелсенділік, сауаттылық, шығармашыл жан-жақты тұлға болуы шарт деп те аяқтауға болады. Осындай бағытта болашақтағы мектеп ұстаздарының әлеуметтік белсенділік туралы мәселелерді анықтауды қажет етеді.

Жалпы ойындық әдістері оқитын пәндердің материалдарын меңгеруде білім алушылардың әрекеттерін маңыздырақ белсенділендіріп, сонымен қатар, оқытушының білім беру әрекеттерінде оңтайлы қорытындыға жетуіне негізгі себеп болады. Болашақта осылар оған күрделі әдістемелік мәселелерді анағұрлым әдемі, әсерлі болуына мүмкіндіктер береді.

Мысалға айтатын болсақ, эксперттер жалпы болған пікірталастың өнімділігін бағалай отырып, ұсынылған және болған болжамдардың дұрыс екендігін, аяғында болған қорытындыларға өзіндік пікірлерін айтып, пікірталастың осындай не болмаса өзге қатысушысының жаппай шешімдерін таба отырып, пікірталастың қатысушыларын білім берудегі және т.б. ерекшеліктерін айтады. Оқытушы болған пікірталасқа қандай да болмасын позицияны негіздеп, енгізе алады, болған семинардың мазмұндары мен мақсаттарына бағытталғандай болса. Осының бәрін де біріктіріп, біреу ғана емес, екі жұптық рөлдерді (екі логикалық, екі эксперттік) онда ол студент жастардың бірәзі тиісті тәсілдерді меңгеруі үшін және оларды біріктірілуі арқылы олардың белсенділігі шарықтайды.

Дегенмен, осы тақырыпты зерттеу барысында «Дене тәрбиесі және спорт» мамандығы студенттерінің «Дене шынықтыру және спорт педагогикасы», «Дене тәрбиесі әдістемесі мен теориясы» пәндері бойынша презентациялары мен өзіндік жұмыстары, эссе мен педагогикалық іс-тәжірибе құжаттары, практикант күнделіктері мен практиканттың жеке

есептері; осы практика барысында өткізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының материалдарымен танысып, сауалнама, сұрақ-жауап, бақылау, әңгімелесу, салыстыру сияқты зерттеу әдістерін қолданды. «Белсенділік, әлеуметтік белсенділік» деген ұғымдары, «Жаңартылған білім беру мазмұнындағы кәсіби даярлық», «Жаңартылған оқыту мазмұнында болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігі» туралы ұғымдардың студенттер бойында қалыптасуы туралы нақты зерттеулер жүргізілді. Осы бағытта тұлғалық қасиетті қалыптастыру жолдары ретінде тұлғалық-бағдарлы технологияларды қолдану әдістемелері қарастырылып, «Практикант портфолиосы», «Әлеуметтік белсенді дене шынықтыру», «Жаңартылған білім беру мазмұнындағы әлеуметтік белсенділік» жобалары ұсынылды.

Тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижесі кәсіби қызметте болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің белсенділік деңгейін анықтау олардың 48%-ы төмен, 39%-ы орта, 13%-ы осы қызмет түрінің жоғары деңгейіне ие екенін көрсетті. Сонымен қатар, әр белсенділік көрсеткішін бағалап, не екенін білдік:

- 76,7% тек негізгі тәжірибелік тапсырмаларды орындайды;
- 10,3% мәселелерді шешудің өз нұсқаларын іздеумен айналысады;
- 8% тәжірибелік қызметте бастама көтереді;
- 16,1% жұмыстың жаңа түрлерін іздеуге ынталы;
- 21% өз қызметіне талдау жүргізеді.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің көпшілігінде кәсіби қызметтегі белсенділіктің төмен деңгейінің анықталуы, теория мен тәжірибелік іс-әрекет арасындағы сәйкессіздікке, әдіскерлердің олардың болашақ мамандар ретінде сенімсіздігіне, тәжірибе кезеңіне және нәтижесінде бастама мен белсенділік танытқысы келмеуіне байланысты.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің мотивациялық, когнитивтік, құндылық компонентін диагностикалаудың нәтижелері көрнекі түрде көрсетілген және көпшілігі (44%) орташа деңгейге ие екендігін көрсетеді. Ол қоршаған адамдармен қарым-қатынаста бастамашылықтың, ынтымақтастыққа ұмтылудың, белсенділіктің вербалды және вербалды емес нысандарының көрінісімен және т.б. сипатталады:

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 54%-ы мұғалімге ауызша жүгінеді;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 63%-ы әріптесіне ауызша жүгінеді;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 35%-ы вербальды емес;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 85%-ы эмоционалды, жанашыр;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 75%-ы бір-бірімен ынтымақтасады;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 53%-ы оқытушылармен ынтымақтасады;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 44%-ы басқалармен байланыста бастама

көтереді;

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 68%-ы әлеуметтік нормалар мен талаптарды орындайды.

Біздің ойымызша, бұл нәтижелер болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің ерекшеліктеріне байланысты. Ең алдымен, толерантты және әдептілік сияқты белгілі бір жеке қасиеттердің болуын болжайды. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері бұл қасиеттердің маңыздылығын оқудың басында түсіне бастайды, сондықтан оларды оқу және оқудан тыс іс-шаралар барысында өз-өздерін дамытуға тырысады.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің мотивациялық, когнитивтік, құндылық компонентін анықтау олардың 46%-ы төмен, 41%-ы орта, 13%-ы жоғары деңгейі анықталмағанын көрсетті. Жеке іс-әрекет нәтижелері:

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 36%-ы жалпы өзін-өзі бағалау, пікір білдіреді;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 39%-ы жалпы бағалау пікірін білдіреді;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 23%-ы өздерін басқалармен салыстырады;
- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 45,8% өз қызметінің нәтижелерін бағалайды;

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 42%-ы басқалармен қарым-қатынасын бағалайды;

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 58%-ы айналасындағылардың өздеріне деген қарым-қатынасын бағалайды;

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 43,6%-ы қоршаған әлемдегі оқиғалар мен заттарды бағалайды.

Бұл әдіс болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің көпшілігі (56,9%) әлеуметтік белсенділік деңгейі төмен, яғни олар білім алуға дайын, мамандық алуға ынталы, қызметке дайын, бірақ сонымен бірге өз бастамалары мен тәуелсіздігін көрсетпейді. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің басқа тобы (29,8%) әлеуметтік белсенділіктің орташа деңгейіне ие, ол жаңа білім алуға ұмтылумен, оқу үдерісінде және аудиториядан тыс қызметте бастамашылықпен, қоғамдық өмірге қатысумен сипатталады. Әлеуметтік белсенділіктің бұл деңгейінің ерекшелігі – болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері әрқашан шешімдері мен іс-әрекеттерінің дұрыстығына сенімді бола бермейді, сондықтан олар өзге мұғалімдер мен әріптестерінен көмек сұрайды.

Сонымен қатар, болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің 9,3%-ы әлеуметтік белсенділіктің орта және 4%-ы әлеуметтік белсенділіктің жоғары деңгейіне ие екенін анықтадық. Олар сабақта белсенділік көрсетеді, білім деңгейін дербес көтереді, әртүрлі пікірталастар мен талқылауларға қатысады, тәжірибелік қызметтің жаңа түрлерін іздейді және сонымен бірге өз жұмысын, өз тобының жұмысын талдайды, бағалайды.

Сондай-ақ, әлеуметтік белсенділіктің төменгі деңгейі бар болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің (тек білім алуға дайын болу) анықталмағанын атап өтеміз. Олардың көпшілігі жоғары оқу орнына түсу кезеңінде осы деңгейге ие екендігі туралы ойды растайды, ал педагогикалық университеттің оқу үдерісіне енгізілгеннен кейін олардың әлеуметтік белсенділігі артады.

Анықталған нәтижелер, біздің ойымызша, болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің белсенді оқу және оқудан тыс үрдістерге жеткіліксіз қосылуымен, олардың бастамаларын тартпай, кейбір сабақтардың ресми түрде өткізілуімен, теориялық материалдың тәжірибелік қызметке нашар бағдарлануымен, өз бетінше ғылыми және тәжірибелік ізденіс қызметіне жеткіліксіздігімен, оқу үдерісіне жаңа технологиялардың әлсіз енгізілуімен байланысты.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің пікірінше, әлеуметтік белсенділік оқу және оқудан тыс үдеріс барысында, олардың өзін-өзі басқаруға, бірлестіктерге қатысу, спорттық іс-шараларды жиі өткізу, нақты кәсіби бағытталған міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылады. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері әлеуметтік белсенділікті дамыту үрдісі негізінен жетекші қызметте – келесі ерекшеліктерге ие оқу және кәсіби қызметте жүзеге асырылады деп санайды:

- ол теориялық білімді игеруді ғана емес, сонымен қатар практикалық тәжірибе алуды да қамтиды;

- зияткерлік, танымдық іс-әрекетті реттеу мүмкін емес және оқу мен бос уақыт заңдарына сәйкес жүреді;

- болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің тұрақты қарым-қатынасының болуы белгілі бір топтық сана мен ерекше субмәдениеттің қалыптасуын анықтайды.

Дәл осы ерекшеліктер, болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің пікірінше, олардың әлеуметтік белсенділік деңгейін анықтайды.

Төменгі деңгей тұрақты әлеуметтік қатынастармен, өзін-өзі ұйымдастырумен, сондай-ақ әлемге біршама төменгі көзқарасымен сипатталады.

Орта деңгей үшін қоршаған әлеммен «реттелген» әлеуметтік байланыстар, өмірлік ұстаным, өзін-өзі жетілдіру және қоғамдағы қайта құру үрдістеріне қатысу мүмкіндігі.

Кестеде біз сауалнама барысында алынған болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділік деңгейі туралы мәліметтерді пайыздық арақатынаста көрсеттік.

1-кесте – Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділік деңгейі

Деңгейі	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс
Жоғары	14,7%	14,2%	11,7%	31,3%
Орта	48,2%	71,4%	88,2%	68,7%
Төменгі	37,1%	14,3%	-	-

Кестеден көріп тұрғанымыздай, жоғары топ кейінгілерге қарағанда өздерін белсенді деп санайды. 1 курста – 14,7%, 4 курста – 31,3%, керісінше төменгі топта, 1 курста – 37,1%, 4 курста – 0%. Мұны жоғары топтың аудиториялық сабақтарда да, аудиториядан тыс уақыттарда да әртүрлі қызмет түрлерімен қарқынды айналысуында деп түсіндіреміз. Себебі дене тәрбиесіне арналған курстық жұмыстар мен ғылыми-тәжірибелік конференцияларға қатысу белсенділігі, спорттық іс-шаралар, зертханалық және тәжірибелік сабақтар дайындау, оны өткізу, хабарламалар мен баяндамаларда сөз сөйлеу, спорттық жарыстарда көрінуі, факультет, ЖОО-да қызықты кездесулер ұйымдастыру, түрлі деңгейдегі дене жаттығуларына арналған сайыстар, т.б. іс-шараларда ысылуының нәтижесі.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері жоғары деңгейдегі белгілерді шындықпен тұрақты әлеуметтік байланыстар, сан алуан әлеуметтік және кәсіби тәжірибені саналы және мақсатты дамыту, өзін, басқаларды әртүрлі бағыттарда жетілдіру, іс-әрекеттің нақты нәтижелерінде қабілеттерді жүзеге асыру, нақты жетістіктерге қол жеткізу мүмкіндігінің ауысуы, спорттық жарыстардың белестерін бағындыру, яғни өзін-өзі жүзеге асыру деп санайды.

Осылайша, болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігінің объективті және субъективті көрсеткіштерін алып салыстырғанда мынандай қорытынды жасауымызға әкелді. Яғни, болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігінің спортқа, қызметке деген тәжірибесінің жеткіліксіздігінен, кейбір сабақтардың ресми өткізіліп, теориялық материалдың тәжірибеден алшақтамауы керектігін айқындай түстік.

Қорытынды

Қоғамдық талаптардың өзгеруі білім беру мен тәрбие мақсаттарының да өзгеруіне әкелді. Әлеуметтік индивидтің белсенділігін көрсететін білім мен іскерлікті қалыптастыру мәселесі ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік белсенділіктің әр түрлі формаларында қалыптасып, дамитын адамның жеке тұлғасы басты орынға шықты.

Әлеуметтік белсенділік студент жастарды қалыптастырушы факторлардың бірі ретінде және қоғам үшін адамды басты құндылық ретінде сипаттайды. Әлеуметтік белсенділік арқылы адамның өмірлік ұстанымы пайда болады, қоғам дамуына өзінің үлесін қосуға атсалысады, тұлға ретінде өз әрекетін жүзеге асырады.

Қорыта айтқанда, студент жастардың әлеуметтік белсенділігін арттыруда педагогикалық талаптармен қамтамасыз ету керек, бастамашылдық пен атқарушылыққа негіз болатын нақты әдістер мен тәсілдерді, ең бастысы қазіргі кездегі жаңартылған білім беру мазмұнын ескере отырып, әрекет ету қажет екеніне көз жетіздік. Мұнда көп нәрсе педагог тұлғасына, жастармен ізгілікті, дұрыс қарым-қатынас жасай алу қабілетіне, белсенділіктің көрінуінің дербес ерекшеліктеріне зерттеу жасап, оның дамуын талдауға әлі де басты назар аударып, зерттеу жұмыстарын әрі қарай да жүргізуді жаңартылған білім беру мазмұны негізінде қолға алу керек деп ұсыныс айтар едік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маханова Ж.Ж., Зикир Г.Г. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында жаңа тұрпатты болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлау мәселелері // Молодой ученый. – 2016. – №12.1 (116.1). – С. 40–42.

2. Ануфриев Е.А. Социальный статус и активность личности (Личность как объект и субъект общественных отношений). – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 221 с.
3. Петров А.П. Социальная активность: сущность, содержание, критерии // Формирование социально активной личности: сущность, проблемы. – Ч. I. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 140 с.
4. Рычков А.К. Некоторые методологические вопросы исследования процесса формирования социально активной личности. – М.: Педагогика, 2001. – 182 с.
5. Сандықбаева Ө.Д. Жастар саясаты ұғымының қалыптасуы және рухани факторлары // «edu.e-history.kz» электрондық журналы. – 2017. – №1(09).
6. Әбдірайымова Г.С. Жастар социологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 224 б.
7. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 395 с.
8. Андринова В. Педагог кадрлардың құзыреттілігін қалыптастыру // Қазақстан мектебі. – 2009. – №4. – Б. 64–66.
9. Жұмашева С.С., Джаулбаев С. Система формирования педагогической компетентности будущего тренера по видам спорта // Поиск. – 2010. – №2. – С. 306–310.
10. Исабекова Г.Б., Абдрахман Г.Қ. Қазіргі жағдайдағы көпмәдениетті құзыреттілік // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – № 3 (117). – Б. 175–186.
11. Жұмашева С.С. Спорттық педагогтің кәсіби құзыреттілігін дамытуда шетел тәжірибесін пайдалану мүмкіндіктері // Білім-Образование. – 2010. – №2 (51). – Б. 27–31.
12. Jumadullaeva A.A., Konurbaeva S.S., Duanabaeva B.C., Kasymbekov J.A., Isaev M.S. Applying the Findings of Scientific and Pedagogical Research in Values Education // International Electronic Journal of Mathematics Education (Turkey), ISSN 1306-3030, Scopus (Elsevier). – 2016. SJR 0,380. V. 11. – Iss. 5. – P. 1231–1243.
13. Ellis Cashmore. Sports culture: An A-Z guide. – London, New York, Routledge, 2002. – ХТТ. – 482 p.
14. Akhmetova T.A., Azman M.N.A., Kassymova G.K. Constructivist approach in pedagogical science // Challenges of Science. Issue IV, 2021. – P. 12–17. <https://doi.org/10.31643/2021.0215>

REFERENCES

1. Mahanova J.J., Zikir G.G. Bilim beru mazmunyn janartu jagdaiynda jana turpatty bolashaq bastauysh synyp mugalimin daiarlau maseleleri [Problems of preparing a new type of future primary school teacher in the context of updating the content of Education] // Molodoi uchenyi. – 2016. – №12.1 (116.1). – S. 40–42. [in Kazakh]
2. Anufriev E.A. Socialnyi status i aktivnost lichnosti (Lichnost kak obiekt i subiekt obshestvennyh otnoshenii) [Social status and activity of the individual (Personality as an object and subject of social relations)]. – М.: Izd-vo MGU, 1990. – 221 s. [in Russian]
3. Petrov A.P. Socialnaia aktivnost: sushnost, soderjanie, kriterii // Formirovanie socialno aktivnoi lichnosti: sushnost, problemy [Social activity: essence, content, criteria // Formation of a socially active personality: essence, problems]. – Ch. I. – М.: VLADOS, 1995. – 140 s. [in Russian]
4. Rychkov A.K. Nekotorye metodologicheskie voprosy issledovaniia processa formirovaniia socialno aktivnoi lichnosti [Some methodological issues of the study of the process of formation of a socially active personality]. – М.: Pedagogika, 2001. – 182 s. [in Russian]
5. Sandyqbaeva O.D. Jastar saiasaty ugymynyn qalyptasuy jane ruhani faktorlary [Formation of the concept of Youth Policy and spiritual factors] // «edu.e-history.kz» elektrondyq jurnaly. – 2017. – №1(09). [in Kazakh]
6. Abdirajymova G.S. Jastar sociologiiasy: oqu quraly [Youth sociology: a textbook]. – Алматы: Qazaq universiteti, 2012. – 224 b. [in Kazakh]
7. Ilin E.P. Psihologiiia tvorchestva, kreativnosti, odarennosti [Psychology of creativity, creativity, giftedness]. – Sankt-Peterburg: Piter, 2009. – 395 s. [in Russian]
8. Andrinova V. Pedagog kadrlardyn quzyrettiligin qalyptastyru [Formation of competencies of teaching staff] // Qazaqstan mektebi. – 2009. – №4. – B. 64–66. [in Kazakh]

9. Jumasheva S.S., Djaulbaev S. Sistema formirovaniia pedagogicheskoi kompetentnosti budushego trenera po vidam sporta [The system of formation of pedagogical competence of the future sports coach] // Poisk. – 2010. – №2. – S. 306–310. [in Russian]
10. Isabekova G.B., Abdrahman G.Q. Qazirgi jagdaidagy kopmadenietti quzyrettilik [Multicultural competence in modern conditions] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – № 3 (117). – B. 175–186. [in Kazakh]
11. Jumasheva S.S. Sporttyq pedagogtin kasibi quzyrettiligin damytuda shetel tajribesin paidalanu mumkindikteri [Opportunities to use foreign experience in the development of professional competencies of a sports teacher] // Bilim-Obrazovanie. – 2010. – №2 (51). – B. 27–31. [in Kazakh]
12. Jumadullaeva A.A., Konurbaeva S.S., Duanabaeva B.C., Kasymbekov J.A., Isaev M.S. Applying the Findings of Scientific and Pedagogical Research in Values Education // International Electronic Journal of Mathematics Education (Turkey), ISSN 1306-3030, Scopus (Elsevier). – 2016. SJR 0,380. V. 11. – Iss. 5. – P. 1231–1243.
13. Ellis Cashmore. Sports culture: An A-Z guide. – London, New York, Routledge, 2002. – XTT. – 482 p.
14. Akhmetova T.A., Azman M.N.A., Kassymova G.K. Constructivist approach in pedagogical science // Challenges of Science. Issue IV, 2021. – P. 12–17. <https://doi.org/10.31643/2021.0215>

ӘОЖ 37.035.6; МҒТАР 15.31.31

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15>

П.К. ИСКАКОВА¹□, З.А. ЗУБАЙРАЕВА²

¹педагогика ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының кандидаты

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(Қазақстан, Көкшетау қ.), e-mail: zuhra-777@mail.ru

ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері жан-жақты қарастырылады. Жеке тұлғаның құндылық бағдары бала өмірінің маңызды сипаттамасы болып табылады, өйткені құндылық бағдар балалардың қоршаған ортамен байланысын, өзіндік қарым-қатынас айырмашылықтары мен психикасын белгілейді. Сонымен қатар, балалар құндылық бағдарларын тани отырып, сыныптағы өз орнын іздейді, қоғамдағы әрбір әрекеттің мәні мен мақсаты туралы ойланады. Қоғамдағы әрекеттерге саналы пікірді білдіре отырып, оның басқа адамдарға, қоршаған ортаға және өзіне деген ойын тұжырымдайды, көбінесе жеке дамудың бағыты мен мазмұнын анықтайды. Құндылық бағдарларының қалыптасуы, ерте жеткіншек жастағы балаларда қарқынды жүреді – дүниетанымды қалыптастыру, өмірдің мағынасын іздеу және қоғамдағы өзінің рөлін анықтау үшін маңызды кезең. Қазіргі білім беру жағдайында білім беру үдерісін ұйымдастыруда жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру үшін тиімді әдістердің кешені қажет. Сондықтан, мақала авторлары педагогика және психология ғылымының қазіргі даму кезеңінде жеткіншек жастағы балалардың қалыптасу ерекшеліктеріне, оның ішінде құндылық бағдарларына ерекше назар аудару керектігін айта отырып, жеткіншектермен жұмыс істеудің тиімді әдісі тренинг жаттығулары қолданылатын сабақтар екенін көрсетеді. Тәжірибелі педагог-психологтардың басшылығымен топтағы тренингтік жаттығулар балалардың қажетті білімін, іскерлігін, дағдыларын, құндылықтарын қалыптастыруға, сондай-ақ өзін және басқаларды жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жеткіншек жастағы балалар, құндылықтар, құндылық бағдарлар, тиімді әдіс-тәсілдер, тренинг жаттығулар, қалыптастыру.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Искакова П.К., Зубайраева З.А. Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 176–187. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15>

*Cite us correctly:

Iskakova P.K., Zubairaeva Z.A. Jetkinshek jastagy balalardyn qundylyq bagdarlaryn qalyptastyrudyn tiimdi adis-tasilderi [Effective Methods and Techniques for the Formation of Value Orientations of Adolescent Children] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 176–187. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15>

P.K. Iskakova¹, Z.A. Zubairaeva²

¹*Candidate of Pedagogical Sciences*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Pedagogical Sciences*

*A. Myrzakhmetov Kokshetau University
(Kazakhstan, Kokshetau), e-mail: zuhra-777@mail.ru*

Effective Methods and Techniques for the Formation of Value Orientations of Adolescent Children

Abstract. This article discusses in detail effective methods and techniques for the formation of value orientations of adolescent children. Value orientations of a person are an important characteristic of a child's life, since value orientations fix the connection of children with the environment, differences in their own relationships and psyche. In addition, children, realizing their value orientations, look for their place in the classroom, reflect on the meaning and purpose of each action in society. Expressing a conscious opinion about actions in society, he formulates his attitude towards other people, the environment and himself, largely determining the direction and content of personal development. The formation of value orientations that occur intensively in children of early adolescence is an important stage for the formation of a worldview, the search for the meaning of life and the definition of their role in society. In the conditions of modern education, a set of effective methods of organizing the educational process is necessary for the formation of value orientations of adolescent children. Therefore, the authors of the article note that at the present stage of the development of pedagogical and psychological science, special attention should be paid to the peculiarities of the formation of adolescent children, including value orientations, emphasizing that classes using training exercises are an effective method of working with adolescents. Training exercises in a group under the guidance of experienced teachers-psychologists allow children to form the necessary knowledge, skills, skills, values, as well as to better understand themselves and others.

Keywords: adolescent children, values, value orientations, effective methods, training exercises, formation.

П.К.Искакова¹, З.А.Зубайраева²

¹*кандидат педагогических наук*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: parida.iskakova@ayu.edu.kz*

²*кандидат педагогических наук*

*Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова
(Казахстан, г. Кокшетау), e-mail: zuhra-777@mail.ru*

Эффективные методы формирования ценностных ориентаций детей подросткового возраста

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются эффективные методы формирования ценностных ориентаций детей подросткового возраста. Ценностные ориентации личности являются важной характеристикой жизни ребенка, так как ценностные ориентации фиксируют связь детей с окружающей средой, различия в собственных взаимоотношениях и психике. Кроме того, дети, осознавая ценностные ориентации, ищут свое место в классе, размышляют о смысле и цели каждого действия в обществе. Выражая сознательное мнение о поступках в обществе, он формулирует свое отношение к другим людям, окружающей среде и себе, во многом определяя направление и содержание

личностного развития. Формирование ценностных ориентаций, интенсивно протекающих у детей раннего подросткового возраста – важный этап для формирования мировоззрения, поиска смысла жизни и определения своей роли в обществе. В условиях современного образования необходим комплекс эффективных методов организации образовательного процесса для формирования ценностных ориентаций детей подросткового возраста. Поэтому авторы статьи отмечают, что на современном этапе развития педагогической и психологической науки особое внимание следует уделять особенностям формирования детей подросткового возраста, в том числе ценностным ориентациям, подчеркивая, что эффективным методом работы с подростками являются занятия с использованием тренинговых упражнений. Тренинговые упражнения в группе под руководством опытных педагогов-психологов позволяют сформировать у детей необходимые знания, умения, навыки, ценности, а также лучше понять себя и других.

Ключевые слова: Дети подросткового возраста, ценности, ценностные ориентации, эффективные методы, тренинговые упражнения, формирование.

Кіріспе

Бүгінгі таңда жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесі айтарлықтай өзгерді, өйткені қазіргі білім беру мекемелері мен оқушылар орталықтарының жұмыс істеу принциптері өзгерді. Мұның барлығы жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларының қалыптасуына және дамуына тікелей әсер етеді. Айта кету керек, құндылық бағдарлар адамның бойында өмір бойы қалыптасады, И.С. Конның пікірінше, құндылықтарды қабылдаудағы ең қарқынды кезең – бұл жеткіншектік кезең болып табылады [1]. Психологтар, тұлғадағы құндылық бағдарлардың қалыптасуы біртіндеп, оның онтогенетикалық дамуының барлық кезеңдерінде жүретінін айтады.

Ғылымда «құндылық» және «құндылық бағдар» ұғымдары пәнаралық ғылыми тұжырымдама бола отырып, философиялық, жалпы педагогикалық-психологиялық аспектілерде әртүрлі көзқарастар тұрғысынан түсіндіріледі. Ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей, «құндылық» және «құндылық бағдар» ұғымдары белгілі бір қоғамның тарихи кезеңіне, мәдениетіне, дәстүріне, экономикалық құрылымына байланысты. Мысалы, ежелгі дәуірде («құндылықтар» термині әлі қолданылмаған, бірақ бұл тұжырымдаманың мағынасы орын алған), әртүрлі философиялық мектептер құндылықтардың мазмұнын әр түрлі түсіндіреді: стоиктер әлемді және өзін білуге, өзін және санасын басқаруды үйретсе; эпикуриялықтар бақытқа қол жеткізуді, табиғи қажеттілікті (аштықты, шөлдеуді, суықтан құтқаруды және т.б.), тыныштықты және т.б. үйретті. Орта ғасырларда осы дәуір өкілдерінің негізгі құндылықтары (қоршаған ортасына деген қарым-қатынас, ата-ананы құрметтеу, кісі өлтіруге нақты тыйым салу, неке адалдығын сақтау, ұрлық, жалғандық және т.б. болдырмау). Жаңа уақыттағы ғылым (ақыл, ойлау) ең жоғары құндылыққа жатқызылды. Ғылымның жаңа идеалы – рационалды, жүйеленген, сенімді және эксперименталды түрде расталған мағынаға ие болады. Бұл кезде құндылықтар мәселесі айқын көрінді және олар туралы философиялық ілім пайда болды және ол аксиология (грек тілінен. *axios*-құндылық және *logos*-сөз, ұғым) деп аталды.

Құндылық – белгілі бір идеяларға, мақсаттарға, мінез-құлық формаларына және т.б. жеке немесе әлеуметтік артықшылық беретін негізгі көрсеткіш. Құндылықтар адамның дұрыс, яғни өзінің қалауын және моральдық идеяларын жүзеге асыруға тырысады, олар адам үшін маңызды және құнды нәрсені саналы таңдауы болып табылады. Құндылық – бұл белгілі бір топтар мен қауымдастықтардың, жалпы адамзаттың өмірлік белсенділігінің өнімі.

Құндылық бағдар – адам өмірінің барлық аспектілеріне айтарлықтай әсер ететін адамның ең күрделі әлеуметтік-психологиялық құрылымдарына жатады. Шындық құбылыстарына саналы көзқарасты білдіре отырып, оның басқа адамдарға, қоғамға және

өзіне деген көзқарасын анықтайды, көбінесе жеке дамудың бағыты мен мазмұнын анықтайды. Құндылық бағдарларының қалыптасуы, ерте жеткіншек жастағы балада қарқынды жүреді – дүниетанымын қалыптастыру, өмірдің мағынасын іздеу және қоғамдағы өзінің ролін анықтау үшін маңызды кезең.

Демек, құндылық – адамдардың қажеттіліктері мен мақсаты, қызығушылығы жағынан алып қарағандағы пайдалы, қажетті және жағымды деп есептелінетін құбылыстар болса, құндылық бағдар – адамның материалдық және рухани құндылықтарға қатынасы, оның мінез-құлқында көрсетілген көзқарастар, сенімдер мен нанымдар жүйесі. Құндылық бағдарлар жеке сипат бола отырып, адамның шындыққа саналы көзқарасын білдіреді және оның мінез-құлқын анықтайды. Педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді талдау құндылықтардың шынайы өмірмен, қоғамдағы жеке қажеттіліктермен, адамдардың мүдделері мен мақсаттарымен байланысты екенін көрсетті. Құндылық нақты әлеуметтік-мәдени ортада пайда болады, жұмыс істейді және өзгереді. Бұл қазіргі заманғы мәдениетті және оның қазіргі жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларының қалыптасуына әсерін талдауды қажет етеді.

Зерттеу әдістері

Қазіргі қоғамда тұлғаның қалыптасуы оның рухани әлеуетінің және ақпараттық кеңістіктегі құндылықтардың өзгеруімен байланысты. Мұндай жағдайлар жеке адамнан шындыққа сыни көзқараспен қарауды, берік өмірлік ұстанымды және құндылық бағдарларының тұрақты жүйесін талап етеді, бұл өз кезегінде жеке өзін-өзі анықтаудың маңызды негізі болып табылады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру мәселесінің жеткілікті зерттелгенін көрсетеді. Алайда, адамның адамгершілік мәдениет деңгейінің төмендей бастауы, қоршаған әлемге тұрақты құндылық қатынасының болмауы бұл мәселені шешудің жаңа тәсілдерін іздеудің өзектілігін көрсетеді. Сондықтан құндылық бағдарларды жеке тұлға мен қоғамның қарым-қатынасына қалай әсер ететінін және олардың мақсаттарымен қалай байланысты екенін толығырақ қарастырайық.

Біздің зерттеу тақырыбымыздағы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың мақсаты - жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру барысында тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды жүргізу және оның нәтижелерін талдау болып табылады.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың міндеттеріне келетін болсақ:

- 1) жеткіншек жастағы балаларға тән құндылық бағдарларды анықтау;
- 2) жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану және оның динамикасын тексеру;
- 3) тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелерін талдау және қорытынды тұжырымдау.

Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын зерттеу мәселесіне арналған тәжірибелік-эксперименттік жұмыс үш кезеңде (анықтау, қалыптастыру және бақылау) жүргізілді.

1) анықтау кезеңі: анықтау кезеңінде біріншіден диагностикалық әдістемені таңдау жүзеге асырылды; содан кейін жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларының қалыптасу деңгейін анықтау бойынша диагностика жүргізілді; алынған нәтижелер сандық және сапалық өңдеудің көмегімен талданды.

2) эксперименттің қалыптастырушы кезеңі: бұл кезең жеткіншек жаста балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға бағытталған әдістердің кешенін әзірлеу және іске асыру процесінен тұрды.

3) эксперименттің бақылау кезеңі: осы кезеңде таңдалған әдістеме бойынша қайта зерттеу, жеткіншек жаста балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға арналған

әдістердің тиімділігін тексеру үшін анықтау кезеңінің және бақылау кезеңінің нәтижелерін талдау және салыстыру жүргізілді.

Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын диагностикалау үшін П.В.Степановтың құндылық бағдарларды зерттеудің диагностикалық әдістемесі таңдалды. П.В.Степанов ұсынған әдістеменің қысқаша сипаттамасына тоқталатын болсақ, «Құндылық бағдарларды зерттеудің диагностикалық әдістемесі» жеткіншек жастағы балаларға олардың тіршілік әрекетінің әртүрлі салаларына қатысты 91 сауалдан тұратын тізбе ұсынылады. Зерттеу барысында нәтижелерді өңдеу үшін, біз алдымен тек шкалада көрсетілген көрсеткіштерді қолданамыз.

Сонымен қатар, эмпирикалық зерттеу әдістеріне жататын бақылау, сұхбат, сипаттау, салыстыру әдістері арқылы қазіргі таңдағы жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері талқыланса, теориялық зерттеу әдістерінде қолданылатын логикалық әдістер (талдау, синтез, индукция, дедукция) алынған нәтижені дұрыс талдауға септігін тигізеді.

Талдау мен нәтижелер

Құндылық – қоршаған әлемдегі объектілердің маңызды мәні, олар адам өміріне, қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне, әлеуметтік қатынастарға қатысуымен анықталады. Моральдық принциптерде, идеалдарда, көзқарастарда және мақсаттарда осы маңыздылықты бағалау критерийлері көрсетіледі. Ал, құндылық бағдарлары – адам санасында оның негізгі өмірлік мақсаттары мен дүниетанымдық бағдарлары ретінде танылған, жеке тұлғаның іс-әрекетін реттеудің бірі болып табылатын құндылықтардың пайда болуы [2]. И.А. Ерофеева жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауға дайындығын қарастыра отырып, оны өзінің құқықтары мен міндеттері, моральдық қағидаттары мен нанымдары, өмірлік тәжірибені талдай білу, айналадағы шындық пен өз қалауының құндылықтарын басымдыққа ала білу, қазіргі және болашақтағы орнын сезіну туралы қалыптасқан идеялар жүйесі ретінде түсінеді [3].

Құндылық бағдар іс-әрекеттерді этикалық принциптермен байланыстыра білу, моральдық нормаларды білу, әлеуметтік рөлдер мен тұлғааралық қатынастардағы бағдар, жалпы мәдени құндылықтарды (Отан, отбасы, достық, табиғат), адамгершілік құндылықтарды (мейірімділік, әділеттілік, махаббат және т. б.) қабылдау арқылы қамтамасыз етіледі. Құндылық бағдарлар жеткіншектердің жеке басының құндылық бағдарларымен, оның әлемді бағалауымен және оны бағдарлау қабілетімен, оның мақсатын түсінумен және іс-әрекеттерінің мағынасын таңдаумен, шешім қабылдаумен байланысты. Бұл қабілеттер жеткіншектердің жалпы өмірде әртүрлі жағдайларда өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етеді [4].

А.Н. Леонтьев жеткіншек жастың дағдарыс кезінде игерілетін негізгі әрекеттерді бөліп көрсетеді. Жеткіншектерде өзін тереңірек түсінуге деген ұмтылыс болады, өз сезімдерін, көңіл-күйлерін, пікірлерін, қарым-қатынастарын реттей алады. Жеткіншектердің өмірі кейбір маңызды қатынастармен, мүдделермен, тәжірибелермен толықтырылады [5].

В.В. Сериков жеткіншектердің тәжірибесіне жүгінуді талап ететін сабақта жеке тұлғаға бағытталған жағдайды жасауды жеке тұлғаға бағытталған оқытудың негізі ретінде қарастырады. Субъективті тәжірибеге жүгіну мотивацияға әсер етеді, оған білімнің тереңдігі мен беріктігі байланысты болады. Сонымен қатар, бұл тәжірибе жинау жағдайы болып табылады, бұл жеткіншектердің өмір сүру тәсілін жобалаумен байланысты, оның қалыптасуына сәйкес олардың өзін-өзі тану күштерін өзектендіреді [6].

Қазіргі жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға және дамытуға көптеген сыртқы және ішкі факторлар әсер ететіні анық. Ф.Райе өзінің зерттеулерінде микро және макро орта элементтерін сыртқы факторларға жатқызады (біріншісіне қоршаған орта мен олардың құндылықтары, оның ішіне ең жақын орта кіреді, екіншісі жалпыадамзаттық құндылықтардың дәстүрлі жүйесін, мәдениетті, бұқаралық

ақпарат құралдарын және әртүрлі әлеуметтік институттарды қамтиды); Ф.Райе ішкі факторларға жынысын, жасын, қабілеттерін, жеке бейімділігін, жеке адамның қажеттіліктерін және т.б. жатқызады.

Мұнда жеткіншек жастағы баланың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің ерекшелігі әртүрлі деңгейлердің иерархиясын білдіреді:

- микро деңгей – отбасы мен достары (ең жақын орта);
- мезодеңгей – жеткіншектің тікелей ортасында болатын әртүрлі орындар мен олардың өзара байланысы;
- экзо деңгей – жеткіншектерге жанама әсер ететін өлшемдер (оның отбасының әлеуметтік жағдайы мен ерекшеліктері);
- макро деңгей – экономика, мәдениет, БАҚ және осы қоғамға тән әртүрлі әлеуметтік институттар.

Мұндай иерархияда жоғары деңгейлі жүйе төменгі деңгейге әсер етеді, ал макро жүйе осы барлық басқа деңгейлерге белсенді әсер етеді.

Психология ғылымында өзін-өзі тану – өзін-өзі түсіну, қабылдау үдерісінің бастапқы кезеңі ретінде қарастырылады. Әрбір адам өзін-өзі тану арқылы өзін жеке тұлға ретінде сезінеді, өзінің «Мені» қалыптасады, психофизиологиялық ерекшеліктері мен қабілеттерін зерттейді, әлеуетін анықтайды. Өзін-өзі тану - бұл адамның өзін тану үдерісі, оның бұрыннан бар қасиеттері мен жеке қабілеттерін, сондай-ақ жеке тұлға қатысатын зияткерлік сипаттамаларын, мінез-құлық белгілерін, тұлғааралық қатынастарын зерттейді. Сонымен қатар, бұл бірліктің тұтастығына және жеке тұлғаның дамуына жауап беретін психикалық үдеріс бола отырып, өмір бойы жалғасады. Сондай-ақ, өзін-өзі тану жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуында өте ұзақ процестер арқылы жүреді, ал бұл процестер адамның саналы өмірінде жүреді. Жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы – бұл өмірлік мәселелерді өз бетінше шешу қабілетін арттыру үшін жүзеге асырылатын адамның рухани және адамгершілік, іс-әрекеттік және практикалық өзін-өзі өзгертуінің ішкі процесі. Өзін-өзі дамыту педагогтардың білім беру ортасының мүмкіндіктерін жан-жақты, жеке өсуін ынталандыратын шығармашылық қолдануымен нәтижелі болады [7].

Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудағы тиімді әдіс-тәсілдердің бірі жағдаяттық тәсіл болып табылады. Жағдаяттық тәсіл – жеткіншек жастағы балалардың белгілі бір құзыреттерін қалыптастыруға бағытталған білім беру болып табылады. Оқыту үдерісінде бұл тәсілді қолдану оқу жағдаятын құруға негізделеді. Оқу жағдаяты – бұл оқыту үдерісінің ерекше құрылымдық бірлігі, онда оқушылар мұғалімнің көмегімен тақырыптың мәні мен мазмұнын ашады, зерттейді, әртүрлі оқу әрекеттерін жасайды. Сонымен қатар, оқу жағдаяты - бұл сабақтың бір бөлігі, онда тапсырманы орындау кезінде оқушы өз іс-әрекеттерін жасайды, содан кейін ол өзінің жеке жағдаятына айналады және оның дамуына негіз болады [8].

Жеткіншек кезіндегі балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруды мақсат ете отырып, мұғалім, ең алдымен оқыту мен тәрбиелеудің тиімді әдістерін анықтауы керек. Көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулер жеткіншектермен жұмыс істеудің тиімді әдісі тренинг жаттығуларын қолданатын сабақтар екенін көрсетеді. Топтағы тренингтік жаттығулар тәжірибелі педагог-психологтардың басшылығымен балалардың қажетті білімін, іскерлігін, дағдыларын, құндылық бағдарларын қалыптастыруға, сондай-ақ өзін және басқаларды жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Тренингтік жаттығу қандай да бір нақты іс-әрекеттің айналасында құрылған және жалпы міндеттерді шешуге бағытталған құрылымдық және мағыналық жағынан салыстырмалы түрде оқшауланған жұмыс блогы болып табылады. Тренинг жаттығуларында әртүрлі әдістер біріктірілген. Тренинг жаттығуларында көбінесе коммуникативті ойындар мен топтық пікір-таластар қолданылады, олардың барысында жаттығудың нәтижелері талқыланады. Сабақтың тиімділігі көбінесе тренинг жаттығуларының қаншалықты жақсы

таңдалғанына байланысты. Әрбір жаттығу қойылған мақсаттар мен міндеттерге, сондай-ақ белгілі бір топпен жұмыс істеу жағдайларына сәйкес келуі керек [9].

Оқыту үдерісінде тренингтік жаттығуларды қолдану кезеңдері бойынша төмендегіше бөлуге болады:

1. Жаттығулар сабақтың басында, сондай-ақ жұмыс барысында қолданылады. Олардың мақсаты – қатысушыларды ынталандыру, қызығушылықтарын арттыру және т.б. Жаттығуларды таңдаудың бірнеше критерийлері бар:

- жаттығудың қарапайымдылығы мен қысқа мерзімділігі;
- эмоционалды фонның жағымды үйлесімін, қатысушылардың қызығушылығын тудыратын жаттығудың мүмкіндіктерін белгілеу;
- топтың әр мүшесінің оны жүзеге асыруға қатысу мүмкіндігі;
- қатысушылардың физикалық белсенділігінің болуы, бұл адамның психикалық және физикалық жағдайын ғана емес, сонымен қатар қатысушылардың аудио, визуалды және кинестетикалық ақпарат арналарын іске асыру мүмкіндігін жеңілдетеді.

2. Сабақтың негізгі бөлігінде қолданылатын жаттығулар. Мұндай жаттығулар психологиялық-педагогикалық жұмыстың негізгі мақсатын шешуге, оқу міндеттеріне қол жеткізуге бағытталған.

3. Қорытынды жаттығулар. Бұл жаттығулар өткен сабақ бойынша кері байланыс алу арқылы қамтуы тиіс. Жеткіншек жас кезіндегі балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға арналған жаттығулардың ерекшеліктері мен олардың мақсаты жеткіншектердің жеке өзін-өзі анықтауына психологиялық-педагогикалық қолдау болуы керек.

Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру бойынша тренингтік жаттығулардың міндеттері:

1) өзінің психологиялық мүмкіндіктері, қажеттіліктері, мүдделері, құндылықтары туралы түсініктердің дамуына ықпал ету.

2) танымдық, эмоционалды мінез-құлық деңгейінде ішкі реттеуді дамыту.

3) өмір жолын, қоршаған ортада және басқа адамдар арасында қоғамдық маңызы бар мотивтерін қалыптастыруға ықпал ету.

4) жеке тұлғаның өз өмірінің субъектісі ретінде қалыптасуына, оның өз еркін таңдауы үшін, өзінің, жақындарының алдында, өз тағдыры үшін жауапкершілігін сезінуіне дейін ықпал ету.

Жеткіншек жастағы балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау тиімді болуы үшін осы жас тобындағы балалармен тренинг жаттығуларын жүзеге асыру кезінде келесі ерекшеліктерді ескеру қажет:

- жаттығуларды мектеп психологы жүргізуі керек;

- жаттығу әдістерін игеруі керек және топпен жұмыс істеу дағдыларына ие болуы керек;

- жаттығу сабағына енгізілген жаттығулар пікірталас субтекстінің, яғни, жеткіншектерге біржақты тұжырымдар мен шешімдер енгізбеу, топтық жұмыс барысында өз пікірлерін еркін білдіруге мүмкіндік беру керек.

Жеткіншек жастағы балалармен табысты жұмыс істеу ережесіне келер болсақ, олар:

1) тренингтік жаттығулардың мақсаттары мен міндеттері бағдарлама мазмұнының өзгерістерін ескере отырып, нақты және айқын тұжырымдалуы тиіс.

2) тренингтік жаттығуларды іске асырудың алдында бағдарламаның тиімділігін зерттеу үшін диагностика жүргізілуі тиіс.

3) циклдың тренингтік жаттығуларын қолданатын барлық сабақтардың құрылымы циклдар арасындағы сабақтастықты сақтай отырып, бірыңғай болуға тиіс.

4) қатысушыларға нақты нұсқаулар беру керек.

5) тренингтік жаттығулар кезінде қолданылатын әдістемелік құралдарды алуан түрлі ету қажет.

6) әр уақытта әуен, жарық, түрлі дыбыстарды қолдана отырып, арнайы заттық кеңістік ортасын құруға тырысу.

7) жеке және топтық жұмыс түрлерін ауыстыру қажет.

8) сабақта мұғалім әрқашан серпінді болуы керек.

9) топ әдетте өздерін күшті екенін есте ұстаған жөн.

10) жеткіншектерге өз сезімдері мен ойларын білдіру қиынға соғатындықтан, тақырыптық ұқсастықтар принципі қолданған жөн [10].

Осылайша, тренинг жаттығулары жеткіншек жастағы балалармен жұмыс жасаудағы тиімді психологиялық-педагогикалық әдіс-тәсілдердің бірі болып табылады, бұл жеткіншек жастағы балалардың қалыптасуына және оның ресурстарын жаңартуға психологиялық жағдай жасауға мүмкіндік береді. Тренинг жаттығулары жеткіншек жас кезіндегі құндылық бағдарларын қалыптастыру үшін үлкен әлеуетке ие болып табылады.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді талдау жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру үдерісінің күрделілігін, қоғамның экономикалық және мәдени дамуына байланысты құндылықтардың өзгергіштігін көрсетті. Сондықтан мақаладағы зерттеудің маңызды жағы жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудағы тиімді әдіс-тәсілдерді анықтау міндеті болды. Алдымен зерттелетін процесті түсіну үшін педагогикалық ғылым мен практикадағы эксперименттік тексерудің мәнін анықтау қажет.

Эксперимент (лат. Experimentum – сынақ, тәжірибе) – зерттеу әдісі, ол белсенді араласу арқылы зерттеу жағдайын құруға және психикалық процестерді олардың көріністері арқылы зерттеуге және адамның мінез-құлқындағы тиісті өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Эксперимент – бұл құбылысты неғұрлым қолайлы, нақты бекітілген және бақыланатын жағдайларды зерттеу мақсатында өзгерту немесе көбейту. Эксперименттің тән белгілері зерттеушінің зерттелетін процестің барысында жоспарланған параметрлердің нақты өзгеруіне қатысты әр түрлі жағдайларда зерттелетін құбылыстарды бірнеше рет көбейту мүмкіндігін қамтиды.

Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларының қалыптасу деңгейін диагностикалау үшін П.В. Степановтың құндылық бағдарларды зерттеудің диагностикалық әдістемесі таңдалды [11]. Әдістеме жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларының қалыптасу деңгейін зерттеуге арналады және төмендегі мәселелерді анықтауға мүмкіндіктерді береді:

1) жеткіншектердің отбасына қатынасының сипаты;

2) жеткіншектердің Отанға қатынасының сипаты;

3) жеткіншектердің жер анаға деген қатынасының сипаты;

4) жеткіншектердің әлем деген қатынасының сипаты;

5) жеткіншектердің еңбекке қатынасының сипаты;

6) жеткіншектердің мәдениетке қатынасының сипаты;

7) жеткіншектердің білімге деген қарым-қатынасының сипаты;

8) жеткіншектердің жалпы адамға қарым-қатынасының сипаты;

9) жеткіншектердің басқа адамға қарым-қатынасының сипаты;

10) жеткіншектердің өзге ұлттың, өзге діннің, өзге мәдениеттің өкілі ретінде қарым-қатынасының сипаты;

11) жеткіншектердің ортамен қарым-қатынасының сипаты;

12) жеткіншектердің ішкі әлеміне, жан дүниесіне қатынасының сипаты;

13) жеткіншектердің рухани өзіндік қарым-қатынасының сипаты.

Зерттеу барысында нәтижелерді өңдеу үшін, біз алдымен тек шкалада көрсетілген көрсеткіштерді қолданамыз. Экспериментке 14–15 жас аралығындағы жеткіншек жастағы

балалар қатысты. П.В. Степанов ұсынған әдістеменің қысқаша сипаттамасына тоқталатын болсақ, «Құндылық бағдарларды зерттеудің диагностикалық әдістемесі» жеткіншек жастағы балаларға олардың тіршілік әрекетінің әртүрлі салаларына қатысты 91 сауалдан тұратын тізбе ұсынады. Берілген сауалдардың нәтижелері жауаптар бланкісіне енгізіледі. Алынған деректерді талдау үшін жеткіншек жастағы балалардың жауаптары 13 шкала бойынша бөлінеді. Сандық нәтижелер әр шкала бойынша ұпайларды қосу арқылы алынады. Алынған деректерді жалпылау жеткіншектердің жауаптарын төрт деңгей бойынша пайыздық бөлуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер бақылау тобында белгілі бір құндылықтар тобына тұрақты негативті немесе ситуациялық негативті қатынасы бар жеткіншектердің жоқ екенін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл ретте №1 және №7 шкалалар бойынша неғұрлым жоғары нәтижелер алынды – сұралғандардың 60%-ы осы шкалалар бойынша тұрақты позитивті көзқарасқа ие, ал қалған 40%-ы ситуациялық позитивті көзқарасқа ие екенін көрсетіп тұр. Ал, эксперименттік топта белгілі бір құндылықтар тобына тұрақты негативті және ситуациялық негативті қатынасы бар жеткіншектердің болғанын көрсетеді. Сұралғандардың едәуір бөлігін сипаттайтын ең төменгі нәтижелер 6, 7 және 8-шкалалар бойынша алынды.

Осылайша, эксперимент барысында құндылық бағдарларының барлық дерлік шкалаларында әртүрлі құндылықтарға тұрақты негативті қатынасы бар жеткіншектер анықталды. Алынған нәтижелер жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру қажеттілігін анықтайды.

Жалпы алғанда, жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыру өте күрделі процесс және көп уақытты керек етеді. Жоғарыда айтылғандай, ол келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Адами құндылықтарды білуі.
2. Адамның құндылықты игеруі.
3. Құндылықты қабылдау.

4. Іс-әрекетте, қарым-қатынаста және мінез-құлықта құндылық бағдарларын жүзеге асыру.

5. Жеке сапа мәртебесінде құндылықты бекіту.
6. Өмірлік жағдайларда құндылықты өзектендіру.

Қоршаған ортаның құндылық қабылдауы адамға тән. Ол қоршаған ортаның кез келген құбылысына өз пікірінен бастап қарайды. Сондықтан бала кезінен бастап құндылық бағдарларын қалыптастыру маңызды. Өмірдің мағынасы мен өмір салты оларға байланысты болады. Педагог-психологтар жеткіншек жастағы балалардың құндылықтары мен құндылық бағдарлары туралы түсініктерін дәйекті түрде кеңейтіп, тереңдетуі керек. Бұл мәселені шешуге келесі психологиялық-педагогикалық принциптерді қолдану ықпал етеді: гуманизм принципі, топта, ұжымда жеке көзқарас принципі, жетекші қызмет принципі, жүйелік көзқарас принципі, бастамашылық және әлеуметтік белсенділік принципі, тұтастық принципі және кешенді тәсіл:

- гуманизм принципі (қамқорлық, сақтық, қиыншылықта көмектесуге деген ұмтылыс);
- топта, ұжымда жеке көзқарас принципі (жеке тұлғаның топқа жататындығы, оның негізгі құндылықтарын қабылдау);
- жетекші қызмет принципі (тұлғаны қалыптастыруда негізгі, жетекші рөл атқаратын қызметті айқындау);
- жүйелі тәсіл принципі (қоғамның рухани және жалпы азаматтық құндылықтарын жеке құндылықтарға айналдыру);
- бастамашылық және әлеуметтік белсенділік принципі (баланың өзіндік әрекеті, өзін-өзі басқару);
- тұтастық принципі және кешенді тәсіл (жалпы азаматтық, еңбек және адамгершілік тәрбиесінің бірлігі).

Осы принциптерді қолдану адам өміріне, махаббатқа, өзін-өзі дамытуға, адамның моральдық тұрақтылығын қалыптастыруға, өмірлік құндылықтар жүйесіндегі өзін-өзі анықтауға құндылық қатынасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Адамның құндылықтары – бұл басқалармен қарым-қатынас стилі, маңызды жағдайларда оның әрекеттері мен мінез-құлқы. Педагогтың жеке құндылықтары оның тәрбиеленушілермен өзара қарым-қатынасының сипатын, пәндік мазмұнды іріктеуді (немесе педагог-тәлімгердің тәрбиелік міндеттерді белгілеуін), жұмысқа қандай да бір технологияларды, әдістерді, тәсілдерді тартуды айқындайды. Оқушылардың құндылықтарымен жұмыс істеу оның контексті мен мазмұнына айналуы үшін іс-әрекетті құру маңызды. Құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімділігі көбінесе тұтас педагогикалық процестің формаларын, әдістерін таңдауға байланысты болады.

Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде жүргізілетін сабақтарда ойындарды, жағдаяттарды, сурет салу әдісін, балалардың ертегілер мен өлеңдер жаттауын, ойын-сауық және шығармашылық тапсырмалар материалдары бойынша түрлі макеттер жасауды үйретеді.

Ал, бастауыш сынып оқушыларының құндылық бағдарларын қалыптастыру процесінде өзара байланысты үш элементті ажыратып көрсетуге болады:

1. Құндылыққа бағытталған тәрбиелік жағдай, оның барысында балалар сыныптастары мен мұғалімдердің көзқарасымен танысады, басқаларды қабылдауға немесе белгілі бір жағдайға, белгілі бір әрекетке деген көзқарасын қорғауға үйренеді. Мұндай жағдайлардың құралына: оқушылардың адамгершілік және эстетикалық сезімдерін дамыту үшін пайдаланылуы мүмкін құндылыққа бағытталған мәтіндер; рөлдік ойындар, театрландыру, тренинг-ойындар; проблемалық жағдайлар, оны шешу барысында оқушыға өз пікірін немесе болжамын қалыптастыруға, талқылауға қатысуға мүмкіндік беріледі; топтық жұмыс.

2. Баланың жасайтын, тұжырымдайтын, жеке тұлғаның құбылыстарында, заттарында, қасиеттерінде өзіндік құндылық мағыналарын табатын құндылық шығармашылығы. Оларды өз қызметінің өнімдерінде көрсетеді. Бұларға: пікір, сурет, шығарма, өлең және т.б. жатады.

3. Рефлексия, оның барысында балалар өз әрекеттерінің себептерін (сәтті және сәтсіз), сабақ барысында немесе сабақтан тыс уақытта қол жеткізілген жеке нәтижені түсінуді үйренеді.

Сабақты жоспарлау кезінде мұғалім жұмыстың қандай моральдық қасиеттермен жүргізілетінін, сабақта оның нақты мазмұнын ескере отырып, зерттелетін материал негізінде қандай құндылық қасиеттерін қалыптастыратындығын анықтауы керек.

Ал, жалпы орта мектептің жоғары сыныптарында келесі әдістемелерді қолданған жөн:

- белгілі ғалымдардың, ғұламалардың көркем сөздерін пайдалану;
- қазақтың ежелден келе жатқан дана сөздері мен мақал-мәтелдерін қолдану;
- тақырыптық жобаларды әзірлеу және қорғау;
- жеке тәжірибеге жүгіну;
- жағдаяттық тәсіл.

Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады, шығармашылық, зерттеу қызметін дамытуға ықпал етеді және құндылық пен жеке қайшылықтарды шешуге көмектеседі.

Жеке тұлғаның құндылық бағдарларын қалыптастыру тұрғысынан үлкен мүмкіндіктер гуманитарлық цикл пәндеріне тән. Оқу материалының мазмұны жеке тұлғаның құндылық саласын дамыту міндеттерін жүзеге асыруға ықпал етеді. Дәл осы оқу пәндері оқушылардың назарын тұлғаның өзін-өзі анықтауының маңызды мәселелеріне, адамгершілік таңдау проблемаларына, әртүрлі жағдайлардағы мінез-құлыққа аударады. Түрлі тапсырмалар арқылы жеткіншек жастағы балалардың санасында өзінің өмірлік жоспары туралы идеясын қалыптастыруға, болашаққа нақты мақсаттар қоюға мүмкіндік береді. Мысалы: «неге

ұмтылу керек?» сұрағын қойып, оқушылармен бірге осы сұрақты талқылау керек. Берілген сұрақтар біріншіден, оқушыға өзін түсінуге, құндылықтар мен мотивтер жүйесін жақсы түсінуге, шындықтың белгілі бір құбылыстарының құндылығы мен маңыздылығын түсінуге, сондай-ақ олардың өздері үшін жаңа мағынасын түсінуге көмектеседі.

Жоғарыда аталған барлық әдістерді жеткіншек жастағы балалардың өзінің пікірі мен жеке ұстанымын білдіретін әңгіме үшін немесе проблемалық-құндылықты талқылау үшін қолдануға болады. Ұсынылған барлық әдістер мен тәсілдер интерактивті, яғни мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуін қамтиды. Алайда, сабақтағы баланың пассивті мінез-құлқы, жауаптан бас тарту немесе пікірталасқа қатысу жоғарыда аталған нәтижелерге қол жеткізуді жоққа шығармайды, өйткені егер оқушы өз ұстанымын дауыстап айтпаса да, оның санасында қалыптасады, бұл оның құндылық-мағыналық бағдарлау жүйесіне де әсер етеді.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, «құндылық бағдар» ұғымы адамның, әлеуметтік топтың қажетті материалдық және рухани игіліктердің, қажетті моральдық нормалардың жиынтығын және олардың ішінен ең қолайлысын таңдауды, оның барлық жас кезеңдерінде және бүкіл қоғамның өмір салтын анықтауының нәтижесі болып табылатын күрделі мағыналық құрылымды білдіреді. Осы зерттеу контекстінде, жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарлары – бұл қызығушылықтар, белгілі бір мақсаттарға жетуге деген ұмтылыстардан туындаған, оның әлеуметтік дамуына, ересектіктің қалыптасу кезеңіне айтарлықтай әсер ететін өзін-өзі танытудың қозғаушы күші болып табылады.

Олар әлеуметтену процесінде қоғамдағы құндылықтарды игерудің нәтижесі болып табылады және жеткіншек жастағы балалардың жеке басының дүниетанымында, оның іс-әрекет мотивтерінде, адамгершілік ұстанымдары мен сенімдерінде, қоршаған әлемге тұрақты көзқарастарында, өмірлік идеалдарда көрініс табатын тұрақты әлеуметтік-психологиялық білім болып табылады. Осылайша, құндылық бағдар жеткіншек жастағы балаларды өзін-өзі жетілдіру үшін мақсаттарға жетудің маңыздылығын және өмірдің әлеуметтік-мәдени ортасына сындарлы әсер ету қабілетін анықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кон И.С. Психология самосознания. – Самара: Бахрах-м, 2000. – 672 с.
2. Ярина Е.В. Теоретический анализ понятий «ценности» и «ценностные ориентации» // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – №5 (61). – С. 160–162.
3. Ерофеева И.А. Жизненные ценности современных подростков // Новаинфо. – 2016. – №49. – С. 475–482.
4. Қалымбетова Э.К. Кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылықтық бағдарларды қалыптастыру ерекшеліктері: псих. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 28 б.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: Концепция и технология: монография. – Волгоград: Перемена, 1994. – 152 с.
7. Жұмасова К.С. Психология. – Астана: Фолиант, 2006. – 292 б.
8. Файзуллина М.И. Формирование у подростков ценностных ориентаций // Научный альманах. – 2015. – №10-2 (12). – С. 452–455.
9. Сивцова А.А. Программа тренинга по ценностно-смысловому и личностному самоопределению старших подростков. – Кочки: МКДОУ Кочковский д/с "Солнышко", 2017. – 36 с.
10. Тренинговые занятия с воспитанниками на формирование эмоционально-волевой сферы. [Электронный ресурс]. URL: <https://docviewer.yandex.ru/view/656606019/> (дата обращения 01.12.2018)
11. Степанов П.В. Диагностика и мониторинг процесса воспитания в школе. – М.: Академия: АПКИПРО, 2003. – 82 с.

REFERENCES

1. Kon I.S. Psihologiya samosoznaniia [Psychology of self-awareness]. – Samara: Bahrah-m, 2000. – 672 s. [in Russian]
2. Iarina E.V. Teoreticheskii analiz poniatii «cennosti» i «cennostnye orientacii» [Theoretical analysis of the concepts of «values» and «value orientations»] // Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i socialnye nauki. – 2014. – №5 (61). – S. 160–162. [in Russian]
3. Erofeeva I.A. Jiznennye cennosti sovremennyh podrostkov [Life values of modern teenagers] // Novainfo. – 2016. – №49. – S. 475–482. [in Russian]
4. Qalymbetova Ie.K. Kasipke beiimdelu men kasibi mandı qundylyqtyq bagdarlardy qalyptastyru erekshelikteri: psih. gyl. kand. ... avtoref. [Features of adaptation to the profession and the formation of professionally significant value orientations: abstract ... cand. psych. science] – Almaty, 2005. – 28 b. [in Kazakh]
5. Leontiev A.N. Deiatelnost, soznanie, lichnost [Activity, consciousness, personality]. – M.: Politizdat, 1975. – 304 s. [in Russian]
6. Serikov V.V. Lichnostnyi podhod v obrazovanii: koncepcia i tehnologiya: monografiia [Personal approach in education: Concept and technology: monograph]. – Volgograd: Peremena, 1994. – 152 s. [in Russian]
7. Jumasova K.S. Psihologiya [Psychology]. – Astana: Foliant, 2006. – 292 b. [in Kazakh]
8. Faizullina M.I. Formirovanie u podrostkov cennostnykh orientacii [Formation of value orientations in adolescents] // Nauchnyi almanah. – 2015. – №10-2 (12). – S. 452–455. [in Russian]
9. Sivcova A.A. Programma treninga po cennostno-smyslovomu i lichnostnomu samoopredeleniiu starshih podrostkov [Training program on value-semantic and personal self-determination of older adolescents]. – Kochki: MKDOU Kochkovskii d/s «Solnyshko», 2017. – 36 s. [in Russian]
10. Treningovyie zaniatiia s vospitannikami na formirovanie emocionalno-volevoi sfery [Training sessions with pupils on the formation of an emotional and volitional sphere]. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://docviewer.yandex.ru/view/656606019/> (data obrasheniia 01.12.2018) [in Russian]
11. Stepanov P.V. Diagnostika i monitoring processa vospitaniia v shkole [Diagnostics and monitoring of the process of education at school]. – M.: Akademiia: APKIPRO, 2003. – 82 c. [in Russian]

ӘОЖ 378.147.88: 597/599; МҒТАР 14.35.17:34.33.27
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.16>

А.М. БОСТАНОВА¹, А.Т. САТТАРБАЕВА^{2✉}

¹биология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aruzhan.sattarbayeva@ayu.edu.kz

СТУДЕНТТЕРГЕ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ ӘДІСТЕМЕСІН ҮЙРЕТУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ (зоология пәні мысалында)

Аңдатпа. Жоғары оқу орнында болашақ биологтарды ғылыми-практикалық іс-әрекетке бейімдеу, өзін-өзі жетілдіру, білім беру мен ғылымның интеграциялануы, танымдық және ғылыми-зерттеу қызметіне кірістіру арқылы заманауи педагогтарды даярлау қазіргі заманның талабы.

Бұл мақалада биолог студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру және зерттеу жұмыстарының орындалу кезеңдері, COOPERATIVE LEARNING әдісінің ғылыми-зерттеу дағдысын дамытудағы рөлін көрсететін ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмысының нәтижелері берілген.

Тақырып аясында ғылыми-зерттеулерді жүргізуде эмпирикалық, статистикалық әдістер, зерттеу объектісін ғылыми зертханалық әдіс-тәсілдер мен педагогикалық іс тәжірибелер, өзін-өзі бағалау картасы қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде ғылыми-зерттеу жұмыстары студенттердің ойлауын дамытуға, олардың ғылыми-зерттеулер жүргізуіне, жана ойларды ұсынуына мүмкіндік берді. COOPERATIVE LEARNING әдісі арқылы студенттер ғылыми-ақпараттарды талдап, өңдеп, жинақтап, жүйеледі, белгілі бір мәселені шешті. Осылайша студенттердің зерттеушілік, тұлғалық, танымдық қабілеттері дамыды. Ғылыми зерттеулер нәтижесінде зертханалық жұмыс кезіндегі биолог студенттердің зертханалық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуінің маңызы анықталды. Омыртқалылар зоологиясы пәнінен «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында зертханалық тәжірибе жүзінде студенттер назарына ұсынылып, зерттеу дағдысын қалыптастырды.

Ғылыми-зерттеулер нәтижесі студенттердің омыртқалылар зоологиясы пәнінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын меңгеруде әдістемелік нұсқау ретінде қолданыла алады.

Кілт сөздер: ғылыми зерттеу дағдысы, зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру технологиясы, зерттеушілік құзыреттілік, COOPERATIVE LEARNING әдісі, биолог студенттері, балықтар класы, қосмекенділер класы.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бостанова А.М., Саттарбаева А.Т. Студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу әдістемесін үйретудің педагогикалық негіздері (зоология пәні мысалында) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 188–199. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Bostanova A.M., Sattarbaeva A.T. Studentterge gylymi-zertteu jumystaryn jurgizu adistemesisin uiretudin pedagogikalıyq negizderi (zoologıia pani mysalynda) [Pedagogical Bases of Teaching Students the Methodology of Conducting Research Work (on the Example of the Subject Zoology)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 188–199. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.16>

A.M. Bostanova¹, A.T. Sattarbayeva²

¹*Candidate of Biological Sciences, Acting Associate Professor
of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz*

²*Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aruzhan.sattarbayeva@ayu.edu.kz*

Pedagogical Bases of Teaching Students the Methodology of Conducting Research Work (on the Example of the Subject Zoology)

Abstract. The training of modern teachers in higher education through the adaptation of future biologists to scientific and practical activities, self-improvement, integration of education and science, their involvement in cognitive and research activities is a modern requirement.

This article presents the results of scientific and pedagogical research, reflecting the organization of research activities of biological students and the stages of research, the role of COOPERATIVE LEARNING in the development of research skills.

In the process of researching on the topic, empirical, statistical methods, scientific and laboratory methods and the pedagogical experience of the object of study, a self-assessment map were used.

As a result of the research, the research work allowed students to develop their thinking, make them scientific research, and present new thoughts. Using the method of COOPERATIVE LEARNING, students analyzed, processed, summarized, systematized scientific information, and solved a specific problem. Thus, students' research, personal, and cognitive abilities were developed. As a result of research, the importance of teaching and research activities of biological students during laboratory workshops was revealed. In the discipline of vertebrate zoology on the topic «Internal structure of bony fish and amphibians, students were presented with a laboratory and developed research skills.

The results of scientific research can be used as methodological guidelines when students master research work of the vertebrate zoology.

Keywords: research skills, technology of organization of research activities, research competence, COOPERATIVE LEARNING method, biology students, fish class, amphibian class.

A.M. Бостанова¹, А.Т. Саттарбаева²

¹*кандидат биологических наук, и.о. доцента
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aruzhan.sattarbayeva@ayu.edu.kz*

Педагогические основы обучения студентов методике проведения научно-исследовательской работы (на примере предмета зоология)

Аннотация. Подготовка современных педагогов в вузе через адаптацию будущих биологов к научно-практической деятельности, самосовершенствованию, интеграции образования и науки, вовлеченности в познавательную и исследовательскую деятельность является современным требованием.

В данной статье представлены результаты научно-педагогического исследования, отражающие организацию исследовательской деятельности студентов-биологов и этапы исследования, роль метода COOPERATIVE LEARNING в развитии научно-исследовательских навыков.

При проведении исследования по теме использовались эмпирические, статистические методы, научно-лабораторные методы и педагогические практики объекта исследования, карта самооценки.

В результате исследования научно-исследовательская работа позволила развить мышление студентов, проводить научные исследования, представить новые мысли. С помощью метода COOPERATIVE LEARNING студенты анализировали, редактировали, обобщали и систематизировали научную информацию, решали определенную проблему. Таким образом, развивались исследовательские, личностные, познавательные способности студентов. В результате научных исследований установлено значение выполнения студентами-биологами лабораторных научно-исследовательских работ при выполнении лабораторных практикумов. Лабораторная практика по дисциплине зоология позвоночных на тему «Внутреннее строение костной рыбы и земноводных» была представлена студентам и сформировала навыки исследования.

Результаты научных исследований могут быть использованы в качестве методических указаний при освоении студентами научно-исследовательской работы по дисциплине зоология позвоночных.

Ключевые слова: навыки научного исследования, технология организации исследовательской деятельности, исследовательская компетентность, метод COOPERATIVE LEARNING, студенты-биологи, класс рыб, класс земноводных.

Кіріспе

Қазіргі таңда елімізде, жастарға бағыт-бағдар беріп, олардың ғылыми-зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру мақсаты басты кезеңде тұр. Сол мақсатқа жету үшін мектеп оқушылары мен университет студенттеріне де жобалық-зерттеу қызметін ұйымдастыру білім беру бағдарламасы құрылымында негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл қызмет бастауыш оқыту кезеңінен басталып, білім берудің барлық сатысында үздіксіз жалғасып, тұлғаның жан-жақты дамуына әсер ететін маңызды қозғаушы күшке айналды. Оның айқын дәлелі бүгінгі таңда 4–11-сынып оқушылары немесе студенттер арасындағы жыл сайынғы ғылыми жобалар конкурсын айта аламыз. Зерттеу жұмыстары аясындағы білім, білік, дағды, қабілет болашақ биолог мамандардың дамуында ерекше орын алады.

Осы тұста біз педагогикалық зерттеуді жаңаша көзқараста сыни тұрғыдан байқап, іс-әрекетті жоспарлай білу, педагогика ғылымының және басқа ғылымдардың жаңалықтарын өз тәжірибесінде пайдалана білу, педагогикалық құбылыстар мен фактілерді іріктеу, мәселені шешу, ғылыми болжамдар жасап, практикада қолдану, өңдеу, талдау және қорытынды жасау, инновациялық педагогикалық технологияны меңгеру, оны жетілдіру және тәжірибеде қолдану, сондай-ақ авторлық бағдарламаны, авторлық әдістемелік оқулықтар мен әдістерін, құралдарын жарыққа шығаруды ұсынып отырмыз. Бұл ұсыныстардың кейбір элементтерін биология пәнінің мұғалімі үнемі өзінің зоология сабағында не болмаса басқа пәндерінде қолданатын болса, студенттің не оқушының зоология сабағына, зерттеу мақсатына деген қызығушылығының артары сөзсіз.

Биология пәнінде білім берудің ажырамас маңызды бөлігі студенттердің жобалық әрекеті болып табылады. Жобалау педагогикалық ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған практикалық тұрғыдан студенттердің іс-әрекетін қамтитын зертханалық сабақ өткізудің бір түрі. Жобалау бұл проблеманы қоюдан басталып, алынған нәтижелерді өңдеуге және қорытындылар мен ұсыныстар жасауға дейінгі барлық ғылыми-зерттеу элементтерін қамтитын оқу зерттеуінің ең жоғары түрі. Бұл кезде студенттің зерттеушілік дағдылары шығармашылық әрекеттері бірлесіп, педагогикалық процестің логикалық орталығына айналады [1]. Студенттер білімдерін, дағдыларын, біліктерін пайдалана отырып, оқытушымен бірге белгілі тақырыптың мәнін ашуға, бақылауға кіріседі. Осылайша бұл әдіс

студенттердің белсенді болуын қамтамасыз етеді. Студенттерге іс-қимылдарын жекелей ұйымдастыруға, жоспарлауға, өңдеуге, ізденуге мүмкіндік береді.

Г.Р. Унгарбаева биолог студенттің зерттеушілік іс-әрекетін тұлғаның интегративті сипаттамасы ретінде анықтайды. Зерттеушілік – зерттеу нысанының құрылысы мен арақатынасын барлық жағынан зерттеуге, студент үшін пайдалы нәтижелерді алуға және тәжірибеге енгізуге бағытталған білім беру үдерісіндегі маңызды қызмет. Бұл дегеніміз, студент зерттеушілік іс-әрекетке қажетті қабілеттерді, әдіснамалық білімдерді, зерттеу іс-әрекетінің технологиясын меңгеруді көздеп, оларды білім беру үдерісінде пайдалануға дайын мықты маман иесі болады [2].

Давид Ханауэр, Джастин Николс, Фанг-Ю Ляо, Арон Бизли, Хизер Хентер сияқты ғалымдардың пайымдауынша университет қабырғасындағы әдеттегі лабораториялық курстар, зерттеушілік әрекеттер университеттің 1, 2-курс студенттеріне эксперименттер жасауда нақты нұсқаулар береді [3]. Мұнда топтық жұмыстың маңызы зор екенін ескере кеткен жөн. Студенттер теория жүзінде алған білімдерін эксперимент түрінде баяндайды. Осы тұрғыда ғылыми-зерттеу жұмысы мен кредиттік оқу жүйесінің бірлескендегі тиімділігі айқын байқалады.

Жобалау жұмыстары мақсат қою, ұйымдастыру, зерттеуді іске асырудың әдіс-тәсілдерін таңдау, оны орындау, жасалған зерттеу жұмысына қорытынды жасау сияқты кезеңдерден тұрады. Алдымен студент мәселені анықтайды, шешу жолдарын жоспарлайды, әдебиеттік талдау жүргізеді, әдіс таңдайды, тәжірибе жасайды, қорытындылайды, жобаны ұсынады, қорғайды. Бұл арада оқытушы мәселе береді, бағыт-бағдар көрсетеді, бақылайды, көмектеседі, студенттердің жүргізген зерттеу жұмысын тыңдап, дұрыс немесе қате екеніне баға береді. Жобалау жұмыстары есеп берумен, презентация түрде аудитория алдында баяндаумен аяқталады. Білім берудегі жобалық оқытудың мақсаты – білім алушыларға білімді өздігінен меңгеруге мүмкіндік беру, барлық пәндер бойынша білім беру өнімдерін жасау, туындаған мәселелерді өз бетінше шешуге үйрету [4].

Б.Т. Барсай Республикалық ғылыми-әдістемелік конференциясында: «студент ЖОО-да ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатыса отырып, алған білімдерін бойларына сіңіреді, өз бетімен COOPERATIVE LEARNING әдісін, эксперименттерді меңгереді, мәліметтер алып қорытады, нәтижесінде білімі, біліктілігі, тәжірибесі болашақта кәсіби шыңдалуына үлкен үлес қосады», - деп пікір білдірді [5]. Себебі, ғылыми зерттеушілікте еңбекке, ғылымға, таңдаған мамандығына деген сүйіспеншіліктің ерекше мәні мен маңыздылығы зор.

А.А. Сатбекова өзінің еңбегінде оқу үрдісіне COOPERATIVE LEARNING әдісін енгізудің 5 себебін көрсетеді:

1. Студенттің білім деңгейін жетілдіруге көмектеседі, себебі студент өз бетінше әрекет етіп, ізденеді.
2. COOPERATIVE LEARNING әдісі кезінде ынтымақтастықта, бірлікте жұмыс істей алады.
3. Шығармашылық, ізденушілік, әдістемелік, тәжірибелік қабілеттері дамиды.
4. Студентке жауапкершілік жүктей отырып, сенімділігін арттырады.
5. COOPERATIVE LEARNING әдісі өзара жарысты, пікір-таласты, белсенділікті дамытады, ұйымдастырады, бойларына сіңіреді [6].

Ш.Д. Абдиева COOPERATIVE LEARNING әдісі кезінде белгілі бір мәселені шешу және қорытынды жасау үшін студент пен оқытушының бірлесіп жұмыс жасайтын әрекеттерін тұжырымдаған. Мысалы, өзіне көйлек тіккен қызды алайық. Егер ол жанын аямай және үлкен қызығушылықпен өзін өлшеп, пішіп, тігіп, көйлек үлгісін ойлап тапса, үлкен жетістікке жетеді, – бұл жобалау технологиясының нақты мысалы болады [7]. Оқыту үдерісінде студент теориялық білімді практикамен ұштастырып, өз бетімен ізденіп, әрекеттенген де ғана, алған білімдерін өмірде тиімді қолдана алады.

А.Д. Сыздықбаева мен Н.Н. Хан зерттеушілік қабілет ұғымын - студенттің іс-әрекетінің мәнін функционалды қайта құру мақсатында көрінетін өз қызметінде және зерттеушілік позициясында білінетін біртұтас интегралдық сипаттама ретінде қарастырды. Ғалымдар студенттердің зерттеушілік қабілеттерін жетілдіру үшін жеке оқыту бағдарламасын жасап, тәжірибе жүзінде тексерді [8].

А.М. Дуйсебекова, Ж.Қ. Серікбай секілді ғалымдардың зерттеу жұмыстарында COOPERATIVE LEARNING әдісін студенттердің ғылыми-шығармашылық, сонымен қатар танымдық, креативтілік, тұлғалық қабілеттерін дамытуда әсері зор деп есептейді [9]. Себебі оқытушы тек кеңесші, бақылаушы, жәрдем беруші ретінде ғана қатысады.

COOPERATIVE LEARNING әдісімен оқыту студенттердің іскерлік, жігерлілік, басшылық, жауапкершілік қасиеттерін дамытуға, қабілеттері мен даралығын көрсетуге, практикалық іс-әрекеттің дағдылары мен біліктерін меңгеруге, зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді [10]. Зерттеуші тұлғаның бойында ұстамдылық, шыдамдылық, жұмысты орындауға деген ынта, жігер, фактілерді жинақтай білу, бүкіл өмірін ғылымға арнауға дайын болу және т.б. қасиеттер болу керек. COOPERATIVE LEARNING әдісі оқытушының білім берудегі орнын, оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынасқа да өзгеріс енгізеді. Студенттер жоғары оқу орнында ғылыми-зерттеу жұмыстарына машықтанады, жоғары курстарда интеграцияланған білім алады, тәжірибелер жасай алады, ғылым мен тәжірибені жүргізу әдістемесін терең меңгереді [11].

О.А. Абдуллина болашақ педагогтардың білім беру мәселелері бағытында ғылыми-зерттеулерге ат салысуы, олардың зерделей және шығармашыл ойлауын, ғылым мен мектеп тәжірибесіне қызығушылығын дамытатындығын анықтаған. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын теориялық білімді жылдам сараптап терең меңгеруінің негізгі бір тәсілі ретінде қарастырды [12].

Түсіндірме-иллюстрациялық және репродуктивті оқыту студенттерді үнемі өзгеріп отыратын кәсіби қызметке, үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істеуге, оны талдай білуге және практикада қолдануға, сонымен қатар жобалау жұмыстарын жүргізуге дайындайтын құзіреттіліктерді қалыптастыруы мүмкін емес. Студент өзінің білімін арттыру үшін қажетті ақпаратты өз бетінше ізденуге, оны дұрыс ұйымдастыруға, атқарылған жұмыстың нәтижелерін ұсынуды үйренуі керек, себебі бұл болашақ педагог маман үшін маңызды мәселе. Сол себепті біз студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу әдістемесін үйретуді зерттеу жұмысымызға арқау еттік.

Зерттеудің мақсаты: болашақ биолог мамандардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруды теориялық негіздеу, жобалау әдістемесін меңгерту арқылы оның тиімділігін тәжірибеде дәлелдеу.

Зерттеудің міндеті:

- жобалау технологиясын омыртқалылар зоологиясы пәнінде қолдану маңыздылығы мен әдістемесі туралы ғылыми-педагогикалық зерттеулерге теориялық шолу жасау;
- омыртқалылар зоологиясы пәнінде студенттердің ғылыми-зерттеу тәжірибелерін ұйымдастыру;
- талдау, салыстыру, жіктеу, жүйелеу мен жалпылау әдістерін меңгеру.
- заманауи және терең біліммен қаруланған, шығармашылық, зерттеушілік қабілеті бар, алған білімін іс жүзінде қолдана алатын, ізденімпаз, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмыстары Түркістан облысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде жүргізілді. Зерттеуге биология кафедрасының 2 курс ЖБИ-011 тобының студенттері қатысты (студенттердің жалпы саны 31 адамды құрайды). Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында теориялық, эмпирикалық, диагностикалық, эксперименттік әдістер қолданылды.

Теориялық әдіс студенттерге жобалау бойынша әдеби деректерді жалпылау және жүйелеуге мүмкіндік береді. Эмпирикалық әдіс ретінде жалпы оқу үдерісін және зоология курсына жобалаудың мәнін, жобалауға дайындығын анықтау мақсатында биолог студенттеріне сауалнама және бақылау қолданылды.

Сауалнамаға ЖБИ, ЖБЛ-011 тобынан 60 студент қатысты. Сауалнама 15 сұрақтан Google платформасында жасалынып, онлайн сілтеме арқылы алынды. Сауалнамада жауаптардың біреуін немесе бірнешеуін таңдау және өз нұсқасында жауап жазу мүмкіндігі қарастырылды.

Бақылау әдісі алдын-ала жоспарланған (студент немесе оқытушы тарапынан) тәжірибе жүзінде мәліметтердің сенімділігін айқындауға бағытталған ұзақ уақыт жүзеге асатын эмпирикалық әдістің бір түрі. Бұл әдіс бақаның ішкі құрылысын сою барысында қолданылды.

Эксперименттік әдіс зерттеу объектісіне қарай практикаға негізделген, арнайы бақыланатын, зерттеуге бағытталған білімнің қолжетімді, тиімді әдістің бір түрі. Студенттер бақа мен сүйекті балықтың анатомиялық-морфологиялық құрылыс айырмашылықтарын анықтауда эксперименттік әдіспен жұмыс жасады.

Өзін-өзі бағалау картасы арқылы алынған нәтижелердің диагностикасы жасалынды. Студенттерге төрт балдық шкала бойынша бағалау берілді: 1 ұпай – зерттеушілік білімі қалыптаспаған; 2 ұпай – зерттеушілік білімі студенттің іс-әрекетінде жиі көрінеді; 3 ұпай – зерттеушілік білімі қалыптасқан, бірақ студенттің іс-әрекетінде анық көрінбейді; 4 ұпай – зерттеушілік білімі жеткілікті түрде қалыптасқан, болашақта қолдана алады.

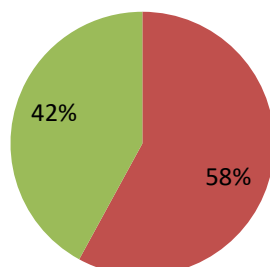
Талдау мен нәтижелер

Зерттеу жұмысының бастамасы ретінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті биология кафедрасы ЖБИ, ЖБЛ-011 тобының студенттерінен сауалнама алынды. Сауалнама жүргізуден мақсатымыз: биолог студенттердің жоба жүргізудің маңызы, жобалауға дайындығы және жобалау кезінде тәжірибеде кездесетін қиындықтары анықтау. Екінші кезеңде болашақ педагогтердің зерттеушілік қабілеті мен құзыретін, ойлау дағдыларын қалыптастыру мақсатында жобалап оқыту технологиясына негізделіп жасалған омыртқалылар зоологиясы пәні бойынша «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында зерттеушілік жұмыс жүргізілді. Үшінші кезеңде студенттердің жобалау қызметін жүзеге асыруға қажетті дағдылары мен білімдерінің қалыптасу деңгейін бағалау мақсатында өзін-өзі бағалау картасы алынды.

Студенттердің жоба жасаудың маңызын, жобалауға дайындығын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері 1-диаграммада көрсетілгендей орташа деңгейде болды. Студенттердің 84%-ы университетте студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру өте жоғары деңгейде қанағаттаннатынын көрсетті. Университеттегі ғылыми іс-шаралар, үйірмелер жоғары деңгейде жұмыстар атқаратындығын алға тартты. Осылайша студенттер олимпиадаларға, байқауларға, студенттік конференцияларға қатысады және зерттеу барысында әртүрлі жұмыстарды қызығушылықпен орындайтындарын атап өтті. Студенттердің 9%-дан астамы жоғары оқу орнында студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына ынталандыру үшін жеткілікті жағдайлар жасалмаған деп ойлайды. Себебі студенттердің ізденушілік, шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған жұмыстарды ұйымдастыру мен өткізу орташа деңгейде өтетіндігіне сенімді. Студенттердің қалған 7%-ы «жауап беруге қиналамын» деп белгілеген. Университеттегі ғылыми жұмыстар, ғылыми-зерттеу жобаларды дамытып студенттерді тарту керектігін анықтадык.

Университетте ғылыми-зерттеу және зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру деңгейі сізді қанағаттандыра ма?

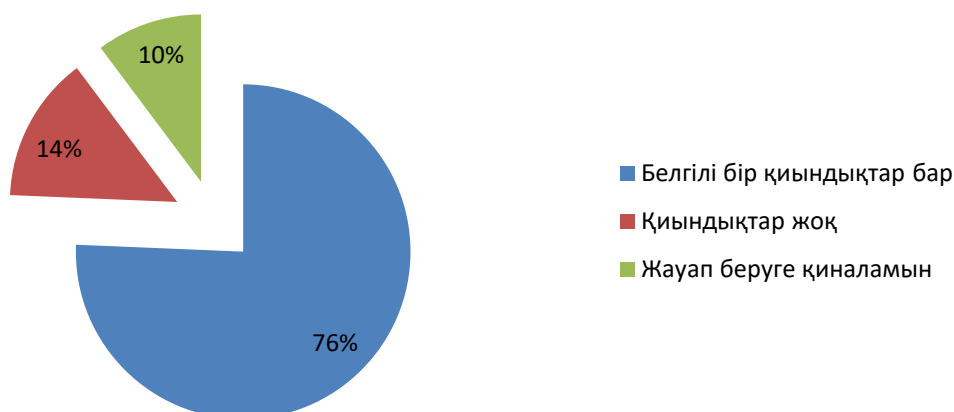
■ Ия, өте қанағаттанарлық ■ Жоқ, қанағаттандырмайды ■ Жауап беруге қиналамын

1-диаграмма – Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру бойынша сауалнама нәтижелері

Студенттердің зерттеу жұмыстарын жүргізуге дайындығының нәтижесі бойынша 2-диаграммада көрсетілгендей «Зерттеу жұмыстарын жүргізуде сізде қиындықтар туындайды ма?» сұрағына респонденттердің 76%-ы белгілі бір қиындықтар барын, 14%-ы қиындықтар жоқ екенін, ал 10%-ы «жауап беруге қиналамын» деп жауап берген. Студенттердің зерттеудің мақсаты мен міндеттерін тұжырымдау, зерттеу әдістерін анықтау, зерттеу нәтижелерін жинақтауда қиналатындығын анықтадық. Сонымен қатар қажетті ақпараттарды өңдеу, тексеру және осы ақпарат көздерін басқа студенттерге түсіндіру барысында қиындықтар туындайтынын және бұл қиындықтар білім алуға ынталандырудың болмауына байланысты болатындығын байқадық. Бұл мәліметтер бізге студенттердің танымдық, зерттеушілік қабілеттерін анықтауға, ғылыми-зерттеу жұмыстарын тиімді ұйымдастыруға бағыт-бағдар берді.

Зерттеу жұмыстарын жүргізуде сізде қиындықтар туындайды ма?

2-диаграмма – Студенттердің зерттеу жұмыстарын жүргізуге дайындығының көрсеткіштері

Омыртқалылар зоологиясы пәнінде «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында студенттердің ғылыми-зерттеу дағдысын дамытуға бағытталған жұмыс мына кезеңдерден тұрады (3-диаграмма):

3-диаграмма – Омыртқалылар зоологиясы пәнінде «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында ақпараттарды бекітіп, дамытуға бағытталған жұмыс кезеңдері

I кезең. «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбы негізінде іске асырылатын жобаға дайындау кезеңі:

- жобаның мақсатын айқындау;
- жобалық тапсырманы құрастыру.

II кезең. Креативті топтар құру кезеңі:

- топтағы студенттер өзара әрекеттестікте тапсырмаларды орындауы үшін зерттеуді ұйымдастыру (Г.Ғ. Еркибаеваның «Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясын» негізге алу);
- зерттеу мақсатын анықтау;
- міндеттерді белгілеу.

III кезең. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарлау кезеңі:

- зерттеу жұмысына қажетті ақпарат көздерін әзірлеу (Л.С. Выготскийдің «Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын» негізге алу);
- тапсырмаларды жіктеп, студенттер арасында бөлу;
- стратегияларды сұрыптау, таңдау.

IV кезең. Жобаны жасау кезеңі:

- студенттердің жұмысын қадағалау, ақыл-кеңес беру.
- студенттердің әрекетін мадақтау, жақтау («Миға шабуыл», «Джигсо», «Шолып шығу (skimming) және сканерлеу», «Kahoot» белсенді әдіс-тәсілдерді негізге алу).

V кезең. Талдау кезеңі:

- нәтижелерді өңдеу, шығару;
- жобаны рәсімдеу;

- әрі қарай жасалынатын жұмыстарға нұсқау беру (М.М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясын» негізге алу).

VI кезең. Қорытынды жасау кезеңі:

- презентация арқылы жасалынған зерттеуді қорғау;
- сарапшы ретінде ғылым магистрі мен PhD докторын, профессор-оқытушыларын шақырып, жасалынған жұмысқа баға беру.

VII кезең. Бағалау;

- оқытушы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын бағалайды;
- бағалау критерийлері (3-диаграмма) мен өзін-өзі бағалау картасы зерттеу барысында берілуі керек.

Жеті этаптан тұратын жобаны жүзеге асыру барысында студенттер:

- Теория жүзінде алған білімдерін, практикада қолданады;
- Әртүрлі дереккөздерді өз бетінше оқып талдауға, қолдануға үйренеді;
- Жаңа білім мен қабілетке ие болады;
- Топта жұмыс істеп үйренеді;
- Зерттеушілік, танымдық, пәндік, зияткерлік біліктерін қалыптастырады;
- Зоология курсына қызығушылығы артады;
- Жанашылдыққа, жетістікке ұмтылады;
- Креативті ойлауды дамытады;
- Аудитория алдында дәлелді жеткізуге, өзіне қарата білуге машықтанады;
- Өз бетімен зерттеу жүргізудің әдіс-тәсілдерін меңгереді;
- Топпен тиімді жұмыс жасауды, әрекет етуді, жауапкершілікті сезінуді қалыптастырды;
- Құзыретті маман болуға ұмтылады;
- Ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылықтары артады.

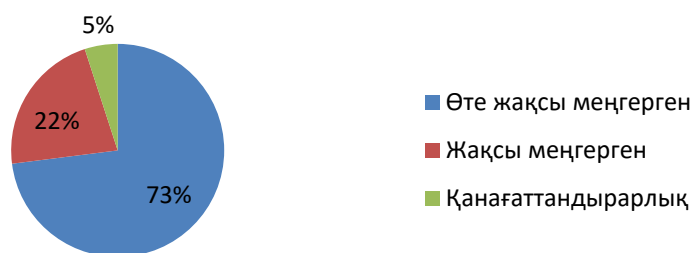
4-диаграмма – «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында зерттеуді бағалау критерийлері

Сабақты пысықтау мақсатында студенттерге дидактикалық тапсырма берілді. Көрсетілген дидактикалық тапсырмада бақаның ішкі құрылысы берілген, осы ішкі құрылысында 14 мүше көрсетілген. Тәжірибелік сабақты жүргізу барысында студенттер бақаны сойып, ішкі мүшелерін ажырата алды және зерттеу дағдысын қалыптастырды, бақа мен сүйекті балықтың ішкі құрылысындағы айырмашылықты анықтай алды. Зертхана барысында студенттер скапель, микроскоп, лупа, әртүрлі препараттармен танысып, атқаратын қызметтерін ұғынды. Бақа мен сүйекті бақаның пайдасы анықталды. Алдымен шыны банкіге эфир сіңірілген мақта салу арқылы бақаны жансыздырды. Бақаны шалқасынан

аяғын жазып аналь тесігінен ауыз тесігіне дейін кесіп, морфо-анатомиялық құрылысымен танысты. Бақа мен сүйекті бақаның ас қорыту, қан айналым, тыныс алу, зәр шығару, нерв, жыныс жүйесін салыстыра отырып талдады. Студенттер теориялық тұрғыда алған білімдерін практикада белсенді қолданды, оқытушы тарапынан бақылана отырып, ізденіс әдістемелерін меңгерді.

Студенттердің білімді меңгеру деңгейін бағалау мақсатында өзін-өзі бағалау картасы алынды. Зерттеу нәтижесінде 5-диаграммада көрсетілгендей студенттердің 73%-ы жобаға нақты мақсат, міндет құрастыра алды. Жұмыстың құрылымын құрып, қажетті ақпараттарды пайдаланып, мәселені шешу жолдарын көрсетті, зерттеудің тәжірибесін қорытындылады, берілген жобаны жоғары деңгейде қорғады. Студенттердің 22%-дан астамы ақпаратты тез тауып, оларды пайдалануда және топтың алдында баяндауда аздап қиналды, дегенмен жобаны қорғау барысында қойылған сұрақтарға еркін жауап берді. Ал қалған студенттердің 5%-ы жобаға қажетті ақпараттарды тек оқытушы жетекшілігімен ғана таба алды. Оларды өңдемей бұрынғы қалпында пайдалады, жеке тапсырманы толығымен орындай алмады, сұрақтарға жауап беруде төмен көрсеткіш көрсетті.

Студенттердің өзін-өзі бағалау картасының көрсеткіштері

5-диаграмма – Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын меңгеру дәрежесі

Қорытынды

Біздің зерттеуімізде ғылыми-зерттеу жұмыстары инновациялық білім берудің негізгі құралы ретінде қарастырылды. Студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру бір күнгі жұмыс емес. Ол әрдайым ізденісті, шеберлікті, күш-жігерді талап етеді. Сондықтан да, студенттердің зерттеушілік қабілеті алған білімдерін тәжірибемен ұштастырғанда ғана байқалады. Бұл жоғары оқу орындарында болашақ биолог мамандарды дайындауда COOPERATIVE LEARNING әдісін кеңінен қолдануға негіз болды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде студенттер орындаушы, жоспарлаушы, ұйымдастыру қызметін атқарды. Осылайша олардың пәндік, танымдық, жобалық, тұлғалық құзыреттіліктері қалыптасты.

Студенттер «Сүйекті балық пен қосмекенділердің ішкі құрылысы» тақырыбында ғылыми ақпараттарды талдап, өңдеп, жинақтап, жүйеледі. Студенттердің танымдық және шығармашылық қабілеттері артты. Алынған нәтижелерге статистикалық талдау жүргізілді. 31 студенттен 22-сі ғылыми зерттеу жұмысын, тақырыпты өте жоғары көрсеткіште, 6 студент жақсы көрсеткіште, 3 студент зерттеуді меңгермегені анықталды. Тәжірибе барысында алған білімдерін кез келген жағдайда тиімді пайдалана алды.

COOPERATIVE LEARNING әдісі арқылы студент ақпаратты іздеп қана қоймай, белгілі бір мәселені шешті. COOPERATIVE LEARNING әдісі студенттердің қажетті ақпаратты іздеу кезінде де, лабораториялық жұмысты орындау барысында да, белсенділікті қамтамасыз етті. Студенттердің ғылыми әдебиеттерге, қоршаған ортаның әртүрлі құбылыстарын зерттеуге, биология пәніне деген қызығушылықтарының артқанын байқадық. Сондай-ақ студенттердің мынандай зерттеушілік дағдылары жетілді: мәселені дұрыс анықтау, сипаттау, зерттеу

әрекетінің гипотезасын құру, шешу жолдарын қарастыру, әртүрлі ақпарат көздерінен мәліметтерді саралау, әдіс-тәсілдерді қолдану, қорытынды жүргізу.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысы студенттердің теориялық білімдерін кеңейтіп, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы екенін дәлелдедік. Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, оқыту, зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру сапалы білімнің кепілі ретінде бағаланды. Студенттердің білім беру және ғылыми-зерттеу әрекетінің арасындағы байланыстың маңыздылығын көрсетті. Қорыта айтқанда, сараптамалық талдаудың нәтижелері зерттеуіміздің болжамының дұрыс екендігін көрсетті. Бұл зерттеу жұмысы басқа да ғылыми зерттеулерге мүмкіндіктер ашады. Зерттеу нәтижелерін биология кафедрасының оқу бағдарламасына енгізуге және студенттердің зертханалық жұмыстар жасауына ұсыныс жасалынды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Amantayeva A., Karbayeva S., Childibayev Z., Turlybekova G., Issayev G., Stankevich P. Forming environmental competence in future biology teachers through project tasks // *Cypriot Journal of Educational Sciences*. – 2022. – №17(2). – P. 664–675.
2. Унгарбаева Г.Р. Білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілігін биологиядан лабораториялық практикумдарда қалыптастыру технологиялары // *ҚазҰлтҚызПУ Хабаршысы*. – 2020. – №2(82). – Б. 15–24.
3. Hanauer D., Nicholes J., Liao F., Beasley A., Henter H. Short-Term Research Experience in the Traditional Lab: Qualitative and Quantitative Data on Outcomes // *CBE Life Sciences Education*. – 2018. – №17(4). – P. 64–75.
4. Abishova G., Andreeva N., Issayev G., Issayev A., Mynbayeva B. The application problem of project-based learning technology in higher education of Kazakhstan // *EurAsian Journal of BioSciences*. – 2020. – №14. – P. 781–789.
5. Барсай Б.Т. Болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін университеттік білім беру жүйесінде қалыптастыру: монография. – Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС, 2016. – 325 б.
6. Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қыздар университеті, 2013. – 210 б.
7. Абдиева Ш.Д. Жобалау әдісін қолдану арқылы студенттердің тіл үйренуге деген белсенділігі мен қызығушылығын арттыру // *Қазақ тілі мен әдебиеті*. – 2010. – №3. – Б. 39–43.
8. Сыздықбаева А.Д., Хан Н.Н. Исследовательская компетентность будущего учителя начальных классов // *Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева*. – 2015. – № 3(106). – С. 335–340.
9. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы: ҚазҰПУ, 2008. – 290 б.
10. Дуйсебекова А.М., Серікбай Ж.Қ. Жоба әдісін биология курсында қолданудың зерттеушілік дағдыны қалыптастырудағы тиімділігі // *ҚазҰлтҚызПУ Хабаршысы*. – 2020. – №1(81). – Б. 8–13.
11. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Bostanova A., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology // *Cypriot Journal of Educational Science*. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
12. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: учебное пособие для педагогических специальностей высших учебных заведений. – М.: Просвещение, 1990. – 141 с.

REFERENCES

1. Amantayeva A., Karbayeva S., Childibayev Z., Turlybekova G., Issayev G., Stankevich P. Forming environmental competence in future biology teachers through project tasks // *Cypriot Journal of Educational Sciences*. – 2022. – №17(2). – P. 664–675.
2. Ungarbaeva G.R. Bilim alyshylardyn zertteushilik quzyrettiligin biologiadan laboratorialyq praktikymlarda qalyptastyru tehnologialary [Technologies for the formation of research competencies

- of students in laboratory workshops in biology] // QazUltQyzPU Habarshysy. –2020. – №2(82). – B. 15–24. [in Kazakh]
3. Hanauer D., Nicholes J., Liao F., Beasley A., Henter H. Short-Term Research Experience in the Traditional Lab: Qualitative and Quantitative Data on Outcomes // CBE Life Sciences Education. – 2018. – №17(4). – P. 64–75.
 4. Abishova G., Andreeva N., Issayev G., Issayev A., Mynbayeva B. The application problem of project-based learning technology in higher education of Kazakhstan // EurAsian Journal of BioSciences. – 2020. – №14. – P. 781–789.
 5. Barsai B.T. Bolashaq mugalimnin kasibi quzyrettiligin universitettik bilim beru juiesinde qalyptastyru: monografia [Formation of professional competencies of a future teacher in the system of university education: monograph]. – Atyray: «Atyray-Aqqarat» JShS, 2016. – 325 b. [in Kazakh]
 6. Satbekova A.A. Qazaq tilin oqyty adistemesi jane jobalay tehnologiasy: Oqu quraly [Methodology of teaching the Kazakh language and design technology: a textbook]. – Almaty: Qyzdar yniuersiteti, 2013. – 210 b. [in Kazakh]
 7. Abdieva Sh.D. Jobalay adisin qoldanu arqyly stydentterdin til uirenyge degen belsendiligi men qyzygushylygyn arttyry [Increasing the activity and interest of students in language learning through the use of the design method] // Qazaq tili men adebieti. – 2010. – №3. – B. 39–43. [in Kazakh]
 8. Sizdikbaeva A.D., Han N.N. Issledovatel'skaya kompetentnost budushego uchitel'ia nachal'nykh klassov [Research competence of the future primary school teacher] // Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. – 2015. – № 3(106). – S. 335–340. [in Russian]
 9. Dayletbekova J.T. Jalpy bilim беретin orta mektepterde qazaq tilinen soz madenietin oqytudyn gylymi-adistemelik negizderi: ped. gyl. kand. ... diss. [Scientific and methodological foundations of teaching the culture of words in the Kazakh language in general education secondary schools: dissertation]. – Almaty: QazUPU, 2008. – 290 b. [in Kazakh]
 10. Duisebekova A.M., Serikbai J.Q. Joba adisin biologia kursynda qoldanudyn zertteushilik dagdyny qalyptastyrudagy tiimdiligi [The effectiveness of using the project method in the biology course in the formation of research skills] // QazUltQyzPU Habarshysy. – 2020. – №1(81). – B. 8–13. [in Kazakh]
 11. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Bostanova A., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology. // Cypriot Journal of Educational Science. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
 12. Abdullina O.A. Obshepedagogicheskaiia podgotovka uchitel'ia v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniia [General pedagogical teacher training in the system of higher pedagogical education]: Uchebnoe posobie dlia pedagogicheskikh specialnostei vysshikh uchebnykh zavedenii. – M.: Prosveshenie, 1990. – 141 s. [in Russian]

Г.Н. КАЗБЕКОВА¹, Ж.С. ИСМАГУЛОВА²

¹техника ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz

²техника ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhuldyz.ismagulova@ayu.edu.kz

ИННОВАЦИЯЛЫҚ STEM-БІЛІМ БЕРУ ТӘСІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақала инновациялық STEM-білім берудің жаңа бағытын қалыптастыру жөнінде өзекті мәселені қарастыруға арналған. Зерттеудің мақсаты STEM-білім берудің мәні мен мазмұнын талдау, негізгі проблемалар мен қайшылықтарды анықтау, оны дамытудың негізгі тәсілдерін анықтау. Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеу пәні мен қойылған мақсатқа сай теориялық әдістер кешені қолданылды. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі жүйелік, құзыреттілік және тұлғалық-әрекеттік тәсілдер болды. STEM-білім беруді жүзеге асырудағы бірқатар маңызды проблемалар мен қарама-қайшылықтар көрсетілген, мәселен, дәстүрлі білім беру жүйесі ХХІ ғасырдың жұмыс күшін оқыту мен даярлаудың талаптары мен сұраныстарына толық жауап бермейді; STEM әдісі арқылы пәндерді оқыту барысындағы қиыншылықтар; физика-математикалық бейіндегі пәндердегі үлгерімнің төмен деңгейі, сондай-ақ нақты пәндерді шешу қабілетінің болмауы.

Мақалада STEM-білім берудің күрделілігі мен көп қырлылығы ерекше атап өтілді, соның нәтижесінде STEM-сауаттылықтың болмауына байланысты мәселелерді шешу үшін түрі, бағыты және күрделілік деңгейі бойынша алуан түрлі бағдарламалар әзірленуде. Осы бағдарламаларды әзірлеудің негізгі тәсілдеріне қысқаша сипаттама берілді, STEM-бағытта білім беруді реформалаудың негізгі факторлары белгіленді. Әлемнің барлық жетекші елдері атап өтілді.

Кілт сөздер: STEM, робот, Lego WeDo конструкторы, HUNAROBO конструкторы, инновациялық тәсіл, STREAM технологиясы.

G.N. Kazbekova¹, Zh.S. Ismagulova²

¹Candidate of Technical Sciences

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz

²Candidate of Technical Sciences

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhuldyz.ismagulova@ayu.edu.kz

Formation of Innovative STEM-education

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Казбекова Г.Н., Исмагулова Ж.С. Инновациялық STEM-білім беру тәсілін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17>

*Cite us correctly:

Kazbekova G.N., Ismagulova J.S. Innovaciialyq STEM-bilim беру tasilin qalyptastyru [Formation of Innovative STEM-education] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17>

Abstract. The article is devoted to the topical issue of forming a new direction of innovative STEM education. The purpose of the study is to analyze the essence and content of STEM education, identify the main problems and contradictions, and identify the main approaches to its development. To solve the tasks set, a set of theoretical methods corresponding to the subject of research and the goal was used. The theoretical and methodological basis of the study was system competencies and personal and activity approaches. A number of important problems and contradictions in the implementation of STEM education are identified, for example, the traditional education system does not fully meet the requirements and requirements of training and training of the workforce of the XXI century; difficulties in teaching subjects using the STEM method; low level of academic performance in subjects of physical and mathematical profile, as well as lack of ability to solve specific subjects.

The article emphasizes the complexity and versatility of STEM education, as a result of which a wide variety of programs are being developed by type, direction and level of complexity to solve problems related to the lack of STEM literacy. A brief description of the main approaches to the development of these programs was given, and the main factors of reforming education in the STEM direction were identified. All the leading countries of the world were noted.

Keywords: STEM, robot, Lego WeDo constructor, HUNAROBO constructor, innovative approach, STREAM technology.

Г.Н. Казбекова¹, Ж.С. Исмагулова²

¹кандидат технических наук

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulfur.kazbekova@ayu.edu.kz*

²кандидат технических наук

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhuldyz.ismagulova@ayu.edu.kz*

Формирование инновационного STEM-образования

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению актуальной проблемы по формированию нового направления инновационного STEM-образования. Целью исследования является анализ сущности и содержания STEM-образования, выявление основных проблем и противоречий, определение основных подходов к его развитию. Для решения поставленных задач был использован комплекс теоретических методов, соответствующих предмету исследования и поставленной цели. Теоретико-методологической основой исследования послужили системный компетентностный и личностно-деятельностный подходы. Показан ряд существенных проблем и противоречий в реализации STEM-образования, например, традиционная система образования не в полной мере отвечает требованиям и запросам обучения и подготовки рабочей силы XXI века; трудности при изучении дисциплин методом STEM; низкий уровень успеваемости в дисциплинах физико-математического профиля, а также отсутствие способности решать конкретные дисциплины.

В статье особо отмечена сложность и многогранность STEM-образования, в результате чего разрабатываются различные программы по типу, направлению и уровню сложности для решения проблем, связанных с отсутствием STEM-грамотности. Дана краткая характеристика основных подходов к разработке данных программ, обозначены основные факторы реформирования STEM-ориентированного образования. Отмечены все ведущие страны мира.

Ключевые слова: STEM, робот, конструктор Lego WeDo, конструктор HUNAROBO, инновационный подход, технология STREAM.

Кіріспе

Қазіргі заманғы білім беру тәсілдерінің даму қарқыны, білім беру жүйесін жаппай цифрландыру және оның парадигмасын қайта құру оқыту тәсілдерінің өзіне тән өзгерістеріне алып келеді. Білім берудің жылдам өзгертін үрдістері және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың белсенді дамуы оқытудың кешенді тәсілдерін анықтайды. Төртінші өнеркәсіптік революция білім беру жүйесін бүгінде қайта құруды талап етеді. Дүниежүзілік экономикалық форумның 2019 жылғы баяндамасында жасанды интеллект пен машиналық оқытуды енгізу кезінде негізгі тәуекелдердің ықтимал күшеюі атап өтілді [1]. Еңбек нарығына шыққан кезде орта мектеп оқушыларының көпшілігі әлі келмейтін жұмыстарды орындайтын болады, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бойынша баспа өнімдерінің көпшілігі баспаға шыққанға дейін өзекті болмайды. Мұндай жағдайларда оқушылардың функционалдық сауаттылық, сыни ойлау дағдылары, жаңа білім алу уақыты мен тетіктерін оңтайландыру, әлемнің толық бейнесін қалыптастыру өмірлік қажеттілікке айналады.

Қалыптасқан сын-қатерлер мен қажеттіліктерді шешудің бір тәсілі – STEM-білім беру технологиясы (Science, Technology, Engineering, Mathematics), ол белгілі бір проблеманы немесе құбылысты зерттеудің кешенді тәсіліне негізделген оқушыларды оқытудың жаңа тәсілдері болып табылады. «STEM» аббревиатурасын алғаш рет 1990 жылдары американдық бактериолог Р.Колвелл ұсынған, бірақ 2011 жылдан бастап белсенді қолданыла бастады және АҚШ жаратылыстану институтының жетекшісі ретінде жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеуге жауапты биолог Джудит А. Рамалидің есімімен байланысты болды [3].

Оқушыларда зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін STEM-білім беру технологиясын қолдану қажеттілігін негіздемес бұрын, «STEM-білім беру» ұғымының анықтамасына толығырақ тоқталу керек.

«STEM» ұғымы Америка Құрама Штаттарында XX ғасырдың соңында, елдің жоғары технологиялық компаниялары ғылымның белгілі бір салаларында жоғары білікті мамандардың өткір жетіспеушілігін мойындауға мәжбүр болған кезде пайда болды. Әр түрлі технологиялардың қарқынды эволюциясы көпшілікті мәселенің шешімін іздеуге мәжбүр етті және 90-шы жылдары АҚШ-тың ғылыми білім беру ұлттық ғылыми қорының отырысында П.Фалетра, NNF директоры Р. Колвеллдің қолдауымен «STEM» аббревиатурасы ұсынылды, содан кейін қабылданды. Бұл аббревиатура келесі терминдерді біріктіреді: Science – ғылым (тек жаратылыстану пәндерінің бөлімі, яғни биология, география, астрономия, химия, физика және т.б.), Technology – технология, Engineering – инженерия (ағылшын тілінен инженерлік немесе инженерлік өнер ретінде аударуға болады), Math – математика. «STEM» аббревиатурасының әртүрлі нұсқалары бар. «Steam» белгілі бір танымалдылыққа ие болуда, онда «Art» терминінің бас әрпі, яғни орыс тіліне аударылған – өнер. Алайда, қысқартулар арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ, олар бір мағынаны білдіреді – дайындалған ғылыми және инженерлік кадрлардың қажеттілігін қамтамасыз ететін жоғары технологиялар мен инновацияларды дамытуға бағытталған бірқатар ғылымдарды біріктіру. Алайда, «STEAM» акронимінде заманауи инновациялық технологиялар үшін креативтілік пен шығармашылық қабілеттердің ерекше маңыздылығы атап өтіледі. Қысқартудың тағы бір нұсқасы бар – «STREM», оған R бас әрпі қосылды, ол білім беру робототехникасын білдіреді, бұл ғылым мен инновацияны дамыту үшін дизайн мен модельдеудің маңыздылығын көрсетеді. Кез келген технология сияқты, жобалық оқыту белгілі бір қасиеттердің болуымен сипатталады. Алайда, STEM-білім беруде жобалардың осы түрінің пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік беретін нақты айырмашылықтары бар, оларды STEM жобалары деп атауға болады.

Жалпы алғанда, STEM бағытындағы білім беру реформасының маңыздылығын үш негізгі фактор арқылы білдіруге болады: біріншісі – әр ұлт кездесетін жаһандық экономикалық проблемалармен байланысты; екіншісі – ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес

келетін жан-жақты және икемді, білім, Дағдылар мен дағдыларды қажет ететін жұмыс күшінің өзгеріп отыратын қажеттіліктерін көрсететін; үшіншісі – STEM-ге деген сұранысты жаһандық технологиялық және экологиялық мәселелерді шешуге қажетті сауаттылық көрсетеді [1].

Қазіргі таңда әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде STEM-білім беру саласындағы кемшіліктерді шешуді ұсынатын және бастауыш, орта және жоғары кәсіптік білім беруге арналған түрлі мамандандырылған бағдарламаларды қамтитын білім беру стратегиялары әзірленуде. Австралия, Англия, Шотландия, АҚШ сияқты елдер STEM-білім реформасын іске асыру бойынша ұсынымдар бар ұлттық баяндамаларды жариялады [1]. Австралия, Қытай, Англия, Корея, Тайвань, АҚШ STEM пәндерінің әрқайсысында интегративті пәнаралық тәсілдер жиынтығы ретінде жасалған K-12 STEM оқу бағдарламасын жасау үшін жұмыс істеуде. Бұл оқу бағдарламаларында білім алушылардың STEM-ді оқыту мамандықтағы мансапқа қалай әсер ететінін түсінуіне көп көңіл бөлінеді [3]. Францияда, Жапонияда, Оңтүстік Африкада жалпы білім беретін оқу орындары мен мектептен тыс кәсіптік ұйымдар STEM-білім берудің бейресми бағдарламаларын (мысалы, жазғы лагерьлер, мектептен тыс іс-шаралар, конкурстар және т.б.) әзірлеумен айналысады, олар оқушылардың назарын STEM-мамандықтарға аударады және STEM білім берудің әртүрлі бағыттары бойынша оқуға мүмкіндік береді [4].

STEM-білім беру тұжырымдамасы негізінде арнайы біліктіліктен өткен немесе қосымша кәсіптік оқытудан өткен оқу пәндері мен технологиялардың бірыңғай жүйесінде жұмыс істеуге дайын педагогтар ғана жұмыс істей алатынын атап өту қажет. Бұл проблеманы шешу үшін АҚШ-та, мысалы, таяудағы 10 жылда STEM-білім беру саласында 100 мыңнан астам мұғалімді даярлау жөніндегі ұлттық бағдарлама қабылданды [10]. Ресей Федерациясының қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімдердің тар мамандануын атап өтуге болады, нәтижесінде мектеп түлектерінің білімі көп жағдайда фрагменттелген. Қазіргі заманның сын-қатерлеріне жауап ретінде Ресей Федерациясында да STEM-білім беруді дамыту бойынша жұмыстар жүргізіліп жатқанын атап өту қажет. Intel корпорациясының Стеморталықтарының жобасы бар – бірақ бұл жоба тек жоғары мектеп оқушыларының инженерлік-техникалық және өнертапқыштық әлеуетін дамытуға бағытталған, сонымен қатар дайындалған және ынталандырылған білім алушылар күтілуде [10].

Зерттеу әдістері

Алдымызға қойған міндеттерімізді шешу барысында біз төмендегі зерттеу әдістерін қолдандық: тақырыбымызға сәйкес педагогика, ғылыми-әдістеме салалары бойынша әдебиеттерді, ғылыми-тәжірибелік конференциялардың материалдарын теориялық талдау, орта және кәсіби оқу орындары педагогтарының инновациялық іс-әрекетінің тәжірибесін зерделеу және қорытындылау, талдау және саралау.

Талдау мен нәтижелер

STEM білімінің танымал болуына қарамастан, оны ғылыми-техникалық көшбасшылыққа ұмтылатын әр түрлі елдердің мемлекеттері қолдауы бұл құбылыстың не екендігі белгісіз болып қала береді. Бұл тұжырымдаманы анықтауда консенсус пен ұстаным жоқ. Әр түрлі ғылыми еңбектерде, танымал ғылыми мақалаларда STEM-білім беру әр түрлі жолмен анықталады: бір жұмыста бұл технология деп жазылған [7], екіншісінде-тәсіл [8], үшіншісінде – жүйе [9]. Кейбір авторлар бұл тұжырымдаманы анықтау мақсатын қоймайды, оны енгізудің артықшылықтарын сипаттауға ғана назар аударады [10]. Кейбіреулер бұл құбылыстың мәнін анықтамайтын үстірт түсіндірумен ғана шектеледі: «STEM-білім – бұл жаңа технологияларды игеруге және оларды одан әрі дамытуға бағытталған, жоғары білікті ғылыми және инженерлік кадрларға қажеттілікті қамтамасыз ететін ғылымдардың бірлестігі». Қарама-қайшылық болашақ ғылыми инженерлік кадрларды STEM-білім беру және студенттерді STEM саласындағы мамандықтарды оқытуға ынталандыру арқылы

сапалы оқыту қажеттілігі, сонымен бірге бұл мәселенің теориялық дамуының нақты болмауы болып табылады. Мұның бәрі отандық мұғалімдердің STEM-білім беру идеяларын түсінуіне кедергі келтіреді және оны елдің STEM орталықтарында және Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінде енгізуге кедергі келтіреді.

Қазақстан ғылым мен өндірістің әртүрлі салаларындағы ғылыми жетістіктерде, инновацияларда көшбасшылыққа ұмтылатын әлемдегі ең ірі ел ретінде осы салаларда жоғары білікті мамандардың жетіспеушілігі проблемасына тап болады. «STEM білім берудің» үлкен артықшылықтарын сезіне отырып, мемлекет бүкіл ел бойынша STEM орталықтарын құруды және білім беру процесіне STEM идеясына негізделген бағдарламаларды енгізуді қолдайды. Ынталандыру және қажетті дағдыларды дамыту және білім алу, сондай-ақ түрлі олимпиадалар, конкурстар, фестивальдар мен турнирлерді ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етіледі [6].

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде STEM тәсілін толық жүзеге асыру үшін теориялық және эмпирикалық зерттеулердің жалпыланған көріністері қажет. Жоғары оқу орындары мен орта мектеп педагогтерін пәнаралық тәсілдерге оқытудың шетелдік тәжірибесінің алғашқы талдауы олардың физика-математикалық пәндерді оқытуда STEM-технологияларды пайдалануы колледждер мен университеттер студенттерінің үлгерімі мен өзін-өзі бағалауын арттыратынын көрсетеді.

Білім беру саясатында инновациялық технологиялар саласында көшбасшы болып табылатын бірқатар елдер қолдау көрсететін STEM-білім берудің негізгі идеясы неде? Бүгінгі таңда білім беру негізінен тест түрінде емтихандарды сәтті тапсыруға бағытталғандығын көпшілік мойындайды. Оқушылар әртүрлі пәндер бойынша көптеген теориялық мәліметтер мен фактілерді есте сақтау негізінде белгілі бір ұпайға тест тапсыруға «жаттығады». Жалпы білім беретін мектепті бітіргеннен кейін оқушылар негізінен осы пәндердің барлығы қалай байланысты екенін және математика, физика немесе нақты өмірдегі кез келген басқа пән бойынша алған білімдерін қалай пайдалы болатынын түсінбейді. Демек, әлемдік еңбек нарығына жоғары технологиялық кәсіпорындардың жұмысын қамтамасыз ете алмайтын және адамзатқа қажет ғылым салаларында ғылыми жаңалықтар мен жетістіктер жасай алмайтын мамандардың келуі. Сондықтан, қазіргі уақытта STEM білімі соншалықты танымал және ол жыл сайын өсіп келеді, өйткені STEM-дің жетекші идеялары пәндерді адам білімінің бірыңғай саласына біріктіру және осы тұтас білімді практикада міндетті түрде қолдану болып табылады.

STEM жобаларының негізгі қасиеттерін төмендегіше сипаттауға болады:

1. STEM жобалары нақты педагогикалық жоспарға сәйкес жасалады. STEM-жоба ғылымның әртүрлі салаларынан немесе әртүрлі пәндік пәндерден білімді қолдану негізінде заманауи ғылыми-техникалық индустрияның өнімін немесе оның прототипін жасауға бағытталған.

2. STEM жобасының технологиясы белгілі бір техникалық кезеңдерге сәйкес құрылады және белгілі бір әрекеттер алгоритмін қамтиды. STEM-жобасын әзірлеу бойынша сабақ әртүрлі пәндік салалардан жобаға қажетті білімді өзектендіруден басталады. Содан кейін нұсқаулық өткізіледі және соңында студенттер заманауи индустрияның нақты өнімдерінің прототиптерін жасайды, жасайды және сынайды.

3. STEM-жобалар технологиясын STEM-білім беру технологиясын енгізетін кез келген мұғалім ойната алады.

4. STEM-жоба жоспарланған нәтижеге қол жеткізуге кепілдік береді-нақты әлемнің жобаланған немесе модельденген өнімі.

STEM жобаларын әзірлеу стандартты жобаларды әзірлеу дәйектілігіне ұқсас бірнеше сатыда жүреді, бірақ әлі де өзіндік ерекшеліктері бар.

1. Оқушылардың STEM-жобасының мақсаттары мен міндеттерін қою.

2. STEM жобасын әзірлеу.

3. Қазіргі заманғы индустрияның өнімін немесе оның прототипін жобалау немесе модельдеу.

4. Алынған өнімді сынау.

5. Аяқталған STEM жобасын талқылау. STEM жобаларын ғылымның әртүрлі салаларында жасауға болады, бірақ жақында ғана қалыптасқан жаңа оқу пәні – білім беру робототехникасы Ресейдегі және шетелдегі студенттер арасында ең танымал. Білім беру робототехникасы – мектеп оқушыларын оқытудың пәнаралық бағыты [1, 2]. Робототехника басқа пәндерге қарағанда тиімді, STEM-білім беру принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Роботтарды әзірлеумен және құрастырумен айналыса отырып, оқушылар физика, технология, математика, кибернетика, акт және басқа пәндер туралы білімдерін біріктіреді және инновациялық ғылыми-техникалық шығармашылық процесіне қатысады. Бүгінгі таңда Робототехника ғылыми технологияларды танымал етумен және инженерлік мамандықтардың беделін арттырумен сәтті күресуде. Қазіргі жалпы білім беретін мектепте робототехниканы оқытуды шартты түрде үш бөлікке бөлуге болады: Бастауыш мектеп, орта мектеп, жоғары мектеп. Кез келген мектепте пәнді зерттеу және роботтардың дамуы бағдарламаланатын құрылғысы бар арнайы дизайнерлерді қолдануға негізделген. Бастауыш сынып оқушылары үшін Lego WeDo және HUNAROBO конструкторлары жиі қолданылады [3].

Кез келген технология сияқты, жобалық оқыту белгілі бір қасиеттердің болуымен сипатталады. Алайда, STEM-білім беруде жобалардың осы түрінің пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік беретін нақты айырмашылықтары бар, оларды STEM жобалары деп атауға болады.

Steam технологиясының басты ерекшелігі-білім алушыларға білімді шынайы өмірде пайдалануға мүмкіндік беру мақсатында білім беру процесі мен оның нәтижелерін бағалауға негізделген кешенді тәсіл. Бұл ретте STEAM-білім беру 4К – Коммуникация, Кооперация, сыни ойлау, креативтілік деп аталатын 21 ғасырдың негізгі құзыреттерін қалыптастыру үшін мансаптық, технологиялық және өмірлік дағдыларды дамытуға бағытталған [3, 237-6.].

Ал, мектепке дейінгі білім беру мұғалімдері бұл функциялардың дамуын қолдау міндетін жүзеге асыруда STEAM білім беру технологиялары үлкен тиімділікке ие екенін атап өтті.

Алайда, мектепке дейінгі білім беру ұйымында STEM және STEAM технологияларын жүзеге асырудың өзіндік ерекшеліктері бар:

Біріншіден, әр балабақшада STEM және STEAM технологиялары бар техникалық жабдықтар жоқ. Мәселе әсіресе провинциялық балабақшаларда өткір тұр.

Екіншіден, балалар психологиясы тұрғысынан мектеп жасына дейінгі балаларда шоғырланудың ұзақтығы мектеп оқушыларына қарағанда аз. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың жұмыс ұзақтығы біршама қысқа болады.

Үшіншіден, белгілі бір жобаларды жүзеге асыруда ата-аналардың көмегіне жүгіну қажет болады.

Төртіншіден, балабақшада зерттелген барлық тақырыптар STEM және STEAM технологияларын жүзеге асыру үшін негіз бола алмайды.

Бесіншіден, мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істеуге көбірек көңіл бөлуді Дизайн, Бейнелеу өнері, музыка бағытына аударуға болады, өйткені балалардағы өнімді іс-әрекет үлкен жауап береді.

Осылайша, оқу-тәрбие процесін цифрландырудың бастапқы кезеңінде STEM- (science, technology, engineering and mathematics – жаратылыстану ғылымдары, технологиялар, инжиниринг, математика) және Steam технологиялар (science, technology, engineering, art and mathematics – жаратылыстану ғылымдары, технологиялар, инжиниринг, өнер, математика) іс жүзінде, яғни интеграцияланған оқытуда, аралас оқытуда тиімді бола алады. Олар арнайы технологиялық жабдықтар, соның ішінде «Ақылды» SMART-жүйелер мен орталар, робототехника арқылы дәстүрлі білім беру бағдарламаларының теориялық және

практикалық компоненттерін тиімді біріктіруге мүмкіндік береді. Жоғарыда келтірілген дереккөздердің нәтижелеріне сүйене отырып, енгізілген STEAM технологиясының білім беру саласына оң әсер етуі туралы қорытынды жасауға болады.

Мәселен, робототехникалық дизайнерлердің қысқаша сипаттамасына тоқталайық.

Lego WeDo-Ресейдегі бастауыш мектепте робототехника саласындағы ең танымал дизайнер. Ол стандартты Lego бөліктерінен, сенсорлар жиынтығынан және USB-ге қосылған дискілерден тұрады. Lego WeDo жиынтығы бастауыш сынып оқушысы үшін қарапайым және түсінікті бағдарламалау ортасы бар бағдарламалық жасақтаманы қамтиды. Пайдаланудың қарапайымдылығымен қатар, кез келген баланы қызықтыруға мүмкіндік беретін жарқын конструктор интерфейсі, Lego WeDo конструкторының сөзсіз артықшылығы-оның сабақтастығы. Lego робототехникалық конструкторлар желісі оқытудың бастапқы кезеңінен (WeDo) кейін осы конструкторлар маркасымен орта және жоғары мектепте жұмыс істеуге мүмкіндік береді [4]. Орта мектеп оқушылары үшін Lego Mindstorms конструкторы, ал жоғары сынып оқушылары үшін TETRIX қарастырылған.

Hunagobo немесе Huna-MRT желісі-білім беру робототехникасында ең танымал және кеңінен қолданылатын конструкторлардың бірі. Дизайнерлердің бұл желісі қауіпсіз ABS пластиктен, редукторлардан, біліктерден, жеңдерден, доңғалақтардан, қозғалтқыштардан, роликтерден және құрылысқа қажетті басқа элементтерден жасалған құрылыс блоктарынан тұрады. Әр түрлі жиынтықтағы барлық құрылыс блоктары мен электроника оңай үйлеседі, бұл Huna конструкторларын жан-жақты етеді. Huna конструкторлары бөлшектердің құрамы, электроника және оқушылардың жасына байланысты модельдерді орындау күрделілігі бойынша әртүрлі жиынтықтарға бөлінеді, бұл Lego жағдайында да оқу сабақтастығы принципін ескеруге мүмкіндік береді. Hunagobo-ның артықшылығы-балаларды мектеп жасына дейінгі кезден бастап робототехникамен таныстыру мүмкіндігі. Мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту үшін Huna-MRT 1, Huna-MRT 2 жиынтықтарын пайдалануға болады. Бастауыш сынып оқушылары үшін HUNAROBO Class 3 толық жиынтығы немесе оның кеңейтілген әріптесі Huna-MRT 3. Орта мектеп оқушыларына арналған «Роботрек» жинағы. Әзірлеуде жоғары сынып оқушыларымен жұмыс істеуге арналған дизайнерлер де бар. Айта кету керек, барлық HUNAROBO жиынтықтары мұғалімдерге арналған нұсқаулықтар мен кейбір роботтарды жинауға арналған нұсқаулықтарды қамтиды.

Бұл жерде мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларды техникалық шығармашылыққа баулу және келесі жеке міндеттерді шешу мақсатында STEM - құзыреттіліктерін қалыптастыру болып табылады:

- логика мен алгоритмдік ойлауды дамыту;
- бағдарламалау негіздерін қалыптастыру;
- қарапайым оқу және практикалық жағдайларда процестерді жоспарлау, жобалау және модельдеу қабілеттерін дамыту;
- тәуелсіз танымдық іс-әрекет үшін қосымша ақпараттың қажеттілігін бағалау, оны алудың мүмкін көздерін анықтау, ақпаратқа сыни қарау және ақпарат көзін таңдау қабілеттерін дамыту;
- абстракциялау және заңдылықтарды табу қабілетін дамыту;
- практикалық мәселелерді тез шеше білу;
- екпін, сызба, теру дағдыларын игеру;
- әмбебап белгі жүйелерін (символдарды)білу және қолдана білу;
- процесті және өз қызметінің нәтижелерін бағалау қабілеттерін дамыту.

Сонымен, білім беру робототехникасының педагогикалық тұрғыдан қандай артықшылықтары бар?

1. Оқушыларды ғылыми танымға ынталандыру.
2. Оқушыларды белсенді шығармашылық қызметке қосу.

3. Оқушылардың техникалық шығармашылыққа, бағдарламалауға деген қызығушылығын дамыту.

4. Оқушылардың логикалық және алгоритмдік ойлауын қалыптастыру.

Алайда, STEM біліміне оралып, осы тәсілдің негізгі мақсатын түсіндіру керек. «STEM-білім берудің» негізгі мақсаты – П.Л. Ситников тұжырымдаған оқушылардың бес негізгі құзыреттілігін қалыптастыру [5]:

1. Тұжырымдамалық түсінік. Студенттердің тұжырымдамаларды, қатынастар мен операцияларды білуі.

2. Операциялық еркіндік. Оқушылардың түрлі операцияларды жылдам және икемді орындау дағдыларын меңгеру.

3. Оқушыларға туындаған мәселелерді көруге, тұжырымдауға және шешуге мүмкіндік беретін стратегиялық құзіреттілік.

4. Адаптивті түсіну. Оқушылардың логикалық ойлауын, рефлексиясын, түсіндіру және дәлелдеу қабілеттерін дамыту.

5. Өнімді сана. Тақырыпты пайдалы, құнды және тиімді деп қарастыру мүмкіндігі.

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру моделін жасау қажеттілігі, ең алдымен, білім алғысы келетін, оқытуда тәуелсіздік пен креативтілікті көрсететін және теориялық білімді практикада қолдана алатын бастауыш мектеп оқушысына қазіргі қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік тапсырысымен анықталады. Бұл факт бастауыш мектеп түлегіне қойылатын талаптарды көрсететін поос FGOS-мен расталады. Әлеуметтік тапсырыс және оны қолдайтын нормативтік құжат осы модельді дамытудың алғышарттары болғандықтан, бұл элементтерді оның құрылымына қосу орынды және қисынды болып табылады [6].

Елімізде кеңінен таралған STEM-білім психологиялық-педагогикалық тәжірибемен расталған тиімді тәсілдерді, технологиялар мен әдістерді (проблемалық-іздеу, зерттеу және жобалау тәсілдері, сыни ойлау технологиясы, кейс-технология, жеке даму технологиялары, жеке және топтық оқыту әдістері және т.б.) қабылдамайды, бірақ толықтырады және біріктіреді, жалпы орта және жоғары кәсіптік білім беру деңгейлерінде сабақтастық қағидатын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Біртұтас педагогикалық процесі тиімді дидактикалық қолдау жағдайында STEM-білім беру орталықтарында жоғары технологиялық құралдар мен техникалық шешімдерді қолдану оқушылардың жан-жақты және жүйелі дамуына мүмкіндік береді:

- ойлау тетіктері және ерікті тұлғалық бастаулар жоғары уәждеменің және зейіннің мақсаттылығы мен дәлдігінің негізі ретінде;

- меңгерілетін қызмет тәсілдері процесінде ұсақ моториканы;

- бірегей объектілерді жеке және ұжымдық құру дағдыларының белсенді негізі ретінде шығармашылық қабілеттер;

- ғылыми-зерттеу қызметінің, проблемалық-бағытталған пәнаралық ойлау мен өзін-өзі таныстыру дағдылары мен іскерліктері;

- алынған білімді нәтижелермен байланыстыра білу;

- практикалық іс-әрекет (шындықта қолдануға болатын осындай білімнің құндылығын түсіну логикасында), сондай-ақ жеке және болашақ үшін қол жеткізілген жеке өсулердің маңыздылығын түсіну;

- жауапты әлеуметтік сана және командада да жеке-жеке жұмыс істеу кезіндегі мінез-құлық.

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру моделінің мақсатты компоненті мақсат және одан туындайтын элементтер: міндеттер, принциптер мен тәсілдер болып табылады. Модельдің негізгі мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс іс-әрекеттегі зерттеу дағдыларын қалыптастыру. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер алынды:

1) бастауыш сынып оқушыларын зерттеу қызметіне ынталандыруды қамтамасыз ету;

2) бастауыш мектеп оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін сыныптан тыс сабақтарды ұйымдастыру;

3) сыныптан тыс іс-әрекет сабақтарында зерттеу дағдыларының қалыптасу деңгейін арттыратын педагогикалық жағдайлар жасау;

4) дағдыларды қалыптастыру барысы мен нәтижелерін диагностикалау.

Осы инновациялық тәсіл заманауи мектептер мен ресейлік инженерлік білім беруді дамытуды қамтамасыз етуге арналғанын дәлелдейтін «STEM білім берудің» негізгі артықшылықтарын қарастырайық [7]:

1. Физика-математикалық және жаратылыстану-ғылыми цикл пәндерінің интеграциясы, бұл студенттерге осы пәндердің теорияда да, практикада да байланысын көрсетуге мүмкіндік береді.

2. Практикалық қызметте ғылыми-техникалық білімді қолдану мүмкіндігі. Оқушылар сабақта нақты өнімдердің прототиптерін жасауға, құрастыруға мүмкіндік алады. Прототиптердің адам мен қоғам үшін функционалды және пайдалы болғаны жөн.

3. Оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту. STEM бағдарламалары студенттерге әртүрлі мәселелерді шешуге, туындаған қиындықтарды жеңу үшін қажетті шешімдерді өздері ұсынуға мүмкіндік беретін етіп жасалған.

4. Оқушылардың өз қабілеттері мен біліміне деген сенімділігі. Оқушыларға нақты өнімдердің әртүрлі прототиптерін өздері модельдеуге және құрастыруға ұсынылатын сабақтарды ұйымдастыру студенттерге шешімділікке, өз күшіне деген сенімге, сондай-ақ сабақтарда алынған теориялық білімнің қажеттілігіне сенімді болуға мүмкіндік береді.

5. Қарым-қатынас дағдыларын дамыту, командада жұмыс істеу. STEM бағдарламасы бойынша сабақтарда студенттер көбінесе жұптарда немесе топтарда жұмыс істеуге мәжбүр болады, бұл қарым-қатынас дағдыларының пайда болуына ықпал етеді.

6. Ғылыми-техникалық цикл пәндеріне қызығушылық. «STEM білімі» сияқты тәсілді құрудың себебі ғылыми-техникалық пәндерге деген қызығушылықтың төмендігі және соның салдарынан біліктілігі төмен мамандар немесе жалпы мамандардың жетіспеушілігі болды. STEM бағдарламалары бойынша сабақты ұйымдастыру бүкіл әлем бойынша оқушыларды математика, физика және басқа да пәндерді оқуға тарта және ынталандыра отырып, оқушыларды қызықтырады [8].

Жалпы, барлық зерттеулер мұғалімдердің барлық зерттеулер мұғалімдердің STEM-білім беру туралы идеялары қалай оң бағытта өзгеретінін көрсетеді. Жоғары оқу орындарының педагогтары мен индустрия өкілдері жұмыстарының екі бағыты ерекшеленеді.

Біріншіден, оқу орындарының мұғалімдері, әдетте, бір пәнді – математика, информатика, физика, биология, химия немесе технологияны үйретеді. STEM-білімді енгізу үшін оларға көбінесе тәжірибе, инженерлік дағдылар жетіспейді, бұл жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде теориялық пәндік білімге баса назар аударылатындығымен, ал оқытудың практикалық міндеттерді шешумен байланысы әлсіз болып қалуымен байланысты. Сондықтан STEM-технологияларды танымал ету, педагогтардың біліктілігін арттырудың практикаға бағдарланған курстарын ұйымдастыру бағытындағы жұмыс маңызды. Екіншіден, педагогикалық білім беруді толық жүзеге асыру үшін жоғары білікті кадрларды даярлау жүйесінде тұжырымдамалық негіздерді әзірлеу қажет. Даму бакалавр деңгейінде де, мұғалімдерді даярлаудың магистрлік бағдарламалары деңгейінде де жүргізілуі керек. Бакалавриат деңгейінде ғылымдар мен білім беру тәсілдерінің мазмұнын теориялық аспектіде біріктіретін және практикалық аспектіде әртүрлі жабдықтарды қолдана отырып, оқушылармен әр түрлі практикалық іс-әрекет технологияларын игеруді қамтамасыз ететін пәндердің негіздерін әзірлеу өзекті болып табылады.

Соңғы кезде Қазақстанда орта білім беру жүйесінде STEM білім берудің дамуына бірнеше факторлардың әсері болды. 2016-2019 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасында STEM

білім беру саласы бойынша білім беру саясатын іске асыру жоспарланды. Бұл үшін оқу бағдарламаларында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту, 21 заманауи технологияларды, ғылыми-зерттеу және жобалық жұмыстарды жүргізу дағдыларын дамытуға бағытталған STEM элементтерін нығайту мәселесі алға қойылды. Сондай-ақ, жоғары сыныптарда жаратылыстану-математика бағытындағы пәндер әлемдік ғылыми қоғамдастыққа енуге ықпал ететіндіктен ағылшын тілінде де өтетін болады. Жалпы алғанда, академия жасаған мониторингтік зерттеулердің нәтижелері республика мектептерінде STEM білімін дамытуда бірталай жұмыстың жасалып жатқандығын көрсетті. Дегенмен, жан-жақты зерттеуге негізделген дәйекті шешімді талап ететін бірқатар проблемалар әлі де баршылық. Бір қуантарлық жайт ретінде, Қазақстанда STEM білімнің кеңінен таралуына және дамуына мемлекеттік-жеке меншік әріптестік және жеке бизнес негізінде жұмыс істейтін басқа да білім беру ұйымдары ықпал етіп жатқанын айта кеткен жөн [11].

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, білім беру мекемелерінде сабақтарды STEM-білім беру және оның технологиясын оқу процесінде қолдану идеялары негізінде ұйымдастыру зерттеу дағдыларын қалыптастыруға тиімді ықпал етеді деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, STEM-тәсілді ескере отырып, осы дағдыларды қалыптастыру мемлекет пен әлеуметтік қоғамның болашақ техникалық бағыттағы жоғары білікті мамандарға деген сұранысын орындауға мүмкіндік береді, қазіргі жастардың инженерлік мамандықтарға деген қызығушылығын арттыруға, оқыту сапасын едәуір жақсартуға және оқушыларды нақты өмірге дайындауға мүмкіндік береді.

Біз жүргізген талдау STEM-білім беруді күрделі құндылық, әлеуметтік маңызды, жүйелік-институционалдық, жеке-дамытушылық, процесс-әрекеттік және технологиялық құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Оның Қазақстан Республикасының Білім беру кеңістігінде қосымша білім беру аясында пайда болуы цифрландыру дәуірі мен IT индустриясының серпінді дамуы жағдайында осы оқыту моделіне қоғамдық тапсырыстың пайда болуымен анықталады. Қарастырылып отырған құбылыстың феноменологиясы оның көп мәнді және көп өлшемді түсінігінде, дуалистік Әлеуметтік және жеке маңыздылығында ғана емес, сонымен қатар технологиялық және дидактикалық әлеуеттің полифункционалды көрінісінде, бала мен мұғалімнің өзара әрекеттесу процесіне қатысудың жоғары субъективтілігінде көрінеді. Психологиялық-педагогикалық ғылым мен практика үшін STEM-білім берудің вариативті модельдерін одан әрі дамыту маңызды болып көрінеді. Біздің елімізде STEM-білім беру саласындағы бастамалардың таралуы зерттелетін инновациялық тәсілді классикалық сынып-сабақ жүйесімен ұштастыру, сондай-ақ іргелі және жүйелік талаптарды STEM-білім беру жағдайында оқытудың практикалық бағдарымен біріктіру мәселелерін зерттеуді өзекті етеді. Өзінің көп өлшемділігінде ғылыми ізденіс пен аталған феноменді зерттеуді одан әрі жүзеге асырудың перспективаларын айқындауды практикада жоғары технологиялық оқыту құралдары мен инновациялық техникалық шешімдердің технологиялық және электрлік әлеуетін тиімді қолданудың практикалық рөлі мен ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын нақтылау қажеттілігімен байланыстырған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Доклад всемирного экономического форума. [Электронный ресурс]. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2019/chapter-one/> (дата обращения 15.05.2019)
2. Аверин С.А., Маркова В.А. STEM-технологии в образовании: мода или реальность? // Ребенок в современном образовательном пространстве мегаполиса. Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции / редактор-составитель А.И. Савенков. – М., 2017. – С. 193–202.
3. Бухинская Л.В. STEM в программе двенадцатилетнего обучения в Соединенных Штатах Америки // European research. – 2016. – №2 (13). – С. 99–101.

4. Репин А.О. Актуальность STEM-образования в России как приоритетного направления государственной политики // Научная идея. – 2017. – №1 (1). – С. 76–82.
5. Стрижак А.Е., Слипухина И.А., Полихун Н.И., Чернецкий И.С. STEM-образование: ключевые дефиниции // Информационные технологии и средства обучения. – 2017. Т. 62. – №6. – С. 16–33.
6. Чемяков В.Н., Крылов Д.А. STEM – новый подход к инженерному образованию // Вестник Марийского государственного университета. – 2015. – №12. – С. 59–64.
7. Сейтвелиева С.Н. STEM-образование // Новые компьютерные технологии. – 2016. – №1 (8). – С. 96–97.
8. Ногайбаева Г., Жумажанова С. Развитие STEM-образования в мире и Казахстане // Образовательная страна. – 2016. – №20 (57). – С. 34–46.
9. Breiner J., Harkness S., Johnson C., Koehler C. What Is STEM? A Discussion About Conceptions of STEM in Education and Partnerships // School Science and Mathematics. – 2012. Volume112, Issue1. – P. 3–11. doi: 10.1111/j.1949-8594.2011.00109
10. Бурзалова Т.В. Учебно-исследовательская деятельность учащихся профильных математических классов как важный фактор воспитания // Вестник Брянского Государственного университета. – 2012. – №15. – С. 24–27.
11. Нурова Р.Ж. STEM-оқытудың жаңа әдістемесі және әлемдік білім берудің басты тренді // «IT технология және STEM оқытудың маңызы» аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. – Атырау, 2021. – Б. 20–21.

REFERENCES

1. Doklad vsemirnogo ekonomicheskogo foruma [Report of the World Economic Forum]. [Elektronnyy resurs]. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2019/chapter-one/> (data obrasheniia 15.05.2019) [in Russian]
2. Averin S.A., Markova V.A. STEM-tehnologii v obrazovanii: moda ili realnost'? [Stem-technologies in education: fashion or reality] // Rebenok v sovremennom obrazovatelnom prostranstve megapolisa. Materialy IV Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii / redaktor-sostavitel A.I. Savenkov. – M., 2017. – S. 193–202. [in Russian]
3. Buhinskaia L.V. STEM v programme dvenadcatiletnego obucheniiia v Soedinennyh Shtatah Ameriki [STEM in the twelve-year study program in the United States of America] // European research. – 2016. – №2 (13). – S. 99–101. [in Russian]
4. Repin A.O. Aktualnost STEM-obrazovaniia v Rossii kak prioritetnogo napravleniia gosudarstvennoj politiki [STEM education Relevance in Russia as a priority direction of state policy] // Nauchnaia ideia. – 2017. – №1 (1). – S. 76–82. [in Russian]
5. Strizhak A.E., Slipuhina I.A., Polihun N.I., Cherneckii I.S. STEM-obrazovanie: kliuchevye defenicii [STEM-education: key definitions] // Informacionnye tehnologii i sredstva obucheniiia. – 2017. Т. 62. – №6. – S. 16–33. [in Russian]
6. Chemekov V.N., Krylov D.A. STEM – novyi podhod k injenernomu obrazovaniuu [STEM – a new approach to engineering education] // Vestnik Mariiskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015. – №12. – S. 59–64. [in Russian]
7. Seitvelieva S.N. STEM-obrazovanie [STEM-education] // Novye kompiuternye tehnologii. – 2016. – №1 (8). – S. 96–97. [in Russian]
8. Nogaibaeva G., Jumajanova S. Razvitie STEM-obrazovaniia v mire i Kazahstane [Development of STEM education in the world and Kazakhstan] // Obrazovatelnaia strana. – 2016. – №20 (57). – S. 34–46. [in Russian]
9. Breiner J., Harkness S., Johnson C., Koehler C. What Is STEM? A Discussion About Conceptions of STEM in Education and Partnerships // School Science and Mathematics. – 2012. Volume112, Issue1. – P. 3–11. doi: 10.1111/j.1949-8594.2011.00109
10. Burzalova T.V. Uchebno-issledovatel'skaia deiatelnost uchashihsia profilnyh matematicheskikh klassov kak vajnyi faktor vospitaniia [Educational and research activity of students of specialized mathematical classes as an important factor of education] // Vestnik Brianskogo Gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – №15. – S. 24–27. [in Russian]
11. Nurova R.J. STEM-oqytudyn jana adistemesi jane alemdik bilim berudin basty trendi [New methods of STEM teaching and the main trend of World Education] // «IT tehnologiiia jane STEM oqytudyn manyzy» aimaqtyq gylymi-tajiribelik konferencija jinagy. – Atyrau, 2021. – B. 20–21. [in Kazakh]

ӘОЖ 581.1.08; МҒТАР 34.31.05

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.18>Г.Ж. ТУРМЕТОВА^{1✉}, А.Ш. МАМАДАЛИЕВ²¹техника ғылымдарының кандидаты*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz*²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: annnvar@bk.ru**АЛМА ТЕЛІТУШІЛЕРІН МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУДІ ЗЕРТТЕУДЕ
БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақалада білімгерлерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттау мақсатында оқу үдерісінде жобалау әдісін іске асыру әдістемесі берілген. Жобалау әдісі білімгерлердің танымдық белсенділік іс-әрекетін жеке тәжірибесіне сүйене отырып ұйымдастыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар дербестік, ізденімпаздық сияқты мінез-құлық қасиеттерін дамытуға, топтық өзара әрекеттесу процесінде әлеуметтік дағдыларды дамытуға, зерттеу жұмысын жүргізуге, шығармашылық ойлауын қалыптастыруға, интеллектуалдық, ақпараттық, коммуникативті дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Білім мен ғылымды ұштастырудың қыр-сырын талдай отырып, білімгерлердің зерттеу жұмысын жүргізуге арнайы зертханалық жұмыстары әзірленді. Зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру барысында білімгерлер жоспар бойынша жұмыс істей білу, өз бетінше жұмыс істеу дағдысы, зертханалық құрал-жабдықтармен жұмыс істей білу және т.б. бірқатар практикалық дағдыларды игерді. Биология саласы бойынша ерікті сапаларды дамыту шарты ретінде зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру арқылы оқу процесінің сапасы мен тиімділігін арттыру ерекшеліктері қарастырылды.

Зертханалық жұмыс барысында білімгерлердің танымдық белсенділік деңгейін анықтаушы және бақылау кезеңдерінде диагностикалау нәтижелерін талдау негізінде:

- топтағы төмен деңгейдегі көрсеткіштер 34%-дан 10%-ға дейін азайды;
- белсенділіктің орташа деңгейінің көрсеткіштері 49%-дан 42%-ға кеміді;
- таным белсенділігінің жоғары деңгейінің көрсеткіштері 17%-дан 48%-ға дейін артты.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде тәжірибелік–эксперименттік диагностикалық талдау жасалынды.

Кілт сөздер: жоба әдісі, зертханалық жұмыс, микрклональды көбею, алма телітушілері, қоректік орта, эксплантант, регерант, стерилизация.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Турметова Г.Ж., Мамадалиев А.Ш. Алма телітушілерін микрклональды көбейтуді зерттеуде білімгерлердің ғылыми танымын қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 211–223. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.18>

***Cite us correctly:**

Turmetova G.J., Mamadaliev A.Sh. Alma telitushilerin mikroklonal'dy kobejtudi zertteude bilimgerlerdin ғылыми tanymyn qalyptastyru [Ethnocultural Content of Household Vocabulary (Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 211–223. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.18>

G.Zh. Turmetova¹, A.Sh. Mamadaliyev²

¹Candidate of Technical Sciences

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz*

*²Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: annnvar@bk.ru*

Formation of the Scientific Knowledge of the Students in the Study of Microclonal Reproduction of Apple Rootstocks

Abstract. The article presents a methodology for implementing the design method in the educational process in order to direct students to research work. The design method allows students to organize cognitive activity based on personal experience, and also contributes to the development of behavioral qualities such as independence, curiosity, the development of social skills in the process of group interaction, research, the formation of creative thinking, the formation of intellectual, information, communication skills.

Analyzing the subtleties of the combination of education and science, special laboratory work has been developed for conducting research work of students. In the process of forming research competence, students acquired a number of practical skills: the ability to work according to plan, independent work skills, the ability to work with laboratory equipment, etc. The features of improving the quality and efficiency of the educational process through the organization of laboratory work as a condition for the development of arbitrary qualities in the field of biology are considered.

Based on the analysis of diagnostic results at the ascertaining and control stages of the level of cognitive activity of students during laboratory work:

- low-level indicators in the group decreased from 34% to 10%;
- indicators of the average level of activity decreased from 49% to 42%;
- indicators of a high level of cognitive activity increased from 17% to 48%. As a result of the research work, an experimental diagnostic analysis was carried out.

Keywords: design method, laboratory work, microclonal reproduction, apple rootstocks, nutrient medium, explant, reagent, sterilization.

Г.Ж. Турметова¹, А. Мамадалиев²

¹кандидат технических наук

*Международный казахско- турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz*

*²магистрант Международного казахско- турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: annnvar@bk.ru*

Формирование научного познания обучающихся в изучении микроклонального размножения подвоев яблони

Аннотация. В статье представлена методика реализации метода проектирования в учебном процессе с целью направления обучающихся на научно-исследовательскую работу. Метод проектирования позволяет организовать познавательную деятельность обучающихся, опираясь на личный опыт, а также способствует развитию таких поведенческих качеств, как самостоятельность, любознательность, развитию социальных навыков в процессе группового взаимодействия, проведению исследовательской работы, формированию творческого мышления, формированию интеллектуальных, информационных, коммуникативных навыков.

Анализируя тонкости сочетания образования и науки, разработаны специальные лабораторные работы для проведения исследовательских работ обучающихся. В процессе формирования исследовательской компетенции обучающиеся приобрели ряд практических навыков: умение работать по плану, навыки самостоятельной работы, умение работать с лабораторным оборудованием и др. Рассмотрены особенности повышения качества и эффективности учебного процесса через организацию лабораторных работ как условие развития произвольных качеств в области биологии.

На основе анализа результатов диагностики на констатирующем и контрольном этапах уровня познавательной активности обучающихся в ходе лабораторной работы:

- показатели низкого уровня в группе уменьшились с 34% до 10%;

- показатели среднего уровня активности снизились с 49% до 42%;

- показатели высокого уровня познавательной активности увеличились с 17% до 48. В результате исследовательской работы был проведен опытно-экспериментальный диагностический анализ.

Ключевые слова: проектный метод, лабораторная работа, микрклональное размножение, яблочные подвои, питательная среда, эксплант, регерант, стерилизация.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында көрсетілгендей: «Білім беру жүйесінің ең басты міндеттерінің біріне оқытудың жаңартылған инновациялық технологияларды ендіру, білім беруде жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарды, ғылым мен практиканы ұштастыра отырып, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлардың жасалуы» керектігі айтылған [1].

Білімгерлерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттау болашақ маманның ізденіс-зерттеушілік қабілетінің қалыптасуына, ғылыми танымының дамуына оң әсер ететін маңызды интеллектуалдық әлеует ретінде қарастырылады. Білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмыстары университетте білікті мамандарды дайындаудың білім беру және ғылыми инновациялық міндетті, біртұтас процестің ажырамас құрамдас бөлігіне айналуға. Олардың жоғары оқу орнында ғылыми жұмысқа қатысуы, толық қалыптасқан іргелі білім, ғылым мен техника процесі, ғылыми ақпараттың ұдайы ұлғаюы, яғни білікті маман даярлаудың қажетті бөлігі болып табылады [2; 3].

Жоғары білім беруді жаңғырту, мамандарды кәсіби даярлауға қойылатын талаптардың артуы әрбір білім алушының белгілі бір оқудың әдістемесін игеруін талап етеді.

Білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының мақсаты – болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және жеке көзқарасын және өз бетінше шығармашылық әрекетін күшейту, оқытудың белсенді формалары мен әдістерін қолдану негізінде олардың кәсіби дайындық деңгейін арттыру [4].

Ғылыми-зерттеу және шығармашылық элементтерді әрбір пәнді оқытуда: лекцияларда, зертханалық, практикалық сабақтарда, өндірістік практикада органикалық компонент ретінде енгізіледі. Білімгерлердің оқу-зерттеу жұмыстары жалпы зерттеу әдістеріне негізделеді. Ғылыми зерттеудің элементтері білім берудің барлық кезеңдерінде болуы керек, ол терең кәсіби білім алуға ықпал етеді, бастамашылдықты дамытады, білімгердің жаңа ақпаратты талдай алатын, озық тәжірибені жалпылай алатын зерттеуші, жаңашыл ретіндегі дағдысын қалыптастырады [5; 6].

Бүгінгі таңда білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмысы ЖОО-да мамандарды дайындауда маңызды компоненттердің бірі болып табылады, ол оқу үдерісінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Оқытушылардың жоғары кәсіпқойлығы, педагогикалық шеберлігі студентке ғылыми жұмыс жасауға қызығушылық пен ықылас тудырады, соның нәтижесінде шығармашылық сипатқа ие болатын танымдық белсенділік күрт артады.

Сондай-ақ оқыту үдерісінде зертханалық жұмыстар үлкен маңызға ие, өйткені дидактиканың маңызды принциптері - белсенділік тәсілін және оқу процесін ізгілендіру [7].

Зертханалық жұмыстарды оқытуды ұйымдастыру әдістерімен келесі педагогтар мен психологтар: Ф. Харламов, Ю.К. Бабанский, П.И. Пидкасистый, В.Л. Полонский, Е.С. Рапацевич, Л.П. Крившенко, Б.Т. Лихачев, С.А. Смирнов, В.А. Слостенин, Қ. Жұмағұлова, А. Қалиева, Ш.Т. Таубаева, А.Ш. Байтоқаева, Г.К. Баймукашева, Ж. Қожантаева және т.б. айналысты.

Зертханалық сабақтар – білім алушының өзіндік практикалық жұмысының бір түрі. Жоғары, орта арнайы және жалпы білім беретін мектепте: теориялық білімді бекіту, өз бетінше тәжірибе жасау дағдыларын дамыту.

Сонымен бірге зертханалық жұмыс жүргізу барысында білімгерлер білімді тірі табиғат объектілерін тікелей зерттеу арқылы өз бетінше алады да, дайын күйінде алмайды. Зертханалық жұмыс процесінде білімгерлер бірқатар практикалық дағдыларды игереді: жоспар бойынша жұмыс істей білу, өз бетінше жұмыс істеу дағдысы, зертханалық құрал-жабдықтармен жұмыс істей білу және т.б. Зертханалық жұмыс білімгерлердің оқуға деген қызығушылығын дамытады. Білімгерлерді еңбекте белгілі бір нәтижеге жеткізуге үйретеді, саналы еңбек тәртібіне тәрбиелейді [8–10].

Бұл әдістің мәні мынада: білімгерлер теориялық материалды оқып-үйреніп, оқытушының жетекшілігімен осы материалды практикада қолдану бойынша практикалық жаттығуларды орындайды.

Тәжірибеге (экспериментке) қажетті аспаптар, жабдықтар, реактивтер және басқалар, тәжірибе-сызба жоспарын құру, оны жүргізу және сипаттау. Бұл жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндерді оқытуда, теориялық курс пен зертханалық сабақтар арасындағы ең ұтымды байланыс.

Мұндай тәсілдерді күнделікті өмірде қолдану тұлғаның зерттеушілік ізденушілігіне түрткі болып, биолог-білімгерлердің қызығушылығын тудырады.

Жоғары оқу орнында білімгерлердің биологиялық ғылым салаларынан алған білімдеріне сүйеніп, өсімдіктерді микроклональды көбейтудің әдістері жөнінде тереңірек мәлімет беру, білімдерін шындай отырып, осы әдіс арқылы өсімдіктердің көптеген түрлерін көбейту қажеттілігі туралы ой-тұжырымдары мен көзқарастары арқылы дүниетанымын жетілдіру, биологиялық мәдениетін дамыту, табиғи ортаны қорғауға, аялауға тәрбиелеу [5].

Зерттеу әдістері

Білім мен ғылымды ұштастырудың қыр-сырын талдай отырып, білім алушылар үшін зерттеу жұмысын жүргізуге арналған арнайы зертхана әзірленді. Өсімдіктерді микроклональды көбейту әдісі арқылы алма телітушілер үшін оңтайлы қоректік ортаны таңдауда арнайы биологиялық тақырып таңдап алынды.

Талдау

Білімгерлердің биологиялық білімдерін дамытуда пайдаланған «Алма телітушілерін микроклональды әдіспен көбейтудің ерекшеліктері» атты ғылыми жоба жұмысы орындалды. Білімгерлермен орындалған ғылыми жоба барысына тоқталамыз.

Қазіргі таңда жеміс шаруашылығы Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісінің маңызды, ерекше мамандандырылған және қарқынды дамудағы салаларының бірі. Еліміздегі жеміс шаруашылығын дамытуға деген бетбұрыс өз үлесін тауып жатыр. Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс аймағының топырақ-климаттық жағдайы жеміс дақылдарын өсіруге қолайлы аймақ болып келеді. Негізгі көлемін жеміс ағаштары, олардың ішінен шекілдеуікті дақылдардан алма дақылы үлкен басымдылыққа ие.

Жұмыстың мақсаты: білім алушыларды жеміс ағаштарының бүршіктері, тұқымы арқылы өсіруге арналған қоректік орталардың құрамымен таныстыру және оларды дайындаудың практикалық дағдыларын қалыптастыру.

Жоба міндеттері:

1. *In vitro* әдісі арқылы қолайлы орта құрамы мен қажетті жағдайларды анықтау;
2. *In vitro* әдісімен сиверс алмасын әртүрлі қоректік орталарда егу жағдайларын зерттеу;

3. Алма дақылдарының *in vitro* жағдайында өсіруде әсер ететін факторлар.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында *Malus sieversii* алмасының бүршіктері алынып, микроклональды жолмен көбейту процестерін 4 кезеңге бөліп қарастырдық:

1. Сиверс алмасының бастапқы ұлпаларының экспланттарын *in vitro*-да өсіру. Бұл кезеңде қоректік ортада инфекциядан тазаланған ұлпаларды өсіру процесі, олардың тіршіліктерін сақтау, экспланттардың жедел өсуіне қол жеткізу керек. Бүршіктерді көбейтуде жетістікке жету, экспланттарды дұрыс таңдап алудан басталады, бұл кезде донорлық өсімдіктің өсу фазасы және өсу жағдайларын ескеру қажет.

2. Микрокөбейту кезеңіне келетін болсақ, яғни экспланттар бастама клеткалардың (инициалдар) санын көбейту және өркендерінің пайда болуына жағдай жасау.

3. Өсу процесіндегі регенеранттарды тамырландыру және оларды сақтау. Бұл кезеңде тамыр жүйесінің қалыпты өсуіне толық жағдай жасалынады, қоректік ортада тамыр пайда болуына жауапты фитогормон ауксин және гибберилин қосылады. Одан кейін өсімдіктерді топыраққа отырғызуға дайындау басталады немесе сақтау үшін төмен температура жағдайына ауыстырады. Онда өсімдіктің өсуі тежеліп, оны ұзақ уақыт сақтап, қажет уақытта пайдалануға болады.

4. Регенерантты топыраққа отырғызудан алдын өсімдіктерді бұған бейімдеу жұмыстары жүргізілді, олардың патогендік микроорганизмдерге және сыртқы ортаның қолайсыз факторларына тұрақтылығын арттырады. Әдетте, ауа ылғалдылығын жоғарылатады және жарық қарқындылығын арттырады, өсімдік гетеротрофтық қоректенуден автотрофты қоректенуге көшеді. Бұл барлық жұмыстың жетістікке жетуін қамтамасыз ететін өте маңызды кезең, аса ұқыптылықты талап етеді, сонымен бірге осы кезеңде алынған өсімдіктердің көп шығыны болады.

Жоба әдісі: ақпараттық – коммуникациялық технология, топтық жұмыс, зертханалық жұмысты жүргізу

Материалдар мен жабдықтар: электр плитасы, аналитикалық таразы 500 г дейін, торсионды таразысы 100 мг дейін, магнитті араластырғыштар, дозатор, рН-метр, пинцет, қайшы, химиялық стақандар, колбалар, 5 мл-ден 1 л-ге дейін өлшеуіш цилиндрлер, 1-ден 10 мл-ге дейін пробиркалар, макро- және микротүздар, фитогормондар (ИСК және 6-БАП), дәрумендер.

Жұмыс жасау барысы:

1. Аналық ерітінділерін дайындауға арналған ыдыстарды дайындау. Аналық ерітінділерді дайындау үшін қолданылатын ыдыстарды жуғыш зат ерітіндісінде – кір жуғыш ұнтақпен мұқият жуу керек, содан кейін ағынды сумен 8–10 рет шаю керек, содан кейін тазартылған сумен екі рет шаю керек. Таза ыдыстарды 120°C температурада 1 сағат кептіргіш пешке саламыз. Сақтау үшін құрғақ ыдыстарды мақта тығындармен, фольгамен, целлофанмен жабамыз.

2. Аналық ерітінділерді дайындау және сақтау.

Макротүздардың қор ерітіндісін дайындау. Макротүз ерітіндісінің құрамындағы әрбір түзды (KNO_3 , NH_4NO_3 , KH_2PO_4 , $\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ және $\text{CaCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) қыздырған кезде бөлек стақанда ерітеді, содан кейін шыны колбаға құйып, қажетті көлемге дистилденген суды қосады. Макротүздың аналық ерітіндісінің салқындатылған қоспасына тұнба шөгіндісін, соңғы компонент ретінде магний тұздарының ерітіндісіне қосады.

3. Микротұздардың қор ерітіндісін дайындау. Микротұз ерітіндісінің құрамындағы әрбір тұз ($\text{Na}_2\text{MoO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$, H_3BO_3 , $\text{MnSO}_4 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$, $\text{ZnSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$, KJ және $\text{CoCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) қыздырған кезде жеке стаканда ерітеді, содан кейін шыны колбаға құйып, қажетті көлемге дистильденген суды қосады.

4. Темір хелатының қор ерітіндісін дайындау. Темір хелатын дайындау үшін 450мл дистильденген суда $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ және $\text{Na}_2\text{ЭДТА}$ -ны бөлек ерітіп, қыздырып, ерітіндіні араластырады, ортаның қышқылдығын $\text{pH} = 5,5$ деңгейіне жеткізіп және 1 литр көлемге тазартылған суды қосады.

5. Дәрумендердің қор ерітінділерін дайындау. DKW рецепті бойынша әрбір витаминнің он еселенген салмағын алыңыз (тиамин, пиридоксин, глицин, инозит және никотин қышқылы) және 10 мл тазартылған суда бөлек ерітіңіз. Дайындалған ерітінділердің әрқайсысының 1 мл-де 1литр DKW қоректік ортасын дайындауға қажетті витаминнің бір бөлігі болады.

6. Фитогормон ауксин ИСК (индолсірке қышқылы) қор ерітіндісін дайындау. 100 мг ИСК өлшеп, аз мөлшерде спиртте (1,0-2,0 мл) ерітеді. Содан кейін алынған қоспаны толық ерігенше қыздырады және 100 мл көлемге келтіреді (1 мл ерітіндіде 1 мг ИСК бар).

7. Дайындалған макротұз және темір хелатының ерітінділері тоңазытқышта ұнтақталған тығыны бар ыдыстарда $0-4^\circ\text{C}$ температурада, витаминдердің қоймалық ерітінділері тоңазытқышта $t = -20^\circ\text{C}$ температурада сақталады.

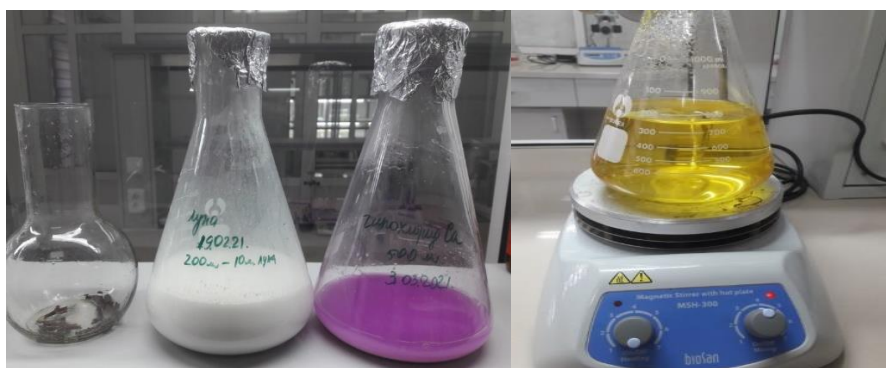
8. DKW қоректік ортасын дайындау. Қоректік ортаны пробиркаларға көлемнің $1/3$ бөлігіне құйып, оларды мақта тығындармен жабыңыз және металл сөрелерге қойыңыз, пробиркалармен стеллаждарды целлофан қағазымен орап, автоклавқа салып, 20 минут автоклавқа қояды. 1,0 атм қысымда, қоректік ортасын бөлме температурасында суытып, тоңазытқышта 4°C температурада сақтау қажет.

9. Өсімдік ұлпаларының дақылдарын алу үшін танапта өсетін өсімдіктердің кез келген мүшелері бастапқы материал бола алады. Ағаштекес өсімдіктерді микрокөбейту үшін бастапқы материалдың екі түрі қолданылады: 1) тұқымдар және олардың жеке бөліктері, сондай-ақ өскін бөліктері; 2) ересек өсімдіктердің жас ұлпалары (бүршік, жапырақ ұлпалары, өркендер).

10. Эксплант культураға енгізер алдында зарарсыздандырылды. Стерилизацияға арналған ерітінділер ретінде хлорамин, ағартқыш және белсенді хлоры бар басқа заттар немесе құрамында сынап бар ерітінділер қолданылады. Қоректік ортаға отырғызу алдында материал стерильді сумен шайылды. Содан кейін экспланттарды қоректік ортаға салынды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында сиверс алмасының бүршіктерін 3 түрлі қоректік ортасында өсірілді. Микроклонды жолмен көбейту үшін 3-4 жылдық сиверс алмасының 13 дана бүршіктері алынып, биотехнология зертханасында залалсыздандырып, әрі қарай өсіп-дамуы үшін қоректік орталарға отырғызылды. Алғашқы кезең залалсыздандыру кезеңі, бұл кезеңді 4-ке бөліп қарастыруға болады. 1-ші кезеңінде экспланттарды колбаға салып, сабын сумен жуамыз, 2-ші кезеңде колбаға «Луна» (фунгицид) препараты дайындалып, және оны 3 сағат Луна фунгицидінде тұрады, бұл алма эксплантындағы бактериялар мен саңырауқұлақтарды жояды. Залалсыздандырудың 3-ші кезеңінде экспланттарды гипохлорид Са ерітіндісінде 30 мин ұсталды (1-сурет).

4-ші кезеңде 500 мл дистильденген суға 4 дана фурацилин таблеткалары салынып, 15 мин араластырғышқа қойылды.

1-сурет – Экспланттарды залалсыздандыру сәті

Микроклондық көбейтудің 2-ші сатысында мынадай қоректік орталарды дайындап отырғызылды:

- 1) DKW, 2) WPM, 3) ИСК

Стерильді өсімдіктер кварц шамымен стерильденген бокстағы дақылға сәйкес үстемелер мен DKW қоректік ортасына отырғызылды. Микроклональды көбейтудің жарықтылығы 3.91×10^3 , 16 сағаттық фотокезең бойында, $+25^\circ\text{C}$ температурада жүзеге асырылды. *In vitro*-да енгізілген өсімдіктер күн сайын бақылап, тірі, тіршілігін жойған және инфекция жұқтырған экспланттары саналып, есепке алынып отырды (1-кесте). Пайда болған өскіндердің жағдайы мен саны есепке алынды. Ол әрбір генотип үшін орташа көбею $P = a/b \cdot s$ формуласымен есептелді. Мұндағы:

- a – жаңадан пайда болған өскіндердің саны;
- b – көбеюге отырғызылған өскіндердің саны;
- s – қатарлардың (пассаждардың) саны.

Клондаудың шарттарын оңтайландыру ортада өскіндердің пролиферациясына мүмкіндік туғызатын ауксин, цитокинин сияқты өсудің зерттеулерін іріктеу жолымен DKW ортасының негізінде атқарылды. Микроөсімдіктер мен манипуляция кварцты немесе бактериялды лампалармен алдын-ала залалсыздандырылған ламинарлы бокстарда жүргізілді (2-сурет).

1-кесте – Әртүрлі қоректік орталарында экспланттарды залалсыздандырудың нәтижесі

Қоректік ортада өсіру	Ерітін. сұйылту	Зал-у уақыты, мин	Өскін, саны	Зақымдалған өскіндер саны		Өскінердің өнуі		Зал-ң тиімділігі %
				саны	%	Саны	%	
WPM	Луна, фурациин	180 м (Луна)15м Ф	10	3	70	1	30	30
DKW	Луна, гипохлорид Са	180 м (Луна). 30 м (Гипохлорид)	10	1	10	9	90	90
ИУК	Луна	180м	10	1	100	0	0	0

In vitro көбейтуде алманың микроклонды көбеюінің қоректік, нәрлі ортасының құрамын оңтайландыру үшін, ортаның минералды құрамының өскіннің пайда болуына және

өскіндердің пролиферациясына әсері зерттелді. Эксперименттер минералды тұздардың 3 тобы негізінде жүргізіліп, сиверс алмасы сынақтан өткізілді.

1-топ - (NH_4NO_3);

2-топ - (KNO_3);

3-топ - (CaCl_2 , KH_2PO_4 , $\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$).

Ортаның барлық түрлерінің құрамында сонымен бірге 30г/л сахароза, 100мг/л мезоинозит, 2мг/л глицин, 0,5мг/л-ден В1, В6 және РР дәрумендері, 0,1мг/л ИМҚ, 0,5мг/л БАП, 3,5г/л агар, 1,5г/л джелрайт, 5,7-5,8-рН болды.

DKW қоректік ортасының негізінде БАП, ИМҚ және ГК өсу реттеуіштерін оңтайландыру бойынша эксперименттер жүргізілді. Төмендегідей варианттар сыналды:

БАП 0,75, ИМҚ 0,15; қоректік орта арнайы ыдысқа құйылып, автоклавта 0,8–1,0 атмосфералық қысымда, 25 минут бойы залалсыздандырылды. Пайда болған микроөскіндер пролиферация және көбею үшін тың қоректік ортада ай сайын түзілді.

2-сурет – DKW қоректік ортасында өсірілген алманың экспланттары

Сөйтіп инфекцияланған және дамыған өсімдіктердің есебі алынды. Бұдан кейін эксперименттер арнайы ортада тексерілген асептикалық өсімдіктермен жүргізілді. Эксперименттер мәліметтері статикалық өңдеуден стандартты әдістердің көмегімен өтті.

Өткізілген тәжірибелердің нәтижесі бойынша сиверс алмасы үшін ең нәтижелі тәсіл дақылға *in vitro* енгізуді өсімдіктің вегетациялық көбеюінің алғашқы кезеңіндегі апикальды бүршіктер арқылы жүзеге асырылды. Сиверс алма дақылының экспланттарын залалсыздандыру кезінде DKW қоректік ортасында, 180 минут «Луна» фунгицид препаратында және 30 минут кальций гипохлорид ерітіндісінде залалсыздандырылды, осы нұсқа бойынша өңделген экспланттардың өміршеңдігі 90%-ды құрады, бұл жоғары көрсеткішті көрсетті. Зерттеулер нәтижесінде қоректік орталар минералдық тұздарының алма өскінінің дамуына және клонды микрокөбеюіне әсерлерінің ерекшеліктері анықталды.

Аталған ғылыми жоба жұмыстары сабақтан тыс білімгердің өзіндік жұмыстарында орындалды. Жоба нәтижесі оқытушы мен білімгердің өзіндік жұмыс кезінде де талқыланып, талданып отырды.

Нәтижелер

Жоғарғы оқу орнында білімгерлердің алма телітушілерін микроклональды көбейту әдістері туралы толық білімді қалыптастырып, олардың биологиялық ерекшеліктерін зерттеуге қажетті биологиялық білім мен біліктілікті қалыптастыру эксперименттік-тәжірибе жүзінде жүзеге асырылды. Эксперименттік-тәжірибе жұмыстары Қожа Ахмет Ясауи

атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде жүргізілді. Экспериментке «Б05146-Биология» білім беру бағдарламасының 3 курсының 35 білімгері қатысты.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстары үш кезеңнен тұрады:

1. Анықтау эксперименті;
2. Қалыптастыру эксперименті;
3. Зерттеу жұмысының нәтижесін тексеру эксперименті.

Анықтау экспериментінің мақсаты – білімгерлердің микроклональды көбейту» ұғымын түсінуі, аналық өсімдіктерді іріктеу, экспланттар, регеранттарды бөліп алу, *in vitro* культурасына енгізу, жақсы өсетін меристемалық клондардың максималды саны, микроөркендерді тамырлату, мериклондарды стерильді емес орта жағдайларына бейімдеу, өсімдіктерді жылыжайда өсіру, алма телітуші ресурстарын зерттеу тәсілдері, Қазақстандағы зерттеу жұмыстарының мүмкіншіліктері, олардың табиғаттағы, ауыл шаруашылығындағы маңызы, т.б туралы дайындалған сауалнамалар берілді.

Білімгерлермен сұхбаттасу, бақылау жүргізілді, осылардың нәтижесінде биологиялық білімдері мен біліктіліктері анықталып, сұрыпталды.

Зерттеу кезінде жүргізілген теориялық-әдіснамалық талдаулар барысында және анықтау экспериментінің нәтижелері биолог мамандарға жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдістерінің ерекшеліктерін зерттеу нәтижелерін білім беру жүйесінде жүзеге асыруға дайындаудағы тәжірибелік-эксперимент жұмыстары үш кезеңде жүргізілді (айқындау, ұйымдастыру, бағалау).

1. Анықтау кезеңінде – ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді, оқулықтар мен оқу құралдарын, әдістемелік әдебиеттерді талдау, жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдістері ерекшеліктерін зерттеу мәселесі, міндеттері, зерттеу көздері мен ғылыми болжамы айқындалды. Білімгерлерге сауалнама жүргізу; сараптамалық бақылау жұмыстарын жүргізу арқылы студенттердің веб-сайттарды қолдануының дайындық деңгейін тексеру, зерттеу нәтижелерін теориялық талдап қорыту.

1) ұйымдастыру кезеңі – екінші кезеңінде жаратылыстану ғылымдары факультетінің «Б05146-Биология» мамандығы 3 курс білімгерлерін жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдістері ерекшеліктерін зерттеу, нәтижелерін оқу үдерісінде қолдануға дайындау. Пәннің бағдарламасында қарастырылған дәрістер мен зертханалық сабақтар қажетті біліммен қамтамасыз етіп, дұрыс түсініп, меңгеруге мүмкіндік туғызады.

2) бағалау кезеңі – жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдістері тақырыбы бойынша білімгерлердің білімін тексеру және жүргізу, зерттеу нәтижелерінің дұрыстығын статистикалық бағалау.

Зерттеудің бірінші анықтау кезеңінде оқушылардың жалпы білім берудегі дағдыларының қалыптасу деңгейінің диагностикасы жасалды. Н.Ф. Круглованың «Оқу қызметінің реттеушілік құрамдас бөлігі» әдістемесіне сүйене отырып, сараптамалық сауалнама алынды. Анықтау кезеңінде оқушылар пән бойынша алған білімдері мен дағдыларын тест түрінде орындалған бақылау жұмысында көрсетті. Білімгерлердің жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдістері жайында биологиялық білімдерін қалыптастыру компоненттерінің өзіндік таным белсенділік әрекеттерін деңгейін анықтау мақсатында, олардың әрқайсысының қысқаша мазмұнын ашамыз: В.И. Андреевтің еңбегінде білімгерлердің таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың үш деңгейліктен тұратын типтік сипаттамасы көрсетілген (2-кесте).

2-кесте – Білімгерлердің таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың деңгейлері (В.И. Андреевтің үлгісі бойынша)

Деңгейлері	Мотивациялық	Мазмұндық	Іс-әрекеттік
Төмен	Жалпы биологиялық терминдер мен ұғым-даранықтамасының биологиялық білімнің білу деңгейінде	Жеміс ағаштарын микроклональды көбейту әдісін қолдануда іс-әрекеттерін, жауапкершілігін саналы түрде түсінбейді	Жеміс ағаштарын микроклональды көбейту жұмыстарында белсенділігі төмен
Орта	Биологиялық білімі жеміс ағаштарын микроклональды көбейтудің адам өміріндегі маңызын түсінуі қызығушылық деңгейінде	Табиғатқа құндылық ретінде қарайды	Жеміс ағаштарын микроклональды көбейту іс-әрекетінде нақты ұстанымы жоқ
Жоғары	Жеке тұлға ретінде биологиялық білімі толық қалыптасқан	Жеміс ағаштарын микроклональды көбейту туралы мәліметтерді меңгерген, оның қажеттігін жақсы түсінеді нақты, тұрақты сенімі бар	Жеміс ағаштарын микроклональды көбейту зерттеулерде меңгерген әдіс-тәсілдерін сабақ барысында еркін пайдаланады. Нақты мақсаты бар, шешім қабылдайды

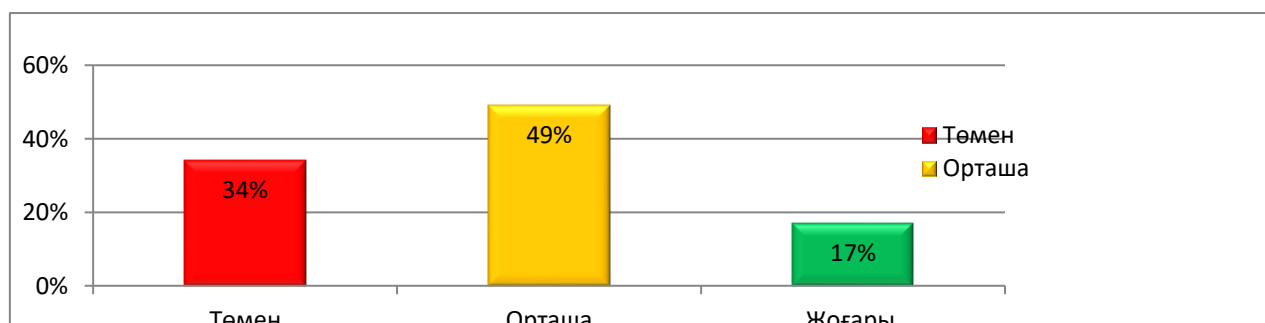
Зерттеудің анықтаушы кезеңінде 20 сұрақтан тұратын тест өткізу арқылы білімгерлердің танымдық белсенділігінің деңгейі анықталды.

«6B05146-Биология» білім беру бағдарламасының 3 курсының 35 білімгері қатысты. Олардың 35 білімгерінің 12 – төмен, 17 – орташа және 6 – жоғары танымдық белсенділік деңгейінің нәтижесін көрсетті.

Білімгерлердің танымдық белсенділік деңгейін диагностикалаудан алынған нәтижелері 3-кестеде және 3-суретте көрсетілген.

3-кесте – Білімгерлердің анықтау кезеңіндегі танымдық белсенділігінің деңгейінің көрсеткіші

Таным белсенділігінің деңгейлері	Көрсеткіштер: білімгер саны, %	
	«6B05146-Биология» білім беру бағдарламасының білімгерлері	
Жоғары	6	17%
Орташа	17	49%
Төмен	12	34%

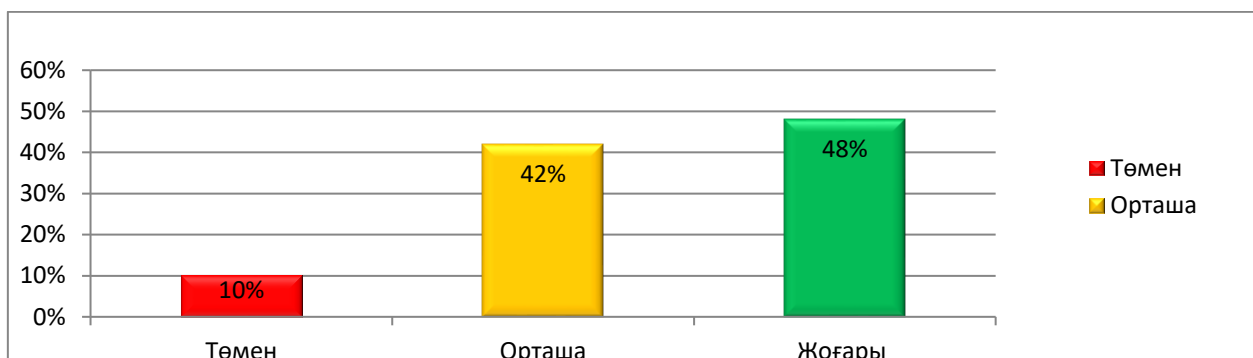

3-сурет – Білімгерлердің анықтау кезеңіндегі танымдық белсенділігінің деңгейінің анықтаушы кезеңдегі диагностикасының нәтижелері (%)

Зерттеудің бақылау кезеңінде де білім алушыларға тестілеу жүргізілді. Нәтижелері биология сабақтарындағы таңдалған әдіс-тәсілдердің тиімділігін көрсетті. Танымдық белсенділіктің төмен деңгейі бар білім алушылар саны – 5 адам, танымдық белсенділігінің орташа деңгейі бар білім алушылар саны 20 адамды құрап, артты, сондай-ақ жоғары деңгейі бар білім алушылар саны артты және 10 адамды құрады. Алынған нәтижелері 4-кестеде және 4-суретте көрсетілген.

4-кесте – Білімгерлердің бақылау кезеңіндегі таным белсенділігінің деңгейі (оқушы саны және %)

Таным белсенділігінің деңгейлері	Көрсеткіштер:оқушы саны, %	
	«6B05146-Биология» білім беру бағдарламасының білімгерлері	
Жоғары	10	48%
Орташа	20	42%
Төмен	5	10%

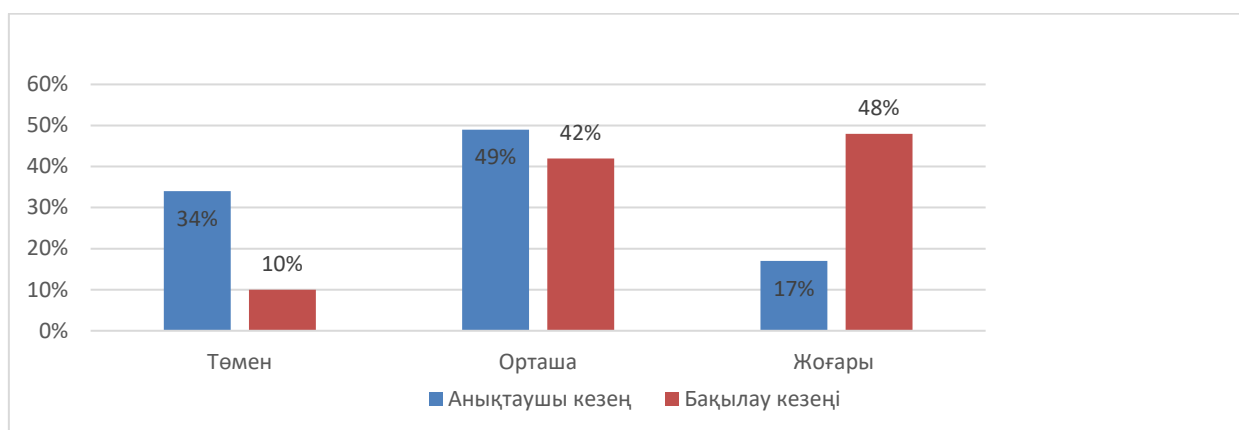

4-сурет – Білімгерлердің бақылау кезеңіндегі таным белсенділігінің деңгейлерінің бақылау кезеңдегі диагностикасының нәтижелері (%)

Демек, зерттеудің бақылау кезеңінде танымдық белсенділік деңгейі жоғары білім алушылардың саны 48%-ға артты, орташа деңгей 42%-ға кеміді, танымдық белсенділік деңгейі төмен білім алушылардың пайызы 10%-ға азайды. Диагностиканың алынған нәтижелері 5-жиынтық кестеде және 5-суретте көрсетілген.

5-кесте – Білімгерлердің анықтаушы және бақылау кезеңдеріндегі танымдық белсенділік деңгейлерінің салыстырмалы көрсеткіштері

Таным белсенділігінің деңгейлері	Анықтаушы кезең		Бақылау кезеңі	
	Білімгер саны	%	Білімгер саны	%
Жоғары	6	17	10	48
Орташа	17	49	20	42
Төмен	12	34	5	10

5-сурет – Танымдық белсенділігінің деңгейлерінің анықтаушы және бақылау кезеңдегі диагностикасының салыстырмалы нәтижелері (%)

Қорытынды

Зерттеу жұмысы «6B05146-Биология» білім беру бағдарламасының білімгерлерімен жүргізілді. «6B05146-Биология» білім беру бағдарламасының білімгерлерінің танымдық белсенділік деңгейін анықтаушы және бақылау кезеңдеріндегі диагностикалау нәтижелерін талдау төмендегі нәтижелерді көрсетті:

- топтағы төмен деңгейдегі көрсеткіштер 34%-дан 10%-ға дейін азайды.
- белсенділіктің орташа деңгейінің көрсеткіштері 49%-дан 42%-ға кеміді.
- таным белсенділігінің жоғары деңгейінің көрсеткіштері 17%-дан 48%-ға дейін артты.

Осылайша, алынған нәтижелер негізінде зертханалық сабақтарда білімгерлердің танымдық іс-әрекетін жандандыру мақсатында әзірлеген зертханалық жұмыстың кешенін оңтайлы қолдану мен жүзеге асыруда тандалған әдістердің тиімді екені дәлелденді.

Білімгерлердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру үшін зертханалық жұмыс жасауда ағаштекес өсімдіктердің микроклондық көбеюі туралы алған білімдерінің тұжырымдамалық түсінігін қалыптастырады. Сонымен қатар, білім алушылар өз білімдерін тиісті жағдайларда қолдана алады, бұл әртүрлі жағдайларда гипотезаларды қалыптастыру және тексеру қабілеттерімен расталады. Зертханалық жұмыстарды орындау барысында білім алушылар тұлғалық жауапкершілікті сезінеді және аталмыш талқылау, сұрақ-жауап түріндегі оқыту стилінің артықшылықтарын мойындайды. Нәтижесінде арнайы заманауи жабдықталған зертханада жүргізілетін ғылыми жұмыстар білім алушылар мен оқытушылардың оқу бағдарламасы негізінде жоғары деңгейдегі сабақ өтуіне септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. №319-III ҚРЗ // Егеменді Қазақстан. Астана, Ақорда, 27.07.2007.
2. Жуматаева Е. Основы современной дидактики: учебное пособие. – Алматы: Эверо, 2016. – 125 с.
3. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М.: Педагогика, 2013. – 240 с.
4. Кочкарова М.К. О способах формирования интереса к процессу познания // Биология в школе. – 2012. – №7. – С. 25–29.
5. Guseva E.V., Skurlatov V.V., Surkin M.Yu. Intersubject integration as means of a profiling training // Vestnik Voennoy akademii materialno-technicheskogo obespecheniya im. Generala armii A.V. Hruleva. – 2015. Volume: 1. – P. 141–146.
6. Калмыкова З.И. Зависимость уровня усвоения знаний от активности учащихся в обучении // Современная педагогика. – 2010. – №7. – С. 18–21.

7. Пасечник В.В. Организация индивидуально-групповой познавательной деятельности учащихся на уроках // Биология в школе. – 2013. – №6. – С. 23–27.
8. Фридман Л.М. Формирование познавательных интересов у школьников. – М.: Просвещение, 2011. – 283 с.
9. Орлов В.Н. Активность и самостоятельность учащихся. – М.: Логос, 2014. – 218 с.
10. Kimonen E., Nevalainen R. Reforming Teaching and Teacher Education: Bright Prospects for Active Schools. – Rotterdam; Boston; Taipei: Sense Publishers, 2017. – 268 p.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany. №319-III QRZ [Law of the Republic of Kazakhstan «On Education»] // Egemendi Qazaqstan. Astana, Aqorda, 27.07.2007. [in Kazakh]
2. Jumataeva E. Osnovy sovremennoi didaktiki: uchebnoe posobie [The basis of modern didactics: textbook]. – Almaty: Jevero, 2016. – 125 s. [in Russian]
3. Pidkastyi P.I. Samostoiatelnaia poznavatelnaia deiatelnost shkolnikov v obuchenii [Independent cognitive activity of schoolchildren in education]. М.: Pedagogika, 2013. – 240 s. [in Russian]
4. Kochkarova M.K. O sposobah formirovaniia interesa k processu poznaniia [The methods of formation of interest in the process of cognition] // Biologiia v shkole. – 2012. – №7. – S. 25–29. [in Russian]
5. Guseva E.V., Skurlatov V.V., Surkin M.Yu. Intersubject integration as means of a profiling training // Vestnik Voennoy akademii materialno-tehnicheskogo obespecheniya im. Generala armii A.V. Hruleva. – 2015. Volume: 1. – P. 141–146.
6. Kalmykova Z.I. Zavisimost urovnia usvoeniia znaniia ot aktivnosti uchashihsia v obuchenii [Dependence of the level of knowledge assimilation on the activity of students in education] // Sovremennaia pedagogika. – 2010. – №7. – S. 18–21. [in Russian]
7. Pasechnik V.V. Organizaciia individualno-grupповoi poznavatelnoi deiatelnosti uchashihsia na urokah [Organization of individual and group cognitive activity of students at lessons] // Biologiia v shkole. – 2013. – №6. – S. 23–27. [in Russian]
8. Fridman L.M. Formirovanie poznavatelnyh interesov u shkolnikov [Formation of cognitive interests in schoolchildren]. – М.: Prosveshenie, 2011. – 283 s. [in Russian]
9. Orlov V.N. Aktivnost i samostoiatelnost uchashihsia [Activity and independence of students]. – М.: Logos, 2014. – 218 s. [in Russian]
10. Kimonen E., Nevalainen R. Reforming Teaching and Teacher Education: Bright Prospects for Active Schools. – Rotterdam; Boston; Taipei: Sense Publishers, 2017. – 268 r.

Р.Т. АБДРАИМОВ¹✉, Б.С. УАЛИХАНОВА²

¹*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: rakhymzhan.abdraimov@auuezov.edu.kz*

³*PhD, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ualikhanova.bayan@okmpu.kz*

ФИЗИКАДАН ЭЛЕКТИВТІ КУРС НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада жалпы орта мектептің 10-сынып оқушыларына физикадан элективті курсты ұйымдастыру мақсаты баяндалған. Сонымен қатар, бейіндік оқытудың қажеттілігі жоғары сыныптан бастау алатыны айқындалған. Себебі, мектеп түлектерінің жоғары оқу орнына түсуі, болашақ мамандығын дұрыс таңдауы, ол мамандыққа қызығушылығының болуы өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерттеуде электротехника саласындағы мамандықтарға баса назар аударылды. Соның негізінде мектепте элективті курсты техникалық бағытта ұйымдастыра отырып, оны «Қолданбалы электродинамика» деп атауға негіз болды. Сонымен қатар, элективті курстың сағаты, мерзімі, мақсаты айқындалып, мақалада келтірілген. Ұйымдастырылған әдістеме негізінде зертханалық жұмыстың бір үлгісі ұсынылған. Ұсынылып отырған зертханалық жұмыста адамның электр кедергісінің қолданылатын кернеудің жиілігіне тәуелділігін анықтау және электр тогының соғу қаупін бағалау тапсырмалары көрсетілген. Оқушылар адам денесінің толық кедергісі мен ол арқылы өтетін токтың қолданылатын кернеудің жиілігіне тәуелділігімен танысады. Бұл жұмысты орындау барысында мектеп оқушылары айнымалы ток желісіне адамның екі фазалы жанасуын, адамның үш фазалы желінің бір фазасына жерге тұйықталған бейтараппен жанасуын және оқшауланған нейтралы бар үш фазалы желінің бір фазасына адамның жанасуы кезінде адам денесінен өтетін токтарды зерттейді.

Кілт сөздер: элективті курс, бейіндік оқыту, электродинамика, бейінді сынып, кәсіби бағытта оқыту, физикалық зертханалық жұмыс, физикалық эксперимент.

R.T. Abdraimov¹, B.S. Ualikhanova²

¹*M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: rakhymzhan.abdraimov@auuezov.edu.kz*

³*PhD, South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ualikhanova.bayan@okmpu.kz*

Organization of Laboratory Work on the Basis of an Elective Course in Physics

Abstract. The article describes the purpose of organizing an elective physics course for students of the 10th grade of Secondary School. At the same time, it is determined that the need for

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абдраимов Р.Т., Уалиханова Б.С. Физикадан элективті курс негізінде зертханалық жұмысты ұйымдастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 224–236. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.19>

***Cite us correctly:**

Abdraimov R.T., Ualihanova B.S. Fizikadan elektivti kurs negizinde zerthanalyq jumysty uiymdastyru [Organization of Laboratory Work on the Basis of an Elective Course in Physics] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 224–236. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.19>

specialized training begins with high school. After all, the issue of admission of graduates to higher education institutions, the correct choice of the future profession, the presence of interest in this profession is relevant. In this study, special attention was paid to specialties in the field of Electrical Engineering. On the basis of this, the school organized an elective course in the technical direction, which became the basis for calling it «applied electrodynamics». At the same time, the hours, deadlines, and goals of the elective course are determined and presented in the article. Based on the organized methodology, one sample of laboratory work is presented. In the presented sitting laboratory work, the tasks of determining the dependence of a person's electrical resistance on the frequency of the applied voltage and assessing the risk of electric shock are presented. Students get acquainted with the dependence of the total resistance of the human body and the current flowing through it on the frequency of the applied voltage. In the course of this work, students of the school study the two-phase touch of a person to an alternating current network, the touch of a person to one phase of a three-phase network with a grounded neutral and the currents passing through the human body when a person contacts one phase of a three-phase network with an isolated neutral.

Keywords: elective course, specialized training, electrodynamics, specialized class, training in the professional direction, physical laboratory work, physical experiment.

Р.Т. Абдраимов¹, Б.С. Уалиханова²

¹старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: rakhymzhan.abdraimov@auuezov.edu.kz

³PhD, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ualikhanova.bayan@oktri.kz

Организация лабораторной работы на основе элективного курса по физике

Аннотация. В статье изложена цель организации элективного курса по физике для учащихся 10-классов средней общеобразовательной школы. Вместе с тем, определено, что необходимость профильного обучения начинается с высшего класса. Ведь вопрос поступления выпускников в высшие учебные заведения, правильного выбора будущей профессии, наличия интереса к этой профессии является актуальным. В данном исследовании особое внимание было уделено специальностям в области электротехники. Исходя из этого, организация элективного курса в школе по технической направленности дала основание называть его «прикладной электродинамикой». Кроме того, определены часы, сроки, цели элективного курса, которые представлены в статье. На основе организованной методологии представлен один образец лабораторной работы. В представленной лабораторной работе представлены задачи определения зависимости электрического сопротивления человека от частоты приложенного напряжения и оценки риска поражения электрическим током. Учащиеся знакомятся с зависимостью полного сопротивления человеческого тела и протекающего через него тока от частоты приложенного напряжения. В ходе выполнения данной работы учащиеся школы изучают двухфазное прикосновение человека к сети переменного тока, прикосновение человека к одной фазе трехфазной сети с заземленной нейтралью и токи, проходящие через тело человека при контакте человека с одной фазой трехфазной сети с изолированной нейтралью.

Ключевые слова: элективный курс, профильное обучение, электродинамика, профильный класс, профессиональное обучение, физическая лабораторная работа, физический эксперимент.

Кіріспе

Білім беруді жаңғыртудың басты мақсаты мектептердің зияткерлік, физикалық білімі және рухани жағынан дамыған түлекті қалыптастыруы, оның білім алуға деген қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады. Бұл тез өзгеретін әлемде табысты қамтамасыз етуге, елдің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамытуға тиіс. Осылайша, білім беру жүйесінің алдына ел экономикасының қазіргі заманғы дамуына сәйкес келетін түлекті даярлау міндеті қойылып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаев 11.01.2022 ж. Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің отырысында жасаған баяндамасында ел өркендеуі үшін техникалық мамандықтардың өзектілігіне шолу жасады және де білімсіз жастардың саны ұлғайған сайын, мәдени құндылық пен патриоттық сезім соншалықты төмендейтінін баса айтты [1]. Яғни, дамыған саналы мәдениетке ие ел қатарында болу үшін техникалық мамандықты игерген азаматтарды тәрбиелеу жоғары оқу орны мен мектептің білім беруінде алға қойылуы тиіс. Сондықтан да, біз зерттеу жұмысымызды білікті кадр даярлаудың алғышарты ретінде мектеп біліміне назар аудару керек екендігін айқындадық. Оған қоса, мектеп бітірген түлектер жаппай жоғары оқу орнына түсе алмайтындығы көпшілікке мәлім, сондықтан да мектеп қабырғасында оқып жүргеннен бастап, оқушы бойында кәсіптік құзіреті пайда болуы үшін белгілі бір мамандыққа бейімдеп оқытқан көптеген тұрмыстық мәселені шешеді деп есептейміз.

Әлемдік деңгейде техникалық мамандықтар арасында инженерлік сала үлкен сұранысқа ие. Мектеп түлектерін аталған сала бойынша бейімдеп оқыту – олардың жоғары оқу орнына түсепеген жағдайда да білікті маман болып, өзін өзі жұмыспен қамтитын дәрежеге жеткізу, еліміздегі жастар арасындағы жұмыссыздық мәселесін шешеді [3]. Себебі қосымша курс оқу үшін де базалық білімнің маңызы зор. Зерттеу жұмысымыздың барысында, жалпы орта метепте оқытылатын физика сабағының мазмұнын талдай келе, бейіндік оқытуға арналған элективті курс әзірледік.

Ол бейіндік дайындыққа арналған элективті курс Жалпы орта білім беретін мектептердің 10-сынып оқушыларына арналған және пәнаралық сипатта бола отырып, жалпы 68 сағатқа есептелген. Курс бағдарламасын іске асыру мерзімі – 1 жыл. Элективті курста физика мен электротехника арасындағы байланыс анықталады. Элективті курс оқытылатын пәнге деген қызығушылықты оятады, оқушылардың бейімділігі мен қабілеттерін анықтайды, олардың дамуына ықпал етеді, сонымен қатар осы пәнмен байланысты іс-әрекеттерді көрсетеді, яғни, оқушыны таңдаған мамандығына дайындайды және таңдаған бейіні бойынша одан әрі оқуға дайындайды. Бұл элективті курс оқушыларды оқытудың жеке бағдарламасын құруға ықпал етеді, оларды энергетика және олармен байланысты электротехникалық бейіні секілді салаларда электродинамика ұғымдары мен заңдарының қолданылуымен таныстырады.

Электротехникалық мамандықтарға қызығушылықты қалыптастыру «Қолданбалы электродинамика» элективті курсына жүзеге асырылуы мүмкін.

Физика элективті курсының ұсынылған бағдарламасы мектептегі негізгі физика курсының бағдарламасының мазмұнымен келісілген. Элективті курс оқушылардың физика сабақтарында алатын базалық біліміне, күнделікті өмірдегі біліміне, сондай-ақ көптеген балалардың электротехникаға деген қызығушылығына сүйенеді. Курстың маңыздылығы оқытудың кәсіби бағдарымен анықталады және электротехника мамандықтар бойынша жұмыс кезінде алған білім мен дағдыларды қолдануды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері

Физикадан білім беру сапасын жақсартуға көмектесетін зертханалық жұмыстарды толық көрсетуді мақсат ету мүмкін. Әдетте мектептерде бар ресурстарға байланысты мүмкін болатын шекаралық шарттарды ескере отырып талқыланады, мысалы, аппараттық қамтамасыз ету, уақыт, силлабустар, техникалық қолдау.

а) дидактикалық әдістеме бойынша кейбір ой-пікірлерге тоқталсақ.

Физикалық білім беру зерттеулері оқушылардың физикалық әлем туралы және ғылымның не екендігі туралы, олар оқытылатын нәрсені түсіндіру мен түсінудегі негізгі идеяларының маңыздылығын көрсетеді. Ғылыми қоғамдастық әзірлеген физика білімдерімен оқушылардың идеялары мен пайымдау стратегиялары арасындағы қайшылықтарды анықтау, шешу және құрастыру үшін әртүрлі стратегиялық және эксперименталды ұсынылады. Маңызды мәселе мұғалім мен оқушылар арасындағы өзара оқу әрекетіндегі интерактивті динамиканың маңыздылығы болып табылады. Зертханалық жұмысқа келетін болсақ, ынталандыруға және жеңілдетуге болатын интерактивтілік оқушылар мен мұғалімдерді ғана емес, сонымен қатар қарастырылатын құбылысты және қолданылатын аппараттарды/құралдарды қамтиды. Сондықтан зертханалық жұмыстың негіздемесі де, ұйымдастырылуы да осындай интерактивті іске қосып, қолдау көрсетіп, тәртіптік және коммуникативті дағдыларды меңгеруге ықпал етуі керек [4-6]. Бұл, атап айтқанда, мұғалімнің зертханалық жұмыс кезінде назар аударып, әртүрлі коммуникация әдістерін қолдануы керек дегенді білдіреді.

Негізгілерін келесідей ажыратуға болады:

- сұрау, бұл оқушылардан экспериментте не болатыны туралы өз болжамдарын айтуды сұрау; ұқсастықтары мен сәйкессіздіктерін анықтай отырып, осындай болжамдарды алынған мәліметтермен салыстыру; қажет болған жағдайда процесті қайталау (мысалы, төменде қысқаша сипатталған Болжау, экспериментін Салыстыру (PES) оқу циклі шеңберінде;

- тыңдау, бұл оқушыларға әртүрлі эксперименттік қондырғыларды және олардың негіздемесін талқылауға көмектесу, сонымен қатар олардың идеялары мен пайымдауларын түсіну және жеңу.

- нақты әрекет ету, бұл оқушыларға эксперименттік қондырғыны құруға қолдау көрсету

- әңгімелеу, бұл оқушыларды эксперименттік оқу мақсаттары бойынша жақындастыруға және зертханалық жұмыстың не екенін пәндік дұрыс түсіндіруге бағыттау;

- әртүрлілік байлығын бағалау үшін әртүрлі көзқарастарды бағалау

- статикалық мәселелерді және басқа физика тақырыптарымен және/немесе пән есептерімен байланыстарды нақтылау;

- топтағы оқушылардың әртүрлі танымдық стильдері мен интеллект түрлеріне қамқорлық жасау үшін әртүрлі қарым-қатынас регистрлерін пайдалану.

Яғни, кез келген басқа оқу іс-әрекеті сияқты, зертханалық жұмыстарды жүргізудің бірегей және кепілдендірілген әдісі аз. Сондай-ақ, бұл әрекеттер әртүрлі мақсаттарға бағытталған болуы мүмкін, мысалы, зерттеу және түсіну: белгілі бір құбылыс; эксперименттердің ғылымдағы рөлі; модельдеудің құбылыстар мен теориялар арасындағы көпір ретіндегі мағынасы; өлшемдердің анықталмағандығына, дәлдігіне байланысты есептер; сәйкес және маңызды емес айнымалылар арасындағы айырмашылық; қолданылатын құралдардың ең қолайлы ерекшеліктерін анықтау; т.б.

Зерттеу әдістері

- зерттеудің қойылған мақсаттарына, пәні мен міндеттеріне сай келетін зерттеу әдістерін қолдану;

- зерттеу нәтижелерінің жаңғыртылуы;

- бақыланатын жағдайларда педагогикалық эксперимент жүргізу;

- алынған деректердің сандық және сапалық талдауы;

- зерттеудің теориялық ережелері мен эмпирикалық нәтижелерінің ішкі бірізділігі мен сәйкестігі.

Талдау мен нәтижелер

Элективті курстың мақсаты: оқушылардың физика пәнін оқуға деген қызығушылығын арттыру, оқушыларды физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды түсініп қана қоймай,

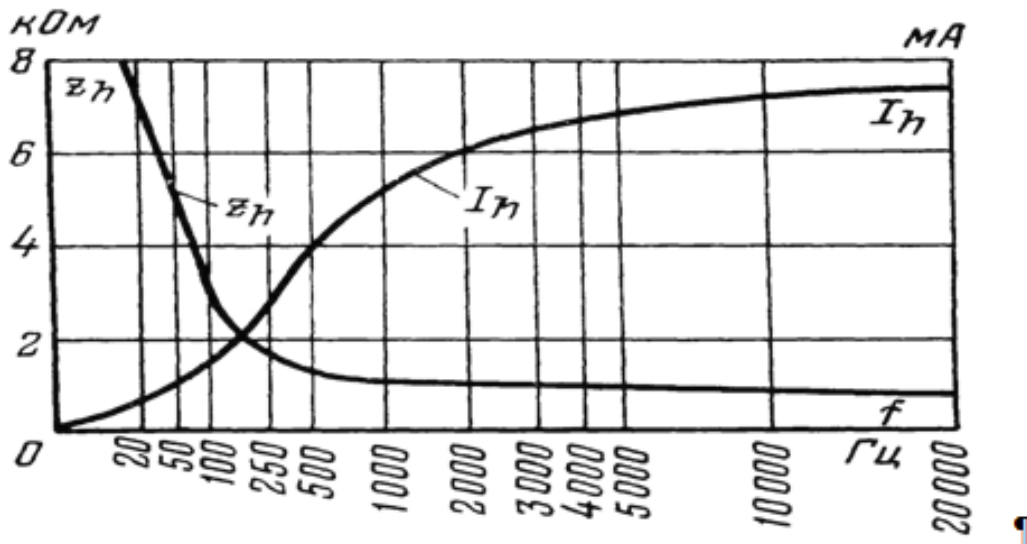
оларды іс жүзінде тұрмыста қолдануға үйрету, электротехникалық бейіндегі мамандықтармен байланысты іс-әрекетте электродинамика заңдарының қалай қолданылатынын көрсету.

Дайындалған элективті курс мақсатына сай оқу бағдарламасы жасалды. Толығырақ зерттеу жұмысында баяндалған, төменде бекітілген тақырыпқа сай бір сабақтың зертханалық жұмысты орындау барысы толық көрсетілген.

Зертханалық жұмыс. Адамның электр кедергісінің қолданылатын кернеудің жиілігіне тәуелділігін анықтау.

Жұмыстың мақсаты: қолданылатын кернеу жиілігінің адам денесінің электр кедергісіне әсерін зерттеу.

Негізгі теориялық мәліметтер. Тәжірибелер көрсеткендей, адам денесінің тұрақты токқа төзімділігі кез келген жиіліктің айнымалы мәнінен үлкен f . $f = 0$ кезінде адам денесінің жалпы кедергісі Z_h ең үлкен мәнге ие болады. Жиіліктің жоғарылауымен Z_h кедергісі төмендейді. Адам денесінің Z_h кедергісінің қолданылатын кернеудің f жиілігіне тәуелділігі 1-суретте көрсетілген.

1-сурет – Адам денесінің толық кедергісі мен ол арқылы өтетін токтың қолданылатын кернеудің жиілігіне тәуелділігі [2]

Құралдар мен жабдықтар: адам денесінің кедергісін зерттеуге арналған құрылғы 341 тип, шекті параметрлер: $0...7В\sim; 0,03 А$.

Жұмысты орындау кезіндегі қауіпсіздік техникасы

1. Тек оқытушының рұқсатымен кернеуге арналған стендті қосыңыз.
2. Ток шамасын әр өлшеу алдында амперметрді өлшеудің күтілетін шегін анықтаңыз.
3. Тәжірибелер аяқталғаннан кейін стендтегі барлық қосқыштарды «өшіру» күйіне қойыңыз.

Жұмысты орындалу тәртібі

1. Зертханалық қондырғы құрылғысымен танысыңыз.
2. Сызбаны жинау. Сызбаны мұғалім тексергеннен кейін, адам денесінің кедергісін (341 коды) 220 В үш сымды электр желісіне зерттеу үшін желілік сымды пайдаланып құрылғыны қосыңыз және оның алдыңғы панеліндегі «желі» қосқышын қосыңыз.

3. Индикатордағы «синусоидальды кернеу генераторы» өрісіндегі түймелермен жұмыс жасай отырып, қажетті кернеуді U және оның жиілігін F орнатыңыз, мысалы, 6,0 В және 15 кГц.

4. Алақандарыңызды байланыс бетінің ауданы $S = 1250 \text{ мм}^2$ (немесе $S = 2500 \text{ мм}^2$) болатын екі электродқа бөлек қойыңыз және жоғарғы индикатордан адам денесі арқылы өтетін I_h тогының мөлшерін есептеңіз.

5. Генератор кернеуінің F жиілігін өзгерте отырып, адам денесі арқылы өтетін токқа тәуелділікті алып тастаңыз, $I_h(f)$.

6. Адам денесінің электр кедергісінің тәуелділігін есептеңіз $Z_h(f) = U/I_h(f)$.

7. Эксперимент аяқталғаннан кейін адам денесінің кедергісін зерттеу үшін құрылғының қуатын өшіріңіз (код 341).

8. Эксперимент нәтижесінде алынған деректерді 1-кестеге енгізіңіз, $Z_h(f)$ және $i_h(f)$ тәуелділік графиктерін құрыңыз. Кестеге сәйкес қорытынды жасаңыз.

9. Нәтижелерді талдаңыз, есеп жасаңыз және қорытынды жасаңыз.

1-кесте – Қуат көзінің кернеу жиілігінің адам денесінің кедергісіне әсері

№	Жанасу ауданы, $S, \text{ мм}^2$	Кернеу $U, \text{ В}$	Жиілік $f, \text{ Гц}$	Ток $I_h, \text{ mA}$	Кедергі $Z_h, \text{ kOhm}$
	1250 (немесе 2500)	6	20		
			200		
			2000		
			20000		
			200000		

Бақылау сұрақтары

1. 50 Гц жиіліктегі айнымалы токқа адам денесінің есептелген электр кедергісінің мәнін атаңыз.

2. Адам ағзасы арқылы өтетін электр тогының әсерін сипаттаңыз.

3. Электр тогының, электр доғасының және электр өрістерінің қауіпті және зиянды әрекеттерінен электр жарақаттары мен кәсіби аурулардың түрлерін атаңыз.

4. Электр тогының соғу түрлерін атаңыз және электр жарақаттары мен электр тогының соғуының арасындағы айырмашылықтарды талқылаңыз.

5. Адам ағзасы сезетін, адам ағзасы сезбейтін және фибрилляциялық токтарды анықтаңыз, олардың шекті мәндерін көрсетіңіз және олардың адамға әсері туралы айтып беріңіз.

6. Электр тогының соғу деңгейіне әсер ететін факторларды талқылаңыз.

7. Әр түрлі жиіліктегі тұрақты және айнымалы токтың зақымдану нәтижесіне әсерін талқылаңыз.

8. Екі фазалы және бір фазалы жанасу қаупінің арасындағы айырмашылықты көрсетіңіз.

9. Электр қауіпсіздігіне әсер ететін қоршаған орта факторларын атаңыз.

10. Өндірістік ғимараттар ортасының электр жарақатына әсерін сипаттаңыз.

Тапсырма 1. Электр тогының соғу қаупін бағалау.

1. Алынған опцияның шарттары бойынша (2-кесте) бастапқы деректерді анықтаңыз-тізбектегі элементтердің кедергісі [3].

2. Адамның электр тізбегіндегі жалпы кедергісін есептеңіз.

3. Адам денесі арқылы өтетін токты есептеңіз. Ол үшін төменде сипатталған шешім әдісін қолданыңыз.

4. Алынған бақылау сұрақтарына жазбаша жауап беріңіз.

5. Жұмысты мұқият тексеріп, оны титулдық парақпен рәсімдеп, мұғалімге тапсырыңыз.

2-кесте – тапсырма нұсқалары

№	U _{ph} , В	Аяқ-киім материалы	Еденнің матриалы
1	220	Құрғақ тері	Ылғал жер
2	127	Құрғақ тері	Сулы бетон
3	220	Ылғал тері	Құрғақ асфальт
4	127	Ылғал тері	Құрғақ асфальт
5	60	Ылғал тері	Құрғақ асфальт
6	380	Ылғал тері	Құрғақ асфальт
7	220	Құрғақ резіңке	Құрғақ металл
8	127	Құрғақ кожмит	Құрғақ бетон
9	220	Құрғақ резіңке	Құрғақ линолеум
10	127	Құрғақ кожмит	Құрғақ ағаш
11	220	Ылғал тері	Құрғақ бетон
12	127	Ылғал тері	Құрғақ бетон
13	60	Ылғал тері	Құрғақ бетон
14	380	Ылғал тері	Құрғақ бетон
15	220	Ылғал тері	Металл плитка

Тапсырманы шешу әдістемесі.

Электр тогының соғу қаупі бірқатар факторларға байланысты:

- адамды электр тізбегіне қосу сызбалары,
- желі кернеулері,
- желінің сызбасы,
- оның бейтарап режимі,
- ток өткізгіш бөліктерді жерден оқшаулау дәрежесі,
- жерге қатысты ток өткізгіш бөліктердің сыйымдылығы және т.б.

Сондай-ақ «адами» факторлардан: немқұрайлылық, қауіпсіздік мәдениетінің төмендігі және жай ғана әдепсіздік (электр жарақаттары мен өндірістегі өлімнің барлық жағдайларының жартысынан көбі!).

Ең типтік екі қосылу схемасы:

- электр тізбегінің екі фазасы арасында;
- бір фаза мен жер арасында.

Сонымен қатар, ток күші бар жерге тұйықталмаған бөліктерге, сондай-ақ сатылы кернеу кезінде адам қол тигізуге болады.

Жерлендірілген бейтарап – бұл жерге қосу құрылғысына тікелей немесе төмен кедергі арқылы қосылған бейтарап.

Оқшауланған бейтарап – бұл жерге қосу құрылғысына қосылмаған немесе оған үлкен кедергі арқылы қосылған.

Екі фазалы жанасу – кернеу кезінде айнымалы ток электр қондырғысының екі фазасын бір мезгілде түрту. Мұндай жанасу ең қауіпті, мысалы 2-суретте көрсетілген.

Дене үшін ең қауіпті жолдардың бірімен (қолмен) адам денесінен өтетін ток I_h адам денесіне берілген кернеуге, желінің кернеуіне тең болады, сонымен қатар оның кедергісіне байланысты болады.

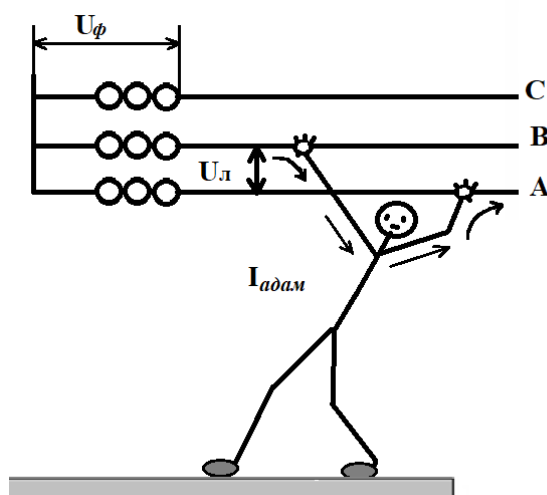
$$I_h = U_1/R_h,$$

мұнда U_1 – желінің кернеуі, яғни желінің фазалық өткізгіштері арасындағы кернеу; R_h – адам денесінің кедергісі (оның мәні шамамен 1000 Ом-ға тең).

Мысалы желіде, кернеуі 380 В, екі фазалы жанасумен адам денесінен өтетін ток мынаған тең болады:

$$I_h = 380/1000 = 0,38 \text{ A} = 380 \text{ mA}$$

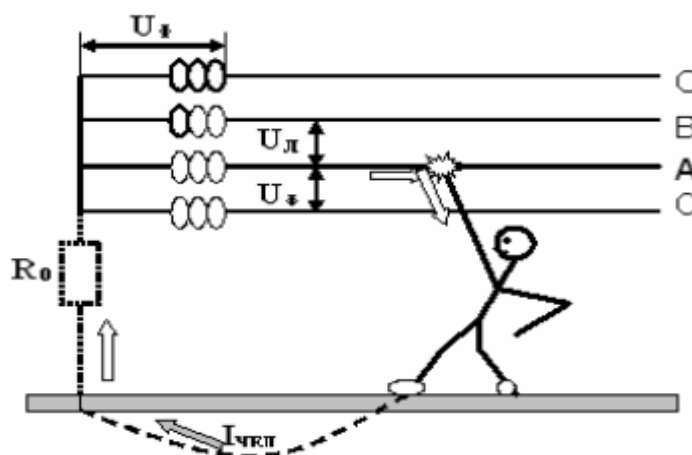
Мұндай ток адам үшін өлімге әкеледі!

2-сурет – Айнымалы ток желісіне адамның екі фазалы жанасу сызбасы [4]

Екі фазалы жанасу кезінде адам денесінен өтетін ток желінің бейтарап режимінен іс жүзінде тәуелсіз болады. Сондықтан екі фазалы байланыс оқшауланған және жерге қосылған желілерде бірдей қауіпті. Адамның екі бірдей фазаға тиген жағдайлары салыстырмалы түрде сирек кездеседі [7–10].

Бірфазалы жанасу (3-сурет) – кернеу астында тұрған электр қондырғысының бір фазасына жанасу фазадан аспайды. Тиісінше, адам денесінен өтетін ток та аз болады.

3-сурет – Адамның үш фазалы желінің бір фазасына жерге тұйықталған бейтараппен жанасуының сызбасы [4]

Сонымен қатар, мыналар токқа үлкен әсер етеді:

- желілік сымдардың жерге қатысты оқшаулау кедергісі;
- адам тұрған еденнің (немесе негіздің) кедергісі;
- аяқ киімге кедергісі және басқа факторлар.

Сондай-ақ, бір фазалы жанасумен адам денесінен өтетін ток мөлшеріне әсер ететін маңызды факторлар ток көзінің бейтараптық режимдері болып табылады.

Жерге қосылған бейтарап желі режимі. Мұндай желіде адам денесінен өтетін ток тізбегіне адам денесінің кедергісі, оның аяқ киімі, адам тұрған еден (немесе негіз), сондай -ақ ток көзінің нейтралының жерге тұйықталу кедергісі кіреді.

Осы кедергілерді ескере отырып, зақымданатын ток келесі өрнектен анықталады:

$$I_h = U_{ph}/(R_h + R_{sh} + R_{fl} + R_n),$$

мұндағы U_{ph} -желінің фазалық кернеуі, В;

R_h -адам денесінің кедергісі, Ом;

R_{sh} - адамның аяқ киімінің кедергісі, Ом;

R_{fl} -адам тұрған еденнің кедергісі, Ом;

R_n -ток көзінің нейтралының жерге қосу кедергісі, Ом.

Егер фазаға тиген адамның (немесе керісінше) аяқ киімі ток өткізгіш болса – ылғал немесе металл шегелермен қағылған, ылғал жерге немесе басқа өткізгіш негізге – металл еденге, жерге тұйықталған металл конструкцияға жанасып тұрса, яғни $R_{sh} = 0$ және $R_{fl} = 0$ болады, олай болса теңдеу келесі форманы алады:

$$I_h = U_{ph}/(R_h + R_n).$$

Бірақ R_n нейтрал кедергісі әдетте адам денесінің кедергісінен бірнеше есе аз болғандықтан, оларды елемеуге болады. Содан кейін осы жағдайларда ток адам денесі арқылы өтеді

$$I_h = U_{ph}/R_h.$$

Мысалы, 220 В фазалық кернеуі бар желіде адам денесі арқылы өтетін ток өзгереді

$$I_h = 220/1000 = 220 \text{ мА}.$$

Мұндай ток адамдар үшін қауіпті. Егер адам аяқтарында өткізгіш аяқ киім (мысалы, резеңке калоштар) болса және оқшаулағыш негізде тұрса (мысалы, құрғақ ағаш еденде) болса, адам үшін жағдай қауіпсіз болады. Бұл жағдайда:

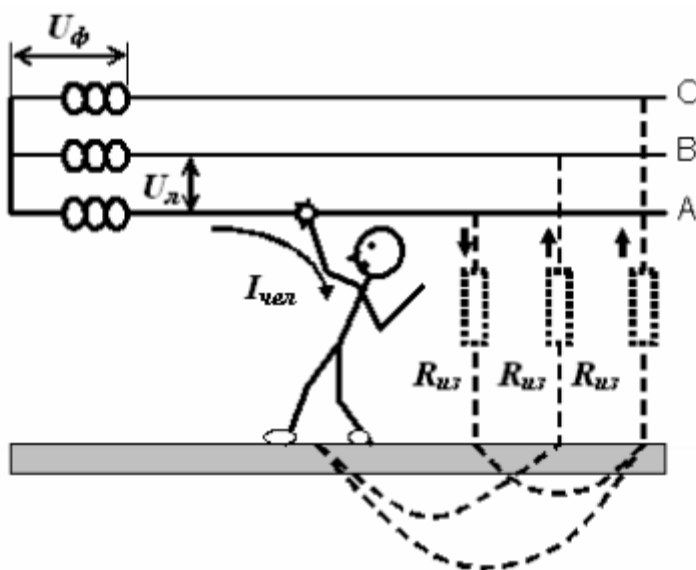
$$I_h = U_{ph}/(R_h + R_{sh} + R_{fl}) = 220/(1000 + 500000 + 30000) = 0,4 \text{ мА},$$

Мұндай ток күш адам үшін қауіпті емес. Жоғарыда келтірілген мәліметтерден маңызды қорытынды-электр қондырғыларында жұмыс істейтіндердің қауіпсіздігі үшін ток өткізбейтін аяқ киім мен оқшаулағыш едендердің маңызы зор [11-14].

Оқшауланған нейтраль желі режимі. Көрсетілгендей сызбасын (4-сурет), адам денесі арқылы жерге өтетін ток желінің сымдарын оқшаулау арқылы ток көзіне оралады, ол жақсы жағдайда үлкен кедергіге ие [14]. Аяқ киімнің кедергісін және адам денесінің кедергісіне тізбектелген адам тұрған еденді ескере отырып, адам денесінен өтетін ток мына теңдеумен анықталады:

$$I_h = U_{ph}/(R_h + R_{sh} + R_{fl} + R_{in}/3),$$

мұндағы R_{in} – желінің бір фазасының жерге қатысты оқшаулау кедергісі, Ом.

4-сурет – Оқшауланған нейтралы бар үш фазалы желінің бір фазасына адамның жанасу схемасы [7]

Ең қолайсыз жағдайда – адамның аяғында ток өткізетін аяқ киімі бар және ток өткізгіш еденде тұрған кезде кездейсоқ бір фазаға тиген болса, – соққы беретін ток (яғни оның денесі арқылы өтетін) – мына теңдеу арқылы есептеледі:

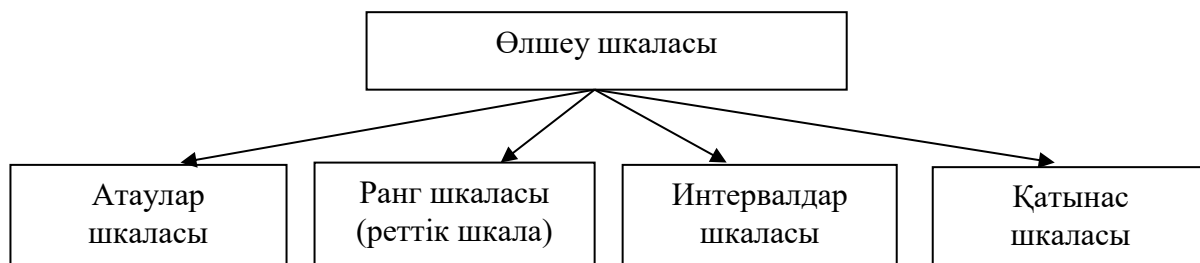
$$I_h = U_{ph} / (R_h + R_{in} / 3),$$

Мысалы, 220 В фазалық кернеуі мен 90 000 Ом фазалық оқшаулау кедергісі бар желіде адам арқылы өтетін ток тең болады:

$$I_h = 220 / (1000 + 90000 / 3) = 7 \text{ mA}.$$

Бұл ток бірдей шарттарда бірфазалы жанасу жағдайында біз есептеген токтан (220 мА) айтарлықтай аз, бірақ желі нейтралы жерге тұйықталған. Ол негізінен сымдардың жерге оқшаулау кедергісімен анықталады [6–9].

Педагогикалық – тәжірибелік жұмысты жүргізу үшін эксперименталдық (ЭТ) және бақылау (БТ) тобы анықталды. Тәжірибе №50 мектептен 55 оқушы, оның 27-і бақылау тобында (БТ), ал 28-і эксперименттік топта (ЭТ) болды.

5-сурет – Өлшеу шкаласының классификациясы

Эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы және соңғы күйлері туралы мәлімет өлшеу жүргізумен анықталады. Кез келген өлшеу белгілі бір шкаламен жүзеге

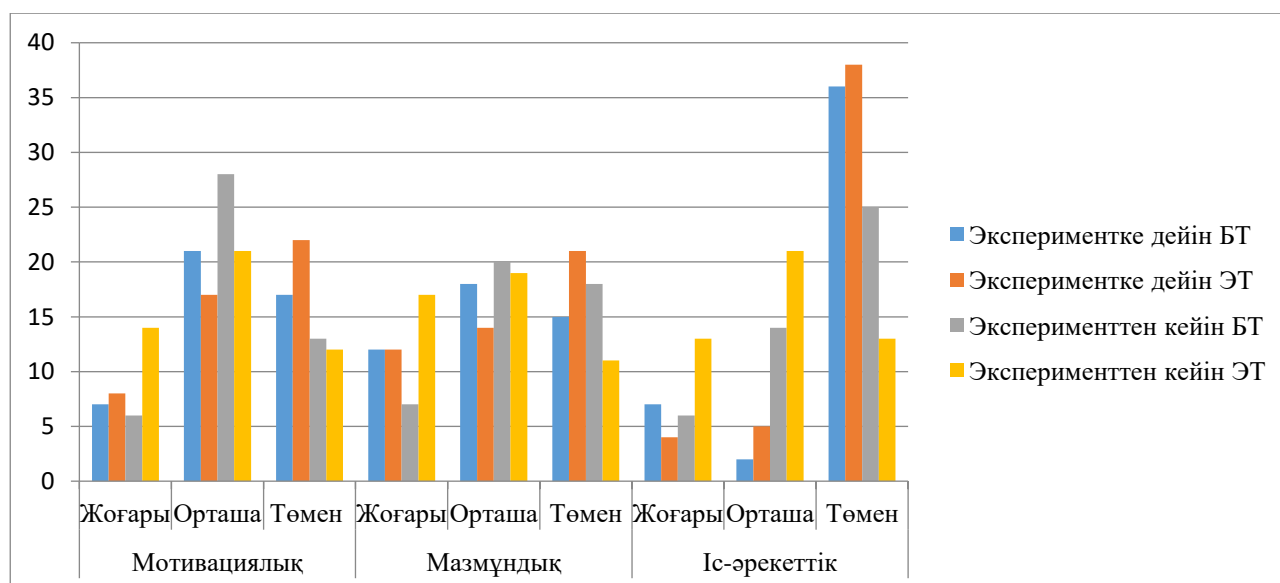
асады, ал таңдап алынған шкала алынатын мәліметтер типіне қарай алынады. Шкала дегеніміз – критерийлер бойынша алған бағасының көптеген мүмкін мәні. Шкала типтерін сызбадағыдай бөліп қарастырамыз (5-сурет).

Эксперименттік және бақылау топтарының физиканы кәсіби бағытта оқытудың алғашқы және эксперименттен кейінгі деңгейлерін анықтау нәтижелері 3-кесте мен 5-суретте көрсетілген.

3-кесте – Жаратылыстану математика бағытындағы оқушыларға Электр және магнетизм бөлімін бейінді оқытудағы экспериментке дейінгі және кейінгі салыстырмалы көрсеткіштері

Кәсіби бағытталу компоненттері	Деңгейлер	Экспериментке дейін		Эксперименттен кейін	
		БТ	ЭТ	БТ	ЭТ
Мотивациялық	Жоғары	3	5	4	12
	Орташа	15	10	17	8
	Төмен	9	13	6	7
Мазмұндық	Жоғары	5	7	3	11
	Орташа	12	9	13	10
	Төмен	10	12	11	7
Іс-әрекеттік	Жоғары	5	3	8	5
	Орташа	4	6	10	15
	Төмен	16	19	9	8

Бұл кестеде оқушыларды бейінді оқыту көрсеткіштерінің бірқалыпсыздығын көруге болады. Мотивациялық компонентте оқушылардың жарты бөлігі орташа деңгейді көрсетті. Ал іс-әрекеттік компонентте экспериментке дейін төмен деңгейді көрсетсе, эксперименттен кейін едәуір азайғандығын байқаймыз. Жалпы эксперименттен соң, оқушыларды кәсіби бағытта оқытудың компоненттері бойынша тапсырманың жоғары деңгейін арттырғанын көрсетті.

5-сурет – Кәсіби бағытта оқыту компоненттері бойынша бақылау тобымен эксперименттік топтың салыстырмалы көрсеткіштері

Қатынастық шкаласында өлшенген мәліметтер үшін Вилкоксон-Манн-Уитни критерилерін қолдандық. Бұл критерийлер ұсынылып отырған әдістеменің екі топ үшін қалай меңгерілгендігін анықтау үшін қолданылады.

Қорытынды

Мектеп оқушылары аталған жұмысты орындағанда, Электротехникалық мамандықтарға қызығушылығы артқанын зерттеу эксперименті барысында анықталды. Яғни, элективті курстың әрбір тақырыбы тұрмыспен тығыз байланыста болып, практикада қолданылуы оқушылар үшін керекті білім жүйесі болды. Жалпы орта мектептің 10 сыныбында «кім боламын?» деген өзекті сұраққа жауапты сабақ барысында тауып, болашақтағы мамандығының қыр сырын үйренеді. Ол өз кезегінде, өз мамандығына қызығып, қолданылуын біліп оқуға түскен түлектен кәсіби маман шығуының алғышарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің отырысында сөйлеген сөзі. 11.01.2022 ж. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kk-tokaevty-n-kazakstan-respublikasynyn-parlament-i-mazhilisin-in-otyrysynda-soylegen-sozi-1105319>
2. Калининцева О.А. Основы электробезопасности в электроэнергетике: учебное пособие. – Архангельск: «С(А)ФУ», 2015. – 126 с.
3. Кәсіптік бейімдеп оқыту әдістемесі (12 жылдық мектеп): әдістемелік құрал. – Астана: Ғ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2012. – 81 б.
4. LSE Project (Labwork in Science Education) (1998), coord. M.G. Séré, group leaders: J. Leach, H. Niedderer, D. Psillos, A. Tiberghien, M. Vicentini. Final Report: “Improving Science Education: Issues and Research on Innovative Empirical and Computer-based Approaches to Labwork in Europe”. February 1996–April 1998.
5. Семенов Е.А. Организация лабораторного практикума при изучении физики в вузе // Педагогика: традиции и инновации: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2011 г.). – Т. 2. – Челябинск: Два комсомольца, 2011. – С. 87–89. [Электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/19/1070/> (дата обращения: 05.09.2022).
6. Уткина Т.В. Лабораторные работы как способ достижения метапредметных результатов: актуальные возможности межпредметной интеграции // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – №4. [Электронный ресурс]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27943> (дата обращения: 05.09.2022).
7. Sassi E. Computer supported lab-work in physics education: Advantages and problems // Physics Teacher Education Beyond 2000. R. Pinto, Surinach, S. Paris, Elsevier. 2001. – P. 57–64.
8. Мустафаев Х.М., Маслов В.В. Электробезопасность: лабораторный практикум. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2017. – 136 с.
9. Чистяков В.М. Электробезопасность: методические указания к выполнению лабораторных работ по дисциплине «Безопасность жизнедеятельности». – Ульяновск: УлГТУ, 2008. – 58 с.
10. Туғанбаев Ғ. Электротехниканың теориялық негіздері: оқулық. – Алматы: Экономика, 2012. – 500 б.
11. Сибикин Ю.Д. Справочник электромонтажника. – Москва: Академия, 2017. – 435 с.
12. Алимгазинова Н.Ш., Манаков С.М., Манапбаева А.Б., Әлібек А.Ә. «Электр тізбектер теориясы» пәні бойынша есептер жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 168 б.
13. Abdraimov R.T., Ualikhanova B.S. etc. Calculation and visualization of the field of a coaxial cable carrying a steady current // News of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan Kazakh national research technical university named after K.I. Satpayev. Series of Geology and Technical Sciences. – 2018. Volume 5, No.431. – P. 55–65. doi: <https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.35>
14. Ярочкина Г.В. Основы электротехники. – Москва: Академия, 2016. – 242 с.

REFERENCES

1. Memleket basshysy Q.K. Toqaevtyн Qazaqstan Respublikasy Parlamenti Majilisiniн otyrysynda soilegen sozi [Speech of the head of State K. K. Tokayev at the meeting of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan]. 11.01.2022 j. [Elektronды resurs]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kk-tokaevtyн-kazakstan-respublikasynyn-parlamenti-mazhilisiniн-otyrysynda-soylegen-sozi-1105319> [in Kazakh]
2. Kalinicheva O.A. Osnovy elektrobezopasnosti v elektroenergetike: uchebnoe posobie [Fundamentals of electrical safety in the electric power industry: textbook]. – Arhangelsk: «S(A)FU», 2015. – 126 s. [in Russian]
3. Kasiptik beimidep oqytu adistemesi (12 jyldyq mektep): adistemelik qural [Methods of vocational training (12-year school): methodological manual]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ulttyq bilim akademiiasy, 2012. – 81 b. [in Kazakh]
4. LSE Project (Labwork in Science Education) (1998), coord. M.G. Séré, group leaders: J. Leach, H. Niedderer, D. Psillos, A. Tiberghien, M. Vicentini. Final Report: “Improving Science Education: Issues and Research on Innovative Empirical and Computer-based Approaches to Labwork in Europe”. February 1996–April 1998.
5. Semeniuk E.A. Organizaciia laboratornogo praktikuma pri izuchenii fiziki v vuze [Organization of a laboratory workshop in the study of physics at the university] // Pedagogika: tradicii i innovacii: materialy I Mejdunar. nauch. konf. (g. Cheliabinsk, oktiabr 2011 g.). – T. 2. – Cheliabinsk: Dva komsomolca, 2011. – S. 87–89. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/19/1070/> (data obrashhenija: 05.09.2022). [in Russian]
6. Utkina T.V. Laboratornye raboty kak sposob dostizheniia metapredmetnyh rezultatov: aktualnye vozmojnosti mejpredmetnoi integracii [Laboratory work as a way to achieve metasubject results: current opportunities for interdisciplinary integration] // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia. – 2018. – №4. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27943> (data obrashheniia: 05.09.2022). [in Russian]
7. Sassi E. Computer supported lab-work in physics education: Advantages and problems // Physics Teacher Education Beyond 2000. R. Pinto, Surinach, S. Paris, Elsevier. 2001. – P. 57–64.
8. Mustafaev H.M., Maslov V.V. Elektrobezopasnost: laboratornyy praktikum [Electrical safety: laboratory practice]. – Stavropol: Izd-vo SKFU, 2017. – 136 s. [in Russian]
9. Chistiakov V.M. Elektrobezopasnost: metodicheskie ukazaniia k vypolneniiu laboratornyh rabot po discipline «Bezopasnost jiznedeiatelnosti» [Electrical safety: guidelines for performing laboratory work on the discipline «Life safety»]. – Ulianovsk: UIGTU, 2008. – 58 s. [in Russian]
10. Tuganbaev Y. Elektrotehnikanyн teoriialyq negizderi: oqulyq [Theoretical foundations of electrical engineering: textbook]. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 500 b. [in Kazakh]
11. Sibikin Iu.D. Spravochnik elektromontajnika [Electrical installer directory]. – Moskva: Akademiia, 2017. – 435 s. [in Russian]
12. Alimgazinova N.Sh., Manakov C.M., Manapbaeva A.B., Alibek A.A. «Elektr tizbektel teoriiasy» pani boynsha esepter jinagy [Collection of problems on the discipline «theory of electrical circuits»]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 168 b. [in Kazakh]
13. Abdraitimov R.T., Ualikhanova B.S. etc. Calculation and visualization of the field of a coaxial cable carrying a steady current // News of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan Kazakh national research technical university named after K.I. Satpayev. Series of Geology and Technical Sciences. – 2018. Volume 5, No.431. – P. 55–65. doi: <https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.35>
14. Iarochkina G.V. Osnovy elektrotehniki negizderi [Fundamentals of Electrical Engineering]. – Moskva: Akademiia, 2016. – 242 s. [in Russian]

UDC 372.881.1; IRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.20>**A.K. KALDAROVA**

*PhD Doctoral Student of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Senior Lecturer of International Information Technology University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz*

PROFESSIONAL-ORIENTED ENGLISH LANGUAGE TEACHING TO THE SECOND-YEAR STUDENTS OF INFORMATION SYSTEM SPECIALITY

Abstract. This article describes the current state of the formation of foreign language professional-communicative competence of IT students at International Information Technology University (IITU) and teaching English for professional purposes (EPP) using Information and Communication Technologies (ICT). This work outlines the purpose of teaching English language as the development of students' communicative skills, which means the development of practical knowledge of English language. The analysis of EPP teaching methods related to its usage in oral and written communication, both in the process of future professional activity and for further self-education is given in this work as well. It is proved that the main advantage of using ICT in teaching professional oriented English is the shift of emphasis from traditional verbal ways of transmitting information to audiovisual methods. The article offers a set of exercises using digital educational resources in teaching professional oriented English course. An experiment which was carried out with twenty-seven students who were studying offline is presented in the work. There were two STEM (Science, Technology, Engineering and Math) groups who were studying professional oriented English language course in this study. According to the academic calendar of the course, they had EPP classes three hours a week and they had to complete some activities using educational tech tools, such as Padlet, Microsoft Teams, Socrative, blogs, etc. After completing the tasks, an online survey was conducted, and students had to leave their feedback on the usage of tech tools while learning professional oriented English language. This article also provides an overview of student performance in a continuous rating without midterm exams. The analysis of the study results confirms the correctness of the chosen methodology to achieve the objectives of the curriculum, and the usage of practical methods in teaching EPP make learning at the university didactically effective and valuable.

Keywords: English for professional purposes, foreign language professional-communicative competence, Information and Communication Technologies, speaking, listening, writing, reading, skills.

А.К. Калдарова

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
PhD докторанты,
Халықаралық Ақпараттық Технологиялар Университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz*

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kaldarova A.K. Professional-oriented English Language Teaching to the Second-Year Students of Information System Speciality // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 237–245.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.20>

***Cite us correctly:**

Kaldarova A.K. Professional-oriented English Language Teaching to the Second-Year Students of Information System Speciality // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – Б. 237–245.
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.20>

«Ақпараттық жүйелер» мамандығының екінші курс студенттеріне кәсіби бағыттағы ағылшын тілін оқыту

Аңдатпа. Бұл мақалада Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің (ХАТУ) ІТ саласындағы студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалана отырып, кәсіби бағыттағы ағылшын тілін оқыту мәселелері қаралады. Мақалада ағылшын тілін оқытудың мақсаты студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамыту, яғни ағылшын тілін практикалық тұрғыдан меңгеру ретінде сипатталған. Бұл жұмыста болашақ кәсіби қызмет үдерісінде де, одан әрі өзін-өзі тиімді оқыту кезеңінде де қолданысқа ие болатын жазбаша және ауызша қарым-қатынас қабілетін дамытуға байланысты кәсіби бағыттағы ағылшын тілін оқытудың бірнеше әдістеріне талдау жасалады. Кәсіби бағыттағы ағылшын тілін оқытуда АКТ-ны қолданудың басты артықшылығы – ақпаратты берудің дәстүрлі ауызша әдістерінен аудиовизуалды әдістерге ауысу. Мақалада кәсіби бағыттағы ағылшын тілін сандық білім беру ресурстарын қолдану арқылы оқытуға арналған жаттығулар жиынтығы ұсынылған. Сонымен қатар, мақалада жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде эксперимент ұсынылды, ол шамамен жеті апта бойы жиырма жеті студенттермен офлайн режимінде жүргізілді. Зерттеуге кәсіби бағыттағы ағылшын тілі курсы ұсынылған екі STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) тобы қатысты. Курстың академиялық күнтізбесіне сәйкес, студенттерге аптасына үш сағат кәсіби бағыттағы ағылшын тілін сабақ өткізілді және олар Padlet, Microsoft Teams, Socrative және т.б. білім беру платформалары мен сандық құралдарды қолдана отырып, тапсырмаларды орындады. Мақалада студенттердің аралық емтихандарсыз жеті аптадағы үздіксіз рейтингтегі үлгерімдеріне шолу жасалады. Осы зерттеу нәтижесіне жасалған талдау оқу бағдарламасының мақсаттарына қол жеткізу үшін таңдалған әдістеменің дұрыстығын растайды және қолданылған практикалық әдістер жоғары оқу орындарында кәсіби бағыттағы ағылшын тілін оқытуды дидактикалық тиімді және құнды етеді.

Кілт сөздер: кәсіби бағыттағы ағылшын тілі, шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, сөйлеу, тыңдау, жазу, оқу, дағдылар.

А.К. Калдарова

*PhD докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана,*

*старший преподаватель Международного Университета Информационных Технологий
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz*

Профессионально-ориентированное обучение английскому языку студентов второго курса специальности «Информационные системы»

Аннотация. В данной статье описывается текущее состояние формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции студентов Информационных технологий в Международном университете информационных технологий (МУИТ) и преподавания английского языка для профессиональных целей с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). В статье охарактеризована цель обучения английскому языку как развитие коммуникативных умений и навыков обучаемых, то есть практическое владение английским языком. Дается анализ методов обучения английскому языку для профессиональных целей, связанных с использованием его для устного и письменного общения, как в процессе будущей профессиональной деятельности, так и для дальнейшего самообразования. Обосновывается, что основным преимуществом

использования ИКТ в обучении профессионально ориентированному английскому языку является смещение акцента с традиционных вербальных способов передачи информации на аудиовизуальные методы. В статье предлагается комплекс упражнений с использованием цифровых образовательных ресурсов в обучении профессионально ориентированному английскому языку. В качестве методологической основы работы представлен эксперимент, который осуществлялся с двадцатью семью студентами в офлайн-режиме около семи недель. В исследовании участвовали две группы STEM (Наука, технология, инженерия и математика), которые изучали профессионально-ориентированный курс английского языка. Согласно академическому календарю курса, у них были занятия английского языка для профессиональных целей три часа в неделю, и они должны были выполнять задания с использованием образовательных технических инструментов, таких как Padlet, Microsoft Teams, Socrative, блоги и т.д. После выполнения заданий был проведен онлайн-опрос, и студенты должны были оставить свои отзывы об использовании технических инструментов при изучении профессионально ориентированного английского языка. В статье также дается обзор успеваемости студентов в непрерывном рейтинге без промежуточных экзаменов. Проведенный анализ результата данного исследования подтверждает правильность выбранной методики для достижения целей учебной программы, и эти практические методы делают обучение в университете дидактически эффективным и ценным.

Ключевые слова: английский язык для профессиональных целей, иноязычная профессионально-коммуникативная компетенция, информационно-коммуникационные технологии, говорение, аудирование, письмо, чтение, навыки.

Introduction

Education is an integral part of a person’s self-development, the key to a successful future, the welfare of the country and society. The main task of modern education is to provide the highest possible level of knowledge, appropriate to the challenges and opportunities of today's economy. Kazakhstan aims to become among the 30 developed countries in the world, as well as to integrate into the world community and the world educational space. Knowledge of foreign languages is becoming an important component of a person's professional and intellectual activity. Consequently, the social order of society for a specialist who is skilled in foreign language is constantly changing. In addition, while teaching and learning foreign language, the goal of teaching speaking should improve students’ communicative speaking at their future workplace as well. In this article, we tried to analyse how foreign language professional-communicative competence of IT students at International Information Technology University (second-year students, Department of languages, IITU) is formed, what courses are taught in order to achieve the goal.

All first-year students at IITU study the following courses according to their level of English language (Table 1). The syllabi are based on the model curriculum of general education disciplines for institutions of higher and (or) postgraduate education [1].

Table 1 – English language courses at IITU

Level/Semester	1	2	3	4
Beginner/Elementary	General	General	Professional	Business
Pre-Intermediate	General	Academic	Professional	Business
Intermediate	Academic	IELTS	Professional	Business

We are going to focus on the first and second semesters’ Elementary/Low Pre-Intermediate courses in this part of the article. Beginner and Elementary level students are offered “Foreign Language/General English Elementary I & Low Pre-Intermediate II” courses in the first and second semester. These courses offer the skills syllabi and cover listening, speaking, reading and writing, with vocabulary, grammar. These

course program and exams are developed in accordance with the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages). The learning outcomes and the course objectives are underlined in the Syllabus. There are different communicative language activities in this program, such as interviewing and being interviewed on future job-related topics; introducing yourself; monologue: describing family members and friends; travelling experience; food and meal; shopping habits; leisure time; means of transport, etc. [2] Furthermore, students learn how to write a good paragraph which consists of a topic sentence, supportive sentences and a conclusion. Also, students work with their project and they present the final product in end-of-term. For example, project work “Add your Voice for the Planet” is offered for the first-year students in Fall semester. The main project work objectives are to develop the students’ language skills (vocabulary, grammar, reading, writing and speaking); IT skills; information search and processing skills; creativity, team-work, presentation skills. Students have to make a digital presentation on a chosen environmental issue using the studied vocabulary and grammar structures, covering the cause of the problem; the problem scale; its impact on the local ecosystem; human effects; solutions to the issues. Sample project topics are outlined in the project guidelines as well. They are “Littering, Deforestation, Endangered animals, Air pollution, Water pollution, Climate change, Frankenfood (Genetically modified food), Greenhouse effect, Overpopulation, Plastic pollution.” The project output is a digital presentation (7–10 slides) that contains information about the issue using 10 new vocabulary and 5 grammar structures.

Overall, these two semesters, first year IITU students study Foreign Language/General English course. Then, in the third semester, they are offered “English for Professional Purposes (EPP)” program by their specialties and levels.

According to Dudley-Evans, English for specific purposes is defined to meet specific needs of the learners [3]. Bernard Mohan adds that English for specific purpose courses focus on preparing learners “for chosen communicative environments” as well [4]. Thus, the main aims of “English for Professional Purposes” course at IITU are to build up students’ academic and professional English language competence and develop four main language skills [5]. There are given two modules in this program: Module 1- Social issues of IT (STEM); Special Module 2- Information systems (STEM). Students have different speaking activities, debates, project work on the following topics: Trends in IT, Cybercrime and cybersecurity, Data storage, Programming, etc. There are many activities for improving listening, reading, writing, speaking skills of the learners (Table 2). Student’s progress is checked by mid-term, end-of-term and final exams. Mid-term exam consist of a grammar and vocabulary test, reading test and summary writing. Student has to pass a test on listening skills, project presentation and some achievement tests in end-of-term exam. Final examination consists of two parts: summary writing (50%) and speaking test (50%) on the studied topics.

Table 2 – Sample of the EPP (STEM) Syllabus

Week	Practical Studies	Hrs	TSIS		SIS			Hrs
			Writing	Hrs	Grammar	Project	Vocabulary	
Module I. Social issues of IT								
1	Add and drop week Introduction to the course (Syllabus) Presentation: Summary writing Topic: Digital age Grammar: Present Simple & Present Continuous Vocabulary: Global focus	3		1		Project guidelines		4
2	Listening/Viewing: The Digital Divide, Explained https://www.youtube.com/watch?v=Mf3ky04XqY Reading: Digital divide, EITS. pp.119-122, activities 1-12 Speaking: The digital divide solutions Writing: Summary structure (identify the components) Progress Test 1	3	AW pp. 42-49	1	ECCPre pp. 15-31	Topic choice	Global focus, EITS pp. 124-130	4

It is necessary to emphasize the fact that the levelled formation and development of communicative, professional competencies are the most important issues in teaching EPP to IT students.

Materials and research methods

This article addresses the question of using Information and Communication Technologies (ICT) in developing foreign language professional-communicative competence as well. In the era of informatization of various spheres of human life, modernization of secondary and higher education systems, the requirements for the professional competence of a modern specialist are increasing. The functions of a modern specialist are changing nowadays. Informatization of society, being the dominant trend in the development of civilization, demands new requirements for education. Informatization of education system in Kazakhstan is aimed at improving the quality of the content of educational process, as well as introducing and using new information technologies in all types of activities. For this purpose, teachers try to use different tech tools in order to improve students' English language skills while teaching EPP courses.

There are different characteristics of ICT that several authors have put forward. For instance, Asabere and Enguah defined ICT as the tools, facilities, processes, and equipments that provide the required environment with the physical infrastructure and the services for the generation, transmission, processing, storing and disseminating of information in all forms including voice, text, data, graphics and video [6]. Kreijnsa, van Acker, Vermeulend, & van Buuren define ICT as “a set of tools enabling, supporting, and reinforcing educational reform” [7].

One of the most effective tech tools in teaching EPP is Padlet, which is an online interactive tool that allows students and teachers to collaborate, to carry out joint educational activities, manage training sessions. In the considered online board, students can communicate, answer questions, leave comments, create their own projects, and take part in discussions. Padlet is used both in real time and in the classroom by all students, and as a tool for self-study study assignments and projects (Figure 1).

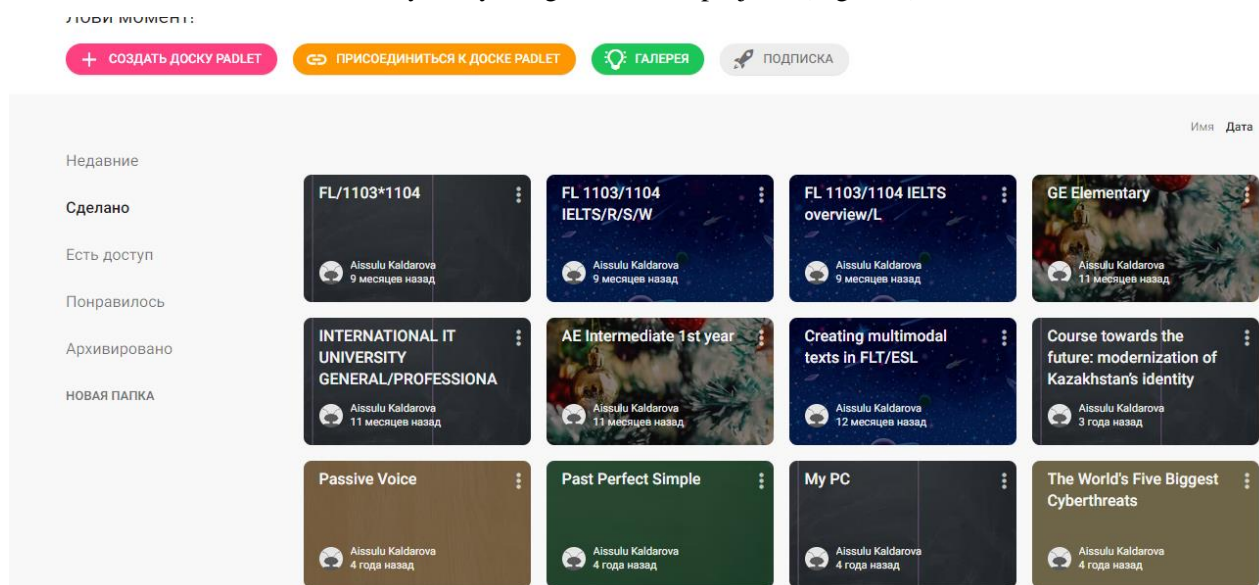

Figure 1 – Creating online board on Padlet

As for an example of the tasks for EPP classes, the following activity can be used:

- Activity 1.

I. Work with “Padlet”. Make a list of all the computer software you use in your study and present them to your groupmates. Think about:

- application software;
- programming software;
- system software.

II. Answer these questions in your presentation: Which is the cheapest? Which is the most expensive? Which is the most/least reliable? Which is the most difficult/easiest to use? Which is the best/worst? Which is the most/least user-friendly? etc. [8, p. 14].

- Activity 2.

Website purpose: Which websites do you use in your study? Create an online board on the padlet and share it with a partner. Do you use the same sites? Ask and answer questions about website visits [8, p. 20].

In addition, we would like to highlight that the most effective tech tools in teaching foreign languages are, in our opinion, wiki, blog and podcasts. Podcasts are audio blogs, standalone audio files, or regularly an updated series of such files published on the Internet. Their content is close to the radio broadcasts with the only difference that, having downloaded the latest release, you can listen to it at a convenient time in a convenient place. According to some researchers, podcasts improve student's vocabulary which is the most difficult for students to learn new terminological minimum in EPP courses (Figure 2). As we know, when students study English for professional purposes, they work with different texts related with their specialty and they have to learn some terms which are new for them. According to Nakazawa, some university-level students are worried and afraid of making mistakes when pronouncing words, and they admit that they are embarrassed to speak because of the possibility of making mistakes in pronunciation [9]. For this purpose, we would like to offer to use different educational tech tools to create a happy and stress-free environment while teaching and learning terminological minimum in EPP courses.

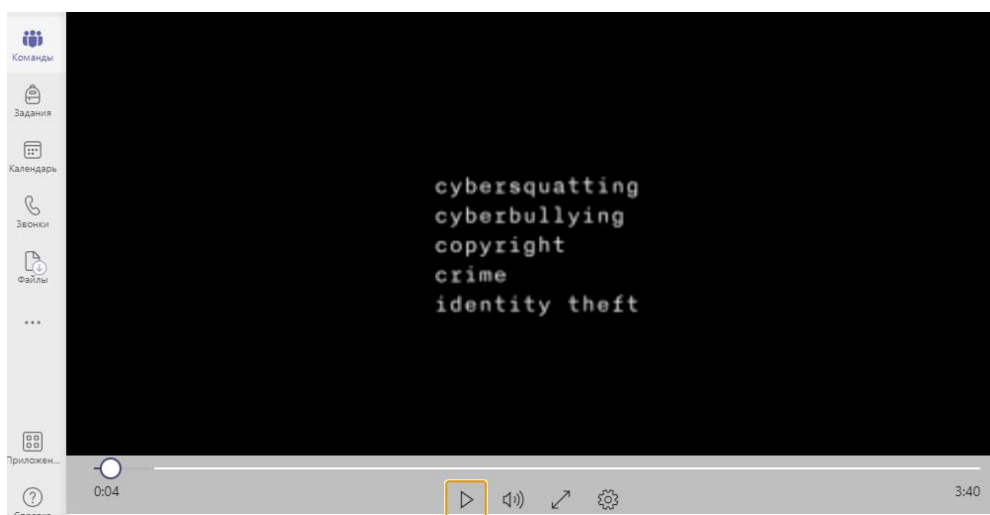

Figure 2 – Sample of a video podcast

These are some samples of activities which can be used in teaching EPP using podcasts:

- Activity 3.

I. Make a podcast (a short video) about computers and include the following issues in your podcast:

- Computer essentials;
- Parts of a computer;

II. Do a mini-research and add to the above list more recent types of computer crime.

- Bootlegging
- Cyberslacking
- Keylogging

III. Show your podcasts to another group. Vote for the best video.

III. Write a short paragraph (using Google Docs) on the advantages and disadvantages of computers in the classroom or what you could do not to fall prey to Internet criminals (name at least 3 measures).

- Activity 4.

Collaborate your own mind maps using an online mind-mapping tool (MindMeister software) on the following topics “The most helpful software that I use in my education” and “The future of computer technology”. Then, you should present your mind maps to the group.

So, we would like to mention that different activities in the EPP course books and different tech tools can be used together effectively in improving four main language skills and to increase students' motivation for learning English language. Furthermore, Merriam Webster Learner's Dictionary provides the definition of motivation as the act or process of giving someone a reason for doing; the condition of being eager to act or work [10]. Thus, we understand that motivation is a desire to achieve a goal.

Results

There were two STEM groups who were studying Professional oriented English language course in this study. According to the course calendar they had to study 7 weeks and they had to get maximum 75 points and other 25 points will be administered in midterm exam. So, students were given different activities which were mention in previous part of this work. Students had to do some activities using educational tech tools, such as Padlet, Microsoft Teams, Socrative, Blogs, etc.

After completing the tasks students were administered an online questionnaire survey and they had to leave their opinions on the usage of tech tools while learning professional oriented English. The result is shown in Table 3.

Table 3 – Students’ feedback to the use of educational tech tools while studying Professional oriented English

QUESTIONS	TOTAL (N=27)				
	Strongly agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly disagree
they help me improve my speaking skills in English	12	15	0	0	0
they help me improve my writing skills in English	9	12	5	1	0
they help me improve my listening skills in English	6	11	8	2	0
they help me improve my reading skills in English	9	12	4	1	1
they help me improve my grammar knowledge in English	11	15	0	1	0
they help me improve my vocabulary knowledge in English	10	12	5	0	0
they are more interesting than traditional methods	15	3	9	0	0
they motivate me to learn professional oriented English language for my future career	16	7	4	0	0

It can be seen from the result of questionnaire survey (see Table 3) that 85.1% students agree or strongly agree that they were motivated in learning professional oriented English for their future profession, 96.2% students agree or strongly agree that they have made less mistakes in grammar than before, and all the students think that the efficiency of their speaking skills in English has been greatly promoted with the assistance of educational tech tools.

Table 6- Students’ situation in continuous rating

Pre-Intermediate Group-1 (13 students)	Skills-20	TSIS-15 (Summary Writing)	SIS-30 (Grammar tasks -10, Vocabulary tasks -10. Project work - 10)
Average	14,6	8,5	16,7
%	70%	56.6%	55.6%
Pre-Intermediate Group-2 (14 students)	Skills-20	TSIS-15 (Summary Writing)	SIS-30 (Grammar tasks -10, Vocabulary tasks -10. Project work - 10)
Average	14,1	8,6	17,3
%	70.5%	57.3%	57.6%

Table 6 gives an overview of students' performance in continuous rating without midterm examination. The averages of two groups are more than 50% from all parts. Students have higher results in doing reading, listening, speaking activities, skill results of the first group is 70% out of 100% and second group's average is 70.5% out of 100%. The writing task of the EPP course is a summary writing. 27 students practiced writing summaries using different tech tools. The results of summaries are 56.6% Group-1 and 57.3% Group-2. They were administered as a Teacher Supervised Student's Independent Study (TSIS). As a Student's Independent Study (SIS) twenty-seven students had to work with grammar, vocabulary activities and project works as well. The results are 55.6% Group-1 and 57.6% Group-2 out of 100%.

Discussion

The results were taken in seven weeks. They are continuous rating results. We can finalize the total points with midterm, end-of-term and final exam results in future. However, the results show that students do their best and work harder despite the fact that they were in Elementary level groups previous semester and they had General English course before. The course EPP is very interesting for the students and using different educational tech tools makes learning process effective and productive. We have underline that the students face some problems in summarizing texts and articles. For this purpose, students will be offered some additional useful cliches for summary writing next academic year. It is also recommended to focus on practicing new terms in the classroom and having the productive results of using those new terms in their project presentation.

Conclusion

To sum up, we would like to underline that EPP teachers are not specialists in the field, but they are the specialists in teaching English, their subject is English for the profession but not the profession in English. Teachers help students to develop the essential skills in understanding, using, and presenting authentic information in their future profession. The main requirement for the formation of students' professional competence is the development of communicative competence, which is reflected in the state educational standards. While working with the syllabus or methodological complex of the EPP course, teachers should pay attention on planning their lessons using ICT tools and other instructional materials. The use of ICT is becoming a necessity in the modern educational process. Kazakhstani scientists are actively doing research on this issue and some researchers try to develop ICT technologies. Modern information and communication technologies allow us to solve a number of pedagogical problems aimed at enhancing educational activities and they help to develop students' independent work. The main advantage of using ICT in teaching a foreign language is the shift of emphasis from traditional verbal ways of transferring information to audiovisual methods. ICT tools and methods, such as Padlet, podcasts, Zoom, Microsoft Teams, and other tech tools make education in the university didactically effective and valuable. The most recent developments are often presented on the Internet and students have the opportunity choose and use them in their study.

REFERENCES

1. Об утверждении типового учебного плана общеобразовательных дисциплин для учреждений высшего и (или) послевузовского образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31.10.2018 г. №603. [On approval of the model curriculum of general education disciplines for institutions of higher and (or) postgraduate education. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan of 31.10.2018. №603]. [Electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/eng/docs/V1800017651> [in Russian]
2. Maggs, P., Smith, C., Tennant A. Language Hub Elementary CEFR Mapping. – England: Macmillan Education Springer Nature Ltd., 2019. – 10 p.
3. Dudley-Evans T., & St John, M. Developments in ESP: A Multi-Disciplinary Approach. –Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.
4. Mohan B.A. Language and content. Reading, MA, Addison-Wesley, 1986. – 143 p.
5. Kaldarova A.K. Methodological Complex on Professional-Oriented Foreign Language Course. – Almaty: International Information Technology University, 2019. – P. 7–9. Retrieved from: <https://dl.iitu.edu.kz/course/view.php?id=13642>
6. Asabere N.Y. & Enguah S.E. Integration of expert systems in mobile learning // International Journal of Information and Communication Technology Research. – 2012. –N2 (1). – P. 55–61.

7. Kreijnsa K., van Acker F., Vermeulend M., & van Buuren H. What stimulates teachers to integrate ICT in their pedagogical practices? The use of digital learning materials in education // Computers in Human Behavior. – 2014. – N29(1). – P. 217–225. doi: 10.1016/j.chb.2012.08.008
8. Olejniczak Maja. English for Information Technology Level 1. Course Book. – Pearson: Longman, 2011. – 80 p.
9. Nakazawa K. The effectiveness of focused attention on pronunciation and intonation training in tertiary Japanese language education on learners' confidence // International Journal of Learning. – 2012. – N18 (4). – P. 181–192. Retrieved from <http://hdl.handle.net/1959.14/195126>
10. Merriam Webster Learner's Dictionary [Electronic resource]. URL: <http://dictionary.reference.com/browse/motivation>

R.Z. ZHILMAGAMBETOVA¹✉, A.Z. ALIMAGAMBETOVA²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University*

(Kazakhstan, Astana), e-mail: ali_raushan@mail.ru

²*Candidate of Physical and Mathematical Sciences,*

Senior Lecturer of Kazakh University of Economics, Finance and International Trade

(Kazakhstan, Astana), e-mail: ainash_777@mail.ru

PEDAGOGICAL FORMATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY IN AN ADAPTIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. In modern education, the independent work of students is a necessary and important part of the educational process. Because it not only helps to consolidate the knowledge and skills acquired in practical courses but also contributes to the strengthening of cognitive activity. As a rule, one of the platforms for organizing independent work of students is an adaptive learning environment. The purpose of the study was to develop and implement a training course on the organization of independent work of students in an adaptive educational environment to increase the level of their cognitive activity. Research hypothesis: the level of cognitive activity of students increases when organizing independent work in an adaptive educational environment. By the purpose and hypothesis, the authors defined the objectives of the study: theoretical analysis of scientific literature, the study of the formation of cognitive activity of students, the study of the concepts of «pedagogical conditions» and «adaptive educational environment», diagnosis of the level of formation of cognitive activity of students; prepare students for independent work on the Moodle platform; analyze the results of the study. The proposed course included personalized adaptive learning. Second-year students of the specialty «Information Systems» of Aktobe Higher Polytechnic College in the course of mastering the subject «Mathematics» carry out training in this course. The statistics obtained indicate that the application of the developed training course in an adaptive personalized educational environment has a positive effect on increasing the level of cognitive activity of students. The data obtained by the authors can be used by teachers of other educational institutions in the process of forming the cognitive sphere of students.

Keywords: cognitive activity, students, pedagogical conditions, adaptive educational environment, independent work.

Р.З. Жилмагамбетова¹, А.З. Алимагамбетова²

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты*

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ali_raushan@mail.ru

²*физика-математика ғылымдарының кандидаты,*

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ainash_777@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Zhilmagambetova R.Z., Alimagambetova A.Z. Pedagogical Formation of Students' Cognitive Activity in an Adaptive Educational Environment // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 246–255. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.21>

***Cite us correctly:**

Zhilmagambetova R.Z., Alimagambetova A.Z. Pedagogical Formation of Students' Cognitive Activity in an Adaptive Educational Environment // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – Б. 246–255. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.21>

Адаптивті білім беру ортасында студенттердің танымдық белсенділігін педагогикалық қалыптастыру

Аңдатпа. Қазіргі білім беруде студенттердің өзіндік жұмысы оқу процесінің қажетті және маңызды бөлігі болып табылады. Себебі бұл практикалық курстарда алған білім мен дағдыларды нығайтуға ғана емес, сонымен қатар танымдық белсенділікті арттыруға көмектеседі. Әдетте, студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған платформалардың бірі ретінде бейімделген оқыту ортасын пайдаланған қолайлы. Зерттеудің мақсаты студенттердің танымдық белсенділік деңгейін арттыру үшін бейімделген білім беру ортасында өзіндік жұмысын ұйымдастыру бойынша оқу курсы әзірлеу және іске асыру болды. Зерттеу гипотезасы: оқушылардың танымдық белсенділік деңгейі бейімделген білім беру ортасында өзіндік жұмысты ұйымдастырған кезде жоғарылайды. Мақсаты мен гипотезасына сәйкес авторлар келесі зерттеудің міндеттерін анықтады: ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау, студенттердің танымдық белсенділігінің қалыптасуын зерттеу, «педагогикалық жағдайлар» және «бейімделген білім беру ортасы» ұғымдарын зерттеу, студенттердің танымдық белсенділігінің қалыптасу деңгейін диагностикалау; студенттерді Moodle платформасында өз бетінше жұмыс істеуге дайындау; зерттеу нәтижелерін талдау. Ұсынылған курс дербес бейімделген оқытуды қамтыды. Осы курс бойынша оқытуды «Математика» пәнін игеру барысында Ақтөбе жоғары политехникалық колледжінің «Ақпараттық жүйелер» мамандығының екінші курс студенттері жүзеге асырады. Алынған статистика дамыған оқу курсы бейімделген дербес білім беру ортасында қолдану оқушылардың танымдық белсенділік деңгейінің жоғарылауына оң әсер ететіндігін көрсетеді. Авторлар алған мәліметтерді басқа оқу орындарының оқытушылары оқушылардың танымдық саласын қалыптастыру процесінде қолдана алады.

Кілт сөздер: танымдық белсенділік, студенттер, педагогикалық жағдайлар, бейімделген білім беру ортасы, өзіндік жұмыс.

Р.З. Жилмагамбетова¹, А.З. Алимагамбетова²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: ali_raushan@mail.ru*

*²кандидат физико-математических наук, старший преподаватель
Казахского университета экономики, финансов и международной торговли
(Казахстан, г. Астана), e-mail: ainash_777@mail.ru*

Педагогическое формирование познавательной активности студентов в адаптивной образовательной среде

Аннотация. В современном образовании самостоятельная работа студентов является необходимой и важной частью учебного процесса. Потому что это не только помогает закрепить знания и навыки, полученные на практических курсах, но и способствует усилению познавательной активности. Как правило, одной из платформ для организации самостоятельной работы студентов является адаптивная среда обучения. Цель исследования заключалась в разработке и реализации учебного курса по организации самостоятельной работы студентов в адаптивной образовательной среде для повышения уровня их познавательной активности. Гипотеза исследования: уровень познавательной активности учащихся повышается при организации самостоятельной работы в адаптивной образовательной среде. В соответствии с целью и гипотезой авторы определили задачи исследования: теоретический анализ научной литературы, изучение сформированности познавательной активности студентов, изучение понятий «педагогические условия» и «адаптивная образовательная среда», диагностика уровня сформированности познавательной

активности студентов; подготовить студентов для самостоятельной работы на платформе Moodle; анализировать результаты исследования. Предлагаемый курс включил в себя персонализированное адаптивное обучение. Обучение по данному курсу осуществляется студентами второго курса специальности «Информационные системы» Актюбинского Высшего политехнического колледжа в ходе освоения предмета «Математика». Полученная статистика свидетельствует о том, что применение разработанного учебного курса в адаптивной персонализированной образовательной среде положительно влияет на повышение уровня познавательной активности обучающихся. Данные, полученные авторами, могут быть использованы преподавателями других образовательных учреждений в процессе формирования познавательной сферы учащихся.

Ключевые слова: познавательная активность, студенты, педагогические условия, адаптивная образовательная среда, самостоятельная работа.

Introduction

In the modern socio-economic situation, the issues that form the cognitive activity of a student do not lose their relevance, as they are important in the new educational paradigm based on the independent work of students. The cognitive activity of students is one of the most important components of the educational process of secondary vocational education institutions, the formation of personal and professional qualities of future specialists largely depends on the cognitive activity of students. The effectiveness of the process of formation of cognitive activity of students largely depends on competently organized and independent work in the classroom. Currently, there are various resources for organizing students' independent work, but their impact on the formation of students' cognitive activity has not yet been fully studied. Therefore, it is necessary to study in detail the educational potential of the adaptive personalized educational environment, as well as the pedagogical techniques and methods implemented in it, in the formation of cognitive activity of students in the course of independent work. The authors consider the key characteristics of pedagogical methods and teaching methods aimed at the formation of adaptive educational environments, educational platforms, and cognitive activity of students. The materials of the article are part of the experimental work of the authors. The main purpose of the article is to analyze pedagogical experiments on the formation of cognitive activity of students in the conditions of organizing independent work in an adaptive educational environment. Research methods: literature analysis, questionnaires, statistical analysis. Second-year students of the specialty «Information Systems» of Aktobe Higher Polytechnic College attended the experiment. The experiment was organized as part of a lesson in the discipline «Mathematics».

Research methods

We have chosen such methods as questionnaires, testing, interviewing, self-diagnosis, task completion, and analysis of student activity products.

The methodological basis of the study

The theoretical part of the experiment includes the analysis of such concepts as «cognitive activity of students», «pedagogical conditions» and «adaptive educational environment». Let's consider these concepts in detail. Currently, there are many works in the field of pedagogy devoted to the study of some aspects of the development and formation of cognitive activities of students of various educational institutions. Among them, the works of K.B. Kabytkina [1], T.N. Bochkareva [2], and D.V. Gatsoev [3] should be noted. By analyzing these works, we conclude that the concept of «cognitive activity of a student» is a multifaceted and complex phenomenon. Cognitive activity with students is an activity to acquire knowledge, skills, and abilities in the fields of professional activity, combining personal–motivational, intellectual, and ambitious directions. Cognitive activity is an important factor determining the success of the educational process, as well as the professional

development of students. For the successful formation of the process of cognitive activity, teachers need to work on finding optimal pedagogical conditions.

By analyzing these works, we conclude that the concept of «cognitive activity of a student» is a multifaceted and complex phenomenon. Cognitive activity acts as a condition for the formation of students' need for knowledge, mastering the skills of intellectual activity, independence, and ensuring the depth and strength of knowledge. There is a contradiction in the educational process itself. On the one hand, it is a controlled pedagogical system and a process organized by the teacher, i.e., to some extent, a dictate on the part of the teacher as a teacher and organizer of the process. On the other hand, the teacher is faced with the task of developing students' cognitive activity, which also involves educational and operational, design and organizational independence. The teacher tries to bring students as close as possible to self-management of their cognitive activity for independent advancement in knowledge and, at the same time, must organize and manage the educational and cognitive process himself. We believe that the success of solving the problem of developing cognitive activity is largely determined by the position of the teacher, and his ability to apply innovative technologies in the learning process. Cognitive activity with students is an activity to acquire knowledge, skills, and abilities in the fields of professional activity, combining personal–motivational, intellectual, and ambitious directions. Cognitive activity is an important factor determining the success of the educational process, as well as the professional development of students. For the successful formation of the process of cognitive activity, teachers need to work on finding optimal pedagogical conditions.

The structure of pedagogical conditions invariably contains both internal elements that ensure the impact on the development of the personal sphere of the subjects of the educational process and external elements that are designed to contribute to the formation of the procedural component of the entire pedagogical system [4].

Thus, it can be confidently stated that pedagogical conditions are the main component of the pedagogical system; they should reflect the totality of the possibilities of the educational and material-spatial environment; they are characterized by change and development over time.

A systematic analysis of scientific papers on this topic allowed us to conclude that the category «pedagogical conditions» is an integral part of the learning system, reflecting the potential of methods, means, techniques, and methods of teaching, as well as the impact on the formation and development of the student's personality. In our opinion, the organization of independent work of students in an adaptive personalized educational environment is one of the most important pedagogical conditions aimed at the formation of their cognitive activity. An adaptive learning environment is an educational resource that provides an effective, efficient, and personalized learning trajectory to attract all students. Five main technologies can be used in an adaptive educational environment [5] (Figure 1):

Figure 1 – The main technologies of the adaptive environment

All adaptive teaching methods can be applied in the context of secondary vocational education. An adaptive learning system combines the advantages of online learning. Adaptive learning has gained wide popularity in education due to its flexibility, from the integration of teaching methods into the learning process. In addition, the use of adaptive learning allows you to make changes in learning, create new lesson structures, and make it possible to implement a reliable approach to learning, i.e. when students have the right to choose tasks for themselves. Thus, organizational work in an adaptive educational environment can contribute to the improvement of the cognitive skills of students and the formation of a positive attitude to the learning process. At the same time, adaptive learning is mainly used to organize effective independent work. The main advantages of organizing independent work in an adaptive educational environment are as follows: static (they sit at the same table), dynamic (they sit at neighboring tables in a group, everyone works together), and paired-variant (including four people, where each person works first with one person, and then with another person) [6]. Therefore, due to the diversity of the content of education, forms and methods of teaching, and situational methods, the organization of independent work of students in an adaptive educational environment also contributes to the formation of their independent cognitive activity. It complements traditional teaching methods with online tests and quizzes, videos, and podcasts. This combination of activities motivates students and involves them in the educational and cognitive process.

For a teacher working on adaptive technology, the learning goals begin with the words: «find out», «explore», «learn to do», «define», and «prove». In other words, the starting point for such training is the student and not an abstract program that needs to be mastered according to educational standards. With this targeted approach, students are more involved in classes and motivated, plan their educational trajectory better, and achieve better results.

The emergence of adaptive learning is associated with the growth of big data technology, data is generated at an increasingly high rate, which gave rise to Data-Intensive Science, the fourth paradigm of scientific research. Under the influence of data-intensive science, adaptive learning has become a paradigm for the study of fifth-generation educational technologies. Based on big data, has become an important part of the digital learning environment.

The experimental part of the study establishes the early level of formation of cognitive activity of students, develops it, and implements it in the training course on the organization of independent work in the adaptive educational environment of the direction «Mathematics». To diagnose the initial levels of formation of cognitive activity of students, we used the following methods: diagnostics of cognitive activity of students in the process of teaching mathematics (developed by Pashnev B.K. [7]), the questionnaire «My favorite academic subjects», the methodology for assessing cognitive activity (according to Yu.A. Konarzhevsky [8]).

Results and discussion

Experimental work on the implementation of the tasks was carried out based on the Aktobe Higher Polytechnic College from January to March 2022. The study involved 32 people – second-year students. To study the level of cognitive activity of students in the mathematics lesson, a study of students of two-second courses was conducted, one of which (first group – 15 students) became a control (CG), and another (second group – 17 students) – experimental (EG). In both classes, the subject «Mathematics» was taught within the framework of standard curricula in the specialties of technical and vocational education, approved by the order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

To identify the initial level of cognitive activity, a traditional lesson was conducted in both groups [9]. According to the results of the lesson, students had to fill out two questionnaires to identify their level of cognitive activity and determine a favorite/unloved subject in college. Also in this lesson, an independent observer (a computer science teacher) assessed the cognitive activity of students (forms for filling out questionnaires are presented in appendices 3 and 4).

The questionnaire for assessing the cognitive activity of students contains 52 test questions with a single answer. The study was conducted using a written questionnaire, during which the respondents' attitude to mathematics and study was revealed, and the degree of their interest in the educational process, and the desire to learn something new was determined. The results were evaluated on the following scale: 0–12 (0–11) points – low; 13–25 (12–24) – average; 26–42 (25–42) – high.

As a result of processing the responses received, the following indicators were identified, presented in table 1.

Table 1 – Diagnostics of cognitive activity of students of control and experimental groups (according to Pashnev B.K. [7])

The level of cognitive activity	Several students, people		Percent, %	
	CG	EG	CG	EG
Low (from 0 to 12 points)	4	5	27%	29%
Average (from 13 to 25)	7	8	46%	47%
High (from 26 to 42)	4	4	27%	24%

The data obtained show that 4 people (27%) from CG and 5 people (29%) from EG have a low level of cognitive activity, characterized by a low and unstable cognitive interest in facts, low communicative activity, misunderstanding of the goals put forward by the teacher, and lack of desire to follow them. The volitional sphere is characterized by inertia and passivity. Self-control is episodic according to the standard or absent. All educational and cognitive activity of students takes place at the reproductive level with the help of a teacher.

7 (46%) and 8 (47%) CG and EG people, respectively, showed an average level of cognitive activity, which is characterized by interest and significance in the study of mathematics. The content of academic subjects becomes the personal value of students. Students are already more active in the classroom, they can complete tasks without the help of a teacher, but periodic assistance is still required.

4 people have a high level of cognitive activity in CG and EG (27 and 24%, respectively). Such students are characterized by a high cognitive interest in the facts being studied, a high degree of independence, and initiative in the classroom. Students are involved in the learning process in the classroom, ask questions, express and argue their opinions, are efficient, and strive to solve more complex tasks. The teacher only directs students to the truth and knowledge.

Table 1 shows that the level of cognitive activity in general among respondents is at an average and low level, which indicates the need to develop and introduce innovative means of increasing cognitive activity to the study of mathematics into the educational process.

The diagnostic results are shown in Figure 1.

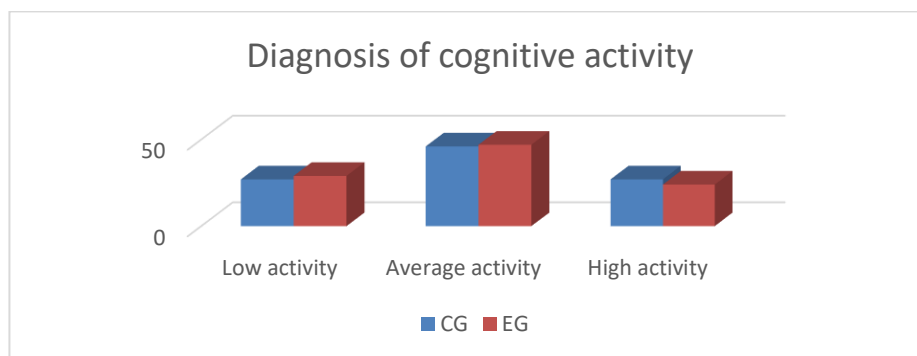

Figure 1 – Diagnostics of cognitive activity of students in first and second groups (ascertaining experiment)

In the course of the study, a questionnaire «Favorite subjects in college» was also conducted, during which students were asked to choose 3 favorite and 3 unloved subjects from the provided list of subjects studied. The purpose of this questionnaire was to identify the level of interest in the subject «Mathematics». Based on the results, a rating table was compiled in which the items are arranged according to the answers received (Table 2; Figure 2).

Table 2 – Results of the survey «My favorite academic subjects»

Rating place №	CG	EG
1	Professional foreign language	Physical culture
2	Business School	Web technologies
3	Mathematics	History of Kazakhstan
4	History of Kazakhstan	Mathematics
5	Web technologies	Business School
6	Physical culture	Professional foreign language

Based on the data obtained, it can be concluded that the subject of «Mathematics» as a favorite is approximately at the same level in both the control and experimental groups. In first group (control group), 4 students (22%) named him as a favorite, in second group (experimental group) – 3 (19%) (Figure 2). It is also worth noting that «Mathematics» was chosen as an unloved subject in both classes by 2 students, which is 12% of respondents in each group.

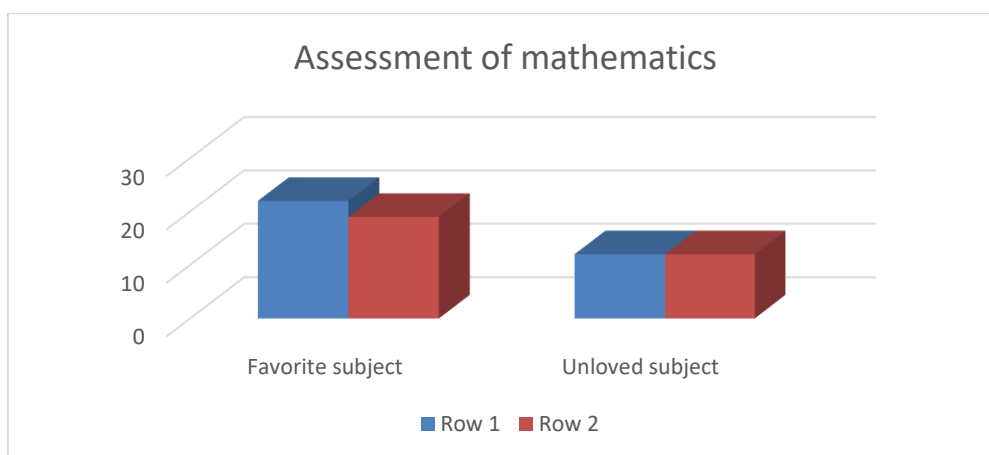

Figure 2 – Assessment of mathematics as an academic subject of students of the first and second group (ascertaining experiment)

The questionnaires 1 and 2 filled out by the students were processed by the teacher. The main task of these questionnaires was to establish the level of cognitive activity in general and for the subject «Mathematics», students assessed their interests themselves. The teacher stated the facts and set the level according to the key in the methodology. The need for these questionnaires is to comprehensively assess the level of cognitive activity: not only on the part of the teacher but also on the part of the student.

Questionnaires №3 and 4 were filled in by the supervising teacher. Questionnaire №3 was developed based on the questionnaire on the assessment of cognitive activity proposed by Yu.A. Konarzhevsky [8], containing two grades of assessment: high and low levels of activity in 4 positions, which are disclosed in Table 3.

Table 3 – Characteristics of high and low levels of activity (according to Konarzhevsky Yu.A. [8])

High level	Low level
Fast, active orientation in new material	Training activities operations are not related to each other in a holistic training activity
The ability to independently identify key concepts	When completing the task, the teacher's help is needed
The ability to master mental operations	Lack of understanding of the meaning of the educational task
Activity, initiative, finding non-standard solutions	A small application of personal efforts in academic work

As a result of observations and an observer's assessment of the work of the two groups, it can be concluded that, in almost all points, the level of cognitive activity in the two groups is approximately the same (Table 4; Figure 3). The results of the assessment of cognitive activity are presented in Table 4.

Table 4 – Results of the assessment of cognitive activity of students at the stage of the ascertaining experiment (according to Yu.A. Konarzhevsky [8])

Evaluation criteria	Evaluations	
	First group (control group)	Second group (experimental group)
Orientation in the educational material (low/high)	Low	Low
The level of independence in the implementation of key concepts (low/high)	High	Low
Understanding and acceptance of the learning task (low/high)	High	High
Mastery of mental operations (low level/high level)	High	High

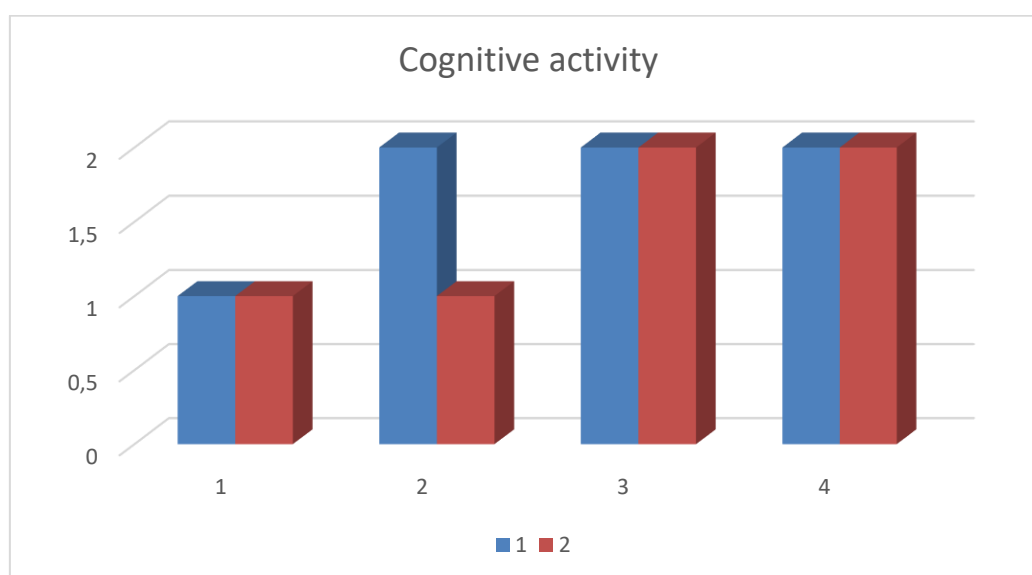

Figure 3 – Cognitive activity of students (according to Yu.A. Konarzhevsky [8] at the ascertaining stage (1 – low level, 2 – high))

Explanations: 1 – Orientation in the educational material (low/high); 2 – The level of independence in performing key concepts (low/high); 3 – Understanding and acceptance of the learning task (low/high); 4 – Mastery of mental operations (low/high level).

The purpose of questionnaire 3 was to identify individual elements of cognitive activity in a math lesson, such as orientation in the educational material, the level of independence in performing key concepts, understanding, and acceptance of the learning task, and mastery of mental operations. Evaluation of the results of activity on questionnaire 4 revealed that students are poorly oriented in the educational material and have a low level of independence in completing tasks, but they are quite good at mental operations and accept the educational task [10].

Questionnaire №4 was also developed to assess the cognitive activity of students. The questionnaire contains 7 positions, which are also filled in by the observer. The results were evaluated at three levels: low (less than 50% of students are active); medium (51–80%); high (more than 80%).

Conclusion

The analysis of the results of the questionnaire and testing showed that the students had a lower level of cognitive activity, i.e. their motivation to study was relatively low, cognitive activity was situational, and when working independently they experienced negative emotions. To increase the level of cognitive activity of students, we have developed and implemented an adaptive training course.

The final analysis of the diagnostic results and processing of the data obtained by mathematical statistics methods showed the presence of positive dynamics in the level of cognitive activity of students participating in the experiment. They have a higher level of educational motivation, cognitive activity does not require external stimuli from the teacher. The student strives to complete more complex tasks, uses different approaches to completing tasks, and works independently. The educational and cognitive activity carried out was creative.

Based on the results obtained, we came to the following conclusions. The organization of independent work of students in an adaptive educational environment is an important pedagogical condition that contributes to the formation of their cognitive activity. The use of adaptive educational environment resources in the organization of independent work contributes to an increase in the level of motivation, activity, and formation of intellectual and motivational qualities, which are key components of the cognitive activity of students.

BIBLIOGRAPHY

1. Кабыткина И.Б. Познавательная активность студентов: проблемы и пути повышения // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – №6(108). – С. 88–91.
2. Бочкарева Т.Н. Познавательная активность студентов вузов как психолого-педагогическая проблема // Современные исследования социальных проблем. – 2017. – Том 8. №1 – С. 18–31.
3. Гацоев Д.В. Развитие познавательной активности студентов при обучении иностранному языку в неязыковом вузе // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2016. – №1(01). – С. 17–19.
4. Герасимов С.В. Познавательная активность и понимание // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С. 15–25.
5. Зверева Л.Г., Карафанасьева Е.С. Использование электронных образовательных ресурсов при изучении математики // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2022. – №1-1 (64). – С. 140–142.
6. Евтушенко Ю.Л., Сирик С.Н., Поволоцкий К.В. Педагогические условия формирования учебнопознавательной активности курсантов военных училищ // Педагогика и психология. – 2020. – №2. – С. 258–263.
7. Пашнев В.К. Психодиагностика: практикум школьного психолога: (индекс одаренности, склонность к творчеству, познавательная активность). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 316 с.
8. Конражевский Ю.А. Анализ урока. – Москва: Пед. поиск, 2000. – 334 с.

9. Модернизация образования: развитие идей Ю.А. Конаржевского: V Всероссийские Конаржевские чтения / сост. О.Д. Лапицкая, Е.И. Шилова. – Псков: ПОИПКРО, 2014. – 104 с.
10. Shchedrina, E., Valiev, I., Sabirova, F., & Babaskin, D. Providing Adaptivity in Moodle LMS Courses // International Journal of Emerging Technologies in Learning. – 2021. Vol. 16, No.02. – P. 95–107.

REFERENCES

1. Kabytkina I.B. Poznavatelnaia aktivnost studentov: problemy i puti povysheniia [Cognitive activity of students: problems and ways to improve] // Mejdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii jurnal. – 2021. – №6(108). – S. 88–91. [in Russian]
2. Bochkareva T.N. Poznavatelnaia aktivnost studentov vuzov kak psikhologo-pedagogicheskaja problema [Cognitive activity of university students as a psychological and pedagogical problem] // Sovremennye issledovaniia socialnyh problem. – 2017. – Tom 8. №1 – S. 18–31. [in Russian]
3. Gacoev D.V. Razvitie poznavatelnoi aktivnosti studentov pri obuchenii inostrannomu iazyku v neiazykovom vuze [Development of cognitive activity of students when teaching a foreign language in a non-linguistic university] // Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. – 2016. – №1(01). – S. 17–19. [in Russian]
4. Gerasimov S.V. Poznavatelnaia aktivnost i ponimanie [Cognitive activity and understanding] // Voprosy psihologii. – 1994. – №3. – S. 15–25. [in Russian]
5. Zvereva L.G., Karafanasieva E.S. Ispolzovanie elektronnyh obrazovatelnyh resursov pri izuchenii matematiki [The use of electronic educational resources in the study of mathematics] // Mejdunarodnyi jurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk. – 2022. – №1-1 (64). – S. 140–142. [in Russian]
6. Evtushenko Iu.L., Sirik S.N., Povolockii K.V. Pedagogicheskie usloviia formirovaniia uchebnopoznavatelnoi aktivnosti kursantov voennykh uchilish [Pedagogical conditions for the formation of educational and cognitive activity of cadets of military schools] // Pedagogika i psihologija. – 2020. – №2. – S. 258–263. [in Russian]
7. Pashnev V.K. Psihodiagnostika: praktikum shkolnogo psihologa: (indeks odarennosti, sklonnost k tvorchestvu, poznavatelnaia aktivnost) [Psychodiagnostics: a school psychologist's workshop: (giftedness index, creativity propensity, cognitive activity)]. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2010. – 316 s. [in Russian]
8. Konarjevskii Iu.A. Analiz uroka [Lesson Analysis]. – Moskva: Ped. poisk, 2000. – 334 s. [in Russian]
9. Modernizaciia obrazovaniia: razvitie idei Iu.A. Konarjevskogo: V Vserossiiskie Konarjevskie chteniia [Modernization of education: the development of the ideas of Yu.A. Konarzhovsky] / sost. O.D. Lapickaia, E.I. Shilova. – Pskov: POI PKRO, 2014. – 104 s. [in Russian]
10. Shchedrina, E., Valiev, I., Sabirova, F., & Babaskin, D. Providing Adaptivity in Moodle LMS Courses // International Journal of Emerging Technologies in Learning. – 2021. Vol. 16, No.02. – P. 95–107.

З. ИБРАЕВА¹, К. БУЛАТБАЕВА², Д. ВЕСЕЛИНОВ³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zarinch86@gmail.com

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор,

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru

³Киелі Климент Охридский атындағы София университетінің профессоры
(Болгария, София қ.), e-mail: d_vesselinov@yahoo.fr

**МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ
ҮШТІЛДІЛІКТІ ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Аңдатпа. Мақала орта мектептерде үштілділікті дамыту мақсатында ағылшын тілін оқыту процесінде мақал-мәтелдерді қолдануға арналған. Зерттеудің өзектілігі студенттерді бейнелі және экспрессивті шетелдік сөйлеуге баулудың маңызды көздерінің бірі фразеологиялық бірліктердің қоры болып табылатындығымен анықталады. Тілдің фразеологиялық қоры ұлттық және мәдени дәстүрлерді, дүниетанымның құндылықтары мен ерекшеліктерін, сондай-ақ қазіргі әлемдегі мәдениетаралық қарым-қатынастың рөлі тез өсіп келе жатқанын айқын көрсететін ең қызықты және өнімді объектілердің бірі болып көрінеді. Авторлардың пікірінше, шет тілі сабақтарында мақал-мәтелдерді қолдану дидактикалық және білім беру мәселелерін шешуге көмектеседі: қарым-қатынас дағдыларын, есте сақтауды дамыту; көркем ойлауды дамыту; өз қауымының және шетелдің тарихымен, мәдениетімен танысу; тұлғаның адамгершілік және рухани қасиеттерін тәрбиелеу. Мақал-мәтелдер – бұл бір жағынан бейімделуді қажет етпейтін, екінші жағынан ең жоғары көркемдік талаптарға жауап беретін бай түпнұсқа материал. Осылайша, мақал-мәтелдер – бұл ең құнарлы материал. Ең бастысы қолжетімді құрал, оның шет тілін оқытудағы рөлін асыра бағалау қиын. Мақал-мәтелдер есте сақтау әр түрлі үндестіктерге, рифмдерге және ырғақтарға ықпал етеді. Мақалада сонымен қатар оқушылардың шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға арналған мақал-мәтелдер бар жаттығулар ұсынылған. Зерттеу нәтижелері мектепте және басқа да білім беру ұйымдарында ағылшын тілін оқыту кезінде, сондай-ақ ағылшын тілін оқытуға арналған оқу құралдарын, оқулықтарды құрастыру кезінде оқу процесінде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, халық шығармашылығы, тіл саясаты, үштілділік, дағдыларды дамыту, коммуникативтік құзыреттілік, білім беру процесі, орта мектеп.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ибраева З., Булатбаева К., Веселинов Д. Мақал-мәтелдер Қазақстан мектептерінде үштілділікті дамыту құралы ретінде // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 256–267. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.22>

***Cite us correctly:**

Ibraeva Z., Bulatbaeva K., Veselinov D. Maqal-matelder Qazaqstan mektepterinde ushtildilikti damytu quraly retinde [Proverbs and sayings as a means of developing trilingualism in Kazakhstan's schools] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 256–267. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.22>

Z. Ibrayeva¹, K. Bulatbayeva², D. Vesselinov³¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zarinch86@gmail.com*²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
National Academy of Education named after I. Altynsarin
(Kazakhstan, Astana), e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru*³*Professor of the Sofia University named after St. Kliment Ohridsk
(Bulgaria, Sofia), e-mail: d_vesselinov@yahoo.fr*

Proverbs and sayings as a means of developing trilingualism in Kazakhstan's schools

Abstract. The article is devoted to the usage of proverbs and sayings in the process of teaching English with the aim to develop trilingualism in secondary schools. The relevance of the research is determined by the fact that one of the important sources of introducing a figurative and expressive foreign speech to schoolchildren is the fund of phraseological units. The phraseological fund of the language seems to be one of the most interesting and productive objects, vividly and distinctively showing national and cultural traditions, values and peculiarities of perception of the world, as well as the fact that the role of intercultural communication in the modern world is rapidly increasing. Proverbs are rich original material that, on the one hand, does not require adaptation, and on the other meets the highest artistic requirements. Thus, proverbs are the most fertile material. The main thing is an affordable tool, and its role in teaching a foreign language can hardly be overestimated. Proverbs and sayings contribute to the memorization of various consonants, rhymes and rhythms. The authors believe that the use of proverbs and sayings in foreign language lessons helps to solve both didactic and educational tasks: development of communication skills, memory; development of artistic thinking; getting acquainted with the history and culture of own community and a foreign one; education of moral and spiritual qualities of an individual. The article also presents exercises with proverbs and sayings for improving a foreign language communicative competence of schoolchildren. The results of the research can be used in the educational process when teaching English at school and other educational organizations, and while compiling teaching aids, textbooks intended for teaching English.

Keywords: proverb, saying, folk art, language policy, trilingualism, skill development, communicative competence, educational process, secondary school.

З. Ибраева¹, К. Булатбаева², Д. Веселинов³¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: zarinch86@gmail.com*²*доктор педагогических наук, профессор,
старший научный сотрудник Национальной академии образования имени И. Алтынсарина
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru*³*профессор Софийского университета им.Св. Климента Охридского
(Болгария, г. София), e-mail: d_vesselinov@yahoo.fr*

Пословицы и поговорки как средство развития трехязычия в школах Казахстана

Аннотация. Статья посвящена использованию пословиц и поговорок в процессе обучения английскому языку с целью развития трехязычия в средних школах. Актуальность исследования определяется тем, что одним из важнейших источников приобщения учащихся к образной и выразительной иноязычной речи является фонд фразеологизмов. Фразеологический фонд языка представляется одним из наиболее интересных и продуктивных объектов, наглядно демонстрирующих национальные и культурные традиции, ценности и особенности мировоззрения, а также быстро растущую роль межкультурной

коммуникации в современном мире. По мнению авторов, использование пословиц и поговорок на уроках иностранного языка способствует решению дидактических и воспитательных задач: развитию коммуникативных навыков, памяти; развитию художественного мышления; знакомству с историей и культурой своей общины и зарубежья; воспитанию нравственных и духовных качеств личности. Пословицы – это богатый оригинальный материал, который, с одной стороны, не требует адаптации, а с другой – отвечает самым высоким художественным требованиям. Таким образом, пословицы являются наиболее плодородным материалом. Главное – доступный инструмент, роль которого в обучении иностранному языку трудно переоценить. Пословицы и поговорки способствуют запоминанию различных созвучий, рифм и ритмов. В статье также представлены упражнения с пословицами и поговорками, призванные повысить коммуникативную компетентность учащихся на иностранном языке. Результаты исследования могут быть использованы в учебном процессе при обучении английскому языку в школе и других организациях образования, а также при составлении учебных пособий, учебников для обучения английскому языку.

Ключевые слова: пословица, поговорка, народное творчество, языковая политика, трехязычие, развитие навыков, коммуникативная компетентность, образовательный процесс, средняя школа.

Кіріспе

Қазақстандағы тіл саясаты – Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа интеграция жолы. Бүгін де Қазақстанда қазақстандықтардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін дамытуға және нығайтуға бағытталған үштілділік саясаты жүргізілуде. Қазақстан әрқашан мемлекет халықтарының тілдік байлығын дамытуға және оның қазіргі заманғы қоғамды дамытудағы рөліне ерекше қамқорлықпен назар аударды.

Қазақстандағы үштілді білім беру – бұл уақыт талабы. Оны жүзеге асыру идеясы білім мен дағдыларды кеңейтумен, сондай-ақ тілдерді білместен қол жеткізуге болмайтын адамдар арасындағы өзара түсіністікті дамытумен байланысты. Бірнеше тілді меңгерген адам жаһанданған әлемде өзін жайлы сезінеді; ол оқу мен жұмыс мүмкіндіктерін кеңейтетін үлкен ақпарат ағынына қол жеткізе алады.

Қазақ, ағылшын және орыс тілдерін білу жастарға әлемдік нарықтың, ғылым мен жаңа технологиялардың кілтін береді; этникалық, қазақ және әлемдік мәдениеттермен танысу негізінде сындарлы ынтымақтастық үшін дүниетанымды қалыптастыру үшін жағдай жасайды. Қазақстанда іске асырылатын көптілді білім беру бағдарламасы бірегей және өзінің батыстық әріптестеріне қарағанда үш тілде қатар және бір мезгілде оқытуды көздейді.

Қазіргі уақытта шет тілдер қоғамның әлеуметтік-экономикалық және жалпы мәдени прогресінің негізгі факторларының біріне айналууда. Көптілділікті сақтау үшін қазіргі әлемде түрлі іс-шаралар мен жобалар, соның ішінде білім беру процесіне шет тілін енгізу қолға алынуда.

Әдебиетке шолу

Орыс және шетелдік лингвистер ХХ ғасырдың басында фразеологияны зерттеуге бет бұрды. Көптеген зерттеулерді А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, Ф.Ф. Фортунатов, А.Н. Афанасьев, А.А. Потебня, Ф.И. Буслаев, К.И. Григас, Г.Л. Пермяков, А. Дандис, Х. Касарес, В.В. Гвоздев, Ю.И. Левин, В.П. Жуков және т.б. көптеген ғалымдар жүргізді.

Қазақ мақал-мәтелдері бойынша ғылыми жұмыстың қайнар көзі ретінде А. Баржақсы, Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, Ө. Тұрманжанов, Б. Ақмуканова, Ж. Кейкин және «Бабалар үні» 100 томдық кітабының (65–69) жинақтары шықты.

В.Н. Телия мақал-мәтелдерді мәдени дәстүрлер тұрғысынан қарастыра отырып, оларды «түсіндірудің қуатты көзі» деп санайды, өйткені дәстүрлі түрде ғасырлар бойы қалыптасқан

күнделікті мәдениеттің тілі болып табылады, онда осы өмірдің барлық өлшемдері мен көзқарастары ана тілінде сөйлейтін адамдардың қарым-қатынасын қамтиды.

Фразеология шекаралары туралы мәселе ашық болып тұр. Мақал-мәтелдер фразеологизмдердің қатарында ма? Орыс тілінің фразеологиясы әр түрлі сөйлеу құралдарын қамтиды және оның шекаралары әлі нақты анықталмаған. Бұл жарияланымның авторлары қазіргі лингвистикалық әдебиеттегі фразеологияның шекараларын әртүрлі түсіндермелер беруде. Бір бағыттың өкілдері (Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, А.Г. Руднев және т.б.) фразеологиялық комбинацияларға семантикалық жаңарумен және метафоризациямен сипатталатын сөзге балама неғұрлым күрделі тәртіптің семантикалық бірліктерін ғана жатқызады. Зерттеушілер фразеология саласындағы мақал-мәтелдерді, көптеген дәйексөздерді және барлық күрделі терминдерді жоққа шығарады, яғни лексикалық бөлінбейтін сөз тіркестеріне айналмаған барлық тіркестер бейнелі жалпыланған мағынаға ие болмады.

Фразеологияның шекаралары туралы басқа пікірді Л.А. Булаховский, А.А. Реформатский, А.И. Ефимов, Е.М. Галкина-Федорук, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский және басқалар ұстанады. Бұл бағыттың өкілдері мақал-мәтелдер фразеологизмдерге жатқызылуы керек дейді. Фразеологизмдермен қатар оларға мақал-мәтелдер, қанатты сөздерге айналған дәйексөздер, күрделі терминдер жатады. Мұндай тіркестер фразеологиялық тіркестер деп аталады.

Фразеологияның негізін қалаушының пікіріне назар аудару қызықты: «фразеологизмдердегі алғашқы жұмыстардың бірінде В.В. Виноградов фразеологиялық бірліктердің құрамындағы мақал-мәтелдерді қарастырып, оларды фразеологиялық бірліктер тобына жатқызды».

«Шет тілін үйрену мағынасын біртіндеп түсінуден бастап, сөздердің сұлулығын, өрнектерді, барлық тілдік мүмкіндіктердің байлығын қабылдауға, сайып келгенде, тілдің эстетикалық мәніне ене білуге, тілдік қазынаны игеруге дейін жүруі керек», - деп сенді ұлы Чех мұғалімі Ян Амос Коменский [1, 5–7-бб.]. Яғни, шет тілін үйрену тек прагматикалық ғана емес, сонымен бірге рухани болуы керек.

Ағылшын тілін үйрену процесінде мақал-мәтелдердің рөлі өте маңызды, өйткені шет тілін үйрену арқылы студенттер сөйлеу әрекетінің түрлерін ғана емес, сонымен бірге оқытылатын тіл елінің мәдениетімен танысады, бұл олардың ойлау қабілетін байытып, өз мәдениеті мен қоғамдастығын жақсы түсінуге көмектеседі [2, 78-б].

Мақал-мәтелдер – бұл бір жағынан бейімделуді қажет етпейтін, екінші жағынан ең жоғары көркемдік талаптарға жауап беретін бай түпнұсқа материал. Осылайша, мақал-мәтелдер - бұл ең құнарлы материал. Ең бастысы қолжетімді құрал, оның шет тілін оқытудағы рөлін асыра бағалау қиын. Мақал-мәтелдер есте сақтау әр түрлі үндестіктерге, рифмдерге және ырғақтарға ықпал етеді.

Фольклорлық шығармашылық процесі үздіксіз. XX ғасырдың қарқынында бұл мәдени құбылыстың механизмі түбегейлі өзгерген жоқ. Мақал мағыналы, қысқа, контекстік икемді болуы керек, ол моральдық кеңес бере отырып, жағдайды жалпылауы керек. Вокзалдағы немесе метродағы кезекшінің ескертуі, көп емес қиылыста қозғалысты реттейтін полиция қызметкерінің ескертуі: «аяғыңыздың астына қараңыз!» (сөзбе-сөз: «қайда бара жатқаныңызды қараңыз!») – әдетте сөзбе-сөз түсініледі. Алайда, бүгінде бұл өрнек бейнелі мағынада – моральдық ескерту ретінде жиі қолданылады. Мүмкін, біз күндерімізге тән жаңа паремияның пайда болғанына куә болып отырған шығармыз.

Фольклорлық афоризмдерде көрініс тапқан моральдық мұраттар нақты өмірде де, халықтың мәдени ойлауына да тән элеуметтік-тарихи типтерді қалыптастыруда үлкен маңызға ие. Бұл тұрғыда ағылшын мақал-мәтелдері ағылшын тілінің өзіне тән ерекшеліктерін дұрыс қабылдаудың өзіндік кілті болып табылады. Сондықтан, ағылшын

тілін, ағылшын мінезі мен өмір салтын зерттей отырып, біз мақал-мәтелдерге тілдің ең құнды мысалдары ретінде жүгінуіміз керек.

Екінші жағынан, әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерінде халықаралық тақырыптар мен мотивтер көп. Бұл өте орынды, өйткені әртүрлі елдердің халықтары, әдетте, ұқсас моральдық мұраттар мен ұмтылыстарға ие. Сондықтан, ағылшын мақал-мәтелдерін зерттеп, оларды орыс немесе қазақ тілдерімен салыстыра отырып, біз ағылшын тілі білімімізді едәуір кеңейтуге, Англия тарихының кейбір әдет-ғұрыптарымен, фактілерімен танысуға, сондай-ақ ана тілімізді байытуға, балаларды халық даналығын түсінуге үйретуге, оларды жалпы адамгершілік-моральдық құндылықтарға таныстыруға мүмкіндік аламыз.

Мақал-мәтелдер, бір жағынан, рифма түрінде ойларды білдіру құралы, екінші жағынан, зерттелген грамматикалық формаларды немесе сөйлеу құрылымдарын жүзеге асыра отырып, грамматикалық формалар мен құрылымдарды автоматтандыруды және белсендіруді жақсартады. Грамматиканы оқыту толығымен мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдер негізінде құрылуы мүмкін деп айтуға болмайды, алайда ағылшын тілін үйренуге деген ынтаны арттыру, грамматикалық материалды есте сақтау дәрежесін арттыру үшін оларды грамматикалық құбылыстарды ұсыну және оларды одан әрі бекіту үшін қолданған жөн.сөйлеу. Грамматикалық материалды бекіту көп уақытты қажет етеді, өйткені материалды бірнеше рет қайталау керек. Студенттерге ана тіліне тән емес грамматикалық құрылымдар мен құбылыстарды игеру әсіресе қиын.

Фразеологиялық бірліктер бейнелі өрнектер болғандықтан, олар сөзбе-сөз айтылғанды білдірмейді, олар ауызша да, жазбаша сөйлеуде де өте кең таралған; екінші шет тілін меңгеріп отырған оқушылар үшін лексиканы үйренудегі мәселелердің бірі болғанымен, оларды түсіну және өндіру ерекше болып келеді [3, 233–235-бб.]. Осылайша, екінші тілді үйренушілер неғұрлым еркін болып көрінуі мүмкін болса да, аударма тілін білу, грамматика мен лексиканы жақсы білу жеткіліксіз. Фразеологиялық бірліктер, яғни оның ішінде мақал-мәтелдер тілді бейнелейтін, тілді көркемдейтін, шетелдіктердің күн сайын қолданылатын сөздер болып табылады.

Л. Продроманың айтуынша, бұрын мұғалімдер грамматика мен сөздіктерге көп арқа сүйеген, бірақ олар табиғи тілге негізделмеген деп санайды [4, 27–29-бб.].

Ж. Лионтас фразеологиялық бірліктерді үйренушілерге семантиканың, прагматиканың, социолингвистиканың, мәдениеттің және дискурстық жағдайларынан басқа аспектілерімен қатар мүмкіндігінше ертерек ұсынылу керектігі туралы жазды. Сондай-ақ, фразеологиялық бірліктерді тіл үйренудің басқа аспектілерінен бөлуге болмайды деп мәлімдейді. Қысқаша айтқанда, оларды тілдік бағдарламаға ертерек енгізу керектігін атап өтті [5, 172–174-бб.].

Қазіргі уақытта орта мектептерде ағылшын тілі сабақтарында мақал-мәтелдерді қолдану студенттерге тілдің, айтылымның, грамматиканың, лексиканың аспектілерін ғана емес, сонымен қатар сөйлеу әрекетінің маңызды түрі-сөйлеуді игеруге көмектеседі. Мақал-мәтелдерде көрсетілген дыбыстарды қайталай отырып, оқушылар олардың айтылуымен жұмыс істейді. Мақал-мәтелдерді қолдану сонымен қатар тыңдау дағдылары мен ырғақты-интонациялық дағдыларды жетілдіру өте жақсы үйлесетіндігімен негізделген. Бір жағынан, айтылу дағдылары автоматтандырылады, ал екінші жағынан, балалар сөйлемдерді синтагмаларға бөлуді, логикалық стрессті анықтауды және т.б. үйренеді.

Сондықтан біз орта мектепте шет тілін оқыту процесінде мақал-мәтелдерді қолданудың үлкен әдіснамалық және практикалық құндылығын бағаламауымыз керек. Сабақтарда мақал-мәтелдерді қолдану шет тілін үйренудің практикалық мәселелерін шешуге көмектеседі. Олардың көпшілігі үндестіктер мен рифмдерге негізделген. Мақал-мәтелдерге тән бейнелер мен ырғақты өрнектердің арқасында оларды есте сақтау және жаттау оңай. Мақал-мәтелдерді қолдану шет тілінің әртүрлі аспектілерін зерттеуде жақсы нәтиже береді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында біз лингвистикалық жұмыстарда жалпы қабылданған зерттеу әдістерін қолдандық: сипаттамалық, құрылымдық, сандық немесе статистикалық әдіс, сонымен қатар бақылау әдісі.

Талдау мен нәтижелер

Біздің зерттеуімізде грамматикалық және фонетикалық материалдарды әзірлеу және бекіту үшін таңдалған жиі қолданылатын мақал-мәтелдерді ұсынамыз.

Грамматикалық материал

Ағылшын тіліндегі тұрақты емес етістіктерді үйрену кезінде мақал-мәтелдерді қолдану оларды есте сақтауды жеңілдетеді. Мысал ретінде келесі мақал-мәтелдерді көре аласыз:

- Nothing is given so freely as advice.
- Nothing is stolen without hands.
- Nothing is must be done hastily but the killing of fleas.
- The moon is not seen when [where] the sun shines.
- What is done can't be undone.

Сабақ материалы сөздер мен сөйлемдер түрінде ұсынылған кезде сын есімдерді салыстыру дәрежесін игеру қызықты және тартымды. Мысалы:

- The best fish swim in the bottom.
- The eye is bigger than the belly.
- Better late than never.
- Better an egg today than a hen tomorrow.
- The least said the soonest mended.
- The leopard can not change his spots.
- The nearer the bone, the sweeter the flesh [the meat].

Модальды етістіктерді зерттеу кезінде модальды мағыналарды тез ажыратуға мүмкіндік беретін келесі сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға болады:

- The cobbler should stick to his last.
- He must have a long spoon that sups with the devil.
- The wind can not be caught in a net.
- You may go farther and fare worse.
- You can have no more of a cat but her skin.
- As you make your bed, so you must lie on it.

Зат есімдердің көптігін зерттеуге арналған көптеген мақал-мәтелдер бар, олардың көмегімен жалпы ережеден тыс құрылған көпше түрдегі зат есімдердің қалыптасуы оңай:

- So many countries, so many customs.
- Many men, many minds.
- Geese with geese, and women with women.
- When the cat is a way, the ice will play.
- Men make houses, women make homes.

There is/there are конструкциясын үйренуге және тез есте сақтауға көмектесетін мақал-мәтелдер:

- There is no place like home.
- There is a black sheep in every flock.
- There is no rose without a thorn.
- There are many ways of dressing a calf's head.
- There are tricks in every trade.
- There are two sides to every question.

“Артикльдер” тақырыбын оқу кезінде:

- An apple a day keeps a doctor away.
- A man can die but once.

- A friend in need is a friend indeed.
- A wise man changes his mind, a fool never will.
- The devil is not as black as he is painted.
- The race is to the swift.
- The proof of the pudding is in the eating.

«Шартты сөйлемдер» тақырыбымен танысқан кезде келесі мақал-мәтелдер ұсынылады:

- If you run after two hares, you will catch neither.
- If the mountain doesn't come to Mohammed, Mohammed will go the mountain.

Пассивті дауысты осындай мақал-мәтелдердің көмегімен байқауға болады:

- Rome was not built in a day.
- Much is expected where much is given.
- Success is never blamed.
- Don't count your chickens before they are hatched.

Фонетикалық материал

Фразеологиялық бірліктердің мәселесі ұзақ уақыт бойы зерттелгеніне қарамастан, фразеологиялық бірліктердің кейбір аспектілері әлі де даулы болып келеді.

Бүгінгі таңда мектептерде фразеологияны оқытудың әдістерін әзірлеу өте белсенді жүргізілуде. Зерттеу барысында біз лингвистикалық жұмыстарда жалпы қабылданған зерттеу әдістерін қолдандық: сипаттамалық, құрылымдық, сандық немесе статистикалық әдіс, сонымен қатар бақылау әдісі.

Мақал-мәтелдерді жаңа фонетикалық құбылыспен танысу кезінде, фонетикалық жаттығулар кезінде, жаңа фонетикалық материалды бекіту үшін жаттығулар жасағанда немесе оны қайталағанда қолдануға болады. Белгілі бір дыбысы бар жеке сөздер мен сөз тіркестерін жаттап алудың орнына арнайы таңдалған мақал-мәтелдерді қолдану ұсынылады. Мысалы, дыбыстарды өңдеуге арналған мақал-мәтелдер (1-кесте.):

1-кесте - Дыбысты өңдеуге арналған мақал-мәтелдер

[w]	Where there is a will there is a way Watch which way the cat jumps Which way the wind blows
[m]	So many men, so many minds To make a mountain out of a molehill One man's meat is another man's poison
[h]	To run with the hare, and hunt with the hounds Handsome is as handsome does
[b]	Don't burn your bridges behind you Business before pleasure
[t] and [r]	Don't trouble trouble until trouble troubles you Treat others as you want to be treated yourself

Демек, мақал-мәтелдерді қолдану өте тиімді, өйткені бір жағынан айтылым дағдылары дамиды, ал екінші жағынан студенттер сөйлемдерді синтагмаларға бөлуге, логикалық стрессті анықтауға үйренеді.

Мақал-мәтелдердің лексикалық және грамматикалық байлығы студенттердің сөздік қорын байытуға мүмкіндік береді. Жеке лексикалық тақырыптарды оқытуда мақал-мәтелдер иллюстрациялық материал ретінде қызмет етеді. Осылайша, көптеген тақырыптар бойынша лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін орыс және қазақ тілдеріне аудармасы бар мақал-мәтелдердің толық жиынтығын таңдауға болады.

Біздің зерттеуімізде мультимәдени тұлғаны дамыту және қалыптастыру үшін қазақ және орыс тілдеріне аударылған ағылшын мақал-мәтелдері ұсынылады. Таңдалған фразеологиялық бірліктердің жалпы саны – мақал-мәтелдер мен аудармалары 200-ден астам бірлікті құрайды. Төмендегі кестеде орыс және қазақ тілдерінде оқытатын орта мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында қолдануға болатын аудармасы бар мақал-мәтелдер келтірілген. Бұл мақал-мәтелдер ағылшын тілі сабақтарында қолдануға ыңғайлы болу үшін тақырыптық блоктарға бөлінген (2-кесте).

2-кесте – Орыс және қазақ тілдеріндегі баламалары бар ағылшын мақал-мәтелдері

№	Мақал-мәтелдер
1	2
1.	A bad compromise is better than a good lawsuit.
	Rus.: Худой мир лучше доброй ссоры.
	Kaz.: Сыпайы жанжалдан, жаман татулық артық.
2.	As the tree, so the fruit.
	Rus.: Яблоко от яблони недалеко падает.
	Kaz.: Ағашы қандай болса, жемісі сондай болар.
3.	A bird in the hand is worth two in the bush.
	Rus.: Лучше синица в руках, чем журавль в небе. Лучше воробей в руке, чем петух на кровле.
	Kaz.: Қолда жоқ бұлбұлдан қолда бар бозторғайартық.
4.	A bird may be known by its song.
	Rus.: Видна птица по полету.
	Kaz.: Құс қанатымен – ер жолдасымен.
5.	A bitten child dreads the dog.
	Rus.: Пуганая ворона куста боится.
	Kaz.: Қорқақ көлеңкесінен де қорқады.
6.	A bit in the morning is better than nothing all day.
	Rus.: Лучше яйцо сегодня, чем курица завтра.
	Kaz.: Күні бойы жемегеннен ертеңгі ас артық.
7.	A blessing in disguise.
	Rus.: Не было бы счастья, да несчастье помогло.
	Kaz.: Жаман айтпай жақсы жоқ.
8.	A blot in the landscape.
	Rus.: Ложка дегтя в бочке меда.
	Kaz.: Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді.
9.	A cat in gloves catches no mice.
	Rus.: Без труда не вытащить рыбки из пруда. Незамочив ног не искупаешься.
	Kaz.: Енбектенсең – емерсің. Бейнетсіз зейнет жоқ.

1	2
10.	Accidentes will happen in the best regulated families.
	Rus.: В семье не без урода. Скандал в благородном семействе.
	Kaz.: Ондай-ондай хан қызында да болады. Адамнан ала да туады, құла да туады.
11.	A chain is no stronger than its weakest link.
	Rus.: Где тонко, там и рвется.
	Kaz.: Қауіп қайда болса, қатер сонда. Қай жер осал болса, үзіліс сонда.
12.	A fair face may hide a foul heart.
	Rus.: Снаружи глянec, внутри – мерзавец. Снаружи мило, внутри гнило.
	Kaz.: Сырты бүтін, іші түтін. Кісінің шырайына қарама, райына қара.

Мақал-мәтелдерді жаттау оқушының жадын дамытып қана қоймай, лексикалық бірліктерді дұрыс таңдауға үйретеді және сөйлеудің эмоционалды экспрессивтілігін дамытады. Мақал-мәтелдермен жұмыс білімгерлердің сөздікпен жұмыс істеуге деген қызығушылығын оятады, өйткені ол аударма дағдылары мен қабілеттерін дамытады.

Сыныптан тыс жұмыс оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл тілді терең меңгеруге, оқушылардың шығармашылық дамуына ықпал етеді. Командалық жарыстар кезінде тиімді пайдалануға болатын кейбір тапсырмалардың мысалдары ғана:

- мәнге сәйкес келетін жетіспейтін сөзді салыңыз;
- мақал-мәтелдердің жалғасын ойлап табыңыз;
- суреттерден мақал-мәтелдерді табыңыз немесе сыныптастар оның не туралы екенін білуі үшін мақал-мәтелдерді суреттеңіз;
- ребустарда шифрланған мақал-мәтелдерді табыңыз;
- кодты пайдаланып мақал-мәтелді шешіңіз (Сан ағылшын алфавитіндегі реттік нөмірді көрсетеді (1-L, 2-V және т.б.);
- картада көрсетілген кілт сөздер мен өрнектерді қолдана отырып, мақал-мәтелдермен диалог/әңгіме құрыңыз;
- «айналдыру» – сөздерді қарама-қарсы мағыналармен ауыстырыңыз және белгілі мақал-мәтелдерді оқыңыз.

Мақал-мәтелдерді зерделеу оқушылардың сөздік қорын байытуға, грамматикалық дағдыларын жандандыруға, аударма дағдыларын дамытуға, олардың ой-өрісін кеңейтуге, өз ойларын шет тілінде білдіруге, ойлау қабілеттерін жандандыруға, моральдық принциптерді қалыптастыруға және басқа халықтардың мәдениеті мен дәстүрлеріне толерантты көзқарас қалыптастыруға көмектеседі.

Қорытынды

Мақал-мәтелдер элементтері арқылы оқытылатын тіл елінің мәдениетімен танысу оқушыларға басқа халықтың мәдениеті туралы түсінік береді.

Мақал-мәтелдерді қолдану білімгерлерге қарым-қатынас жасауға, грамматиканы, синтаксис пен фразеологияны үйренуге, оқытылатын тілдің елі туралы қосымша ақпарат алуға, сөйлеу сөздеріне дұрыс түсініктеме беруге, әңгімелесуші түсінетін етіп өз ойлары мен сезімдерін білдіруге мүмкіндік береді, бұл оларға мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдердің тарихи тамыры адамдардың ғасырлар бойғы адамгершілік тәжірибесін қамтиды, бұл оларды бүгінгі сабақта қолдануды ерекше өзекті етеді. Бұл білімгерді жалпыадамзаттық құндылықтар әлемімен таныстыру, туған және шетелдік мәдениеттің бастауымен танысу.

Екі немесе үш тілдің мақал-мәтелдерінің семантикалық сәйкестігін ситуациялық негізде білу білімгерлерге оларды коммуникацияның ажырамас бірлігі ретінде игеруге мүмкіндік береді, олар хабарлама емес, сөйлеушінің айтылғанға қатынасы, соңғы жағдайды немесе оқиғаны бағалау. Сонымен қатар, олардың аксиомалық функциясы даулы емес. Сөйлеуші, тіпті шет тілін жетік білмесе де, өзінің бағасын мақал-мәтел арқылы жеткізе алады.

Шет тілі сабақтарында мақал-мәтелдерді жандандыру оқушыларға білім, сана, адамгершілік, патриотизм, өзара түсіністік, адалдық және еңбексүйгіштік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әртүрлі құрылымдағы мақал-мәтелдер негізінде оқушылар екінші немесе үшінші тілдерде сөйлеудің орфоэпиялық, лексикалық және грамматикалық дағдыларын дамытады.

Мақал-мәтелдерді қолдану студенттерге еркін ойын түрінде жеке дыбыстарды айтуға, ырғақты және интонациялық дағдыларды жетілдіруге көмектеседі. Мақал-мәтелдерді қолдану көптеген грамматикалық құбылыстарды автоматтандыруға және жандандыруға ықпал етеді. Мақал-мәтелдер шығармашылық бастаманы дамытады, оқушылардың сөздік қорын байытады, тіл құрылымын игеруге көмектеседі, есте сақтау қабілеті мен сөйлеудің эмоционалды экспрессивтілігін дамытады.

Паремияларды зерттеу, оларды ана тіліндегі аналогтармен талдау және салыстыру балалардың ағылшын тілді елдердің тақырыбы мен мәдениетіне танымдық қызығушылығын қалыптастыруға, олардың көкжиегін кеңейтуге, қиялды ойлауды, шығармашылық бейімділікті, тілдік болжамдарды, сондай-ақ зейінді, есте сақтау және логиканы дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл кең пәнаралық байланыстарға мүмкіндік береді және студенттік зерттеу жобалары аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылық тудырады.

Бұл мақалада біз ағылшын мақал-мәтелдерін қолдану ағылшын сабақтарында, атап айтқанда, жоғары білім деңгейінде оқушылардың лексикалық дағдыларын дамыту үшін тиімді әдіс екенін білдік. Ағылшын мақал-мәтелдерін қолдану шығармашылық жұмыс болғандықтан, білімгерлер мұндай тапсырмаларды үлкен қызығушылықпен орындайды. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер ағылшын тілін оқытуда көпфункционалды әдістемелік құрал болғандықтан, оқушылар мақал-мәтелдерді қолдана отырып, ағылшын тілі сабақтарында барлық тілдік дағдыларды дамыта алады.

Осы мақаланың негізінде жаңа әдіснамалық принциптерді жүзеге асырудың жаңа перспективасы пайда болады – ана тілдерін оқытуда мақал-мәтелдердің тақырыптық, ситуациялық, эмоционалды және психологиялық байланысын ескеру қағидасы. Осы мақсатта білім беру мақсатында мақал-мәтелдердің ғылыми-әдістемелік жинағын өткізу және мектеп мұғалімдеріне әдістемелік ұсыныстар дайындау жоспарлануда.

Шет тілін оқытуды осы тілді меңгерген халықтың ұлттық мәдениетімен тығыз байланысты ұйымдастыру, оқу материалдары, атап айтқанда, оқушылардың коммуникативтік және танымдық ынтасын күшейтуге, жалпы мәдени ой-өрісін кеңейтуге ықпал етеді, жұмыс тәсілдері мен нысандарын әртараптандыруға, оқушылардың интеллектісі мен эмоционалды саласына жүгінуге мүмкіндік береді, оқытуды біліммен үйлестірудің жалпы дидактикалық талаптарын тиімді жүзеге асырады. Біз оқытуға осындай тәсілдерді енгізу баланың ынтасын, белсенділігін, бастамасын арттырады деп санаймыз, демек, шет тілінде білім алуға және дағдылар мен қабілеттерді игеруге деген қажеттілік бар.

Практикалық зерттеудің жалпы нәтижесі қазіргі мектепте ұлттық мәдениетпен ажырамас байланыста шет тілін оқыту қажет екенін көрсетті. Әлеуметтік-мәдени факторлары бар шет тілі мәдениеті оқуға деген ынтаны арттыруға, қажеттіліктер мен қызығушылықтарды дамытуға, сондай-ақ шет тілін саналы түрде үйренуге ықпал етеді. Құрылған сабақ моделі іс жүзінде шет тілін оқытуда қолдануға болатын тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың әдістері мен тәсілдерін көрсетеді.

Қазақстандықтар үшін тілдердің үштұғырлылығы идеясы ерекше маңызды, өйткені оны уақыттың сын-қатеріне жауап ретінде, жаһандық әлемге белсенді интеграцияланатын қоғамның өмірлік қажеттіліктерінің шешімі ретінде тұжырымдады. Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа кірігуі бүгінде қарапайым ақиқатты ұғынуға байланысты: әлем үстем тілдерді меңгере отырып, жаңа білімді меңгере алатындар үшін ашық. Білім беруде үштілділікті енгізу Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға қызмет етеді.

Қазақ, орыс және шет тілдерін білу қазіргі қоғамдағы адамның жеке және кәсіби қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Үштілділікті ақылға қонымды, сауатты және дұрыс енгізу мектеп түлектеріне коммуникативтік тұрғыда бейімделген және кез келген ортаға дайын болуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Коменский Я.А. Великая дидактика. – М.: Государственное учебно-педагогическое издание, 1939. – 309 с.
2. Барабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М.: Высшее образование, 1982. – 347 с.
3. Cooper T.C. Processing of idioms by L2 learners of English // TESOL Quarterly. – 1999. – №33, (2). P. 233–2627.
4. Prodromou L. The idiomatic paradox and English as a lingua franca: Developing an idiomatic common core // Modern English Teacher7 – 2003. No.12. P. 22–29.
5. Liontas J.I. Context and idiom understanding in second languages // EUROSLA Yearbook. – 2002. No.2. – P. 155–185.
6. Амбражейчик А. 2000 русских слов и 2000 английских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – Мн.: Попурри, 2003. – 304 с.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 2014. – 322 с.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – СПб.: Специальная литература, 1996. – 192 с.
9. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – М.: Просвещение, 1977. – 542 с.
10. Скалкин В.Л. Коммуникативные упражнения на английском языке: учебное пособие. – Москва: Просвещение, 1983. – 128 с.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 571 с.
12. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 1997. – 159 с.
13. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т.2. – М.: Издательство АПН РСФСР, 1948. – 696 с.
14. Tomalin V., Stepleski S. Cultural Awareness. – Oxford. Oxford University Press, 1996.
15. Франк В. Орысша-қазақша-ағылшынша пәндік-тақырыптық сөздік. – Алматы: Болашақ балапандары, 2000. – 288 б.
16. Валгина Н.С. Современный русский язык. – СПб.: Наука, 2003. – 416 с.
17. Cambridge International Dictionary of Idioms. URL: <http://dictionary.cambridge.org/ru/>
18. Book of English Idioms, with Explanations. [Электронный ресурс]. URL: <http://examples.yourdictionary.com/idiom.html>
19. Dictionary of English Colloquial Idioms [Electronic resource]. URL: <https://www.usingenglish.com/reference/idioms/>
20. Vaulina E. and etc. Spotlight. Student's Book / English in Focus/ - М.: Просвещение, 2010. – 166 с.

REFERENCES

1. Komenskii Ia.A. Velikaia didaktika [Great Didactics]. – М.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdanie, 1939. – 309 s. [in Russian]
2. Barabanskii Iu.K. Optimizaciia uchebno-vospitatelnogo processa [Optimization of the educational process]. – М.: Vysshee obrazovanie, 1982. – 347 s. [in Russian]

3. Cooper T.C. Processing of idioms by L2 learners of English // TESOL Quarterly. – 1999. – №33, (2). – P. 233–2627.
4. Prodromou L. The idiomatic paradox and English as a lingua franca: Developing an idiomatic common core // Modern English Teacher7 – 2003. No.12. P. 22–29.
5. Liontas J.I. Context and idiom understanding in second languages // EUROSLA Yearbook. – 2002. No.2. – P. 155–185.
6. Ambrazhejchik A. 2000 russkih slov i 2000 angliiskih idiom, frazeologizmov i ustoichivyh slovosochetanii [2000 Russian words and 2000 English idioms, phraseological units and stable phrases]. – Mn.: Popurri, 2003. – 304 s. [in Russian]
7. Teliia V.N. Russkaia frazeologiiia [Russian phraseology]. – M.: Vysshaia shkola, 2014. – 322 s. [in Russian]
8. Shanskii N.M. Frazeologiiia sovremennogo russkogo iazyka [Phraseology of the modern Russian language]. – SPb.: Specialnaia literatura, 1996. – 192 s. [in Russian]
9. Vinogradov V.V. Ob osnovnyh tipah frazeologicheskikh edinic v russkom iazyke [On the main types of phraseological units in the Russian language]. – M.: Prosveshhenie, 1977. – 542 s. [in Russian]
10. Skalkin V.L. Kommunikativnye uprazhneniia na angliiskom iazyke: uchebnoe posobie [Communicative exercises in English: a textbook]. – Moskva: Prosveshhenie, 1983. – 128 s. [in Russian]
11. Ahmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. – M.: Sov. encikl., 1969. – 571 s. [in Russian]
12. Zimniaia I.A. Psihologiiia obucheniia inostrannym iazykam [Dictionary of linguistic terms]. – M.: Akademiia, 1997. – 159 s. [in Russian]
13. Ushinskii K.D. Sobranie sochinenii [Collected Works]. T.2. – M.: Izdatelstvo APN RSFSR, 1948. – 696 s. [in Russian]
14. Tomalin B., Stepleski S. Cultural Awareness. – Oxford. Oxford University Press, 1996.
15. Frank V. Orysha-qazaqsha-agylshynsha pandik-taqyryptyq sozdik [Russian-Kazakh-English subject-subject dictionary]. – Almaty: Bolashaq balapandary, 2000. – 288 b. [in Kazakh]
16. Valgina N.S. Sovremennyi russkii iazyk [Modern Russian]. – SPb.: Nauka, 2003. – 416 s. [in Russian]
17. Cambridge International Dictionary of Idioms. URL: <http://dictionary.cambridge.org/ru/>
18. Book of English Idioms, with Explanations. [Elektronnyj resurs]. URL: <http://examples.yourdictionary.com/idiom.html>
19. Dictionary of English Colloquial Idioms [Electronic resource]. URL: <https://www.usingenglish.com/reference/idioms/>
20. Vaulina E. and etc. Spotlight. Student’s Book / English in Focus/ - M.: Prosveshhenie, 2010. – 166 c.

UDC 81-25:811.111; IRSTI 16.21.21
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.23>

A. MUKHIDDINOVA¹, M. SEITOVA²

¹Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aida.mukhiddinova@ayu.edu.kz

²PhD, Assistant Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

THE EFFECTS OF TED TALKS AS EXTENSIVE LISTENING

Abstract. Learning a foreign language is more considered on productive skills such as speaking and writing, but also listening and reading are essential as they provide crucial input to learners. Listening is a typical activity with a great deal of oral exposure to a language. Therefore, extensive listening (EL) is helpful in a way that the learners engage with a variety of comprehensible input. This qualitative method study investigated whether there is a relationship between students' listening achievements and the use of TED lectures as an extensive listening resource in the classroom. Moreover, this study explored the students' perceptions of the use of TED lectures as EL materials in the treatment period. To shed light on these issues, 20 school students, who learned English as a foreign language participated in this study. The results also indicated that students found extensive listening enjoyable and useful to learn new vocabulary. Moreover, they expressed that the subtitles make the speech more comprehensible for the parts that were challenging to comprehend.

Keywords: extensive listening, TED talks, teaching listening, listening skills, comprehension.

A. Мухиддинова¹, М. Сейтова²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aida.mukhiddinova@ayu.edu.kz

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қауымдастырылған профессор м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

TED Talks-тың тыңдау дағдысына әсері

Аңдатпа. Шетел тілін үйрену сөйлеу және жазу сияқты өнімді дағдыларға көбірек бағытталған, бірақ тыңдау және оқу да маңызды. Тыңдау – бұл ауызша тілдің көп әсер ететін типтік әрекеті. Осылайша, қарқынды тыңдау студенттердің әртүрлі түсінікті ақпаратпен өзара әрекеттесуі үшін пайдалы. Бұл сапалы зерттеу студенттердің тыңдаудағы жетістігі мен TED дәрістерін аудиториядағы тыңдау үшін бай ресурс ретінде пайдалану арасында байланыс бар-жоғын зерттейді. Сонымен қатар, бұл зерттеу студенттердің ағылшын тілін үйренуге арналған материал ретінде TED дәрістерін пайдалану туралы түсініктерін анықтады. Осы сұрақтарды түсіндіру үшін бұл зерттеуге ағылшын тілін шет тілі ретінде оқып жатқан 20 мектеп оқушысы қатысты. Нәтижелер студенттерге тыңдауды жағымды

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Mukhiddinova A., Seitova M. The Effects of TED Talks as Extensive Listening // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 268–275. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.23>

*Cite us correctly:

Mukhiddinova A., Seitova M. The Effects of TED Talks as Extensive Listening // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – Б. 268–275. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.23>

және жаңа лексиканы меңгеру үшін пайдалы деп санайтынын көрсетті. Сонымен қатар, олар субтитрлердің сөйлеуді түсіну қиын бөліктерге түсінікті ететінін айтты.

Кілт сөздер: кең ауқымды тыңдау, Ted Talks, тыңдауға үйрету, тыңдау дағдылары, түсіну.

А. Мухиддинова¹, М. Сейтова²

¹магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aida.mukhiddinova@ayu.edu.kz

²PhD, и.о. ассоциированного профессора

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

Эффекты TED Talks как эффективное слушание

Аннотация. Изучение иностранного языка в большей степени ориентировано на продуктивные навыки, такие как устная речь и письмо, но также важны аудирование и чтение, поскольку они вносят решающий вклад в учащегося. Аудирование является типичным занятием с большим количеством устного воздействия языка. Таким образом, интенсивное слушание полезно тем, что учащиеся взаимодействуют с разнообразной понятной информацией. В этом качественном исследовании изучалось, существует ли связь между успехами студентов в аудировании и использованием лекций TED в качестве обширного ресурса для аудирования в классе. Кроме того, в этом исследовании изучалось восприятие студентами использования лекций TED в качестве материалов для изучения английского языка в период лечения. Чтобы пролить свет на эти вопросы, в данном исследовании приняли участие 20 школьников, изучавших английский язык как иностранный. Результаты также показали, что учащиеся находят длительное прослушивание приятным и полезным для изучения новой лексики. Более того, они заявили, что субтитры делают речь более понятной для частей, которые было сложно понять.

Ключевые слова: обширное прослушивание, TED talks, обучение аудированию, навыки аудирования, понимание.

Introduction

It is commonly thought that second/foreign language (L2 henceforth) speaking is the hardest to achieve, yet mastering L2 listening is as hard as speaking since it requires split second comprehension as well as an appropriate response. The listening skill is also hard to define since it requires sophisticated mental processes, and thus hard to observe. Yet again, to make this concept more precise, it would be helpful to give a definition. It is defined as “a complex, active process in which the listener must discriminate between sounds, understand vocabulary and grammatical structures, interpret stress and intonation, retain what was gathered in all of the above, and interpret it within the immediate as well as the larger socio-cultural context of the utterance”. To develop an understanding of listening, it is important to know how it works. As a matter of fact, there are many theories regarding how listening takes place. One of the most well known information processing models in the literature is a comprehension model proposed within the cognitive framework. This model suggests that language comprehension is realized in three phases: a perceptual stage, a parsing stage and a utilization stage. The perceptual phase entails encoding the spoken or written information. In the parsing stage, rules of the language are highly important since these rules tell us about how to go from words to their meanings. However, there are many rules encoding many linguistic patterns, and it is not simply possible to know every rule for every linguistic pattern to reach meanings out of them. Here, our attention is drawn to sub-patterns, or “phrases” of the

language since we have learned how to merge, link and interpret these sub-patterns. These sub-patterns are also called as constituents, or phrase structure, in language processing. What makes the language comprehensible, especially when it comes to L2 is its clarity. Therefore, the constituent structure should be easily identifiable to be understood by the listeners. Otherwise, there could arise problems in the parsing stage. It is also important that listeners have access to one phrase each time; otherwise, they might have difficulties while processing the meaning of the words. Although it is tried to get meaning from each word as far as possible, there needs to be additional time after each phrase so that the listener can modify his/her understanding and have correct interpretation. The individual meanings of words are brought together to reach an overall interpretation of the sentence in the parsing stage.

Ted is an organization which is built on sharing ideas in the form of short talks (18 minutes or less) without seeking for profit. Although it started as Ted (Technology, Entertainment and Design) in 1984, it has expanded the topics it covers, from business to global issues and is available in almost 100 languages. Research suggests that Ted-Talk videos are increasingly being used in English Language Teaching classroom. As the videos are at open access to the general public (including a smart phone app) they are being used for educational purposes since 2007. With the partnership of National Geographic Learning with Ted Talks in 2014, Ted Talks gained popularity as authentic ELT language materials. In addition, Ted Talks are being edited as language materials by Ted-Ed initiative and available with subtitles in various languages. Considering that the aim of English language teaching is to bring students to a ready state for using the language beyond classroom, it can be said that the internet has made this job a lot easier. There are too many Ted Talk videos on almost every topic with different lengths, difficulty levels and genres. In this regard, Ted Talks are great as listening resources both for classroom-based activities and self-study outside the classroom. Videos are quite useful for L2 listeners since they can get access to facial expressions and gestures of speakers. This helps them to extract information about the general context.

Literature review

There are many studies that were devoted to youtube in teaching English context. Renanya and Farrell [1] proposed that on the basis of the agreed success of extensive reading, we might apply the extensive listening approach to listening instruction. Chang and Millett [2] tried to provide some hard evidence on the improvement of listening competence through extensive listening and found out that by the help of listening strategies along with extensive listening such as simultaneous reading and listening significantly improved listening fluency. Therefore, extensive listening may include strategies when needed. The researcher was free to use any beneficial strategies along with extensive listening of TED Talks lectures, which might enable students to get comprehensible input.

The starting point of this research was the study of Takaesu [3]. Takaesu conducted a qualitative study to explore how TED Talks are used as extensive listening material and what the students' perceptions are towards listening to TED Talks videos. The researcher worked with 468 participants who were freshmen. The data was collected through a survey and a journal form. When the researcher analysed the data, it was seen that many participants perceived that TED Talks improved their listening skills and automatic processing capacity. Additionally, students appreciated the authenticity that TED Talks provided. Takaesu calls for research that there is a need to quantitatively test whether using TED Talks as an extensive listening material improves learners' listening comprehension.

Although a study has been conducted to verify its effects on listening comprehension, there are not many extensive studies for accurately measuring the effect of extensive listening to listening comprehension with a quantitative study. For instance, Famiansyah and Abdulrahman [4] researched whether there is a significant effect of using TED Talks on students' listening skills. When they analysed the data based on pretest and post-test scores, it was seen that using TED Talks

as learning media improved students' listening skills. However, the sample size was small; the participants were all 11th graders. Famiansyah and Abdulrahman do not attempt to differentiate the improvements between different proficiency levels. Moreover, Famiansyah and Abdulrahman gave a minimal hint about what type of listening instruction they used while giving treatment to the experimental group's students. It might be thought that they played the TED lecture and sit somewhere to see if it works on students' listening comprehension, which might be quite non-pedagogical. The study might be more interesting if it included the investigation by clearly stating how listening instruction took place in the classroom, and whether there is a difference among proficiency levels or not. Another issue that needs greater attention is that there is an increasing rate of the use of TED Talks in English learning classrooms. For instance, National Geographic Publishing started a collaboration with TED in 2014 to design coursebook material. TED Talks are used in National Geographic's coursebook series such as World English, Keynote, Perspectives, 21st Century Reading, and 21st Century Communication. These course books are used in thousands of ELT classrooms.

Onoda [5] investigated the effects of extensive listening of QuickListens, which can be defined as quick, graded listening texts. Thirty college students participated in the study. The results, which were based on questionnaires, showed that extensive listening approach to the listening of QuickListens improved students' listening comprehension. Onoda discovered that the improvement of listening skills was also connected with confidence in listening. Another study was conducted by Yeh [6] to see whether a podcast learning project promotes extensive listening. Twenty-three university students participated in the study. The data were collected through questionnaires and listening diaries. The results showed that the use of podcasts was both convenient and helpful for students to improve their L2 proficiency. A recent research was carried out by Metruk [6] to investigate university-level EFL students' frequency related to extensive listening of English videos. Thirty-seven students participated in the study. The data was collected through questionnaires. The results indicated that the participants found viewing English videos outside the school useful to improve their listening skills. Another recent study was conducted by Pamuji, Waring and Kurniawan [7] to explore how EFL teachers perceive the improvements of their listening skills through extensive listening. Two teachers participated in this study, and the findings were based on questionnaires. The results showed that the participants enjoyed listening to the materials provided by extensive listening, and they perceived that it helped them to improve their language skills.

Renandya and Jacobs [8] stated that one of the main problems in implementing extensive listening at schools is the lack of resources to purchase graded listening materials. For other schools with financial resources, administrators might not be willing to spend money on it, because they might not be conscious of the benefits of extensive listening. Thus, teachers may be frequently left alone in choosing the right material for their students online.

The study of Wingrove [9] showed that TED lectures have approximately 25 per cent less academic vocabulary than an academic discourse at a university in general. Additionally, he found out that there are many talks, which have even more academic vocabulary. In his study, TED talks are spoken faster on average compared to academic lecture discourse. Wingrove further stated that many talks are slower than an academic lecture discourse as well. Hence, a variety of listening materials are available at TED Talks, and a teacher should choose the appropriate material by considering the competence of students. For example, faster talks can be used to challenge higher-level students, while slower talks, including a lower level of academic vocabulary, may be used for students with a low-level of English. A recent study was conducted by Astika and Kurniawan [10] to discover the challenges that EFL students face while listening to TED Talks to improve listening skills. The researcher worked with 27 participants who were EFL students and taking the academic listening course at the university. The data that was collected through journals were analysed qualitatively. The researchers found out that students mainly face three challenges. The first

challenge was the accent. For example, in the study, a speaker with a Pakistani accent was the most challenging for the students, while only a few students complained about the speakers with an American accent. However, Astika and Kurniawan stated that it is required to use different types of accents because it is what they will encounter in real life. The second challenge they found out was the speech rate. The students could not comprehend the talks with a higher speech rate.

Kazakh researches also conducted studies on implementation of youtube in teaching English in Kazakhstan. For example, Zhanybay studied the categories of communication competence and how to build them with the help of using youtube. Language learners' grammatical understanding of syntax, morphology, and phonology, as well as social knowledge of how and when to utilize utterances correctly, is referred to as communicative competence. To improve linguistic abilities, the author chose a variety of YouTube exercises. Simultaneously, the author evaluates the outcomes of the practical work completed during the internship [11].

Zheniskhankyzy and Gersonskaya's research is to see how active and important YouTube may be in the educational process, as well as how it can help language teachers enhance their students' skills. The research demonstrates a variety of theoretical framework conditions that address the use of technology to improve the learning and teaching process [12].

However in this study we tried to investigate whether there is a relationship between students' listening achievements and the use of TED lectures as an extensive listening resource in the classroom

Research methods

The research adopted a qualitative research design by relating using TED Talks as a listening resource to learners' listening achievement for the 9th grade 20 students at № 20 R.Isetov school in Turkistan. The data was collected by listening practice journal (LPJ) form which was sent to the students online after watching the TED talks during ten weeks in the academic year of 2021-2022 fall term. The researcher sent an LPJ form after each extensive listening lesson online, and the students submitted them back. Before completing the LPJ forms, the researcher reminded students that their names would be kept secret, and a code number would be used instead of their name through the study. They were also reminded that LPJ forms would not affect their grades. Additionally, there was no restriction by the researcher regarding the language of students' responses to LPJ forms. Nevertheless, the students subconsciously wrote their answers in English as they had their constraints in their context of learning English, and the researcher did not interfere. And the data was analyzed by thematic analysis.

Results and discussion

The highest frequency is 'learning new vocabulary'. The finding showed that extensive listening to TED lectures helped them to learn new vocabulary. The finding was relevant to the literature. For instance, Renandya and Jacobs [8] stated that extensive listening of videos is useful for learning new vocabulary as it contains visual aids, and learners think that understanding videos is easier than understanding audio-only. EL encourages learners to enhance their vocabulary knowledge, both incidentally and deliberately. One of the effective ways to promote vocabulary development is through EL. The use of subtitles along with EL also provides learners with an opportunity to learn new words incidentally. This is because reading while listening provides learners with the required conditions for incidental vocabulary learning. *The following excerpts illustrate the finding.*

"I looked at the meanings of the words I don't understand and wrote in my notebook. (Student 3)

"The subtitles were extremely helpful because my word knowledge has enlarged." (Student 7)

"I learnt so many words in this video. I liked this video. Video was so instructive. Lecturer was so sincere. She explained very well. Thanks to her." (Student 1)

“I learned some new vocabulary from that lecture - I learn some new vocabulary from every lecture.” (Student 2)

One of the aims in EL is to create opportunities for students to engage with comprehensible and interesting oral input. This stands for the first principle of extensive listening, which was mentioned in the literature review part of this study. Therefore, the right material for EL needs to be comprehensible, engaging, and enjoyable.

The positive themes stated that the lectures were interesting, and they were easy to understand. As the students were interested in the message that the lecture conveys, they focused on the oral input to comprehend. This is because one of the critical principles of listening, according to the cognitive models of listening such as the connectionist model and the cognitive model of Anderson [14], is that learners are required to pay attention to the oral input to comprehend it. The following excerpts illustrate these aspects.

“The plot was interesting so I listened extremely carefully. To me, it was a good lecture.” (Student 10)

“The speaker thought me something important, time management. And I needed that already. I listened very carefully. And it helped.” (Student 8)

“It wasn’t difficult - it was startlingly simple for a scientific lecture. And I learned some new vocabulary. I wasn’t nervous because the lecturer explained the main plot to us very comprehensible. Listening to that lecture was very fun and I learned so much about AI. It was a good lecture, I think.” (Student 6)

Extensive listening of Ted lectures provides students with information in a variety of topics. Students learn new things while doing EL of Ted lectures. The following excerpts from the students’ responses illustrate it.

“This speech is very helpful for me to learn something about artificial intelligence. I learned many things.” (Student 13)

“I like this lecture. It is a useful topic. I needed to learn this. (Student 11)

“The lecture made me aware of the consequences of climate change.” (Student 4)

“I was intrigued to this video. I learned something new from this video.” (Student 5)

To sum up, the findings provided evidence that EL enhances students’ vocabulary knowledge not only deliberately but also incidentally. EL helps learners to improve their listening comprehension by providing them with an opportunity to be exposed to comprehensible input. As the materials in EL interesting, it facilitates the listening comprehension by making the listeners focus on the message. Moreover, the students learn about different topics while listening to Ted lectures.

Negative Perceptions which are based on the negative themes. The speech rate is one of the significant problems that L2 listeners encounter with, as it was mentioned in the literature review of this study. Most of the students who reported that the speech rate was high, also reported that it was hard for them to understand. This finding supports the view of Buck [14] that the higher the speech rate, the more difficult it becomes to comprehend. The following excerpts can illustrate it.

“This one is hard for me because sometimes the talk was getting faster and it was not understandable for me.” (Student 9)

“This video was very difficult. I cannot understand this video. I was very nervous during the video. She spoke very very fast. So, I cannot understand.” (Student 11)

Nevertheless, EL helps learners to deal with the speech rate by providing them with the exposure to comprehensible, meaningful, and enjoyable oral input. For instance, Renandya and Jacobs [8] stated that extensive listening improves listeners’ skills to overcome the speech rate. When learners engage with EL for an extended period, they accustom to higher speech rates as their ability to deal with the speech rate improves. Additionally, reading while listening by using subtitles helps listeners to overcome the speech rate. The following excerpts are given to illustrate.

“The lecture wasn’t difficult and I wasn’t nervous - it’s just a TED talk, anyway and I adjusted to that lectures.” (Student 15)

“I think this video was easy. I understand. I was not stressful or nervous during the video. I was relaxed. He spoke slowly.” (Student 18)

“It was difficult but the presentation was enjoyable. He talks clear but he speaks fast. I had to use the English subtitles.” (Student 14)

“It was very difficult. I had to use subtitles. But she is really fast talker.” (Student 20)

Although a number of students found some talks difficult, the results indicated that drawing on the background knowledge along with EL assisted them to improve the rate of listening comprehension. The following excerpt might illustrate.

“The lecture wasn’t difficult because I have already anticipated the main plot.” (Student 12)

The findings also suggested that when the learners did not understand some parts of the lecture, subtitles helped them to comprehend. This finding supported the study of Brown et al. [15] as they found that simultaneous reading and listening of a text make input more comprehensible for listeners. Therefore, reading subtitles while listening helps learners to deal with the difficulty of the oral text.

“It was not hard. It was actually my best TED talks listening. I understand in the class, and I remember. Yet, I listened one more time before writing this. I listened with subtitles because I listened to understand the things that I did not understand at the first time.” (Student 16)

“I am glad that I listened again with English subtitles because I realized that I missed some points at the first time.” (Student 17)

The results showed that there were a variety of accents in TED, which the students were not familiar with, and found challenging. This supports the findings of Astika and Kurniawan [10].

To conclude this, EL helps learners to develop listening skills to deal with the speech rate. In other words, EL assists learners in building listening fluency by increasing their oral information processing capacity. The use of strategies such as drawing on the background knowledge along with EL facilitates listening comprehension. Additionally, the learners can benefit from the subtitles that are available to read while doing EL. Lastly, EL of Ted lectures is useful to improve listening skills to comprehend a variety of accents.

Conclusion

There are tons of listening materials available online, and this study investigated the use of TED Talks, which contains lectures on hundreds of different topics. When choosing the right material for EL, the scholars urge upon the linguistic appropriateness and its being of interest to listener. It is agreed that it is a significant aspect that a teacher needs to consider. Nevertheless, there are more aspects to consider. First, when it is thought about a TED lecture that an English teacher practice as EL material in the classroom, the speech that the speaker delivers might include elements which can be offensive to a specific group of people with specific beliefs. This is because TED lectures are available in more than 450 different topics. Second, it is quite likely that there are educational contexts where the English class time is limited to an hour a week. Therefore, not only linguistically appropriateness of material, but also the social and educational context appropriateness, in which the language is taught needs to be considered while choosing the right material for EL. For example, choosing and creating a pool of listening materials which are appropriate in both ways mentioned above and letting students vote and choose the topic can be useful.

So, the findings of this study provided further evidence to both the inverse proportion between the speech rate and comprehension, which was proposed by Buck [14] and for the inverse proportion between affective filter and comprehension. There are several studies in the literature on the correlation between speech rate and comprehension, and many studies are supporting the correlation between affective filter and comprehension. In addition to these, the present study

indicated that there might be multiple correlations between affective filter, speech rate, and comprehension, causing lower proficiency level students to improve less regarding their listening comprehension skills. To conclude, it is known that high affective filter causes a decline in comprehension. High speech rate causes a decline in comprehension, too. Together with these, it is assumed based on the results of the present study that students with high affective filter might perceive the speech rate as high, although it is given at a normal rate. Likewise, when the speech rate is higher than one's oral processing capacity, it increases the affective filter. Therefore, speech rate and affective filter influence listening comprehension interactively. Hence, a future study to test this hypothesis would benefit to the literature.

The data analysis showed that such an approach to listening instruction was useful by providing them a great deal of pleasure comprehensible input, enhancing their vocabulary knowledge. In addition to this, it was found that listening with subtitles helped students to comprehend the challenging parts of the speech.

This work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP08052329.

REFERENCES

1. Renandya W.A., Farrell T.S.C. 'Teacher, the tape is too fast!' Extensive listening in ELT // ELT journal. – 2011. – Т. 65. – №1. – С. 52–59.
2. Chang A.C.S., Millett S. The effect of extensive listening on developing L2 listening fluency: Some hard evidence // ELT journal. – 2014. – Т. 68. – №1. – С. 31–40.
3. Takaesu A. TED talks as an extensive listening resource for EAP students // Asian-Focused ELT research and practice: Voices from the far edge. – 2017. – Т. 108.
4. Fahmiansyah D., Abdulrahman T.R. Ted talks video and students' listening skills // Lingua. – 2018. – Т. 2. – №02. – С. 1–10.
5. Onoda S. The effect of QuickListens and Extensive Listening on EFL listening skill development // Extensive Reading World Congress Proceedings. – 2012. – Т. 1. – №1. – С. 176–179.
6. Yeh C.C. An investigation of a podcast learning project for extensive listening // Asian-focused ELT research and practice: Voices from the far edge. – 2017. – Т. 87.
7. Pamuji K.D., Waring R., Kurniawan E. EFL teachers' experiences in developing L2 proficiency through extensive listening // Teflin Journal. – 2019. – Т. 30. – №. 2. – С. 257–273.
8. Renandya, Willy A., & Jacobs, G. M. Extensive reading and listening in the L2 classroom. In Willy A. Renandya & H. P. Widodo (Eds.) // English Language Teaching Today. – 2016. No.5(1). – P. 97–110. doi: 10.1007/978-3-319-38834-2_8
9. Wingrove P. How suitable are TED talks for academic listening? // Journal of English for Academic Purposes. – 2017. – Т. 30. – С. 79–95.
10. Astika G., Kurniawan A. The challenges of using TED Talks as authentic resources of academic listening for EFL university students // Indonesian Journal of Applied Linguistics. – 2020. – Т. 9. – №3. – С. 589–598.
11. Zhanysbay M.D. Developing Students' Communicative Competence Using YouTube // Актуальные вопросы лингвистического образования / Aktualnye voprosy lingvisticheskogo obrazovaniia. – 2017. – №2. – С. 117–121.
12. Zheniskhankyzy A., Gersonskaya V. Studying the effectiveness of youtube as a learning tool among high school students in Kazakhstan // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2022. – №81. – С. 17–22.
13. Anderson J.R. Cognitive psychology and its implications (7th ed). – New York: Worth Publishers, 2010. – 500 p.
14. Buck G. How to become a good listening teacher. In Mendelsohn, D. and Rubin, J. (eds.) A guide for the teaching of second language listening. – San Diego: Dominie Press, 1995. – P. 113–131.
15. Brown S. Teaching listening. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 39 s.

О.Т. АБИШЕВА

*PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: artbura@gmail.com*

БОЛАШАҚ ДИЗАЙН САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫН КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУДА КӨРКЕМДІК-ЖОБАЛАУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы қоғам өмірінің барлық салаларында тың серпіліспен әсер етуде. Қазіргі уақытта дизайн адам өмірі мен қызметінде басым орын алып, жаңа шындықтың қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор болуда.

Елімізде дизайн саласындағы білім беру қызметтеріне қажеттіліктерінің жоғарылауы, оның ішінде қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келетін кәсіби құзыреттілікті меңгерген дизайн саласындағы кәсіптік білім беру педагогтарына әлеуметтік сұраныстың артуы дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогтарын даярлау мәселесінің өзектілігі болып табылады. Кез келген жүйеде білім беру процесі мазмұнның, мақсаттарының және технологиялардың, олардың объектілерінің, құралдарының бірлігі ретінде көрініс табады. Білім беру процесінің сапасы оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік, педагогикалық технологиялар және т.б. қамтамасыз ету негізінде қалыптасады.

Білім беру жүйесінің құзыреттілік тәсіліне бағдарлануы, дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлаудың тиімділігі мен сапасын арттыруды қамтамасыз ететін жағдайларды жетілдіру қажеттілігі, дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогына қойылатын талаптарды түсіну және нақтылауды талап етеді. Мақаладағы зерттеудің мақсаты дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының көркемдік-жобалық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін теориялық негіздей отырып, оның пәндік құрамын білдіретін дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының қызметінің көркемдік-жобалық аспектісін қарастырылады.

Кілт сөздер: құзырет, құзыреттілік, көркемдік-жобалау құзыреттілігі, кәсіптік оқыту, интеграция.

О.Т. Abisheva

*PhD, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: artbura@gmail.com*

The Role of Artistic and Design Competence in Preparing a Future Design Professional Educator

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абишева О.Т. Болашақ дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын кәсіби іс-әрекетке даярлауда көркемдік-жобалау құзыреттілігінің рөлі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 276–288. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.24>

***Cite us correctly:**

Abisheva O.T. Bolashaq dizain salasyndagy kasiptik oqytu pedagogyn kasibi is-areketke daiarlauda korkemdik-jobalau quzyrettiliginin roli [The Role of Artistic and Design Competence in Preparing a Future Design Professional Educator] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 276–288. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.24>

Abstract. The rapid development of science and technology is having an impact on all areas of society. Nowadays design occupies a dominant place in human life and activity and becomes an important factor influencing the formation of a new reality.

The relevance of the problem of training teachers of professional education in the field of design is the need for educational services in the field of design. The teachers of professional education in design, possessing professional competences in accordance with modern requirements, are in great demand on the labor market. Modern education is a renewed content and modernization of the educational system, as well as the use of digital, innovative technologies and methods. International experience is implementing integrated learning or interdisciplinary approach which allows increasing learning motivation in achieving high results in the educational process and learning. Interdisciplinary links are part of a modern teaching system.

Orientation of the education system towards competency-based approach, the need to improve the conditions for enhancing the effectiveness and quality of professional education teacher training in design require understanding and specification of the requirements for a professional education teacher in the field of design. The aim of the article is to consider the art and design aspect of the professional design teacher activity with a theoretical substantiation of the structural and content model of formation of art and design competency of a professional education teacher in the field of design.

Keywords: competence, competence, art-project competence, professional training, integration, interdisciplinary relationship.

О.Т. Абишева

*PhD, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: artbura@gmail.com*

Роль художественно-проектной компетенции в подготовке педагога профессионального обучения в области будущего дизайнера к профессиональной деятельности

Аннотация. Бурное развитие науки и техники бурно сказывается во всех сферах жизни общества. В настоящее время дизайн занимает доминирующее место в жизни и деятельности человека и становится важным фактором, влияющим на формирование новой реальности.

Актуальность проблемы подготовки педагогов профессионального обучения в области дизайна является повышение потребности страны в образовательных услугах в области дизайна, в том числе повышение социального спроса на педагогов профессионального образования в области дизайна, владеющих профессиональными компетенциями, соответствующими современным требованиям. Современное образование это обновленное содержание и модернизация образовательной системы, а так же использование цифровых, инновационных технологий и методик. Международный опыт внедряет интегрированное обучение или междисциплинарный подход, позволяющие повысить учебную мотивацию в достижении высоких результатов в образовательном процессе и обучении. Междисциплинарные занятия стали частью системы преподавания.

В любой системе образовательный процесс отражается как единство содержания, целей и технологий, их объектов, средств. Ориентация системы образования на компетентностный подход, необходимость совершенствования условий, обеспечивающих повышение эффективности и качества подготовки педагога профессионального обучения в области дизайна, требуют понимания и конкретизации требований, предъявляемых к педагогу профессионального обучения в области дизайна. Целью исследования в статье рассматривается художественно-проектный аспект деятельности педагога профессионального обучения в области дизайна, представляющий его предметный состав, с теоретическим обоснованием структурно-содержательной модели формирования

художественно-проектной компетентности педагога профессионального обучения в области дизайна.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, художественно-проектная компетентность, профессиональное обучение, интеграция.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде дизайн білім мен ғылымда, тұрмыста, өндіріс салаларында айтарлықтай басым рөлге ие. Дизайн шығармашылық туындаған мәселелерді шешу және орын алып жатқан өзгерістерге жауап бере отырып, таптаурынды идеяларды артқа тастап, жаңа идеяларды жүзеге асыру үшін алынған білімдерді біріктіретін комбинаторлық процесс [1, 31-б.]. Бүгінгі күнде жоғары білімді дизайн саласындағы кәсіби мамандарды даярлау процесінде білім алушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетін және болашақ кәсіби қызмет түріне байланысты білім беру мазмұны, әдістері, құралдары, ұйымдастыру формалары өзгерістерді қажет етеді [2, 21–23-бб.].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесін дамытудың басымдылығы ретінде әрбір білім алушының дамуы, психика-физиологиялық және жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып, білімді ынталандыру мен дамытуды көрсетеді. Осы мақсаттардың тиімді жүзеге асуы білім беру жүйесінің барлық деңгейлерін қамти отырып білім беру мазмұнын жаңартуға тікелей байланысты. Жоғары білім берудің кәсіптік оқыту бағдарламалары біліктілік бере отырып, мамандар даярлайтындықтан, болашақ мамандарды кәсіби даярлау жүйесіне жаңашылдықты қажет етеді [3, 3–4-бб.].

Заманауи білім берудің негізгі міндеті – тұрақты білім беру жүйесін құру арқылы оқушыларды білім алуға ынталандыру, екіншісі – заман талабына сай білім берудің формалық құралдарын анықтай отырып, шығармашылық негіздеу арқылы білімді игерту. Сондықтан мұғалімдердің педагогикалық тәжірибесін жетілдіріп, зерттеу үшін білімі мен біліктілігін арттыру қажет [4, 115–119-бб.].

Құзыреттілік – танымдық, әлеуметтік және ситуациялық дағдыларды қолдана отырып, белгілі бір мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін қолданылатын дағдылар мен қабілеттердің мамандандырылған жүйесі [5, 92-б.]. Құзырет немесе құзыреттілік – бұл нақты критерийлермен, стандарттармен сипатталатын көркемдік-жобалық жұмысты тиімді әрі сапалы орындауды білдіретін күрделі ұғым, Жоғары білікке ие құзыретті мамандар бәсекеге қабілеттілікті арттыра отырып, үздіксіз жетілдіру процесінің маңызды құрамдас бөлігіне айнала алады [6, 56–59-бб.]. Білім алушы бойында кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру мен даму білім беру мен кері байланысының, яғни рефлексияның арқасында жүзеге асады. Дизайн білім беру әдістер мен құралдар, кезеңдер мен қадамдар арқылы тұжырымдалған жобалау процесінің көмегімен жүзеге асады. Құзыреттілікті қалыптастыру оқу пәндерін, пәндік циклдер мен модульдерді, жалпы кәсіптік және арнайы пәндерге интеграцияланатын дидактикалық материалдарды меңгеру арқылы жүргізіледі. Тұжырымдаманың интегралдық сипаты «білім», «дағды», «білік» мазмұнын қамтиды [7, 47-б.].

Көркемдік және жобалық құзыреттілікті дамыту білім алушы бойында:

- шығармашылық қабілеттер мен дағдыларды жетілдіруге жол ашады;
- тәртіпті жұмыс істеу мүмкіндігі;
- әлеуметтік стандарттарға ұмтылыс;
- мұқияттылық;
- кәсіби және пәнаралық байланыстарды түсіну;
- мәдени ортада жұмыс істеу қабілеті;
- өзіндік жұмыс және өзін-өзі бақылау;
- ақпараттарды өңдеу және ақпараттық технологияларды меңгеру қабілеті;
- білімді, тәжірибені және әдістерді қолданудағы икемділік;

- кәсіби техникалық білімді игеру [8, 61–65-бб.].

Кәсіптік оқыту педагогтерін даярлаудың негізгі қағидаты үздіксіз білім беру принципі болып табылады. Дизайн білім беру жүйесі осы принциптерге сай мынадай деңгейлерде жүзеге асады: бастапқы, арнаулы орта кәсіптік даярлық, жоғары оқу орнына дейінгі даярлық, жоғары кәсіптік білім беру және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру (практикалық қызмет процесінде біліктілікті арттыру). Студенттердің игеруі тиісті құзыреттіліктері білім беру бағдарламасының кезеңдерінде күтілетін нәтежесі арқылы анықталады [9, 112-б.]. Жоғары білім беру процесінде дизайн саласы:

- 1) шығармашылық жұмыстарды орындау әдістері мен жаңашыл ойлауды меңгерген, шығармашылық қызметте жоғары кәсіби мәдениетке ие маманды даярлау;
- 2) материалдық-кеңістік ортаны жобалауға қабілетті маманды даярлау;
- 3) міндеттерді пәнаралық байланыстар негізінде орындай алатын маманды қалыптастыру [10, 195–197-бб.];
- 4) әлеуметтік, функционалдық, көркем-композициялық факторлардың өзара байланысында дизайн-жобалау міндеттерін жүйелі және құзыретті тәсілдер негізінде шешуге мүмкіндік беретін көркемдік және жобалық модельдеу дағдыларын меңгерту; қазіргі заманғы өндіріс жағдайларына бейімделген, жаңа технологиялар мен наноматериалдарды пайдалана отырып жобалау [11, 36-б.].

Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту – бұл:

- дизайн қызметінің кәсібилігі;
- ғылым мен өнер және т.б. негізгі заңдылықтарын зерттеу;
- компьютерлік технологияларды, графика және жобалауды игеру, визуалды өнерді зерттеу және практикалық дағдыларды меңгеру;
- практикалық қызметті қалыптастыру және жүзеге асыру біліктігі [12, 85–86-бб.].

Зерттеу әдістері

Дизайн саласындағы кәсіптік оқытуда көркемдік-жобалау құзыреттілігі кәсіби құзыреттілік түріне жатады (1-сурет) Көркемдік-жобалау құзыреттілігін қалыптастыру өнер, ғылым, технология арасында өзара шығармашылық байланыс негізінде жүзеге асады [13, 61–64-бб.].

Кәсіптік білім беру педагогының (дизайн саласы) құзыреттілігі	Жалпы мәдени құзыреттіліктер	Жалпы ғылыми құзыреттілік		
		Әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігі		
		Тұлға негізіндегі құзыреттілік		
		Іс-әрекет құзыреттілігі		
	Кәсіби құзыреттіліктер	Жалпы бейіндік		
Кәсіби бейіндік		Көркемдік-жобалау құзыреттілігі	Көркемдік жобалау құзыреттілігінің құрамдас бөліктері	

1-сурет – Дизайн саласындағы кәсіптік білім беру педагогының құзыреттілігі

Білім беру тәжірибесінде дизайндағы көркемдік жобалау қызметін белгілі бір қызмет құралдарымен және оның соңғы нәтижелерімен – осы қызметтің өнімдерімен байланысты процесте қарастыруға болады. Дизайндағы көркемдік-конструкторлық іс-әрекет – объектілік-кеңістіктік ортаның, көркемдік объектілердің және жалпы мәнді құндылықтардың сапалы жаңа үлгілерін (нысандарын) шешу арқылы қоршаған объектілік-кеңістіктік ортаны түрлендіретін шығармашылық процесс.

Зерттеудің әдістемелік негізі:

- диалектиканың заңдары мен категориялары, дизайндағы кәсіптік және оқу іс-әрекетіндегі жалпы адамзаттық құндылықтар мен тұлғаның басымдығы;
- қазіргі білім беру жүйесіндегі зерттеулер; білім беру жүйесінің философиясы;
- жүйелік тәсілдің негізгі ережелері, объектінің тұтастығын зерттеу, қатынастың сан алуан түрлерін анықтау
- тәрбиеге гуманистік көзқарас,
- оқу үрдісі субъектілерінің тұлғалық қасиеттерді дамытуда толық көрініс беру жағдайлары.

Талдау

Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлауда көркемдік-жобалық құзыреттіліктің талаптары мен шарттары айқындалады (1-кесте).

1-кесте – Көркемдік жобалау құзыреттілігінің құрамдас бөліктері

Көркемдік-жобалау құзыреттілігі	Тұлғалық	Дизайн қызметінің әлеуметтік маңызын және кәсіби жауапкершілікті сезіну. Көркемдік-жобалау қызметін оңтайлы жүзеге асыруды қамтамасыз ететін қасиеттерді қалыптастыру	Бейнелі және конструктивті, абстрактілі-логикалық ойлау, үш өлшемді ойлау мен қиял, эмоционалдық тұрақтылық, өзін-өзі ұйымдастыру, өзінің кәсіби қызметінің перспективасын түсіну, ғылымдардың (дизайн, психология, педагогика және т.б.) дамуынан қалыс қалмау, өзгерістерге бейімділік
	Көркемдік	Визуалды өнер туындыларының мәдени және көркемдік құндылықтарын аналитикалық, эстетикалық және практикалық тұрғыдан негіздей отырып, жобаланатын объектілерді көркем-бейнелік құралдарымен жаңғырту біліктілігі	Сурет және кескіндеме бейнелеу әдістерін, композиция негіздерін; кеңістікті және адам фигурасын бейнелеу дағдыларын; дизайн объектілерін бейнелеудің демонстрациялық тәсілдерін меңгеру, сондай-ақ заттық құрамдас бөліктерді қабылдаудағы көркем-бейнелеу өнерінің рөлін ұғыну
	Жобалау	Композиция заңдылықтары негізінде материалдық-кеңістік ортаны жобалау біліктілігі	Композициялық ұғымдарды, жобалық ойдың анықтығы және тұтастығына қол жеткізу тәсілдерін білуді; дизайн-жобалау әдістерін, нормативтік талаптарға сәйкес сызбаларды әзірлеуде графикалық білім мен іскерлікті қолдану қабілетін, ақпараттық компьютерлік технологиялармен жұмысты қамтитын жобалау шеберлігін меңгеру

Көркемдік-жобалау құзыреттілігін қалыптастыру процесінің жалпы дидактикалық тұжырымдамасы тұлғалық тәрбиенің төрт аспектісінен тұрады:

- Жаңашылдыққа ұмтылыс, жаңа әлеуметтік модельдер, ынтымақтастық, бейімделушілік, шығармашылық, қызығушылық және ашықтық жаңа құндылықтарды құру.
- Бәсекелестік талаптарына сәйкес болу, теңгерім жасау мүмкіндігі.

- Жұмыс нәтижесі үшін жауапкершілік алу, өзін-өзі сырттай бағалай білу.
- Шешім шығару кезіндегі тәуелсіздік және т.б. [14, 76-б.].

Пәнаралық интеграция арқылы кәсіби құзыреттілік негізінде тұлғалық тәрбие нәтежиелері:

- ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтары үшін жауапкершілік;
- әлеуметтік құзыреттілік, азаматтық жетілу;
- адамгершілік-этикалық құзыреттілік, міндеттерін адал және сапалы орындау, жауапкершілік;
- психо-физиологиялық құзыреттілік, кәсіби міндеттерін орындау;
- жеке қасиеттер жиынтығы;
- арнайы құзыреттілік, білім, дағдылар;
- перспективалық құзыреттілік, кәсіби қызмет саласындағы жағдайдың өзгеруіне реакция.

Жобалық құзыреттілік келесі жобалық дағдылар арқылы қалыптасады:

- зерттеу (жоспар құру, ақпаратты іздеу, іріктеу, міндеттер мен мақсаттарды айқындау, құрылымдау, қорытынды шығару);
- мультимедиялық (ақпаратты жеткізудің әртүрлі әдістерін қолдана білу, мультимедиялық құралдармен жұмыс);
- интегративті (пәнаралық интегративтік байланыстар орнату, синтездеу, жобалардағы білім);
- когнитивтік (танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру, ақпаратты талдау, аналитикалық ойлау, зияткерлік);
- шығармашылық (креативті ойлаудың болуы, жаңа ізденістерге ұмтылу, өзіндік ерекшелік) [15, 166–169-бб.].

Болашақ дизайн объектісінің бейнесін жобалайтын дизайнерлердің кәсіби мүмкіндіктері тек пәндік шығармашылық саласымен шектеліп қалмай, жалпы өнердің даму тенденцияларын айқындайды [16, 64–68-бб.].

Заман талабына сәйкес дизайнерге кәсібилік пен құзыреттілікті қалыптастыру үшін дайындық процесіне құрылымдық-мазмұндық модельді енгізу тиімді. Көркемдік-жобалық құзыреттілікті қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін жүзеге асыру үшін қажет:

- 1) салалар немесе арнайы даярлық бойынша пәндерді интеграциялау қағидаты;
- 2) бейіндік пәндер және жобалық мазмұнды оқыту негізінде білім беру;
- 3) жобалық немесе шығармашылық міндеттер мен көркемдік іс-әрекеттерді қамтитын оқыту процесі [17, 37-б.].

Білім беру процесінің сапасын білім беру бағдарламаларының сапасы, профессор-оқытушылар құрамының ғылыми-педагогикалық біліктілігі, субъектілердің қызметі, білім беру процесін қамтамасыз ету (оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, пайдаланылатын педагогикалық технологиялар) шарттары және т.б. құрайды [18, 141–148-бб.].

Студенттердің көркемдік-жобалық құзыреттілігі деңгейіне зерттеу жүргізу барысында «кафедра – оқытушы» және «оқытушы – студент» жүйелерінің функционалдық басқару моделі функциялары келесідегідей зерделенеді: мотивациялық-мақсатты, жоспарлау, ұйымдастыру-орындау, бақылау-диагностикалық, ақпараттық-аналитикалық, түзетуші-реттеуші, жоспарлау.

«Кафедра – оқытушы» жүйесін бағалаудың параметрлері:

- пәндерді меңгеру деңгейіне диагностика;
- оқу бағдарламалары мен әдістемелік материалдар сапасын бақылау;
- арнайы пәндерді оқытуда пәнаралық байланыстардың орнауын бақылау.

«Кафедра – оқытушы» кіші жүйелерін зерттеу нәтижесінде келесі тұжырымдар анықталды:

- көркемдік-жобалық пәндердің пәнаралық байланыстары оқу процесін және оқытушылардың қызметін ұйымдастыру кезінде ескерілмеген;

- пәнаралық байланыстардың болмауы және бейіндік пәнге баса назар аудару дайындықтың тұтастығына теріс әсер етті [19, 155-б.].

Оқу бағдарламалары мен әдістемелік материалдардың сапасын бақылау сараптамалық әдіс арқылы жүргізіледі [20, 180–198-бб.]. Бұл әдісте:

- мамандар мен арнаулы сарапшылар тобы бағалау процесіне қатысады;

- сарапшылардың білімі мен тәжірибесі негізінде оқу құралына қойылатын міндеттердің ескерілгендігі тексеріледі;

- оқу құралының әлеуметтік және кәсіби маңызы айқындалады.

Оқу процесінің сапасын диагностикалау зерттеушінің қарастырып отырған педагогикалық процестерді бақылау әдісі негізінде тікелей жүзеге асырылады [21, 37-58-бб.].

Зерттеу процесінде дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлау мазмұнының интеграцияланған жүйесін құру (технологиялық тізбектің) мынадай реттілік арқылы жүргізіледі:

1. Ақпараттық-ұйымдастырушылық - жобалау кезеңі – интегративті білім беру үшін мәліметтер жинау (интегративті-жобалық қызметті жүзеге асыруға арналған эксперимент).

Көркемдік құзыреттілік «Сурет», «Кескіндеме», «Үйлестіру», «Дизайн теориясы» және т.б. көркем-шығармашылық циклдерінің пәндерін оқыту арқылы, ал жобалық құзыреттілік «Пластика», «Көркем жобалау», «Көркем модельдеу» және т.б. жобалау- шығармашылық цикл пәндерін оқыту барысында қалыптаса отырып, толыққанды пәнаралық байланыс кезінде базалық кәсіптік білімді құрайды.

Пәнаралық коммуникация құрылымының мақсатын, педагогикалық және дизайнерлік қызметтің ерекшелігін анықтау мақсатында оқу жоспары бойынша білім беру мазмұнына талдау жүргізілді. Кәсіби оқыту (дизайн) – бұл екі негізгі компоненттен тұратын кәсіби дайындық процесі:

- «кәсіптік оқыту психологиясы», «педагогикалық технологиялар», «кәсіби педагогика» және т.б. жалпы кәсіби дайындықтың психо-педагогикалық пәндері;

- көркемдік-жобалық мамандандыруды, кәсіби қызметі саласына бағытталған құзыреттілікті қалыптастыруды қамтитын пәндер.

2. Мақсаттарды анықтау. Мақсаттар сыртқы (ресми) және ішкі (мазмұнды) болып бөлінеді. Сыртқы мақсаттар – уақытты тиімді пайдалану, байланыс коэффициентін арттыру (оқу материалының тығыздығы), көп тақырыпты және тәртіптік сәйкестікті жою және т.б. Ал ішкі мақсаттар – бұл жеке тұлғаның қабілеттерін қалыптастыру: танымдық, аффективті (эмоционалды-құндылық) және психомоторлық. Осылайша екі мақсат анықталады:

1) дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогін даярлаудың мазмұны және интеграция

2) пәнаралық интеграция негізінде көркемдік-жобалық құзыреттілікті қалыптастыру [22, 3-б.].

Болашақ педагогтарды даярлау барысында білім беру процесінің тиімділігі мен сапасын арттыру үшін мына педагогикалық мақсаттарды қою қажет:

1) Білім беру процесін ықпалдастыру (интеграциялау):

- пәнаралық және салааралық байланыстарды зерделеу (мысалы, «өнер тарихы» - «пішіндеу» - «жобалау» - «көркем модельдеу» - «компьютерлік графика» - «наноматериалдар»);

- білім алушылардың өзін-өзі дамытуы (шығармашылық және креативті ойлауды дамыту, эстетикалық талғамды қалыптастыру және тәрбиелеу);

- ынталандыруды қамтамасыз ету, танымдық қызметті жандандыру (нақты көркемдік-жобалық қызмет жағдайындағы тапсырмалар, ақпараттық технологиялар мен қазіргі заманғы цифрлық құралдар пайдалану);

- оқытудың инновациялық әдістерін қолдану (жеке және топтық; зерттеу және т.б.).

2) Қарқынды тез өзгертін жағдайларда қазіргі заманғы талаптарды іске асыру – дизайн саласында кәсіби-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға қабілетті құзыретті және креативті мамандарды даярлау [23, 51–53-бб.].

3) Құндылық-мақсатты негіздерді анықтау. Интеграцияланған құрылымның жетекші құндылық-мақсатты негіздері, дизайн саласындағы кәсіби оқыту педагогын даярлау, жоғарыда аталған тәсілдер мен психологиялық-педагогикалық, салалық және өндірістік-технологиялық білімдерді интеграциялау процестерін ескере отырып, кәсібилендірудің тұтас тұжырымдамасын әзірлеуге құзыреттілік тәсіл.

Құзыреттілік және жүйелі тәсілдер, пәнаралық өзара іс-қимыл, интеграция қағидаттары қазіргі заманғы кәсіптік білім беруді дамытудың құралы болып табылады. Нақты міндеттерді іске асыруға қабілетті болу. Кәсіби білім берудің құзыреттілікке бағытталған технологиясы: ұйымдастырушылық, техникалық, технологиялық және ұйымдастыру қабілеттерін дамыту. Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлау мазмұнының интеграцияланған құрылымын жасаудың құндылық-мақсатты негіздері бұл кәсіптік оқыту педагогы мамандығын игерудің дәйектілігі мен үздіксіздігі принципі. Кәсіби құзыреттіліктерді табысты қалыптастыру интеграциялық процестерді ескере отырып, кәсіби құзыреттерді дамыту проблемаларын тұтас қарауды қажет етеді.

4) Жүйенің құраушы факторларын анықтау. Интеграция – негізгі мазмұн. Ол 3 бөліктен құралады: психо-педагогикалық, көркемдік және дизайн-жобалау. Көркемдік және дизайн-жобалау демонстрациялық материалдарды қамтиды [24, 118-б.].

Кәсіптік оқыту педагогін даярлау келесі компоненттерден тұрады: 1) негізгі даярлық; 2) байланыстырушы компоненттер; 3) қызмет жүйесін ынталандыру.

Көркемдік және жобалық құзыреттілікті қалыптастыру кезінде пән жүйелік, профильді, түбегейлі бағытталған болып бөлінеді. Пәннің тұрақты ядросының ерекше мәні үнемі түзетуді және жаңартуды қажет етеді.

Пән бағдарламасына келесі міндеттер қойылады:

1) әлеуметтік мақсатты оқыту (педагогикалық).

2) педагогикалық мақсат – студенттерді дамыту және білім беру;

3) оқытудың мазмұны, ғылыми әдістері, құралдары мен нысандары негізінде педагогикалық процесті құрылымдау.

Көркемдік-жобалау құзыреттілігі практиканы негізге ала отырып, американдық педагог Бенджамин Блум әзірлеген үйлестіру, біріктіру және амальгаминг арқылы жүзеге асады [25, 86-б.].

Пәнаралық байланыстар білімнің әртүрлі салаларындағы жалпы мәселелерге фрагменттік үндеу түрінде жүзеге асырылады. Интегративті процесс сабақ өткізу әдістемесіне сәйкес келеді. Бағдарламалық материал қажет болған жағдайда өзгеріссіз қалады. «Өнер тарихы» пәні бойынша сабақтарда, мысалы, басқа пәндерден материалды қолдануға болады. Уақытты қажет ететін интегративті процесс әртүрлі модификациялардың біріктірілген бағдарламаларын қажет етеді:

1) кеңейтілген пәнаралық бағдарлама. Мұнда сызықтық пәнаралық интеграция жүзеге асырылады, мысалы:

- 1 курс: «Өнер тарихы» - «Сурет» - «Кескіндеме» - «Композиция»;

- 2 курс: «Дизайн теориясы» – «Сурет» – «Кескіндеме» – «Пішіндеу»;

- 3 курс: «Дизайн теориясы» - «Сурет» - «Кескіндеме» - «Тұстану» - «Жобалау»;

- 4-ші курс: «Сурет» - «Сәндік кескіндеме» - «Көркемдік модельдеу» – «Компьютерлік жобалау».

2) байланыстырушы бағдарлама – бір пән негізінде бірнеше пәндердің бірігіп жүйе құрауы. Мысалы: «Көркемдік модельдеу» көркемдік-жобалау құзыреттілігінің тұтас қалыптасуын қамтамасыз ететін пән болып табылады.

3) жүйелі бағдарлама – оқу материалының қатаң логикалық құрылысы, интеграцияланған дәйекті бағдарламаны іске асыру нысаны.

4) амальгамирленген бағдарлама – интеграцияның ең жоғары деңгейі. Нақты өмір жағдайларына барынша жақын жоба. Жоба-идеялар заманауи дизайнның ең маңызды мәселелері: дизайн мұғалімдерін даярлау, дизайнды оқыту. Болашақ кәсіптік оқыту педагогының дизайн саласындағы көркемдік және жобалық құзыреттілігін қалыптастыру процесінің тиімділігі оқу іс-әрекеті барысында белсенді кәсіби қызметке арттырылады.

Оқыту мазмұнының интеграцияланған құрылымы үйлестіру тетіктеріне «интеграция компоненттері» ұғымымен алмастырылады. Пәнаралық интеграция арқасында дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлау мазмұнының құрылымдық элементтерінің функцияларын өзара біріктіру мүмкіндігі пайда болады [26, 172-б.].

Қазіргі еңбек нарығы кәсіптік оқыту педагогының өз саласының терең білімді, мамандығына тұтас көзқарасты, қосымша интеграциялық құзыреттілікке ие және қазіргі қоғамның талаптарына сай болуын талап етеді. Көркемдік-жобалық құзыреттілікті меңгерген бүгінгі күннің маманы жоғары мектепті бітіргеннен кейін кәсіби өмірде көркемдік-жобалық-шығармашылық қызметке дағдыларды қолдануы тиіс. Дизайн саласында кәсіптік оқыту педагогын даярлаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін оқу жоспарының пәндерін жүйелеу және құрылымдау қажет. Кәсіптік оқыту (дизайн) мамандықтары интеграция, пәнаралық байланыс және бейіндік пәнге бағдарлана отырып, өзара толықтыру қағидаттарының негізінде, жалпы дизайн саласындағы құзыретті маманды қалыптастыруға бағдарланған оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Нәтижелер

«Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының кәсіби құзыреттілігі» ұғымы кәсіби қызметті жүзеге асыру мен шешімдер қабылдау процесі үшін қажетті игерілген білімді, іскерлікті және жеке қасиеттерді құзыреттіліктер шеңберінде кәсіби жүзеге асыру қабілеттілігі.

Кәсіптік оқыту педагогының кәсіби құзыреттілігі: жалпы мәдени (тұлғалық) және кәсіптік (жалпы кәсіптік және арнайы) құзыреттер кешені болып табылады. Кәсіптік қызмет барысында пайдаланылатын құзыреттер жиынтығын иелену, адамның өз құзыреттілігін іс жүзінде жүзеге асыру қабілетін қамтамасыз етеді. Дизайн саласындағы кәсіптік білім беру педагогын даярлаудың ерекшеліктері болашақ кәсіби қызметтің технологиялық-педагогикалық, өндірістік-салалық, жеке және шығармашылық компоненттерімен интегралды түрде анықталатын кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастырумен байланысты.

Қазіргі еңбек нарығының талаптарына сай мамандарды сапалы даярлау қолданыстағы оқыту жүйесін жаңғыртуды талап етеді: кәсіби қызметті оқытудың ақпараттық-мазмұндық құрамын кәсібилендіру деңгейіне сәйкестендіру, пәнаралық, салааралық байланыстарды орнату тетігін әзірлеу, кәсіби қызметті жүзеге асыруға дайындығын қамтамасыз ететін білім, білік және жеке қасиеттердің тұтас жүйесін және тиісінше кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал жасау. Көркемдік-жобалық және психологиялық-педагогикалық аспектілерді қоса алғанда, дизайн саласындағы кәсіптік білім беру педагогы қызметінің кәсіби бағыты көркемдік және жобалық шығармашылық заңдарын кәсіби меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар оқу-өндірістік және оқу-тәрбие процесін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін білім, білік және жеке қасиеттердің жиынтығымен қамтамасыз етіледі.

Қорытынды

Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының кәсіби құзыреттілігінің негізгі құрылымы анықталды, ол жалпы мәдени және кәсіби құзыреттердің жиынтығын білдіреді, ал дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының көркемдік-жобалық құзыреті кәсіби (арнайы) құзыреттерге жатқызылады.

Ақпараттық-ұйымдастырушылық – мақсат қоюды, құндылық-мақсатты негіздерді анықтауды, жүйе құраушы факторды талдауды, кәсіби қызмет ерекшелігіне бағдарланған құралдар мен тетіктерді іріктеуді қамтитын дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлау мазмұнының интеграцияланған құрылымын құру кезеңдері айқындалды.

Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының көркемдік және жобалау-шығармашылық қызметінің көп аспектілі бағытына сәйкес оқыту мазмұнын меңгерудің нәтижесі дизайнердің жобалау қызметінің әлеуметтік маңыздылығын және кәсіби жауапкершілігін сезіну; ғылымның, техниканың, мәдениеттің, өнердің дамуының негізгі заңдылықтарын білу; визуалды өнер, жобалау графикасының әртүрлі саласында практикалық дағдыларды меңгеру, компьютерлік технологиялар; практикалық қызметте көркемдік-жобалық ойды іске асыру тәжірибесінің болуы міндеттілігі анықталды.

Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогының көркемдік-жобалық құзыреттілігі ұғымы маманның көркемдік-жобалау іс-әрекеттің дайындығы мен тиімді жүзеге асуын қамтамасыз ететін білім, дағдыларды және жеке қасиеттерді қолдану, оның әлеуметтік маңыздылығын және маманның осы іс-әрекеттің нәтижелері үшін жеке жауапкершілігін түсіну қабілеті ретінде нақтыланды. Дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын даярлау мазмұнына қойылатын талаптарды анықтау үшін зерттеудегі көркемдік және жобалық құзыреттілік келесі компоненттерге бөлінеді: көркемдік, жобалық, Жеке – бұл жүйелеу мен интеграция процесі, пәнаралық, салалық байланыс және арнайы дайындық – болашақ маманның құзыреттілігін толықтырады. Кәсіптік оқыту мамандығын игерудің өзектілігі мен үздіксіздігі зерттелетін құзыреттілікті қалыптастыру мүмкіндігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Дизайн саласында кәсіптік оқыту педагогын даярлаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін интеграция, пәнаралық байланыс және бейіндік бағдарлай отырып, өзара толықтыру қағидаттары негізінде Кәсіптік оқыту мамандығының оқу жоспары пәндерін (салалық даярлық және мамандану пәндері) жүйелендіру және құрылымдау қажет екендігі анықталды, бұл жалпы білім беру сапасын қамтамасыз етуге, құзыретті маманды қалыптастыруға бағытталған оқу процесінің тиімділігін арттыруға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Calavia M.B., Blanco T., & Casas R. Fostering Creativity as a Problem-Solving Competence through Design: Think-Create-Learn, a Tool for Teachers // *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. Vol.39. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100761>
2. Гафаров Х.С. Дисциплинарная структура современных западных исследований дизайна (design studies): Проблемы стратификации и таксономии // *Актуальные проблемы дизайна и дизайн-образования: материалы II Междунар. науч.-практ. конф.* – Минск, 2018. – С. 3–23.
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // *Егемен Қазақстан*. – 2007, 15 тамыз.
4. Абишева О.Т. SMART-технологии в высшей школе // *Педагогика и Психология*. – 2017. – №3(32). – С. 115–119.
5. Hotulainen R., Vinni-Laakso J., & Kupiainen S. Development of Learning to Learn Competence across Secondary Education and its Association with Attainment in Finnish/Swedish High-Stake Exit Exam // *Thinking Skills and Creativity*. 2020. – Volume 38. – P. 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100738>
6. Russanti I., Nurlaela L., Basuki I., & Munoto. Competency Based Assessment in Fashion Design. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering 336. – 2018. doi:10.1088/1757-899X/336/1/012044
7. Thandlam Sudhindra S., T.M. Blessing L. ‘A Framework for Design Competency Assessment’, in *Proceedings of the International Conference on Engineering Design (ICED21)*, Gothenburg, Sweden, 2021. Published online by Cambridge University Press: 27 July 2021. DOI:10.1017/pds.2021.10
8. Парфенова Т.А. Формирование проектной компетентности будущих педагогов в условиях профессионального образования // *Вестник Челябинского государственного университета. Образование и здравоохранение*. – 2015. – №1. – С. 61–65.

9. Fass J., Rutgers J., and Chui M. Using Design Competencies to Define Curricula and Support Learners, in Storni, C., Leahy, K., McMahon, M., Lloyd, P. and Bohemia, E. (eds.), Design as a catalyst for change - DRS International Conference 2018, 25-28 June, Limerick, Ireland. <https://doi.org/10.21606/drs.2018.578>
10. Abisheva O., Derbisova M., Tanabayeva S., Karbozova A.A. Interconnection of fine arts and other disciplines // Педагогика и психология. – 2021. Выпуск 49 №4. – С. 202–211. <https://doi.org/10.51889/2021-4.2077-6861.24>
11. Gam H.J., & Banning J. Teaching Sustainability in Fashion Design Courses Through a Zero-Waste Design Project // Clothing and Textiles Research Journal. – 2020. Vol.38. Iss.3. doi:10.1177/0887302x20906470
12. Murzyn-Kupisz M, Hołuj D. Fashion Design Education and Sustainability: Towards an Equilibrium between Craftsmanship and Artistic and Business Skills? // Education Sciences. 2021. – Vol. 11(9):531. <https://doi.org/10.3390/educsci11090531>
13. Шейн Р.А. Диалектика дизайна. Кн. 1: Мифдизайн. – Екатеринбург: Тезис, 2002. – 296 с.
14. Nagai Y., Shimogoori A., Ariga M., Georgiev G.V. (2019) 'Future Learning and Design Creativity Competency' // Proceedings of the 22nd International Conference on Engineering Design (ICED19), Delft, The Netherlands, 5-8 August 2019. <https://doi.org/10.1017/dsi.2019.54>
15. Бреднева Н.А. Формирование проектной компетентности студентов в образовательном процессе вуза // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – №5(71): в 3-х ч. Ч. 2. – С. 166–169. ISSN 1997-2911
16. Лазаренко Н.Ю. Формування компетенцій в технології художнього проектування у предметному дизайні // «Молодий вчений». – 2017. – № 9.2 (49.2) Україна.
17. Raimon Efendi, Jalius Jama, Asmar Yulastri. Development of Competency Based Learning Model in Learning Computer Networks. International Conference on Education, Science and Technology // Journal of Physics: Conference Series 1387 (2019) IOP Publishing, doi:10.1088/1742-6596/1387/1/012109
18. Nuri Mohamad M. Otman. Quality of higher education and incidence of learning styles (2020) International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478) 9(3):141-148. DOI:10.20525/ijrbs.v9i3.660
19. Федоров В.А., Колегова Е.Д. Педагогические технологии управления качеством профессионального образования: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2008. – 208 с.
20. Marciniak R., & Cáliz Rivera C. A System of Indicators for the Quality Assessment of Didactic Materials in Online Education // The International Review of Research in Open and Distributed Learning. – 2021. – №22(1). –P. 180–198. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v22i1.5069>
21. Андреева О.С., Селиванова О.А., Васильева И.В. Комплексная диагностика компонентов исследовательской компетенции у студентов педагогических направлений подготовки // Образование и наука. – 2019. Том 21, №1. DOI: 10.17853/1994-5639-2019-1-37-58
22. Reyna E.S. The Integration of Art: A Multiple Case Study of Science, Technology, Engineering, Art, and Math (STEAM) Schools in Three Schools in Southern California: Dissertations. 2021. – 3 p. [Electronic resource]. URL: https://digitalcommons.umassglobal.edu/edd_dissertations/423/
23. Csíkos C., Kovács Z., & Kereszty O. Hungarian vocational education teachers' views on their pedagogical knowledge and the information sources suitable for their professional development // Empirical Research in Vocational Education and Training. – 2018. 10(1). doi:10.1186/s40461-018-0063-x
24. Веденева О.А., Сайгушев Н.Я. Усвоение содержания педагогического образования студентами вузов: монография. – СПб.: Наукоемкие технологии, 2018. – 146 с.
25. Waite L.H., Zuperc J.F., Quinn D.H., & Poon C.Y. Revised Bloom's taxonomy as a mentoring framework for successful promotion. Currents in Pharmacy Teaching and Learning. – 2020. Vol.12. Iss. 11. – P. 1379–1382. <https://doi.org/10.1016/j.cptl.2020.06.009>
26. Загвязинский В.И., Атаханов Р.А. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

REFERENCES

1. Calavia M.B., Blanco T., & Casas R. Fostering Creativity as a Problem-Solving Competence through Design: Think-Create-Learn, a Tool for Teachers. *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. Vol.39. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100761>
2. Gafarov H.S. *Disciplinarnaiia struktura sovremennyh zapadnyh issledovaniy dizaina (design studies): Problemy stratifikatsii i taksonomii [The Disciplinary structure of Modern Western Design studies: Problems of Stratification and Taxonomy]* // *Aktualnye problemy dizaina i dizain-obrazovaniia: materialy II Mejdunar. nauch.-prakt. konf.* – Minsk, 2018. – S. 3–23. [in Russian]
3. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany // *Egemen Qazaqstan*. – 2007, 15 tamyz. [In Kazakh]
4. Abisheva O.T. SMART-tehnologii v vysshei shkole [SMART technologies in higher education] // *Pedagogika i Psihologiya*. – 2017. – №3(32). – S. 115–119. [in Russian]
5. Hotulainen R., Vinni-Laakso J., & Kupiainen S. Development of Learning to Learn Competence across Secondary Education and its Association with Attainment in Finnish/Swedish High-Stake Exit Exam // *Thinking Skills and Creativity*. 2020. – Volume 38. – P. 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100738>
6. Russanti I., Nurlaela L., Basuki I., & Munoto. Competency Based Assessment in Fashion Design. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* 336. – 2018. doi:10.1088/1757-899X/336/1/012044
7. Thandlam Sudhindra S., T.M. Blessing L. ‘A Framework for Design Competency Assessment’, in *Proceedings of the International Conference on Engineering Design (ICED21)*, Gothenburg, Sweden, 2021. Published online by Cambridge University Press: 27 July 2021. DOI:10.1017/pds.2021.10
8. Parfenova T.A. Formirovanie proektnoi kompetentnosti budushhih pedagogov v usloviiah professionalnogo obrazovaniia [Formation of project competence of future teachers in the conditions of professional education] // *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Obrazovanie i zdavoohranenie*. – 2015. – №1. – S. 61–65. [in Russian]
9. Fass J., Rutgers J., and Chui M. Using Design Competencies to Define Curricula and Support Learners, in Storni, C., Leahy, K., McMahon, M., Lloyd, P. and Bohemia, E. (eds.), *Design as a catalyst for change - DRS International Conference 2018*, 25-28 June, Limerick, Ireland. <https://doi.org/10.21606/drs.2018.578>
10. Abisheva O., Derbisova M., Tanabayeva S., Karbozova A.A. Interconnection of fine arts and other disciplines // *Pedagogika i psihologiya*. – 2021. Vypusk 49 №4. – S. 202–211. <https://doi.org/10.51889/2021-4.2077-6861.24>
11. Gam H.J., & Banning J. Teaching Sustainability in Fashion Design Courses Through a Zero-Waste Design Project // *Clothing and Textiles Research Journal*. – 2020. Vol.38. Iss.3. doi:10.1177/0887302x20906470
2. Murzyn-Kupisz M, Hołuj D. Fashion Design Education and Sustainability: Towards an Equilibrium between Craftsmanship and Artistic and Business Skills? // *Education Sciences*. 2021. – Vol. 11(9):531. <https://doi.org/10.3390/educsci11090531>
3. Shein R.A. *Dialektika dizaina. Kn. 1: Mifdizain [Dialectics of design. Book 1: Mythodesign]*. – Ekaterinburg: Tezis, 2002. – 296 s. [in Russian]
4. Nagai Y., Shimogoori A., Ariga M., Georgiev G.V. (2019) ‘Future Learning and Design Creativity Competency’ // *Proceedings of the 22nd International Conference on Engineering Design (ICED19)*, Delft, The Netherlands, 5-8 August 2019. <https://doi.org/10.1017/dsi.2019.54>
5. Bredneva N.A. Formirovanie proektnoi kompetentnosti studentov v obrazovatelnom processe vuza [Formation of project competence of students in the educational process of the university] // *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. – 2017. – №5(71): v 3-h ch. Ch. 2. – C. 166–169. ISSN 1997-2911 [in Russian]
6. Lazarenko N.Iu. Formuvannia kompetencii v tehnologii hudojnogo proektuvannia u predmetnomu dizaini [Formation of competencies in the technology of artistic design in subject design] // «*Molodii vchenii*». – 2017. – № 9.2 (49.2) Ukraina. [in Ukrainian]
7. Raimon Efendi, Jalius Jama, Asmar Yulastri. Development of Competency Based Learning Model in Learning Computer Networks. *International Conference on Education, Science and Technology // Journal of Physics: Conference Series* 1387 (2019) IOP Publishing, doi:10.1088/1742-6596/1387/1/012109

8. Nuri Mohamad M. Otman. Quality of higher education and incidence of learning styles (2020) International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478) 9(3):141-148. DOI:10.20525/ijrbs.v9i3.660
9. Fedorov V.A., Kolegova E.D. Pedagogicheskie tehnologii upravleniia kachestvom professionalnogo obrazovaniia [Pedagogical technologies of professional education quality management]: ucheb. posobie dlia studentov vyssh. ucheb. Zavedenii. – M.: Akademiia, 2008. – 208 s. [in Russian]
10. Marciniak R., & Cáliz Rivera C. A System of Indicators for the Quality Assessment of Didactic Materials in Online Education // The International Review of Research in Open and Distributed Learning. – 2021. – №22(1). –P. 180–198. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v22i1.5069>
11. Andreeva O.S., Selivanova O.A., Vasileva I.V. Kompleksnaia diagnostika komponentov issledovatel'skoi kompetencii u studentov pedagogicheskikh napravlenii podgotovki [Comprehensive diagnostics of the components of research competence in students of pedagogical areas of training] // Obrazovanie i nauka. – 2019. Tom 21, №1. DOI: 10.17853/1994-5639-2019-1-37-58 [in Russian]
12. Reyna E.S. The Integration of Art: A Multiple Case Study of Science, Technology, Engineering, Art, and Math (STEAM) Schools in Three Schools in Southern California: Dissertations. 2021. – 3 p. [Electronic resource]. URL: https://digitalcommons.umassglobal.edu/edd_dissertations/423/
13. Csíkós C., Kovács Z., & Kereszty O. Hungarian vocational education teachers' views on their pedagogical knowledge and the information sources suitable for their professional development // Empirical Research in Vocational Education and Training. – 2018. 10(1). doi:10.1186/s40461-018-0063-x
14. Vedeneeva O.A., Saigushev N.Ia. Usvoenie sodержaniia pedagogicheskogo obrazovaniia studentami vuzov: monografiia [Assimilation of the content of pedagogical education by university students: monograph]. – SPb.: Naukoemkie tehnologii, 2018. – 146 s. [in Russian]
15. Waite L.H., Zupac J.F., Quinn D.H., & Poon C.Y. Revised Bloom's taxonomy as a mentoring framework for successful promotion. Currents in Pharmacy Teaching and Learning. – 2020. Vol.12. Iss. 11. – P. 1379–1382. <https://doi.org/10.1016/j.cptl.2020.06.009>
16. Zagviazinskii V.I., Atahanov R.A. Metodologiya i metody psihologo-pedagogicheskogo issledovaniia [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]: ucheb. posobie dlia studentov vyssh. ucheb. zavedenii. – M.: Akademiia, 2001. – 208 s. [in Russian]

ТАРИХ

ӘОЖ 37.014.2; МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>ХАКАН АС¹, Л. РСЫМБЕТОВА², Р. ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ³✉¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: hakanas1988@gmail.com²тарих ғылымдарының кандидаты,М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: lazzat2506@mail.ru³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: raygul.khazretaliquzy@ayu.edu.kzОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ ОТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала отарлық биліктің Түркістан өлкеінде білім жүйесін реформалаудағы қызметінің тарихын деректік негізде талдауға арналған. Отарлық билік өлкеде жаулап алу жұмыстарын аяқтаған соң шекараны нығайту; орыс қоныстанушыларына жағдай жасау; мақта өндіруді күрт арттыру; жергілікті мұсылман тұрғындарының саяси тұрақтылығын орнықтыру; білім беру жүйесін реформалау сияқты проблемалармен бетпе-бет келді. Мақалада осы проблемалардың арасында отарлық білім беру жүйесін қалыптастыруға бағытталған әрекеттерге тарихнамалық және деректік талдау жасалды.

Империялық мүддеге қызмет жасаған биліктің білім саясаты өлкедегі дәстүрлі білім беру жүйесін ығыстыру болды. Биліктің ислам діні мен діни мектептерге қатысты «елемеушілік» қағидасын ұстауы салдарынан дәстүрлі білім беру мекемелері үкіметтік қолдаудан шеттетілді деген тұжырым ұсынылды. Өлкедегі модернизацияланған білім беру түрлері – орыс-бұратана мектептері дәстүрлі мектептерді ығыстырды. Отарлық биліктің білім саясатымен іске асырылған реформалық өзгерістер тәжірибесін талдау білім беру жүйесін модернизациялаудың империялық мүддеге бағындырылғандығын көрсетті.

Өлкеде қалыптасқан жәдитшілік қозғалысының ағартушылық қызметі отарлық білім реформаларына балама ретінде ұсынылғандығы жайлы тұжырым жасалды. Сол сияқты жәдиттік идеялардың Қазақстанның оңтүстігіндегі ағартушылық қызметке жасаған ықпал-әсері туралы деректер талданды.

Кілт сөздер: жәдитшілік, орыс-түзем мектептері, дәстүрлі мектептерді «елемеу» қағидасы, Қоңырқожа Қожықов.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Хакан Ас, Рсымбетова Л., Хазретәліқызы Р. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі отарлық білім беру жүйесінің тарихи аспектілері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 289–301. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>

***Cite us correctly:**

Hakan As, Rsymbetova L., Hazretaliquzy R. Ontustik Qazaqstan onirindegi otarlyq bilim беру juiesinin tarihi aspektileri [Historical Aspects of the Colonial Education System in the South Kazakhstan Region] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 289–301. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>

Hakan As¹, L. Rsymbetova², R. Khazretalikyzy³

¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: hakanas1988@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: lazzat2506@mail.ru

³PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Historical Aspects of the Colonial Education System in the South Kazakhstan Region

Abstract. The article is devoted to a factual analysis of the history of the activities of the colonial authorities in reforming the education system in the Turkestan region. After the completion of the occupation in the region, the colonial authorities faced such problems as strengthening the border; creating conditions for Russian settlers; a sharp increase in cotton production; establishing the political stability of the local Muslim population; reforming the education system. Among these problems, the article presents a historiographical and factual analysis of attempts to form the colonial education system.

The education policy of the authorities, which served the imperial interests, was to displace the traditional education system in the region. It was suggested that traditional educational institutions were excluded from government support due to the fact that the authorities adhered to the principle of «neglect» in relation to Islam and religious schools. The modernized forms of education in the region of Russian-foreign schools have replaced the traditional ones. An analysis of the experience of reform changes implemented by the educational policy of the colonial authorities showed that the modernization of the education system was subordinated to the imperial interest.

It was concluded that the educational activity of the jadid movement formed in the region was presented as an alternative to the colonial educational reforms. In addition, data on the impact of Jadid ideas on educational activities in the south of Kazakhstan were analyzed.

Keywords: jadidism, Russian-straight-line Schools, the principle of «ignoring» traditional schools, Konyrkozha Kozhikov.

Хакан Ас¹, Л. Рсымбетова², Р. Хазретәліқызы³

¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: e-mail: hakanas1988@gmail.com

²кандидат исторических наук, старший преподаватель
Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: lazzat2506@mail.ru

³PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Исторические аспекты колониальной системы образования в Южно-Казахстанском регионе

Аннотация. Статья посвящена источниковедческому анализу истории деятельности колониальной власти в реформировании системы образования в Туркестанском крае. Колониальные власти после окончания оккупационных работ в крае столкнулись с такими проблемами, как укрепление границ; создание условий для русских поселенцев; резкое увеличение производства хлопка; укрепление политической стабильности местного мусульманского населения; реформирование системы образования. Среди этих проблем в статье проведен историографический и источниковедческий анализ действий, направленных на формирование колониальной системы образования.

Образовательная политика властей, служивших имперским интересам, заключалась в вытеснении традиционной системы образования в крае. Был выдвинут вывод о том, что традиционные образовательные учреждения были отстранены от правительственной поддержки из-за соблюдения властями принципа «игнорирования» в отношении ислама и религиозных школ. Модернизированные формы образования в крае русско-инородный школы вытеснили традиционные. Анализ опыта реформаторских преобразований, осуществленных образовательной политикой колониальной власти, показал, что модернизация системы образования подчинена имперским интересам.

Сделан вывод о том, что образовавшаяся в крае просветительская деятельность джадитского движения представлена как альтернатива колониальным реформам образования. Также были проанализированы данные о влиянии джадитских идей на просветительскую деятельность на юге Казахстана.

Ключевые слова: джадитизм, русско-коррекционная школы, принцип «игнорирования» традиционных школ, Конуркожа Кожыков.

Кіріспе

Түркістан өлкесінің тарихын Отан тарихының құрамды бөлігі ретінде қарастырудың методологиялық маңызы зор. Ресей отаршылығы кезінде қазақ жерінен барынша оқшауланған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында болған оңтүстік өңірлердің саяси-әлеуметтік дамуында біршама ерекшеліктер қалыптасты. Осы ерекшеліктердің арасында отарлық биліктің өлкеде жүргізген білім саясатына қатысты әрекеттер назар аударуды қажет етеді. Өлкедегі білім жүйесінің ерекшелігі жергілікті тұрғындардың көпэтностығынан және дәстүрлі білім жүйесіндегі діни ықпалдың күштілігінен туындады. Қазақстандағы ағартушылық тарихында орын алған осы ерекшеліктерді ғылыми тұрғыда жіктеп, жүйелеу тақырыпқа қатысты қалыптасқан тарихи танымды жаңалайтын маңызға ие деп есептейміз. Өйткені, кеңестік тарихнамада партиялық-идеологиялық тиым салулардың ықпалымен жасалған тұжырымдар бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің идеологиясына және заманауи теориялық-методологиялық ұстанымдарға жауап бере алмайды.

Тақырыптың танымдық және теориялық тұрғыда өзектілігінің келесі қыры – ұлттық педагогика тарихының мазмұнын жаңалауға қатысты. Ұлттық педагогикада жәдиттік үлгідегі білім беру тәжірибесі жеткілікті түрде ғылыми қалпына келтіріле қойған жоқ деп білеміз. Түркістан өлкесіндегі қазақ ағартушылығында жәдиттік ықпалдың күшті болғандығы ғылыми тұрғыда бағасын алуы тиіс.

Осындай мақсат қойған зерттеу тақырыбы ұлттық педагогика және ағартушылық тарихы мазмұнын жаңалауда барынша өзекті болып саналады және тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасына сай мемлекеттік бағдарламамен ұштасады.

Зерттеу әдістері

Тақырыптың архивтік деректерге негізделуіне байланысты тарихи құжаттармен жұмыс жасауда археографиялық әдіс-тәсілдер қолданылды. Сол сияқты тарихнамалық талдауда түрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан тұжырымдар тарихи-салыстырмалы тәсілмен талданды.

Ресей империясының Орталық Азиядағы реформалық өзгерістерін модернизация теориясын қолдану мәселеге айқындық береді. Соның ішінде білім беру ісін модернизациялауға бағытталған саясатына салыстырмалы баға бере отырып, оның кей жағдайларда жергілікті халықтардың мәдени-рухани дамуындағы этнодеформациялаушы фактор ретінде қарастыра аламыз. Соған сәйкес осы аймақтағы жәдитшілік пен қазақ ағартушылығы құбылысын пәнаралық тәсілдермен білім жүйесін отарлық модернизациялауға балама даму жолын ұсынған құбылыс ретінде қарастырамыз. Білім

саласындағы осы екі параллельдің арақатынасы өлкедегі барлық қоғамдық-саяси үдерістердің сипаты мен мазмұнын анықтағандығын ескерер болсақ, мәселені арнайы зерттеу нысаны етіп алуымыздың методологиялық тұрғыда маңыздылығын танытады.

Тақырыпты қарастырғанда тың әдіснамалық ізденіс ретінде тарихи құбылыстарды бағалауда «этнодеформация» ұғымы қолданылды. Ғылыми айналымға ұсынған этнодеформация ұғымының мәні қандай да сыртқы күштердің ықпалымен ұлттық болмыстың жағымсыз өзгерістерге ұшырауы мағынасында қолданылды. «Модернизация – қоғамды оң өзгерістерге бастайды да ұлттық жаңғыруға түрткі болады. Ал этнодеформация ұлтты дәстүрлі мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси болмысынан күштеп ажыратып, оның эволюциялық даму бағдарын күтпеген апатты арнаға бұрып жібереді» [1, 148-б.] деген тұжырымға сай өлкедегі отарлық биліктің білім беру жүйесі мен ағартушылық құбылыстарына баға беріледі.

Дәстүрлі қазақ қоғамында осы кезге дейін орын алған қандай да болмасын ұлттық қайғы-қасіреттер осы этнодеформация құбылысының нәтижесі болып келді деген қағиданы ұстандық. Айталық, қазақ қоғамының тәуелсіздігінен айрылып, патшалы Ресейдің боданына айналуы осы деформациялық үдеріске жол салып берді. Отарлық биліктің дәстүрлі қоғамды модернизациялауынан деформациялауы басым түсіп жатты. Оған қоғамдағы жер, тіл, дін, діл, саяси билік құндылықтарының күрделі өзгерістерге түскенін осы мақалада қарастырған Ресей империясының өлкедегі халық ағарту жүйесіне жасаған реформалық өзгерістерінен аңғарамыз.

Талдау мен нәтижелер

Қазақстанның оңтүстік өңірінде отарлық білім беру жүйесінің қалыптасуы тақырыбы кеңестік тарихнамада Т. Тажибаев [2, 507-б.], К.Е. Бендриковтың [3, 509-б.] іргелі зерттеулерінде арнайы қарастырылды. Т. Тажибаевтың зерттеуінде Түркістан өлкесіндегі қазақ ағартушылығы жалпы мәселелік құрамында қарастырылса, К.Е. Бендриков зерттеуінде Қазақстанның оңтүстігіндегі білім тарихы Түркістан мәселелерінің құрамында зерттелген. Бұл зерттеулер таптық-партиялық қағидалар басшылыққа алынғанымен архивтік деректер талданып, ғылыми айналымға ұсынылғандағымен құнды. Осы авторлардың тұжырымдары кейінгі кезеңдегі зерттеушілердің жұмыстарында бағдарға алынды. Посткеңестік кеңістікте бұл тақырып жаңа көзқараспен зерттеле бастады. Атап айтқанда, шетелдік тарихшылар Н.А. Абдурахимованың [4, 47-б.], М.А. Карлыбаевтың [5, 105-112-бб.], С. Мухамедовтың [6, 258-б.], Т.В. Котюкованың [7, 391-б.] зерттеулерінде Түркістан өлкесіндегі ресейлік білім беру жүйесін асыра дәріптеген кеңестік тарихнаманың тұжырымдары қайта қаралды. Ал мәселені зерттеушілердің арасында тақырыпқа тікелей қатысы бар отандық тарихшылар С. Сайфулмаликованың [8, 263–275-бб.], О. Мұхатова, Г. Тлеубекованың [9, 75–85-бб.], М. Жолсейтованың [10, 172-б.] еңбектерін мақалада талдау нысанына алдық. Ол еңбектерде отарлық биліктің білім беру жүйесінің тарихы сыни көзқараспен қарастырылып, отандық архивтердің деректері айналымға ұсынылған. Тақырыпқа қатысты отарлық және кеңестік биліктің білім беру жүйесіне тарихи-салыстырмалы баға берген шетелдік зерттеулер де [11, 446-б.] жарық көрді. Біздің зерттеуімізде тақырып жаңа архивтік деректермен толықтырылып, методологиялық тұрғыда модернизация теориясының әдістерімен және этнодеформация тұжырымымен қарастырылатын болады.

Түркістанның орасан зор аумағы Ресей империясы үшін көптеген проблемалық ахуал туғызды. Атап айтқанда, мемлекеттік басқару, шекараны нығайту, орыс қоныстанушыларының жағдайын жасау, өлкені жаулап алуының басты мақсаттарының бірі мақта ісін жолға қою, жергілікті мұсылман халықтарын тыныштық жағдайында ұстап тұру, оларды жаңа идеологияның ықпалына тарту сияқты мәселелердің бәрі де шешімін күтіп тұрды. Солардың арасынан білім беру мәселесінің маңызы үлкен болмаса кем емес еді. Содан да отарлық әкімшілік Құран мен шарифатқа қарсы келетін қалыптар мен ережелердің

бәріне мойынұсына бермейтін өзіндік позициясы бар жергілікті халық пен отарлық биліктің қолдауына сүйенген қоныстанушылар түріндегі екі жақтың мүддесі түйісетіндей білім беру ісін ұйымдастыруға мүдделі болды.

Патша әкімшілігі алғашқы жылдардан бастап Түркістанда қоныстанушыларды орналастыру және олардың арасында білім беруді дамытуды қолға алды. 1876 ж. Түркістанда Оқу орындары басқармасын құру қарсаңында Сырдария облысында орыс тұрғындары 10624 адам, оның ішінде Ташкентте 4 мың, Жетісу облысында 31930, оның ішінде Верныйда 1440 адамды құраса, әскери контингенттің өзі 40 мың адамды құраған еді [3, 107-б.]. Ал 1891–1892 жж. Ресейде орын алған ашаршылықтан соң өлкеге келген қоныстанушылардың саны арта түсті. 1904–1914 жж. тек Жетісудың өзіне жыл сайын 20 мың жаңа қоныстанушылар келіп жатты. 1897 ж. облыста қоныстанушылардың соңы 67 мың болса, бұл көрсеткіш 1907 ж. 107 мыңға жетті, ал 1911 ж. 154 мың, 1914 ж. 255 мыңға жетті. 66 мыңнан аса қоныстанушылар Сырдария облысы, Ташкент, Әулиеата және басқа да аудандарға ірге тепті [11, 49–50-бб.]. Бұл жағдай Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде саяси ахуалдың шиеленісе түсуіне алып келді.

1907 жылдан бастап патша үкіметінің қоныстандыру саясаты жоспарлы сипат алды. Үкіметтің бұл жаңа бағыты отарлық шет аймақтарда биліктің тірегі болатын шаруалардың қатарын көбейту және нығайту мақсатынан туындады. Осы мақсатты іске асыру үшін қалыптасқан жағдайда аса көпсанды көпшілікті құраған қоныстанушылар арасында білім беру жүйесін қалыптастыру қажеттілігі туындады. Осы қажеттілікке сай XIX ғ. 60-жылдарынан бастап өлкеде орыс балаларына арналған мектептер ашыла бастады. Мысал ретінде айтар болсақ, Сырдария облысындағы алғашқы орыс мектептері №1 Фортта (*қазіргі Қазалы қаласы – авт.*) және Перовскіде ашылды [12, 1-п.]. Оның алдында қазақ жерінде орыс шекаралық қызметіне тартылған қазақ балалары үшін арнайы мектептер ашыла бастаған болатын. Орал казак әскери округінде осындай 47 мектеп, соның ішінде қыздарға арналған 5 мектеп ашылып, оларда 2250 оқушы білім алды. 1894 ж. Орал қаласында ер балаларға және қыз балаларға арналған гимназиялармен бірге діни училище жұмыс істеген [2, 268–281-бб.]. Орыс ұлтының балалары үшін арнайы кәсіптік оқу орындары ашыла бастады. Солардың қатарында 1894 ж. Ташкентте реалды училище, 1905 ж. Ташкент пен Самарқандта коммерциялық училище, 1904 ж. Ортаазиялық теміржол мекемесі жанынан Темір жол техникалық училищесі, Ташкент бастапқы ауылшаруашылығы мектебі және т.б. ашылды [4, 47-б.]. Бұл оқу орындары еуропалықтарға арналғаны белгілі, ал жергілікті халықтарға арналған училищелер ашу туралы билік органдары сөз етпеген.

Осыншама оқу орындарының ашылуы алғашқы кезекте мұғалім кадрларды қажет ететіндіктен отарлық билік бұл мәселені де назардан тыс қалдырмады. Ташкентте 1879 ж. ұзақ уақыт бойы Түркістандағы бірден-бір педагогикалық оқу орны болған мұғалімдер семинариясы ашылды [13, 121-б.]. Осы оқу орнының ұйымдастырушысы және оны аздаған үзілістермен 1917 жылға дейін басқарған Н.П. Остроумов богославие магистрі, Қазан діни академиясы мұсылмандыққа қарсы бөлімінің доценті болған еді. Оның осындай кәсіби дайындығы оқу орнының қызмет мазмұнын айқындауға елеулі ықпал етті. Мұғалімдер семинариясының басты мақсаты «бұратаналарға» арналған оқу орындары үшін кадр дайындау болып айқындалғанымен, семинария түлектері мемлекеттік басқару қызметтеріне көптеп тартылған еді. Осы семинарияны бітірген Қоңырқожа Қожықов пен Садық Өтегенов, Сұлтанбек Қожанов, Фазылбек Құлтасовтар Түркістан қаласында халық мұғалімі болып қызмет істегенімен, олар да кейін саяси, әкімшілік қызметтерге ауысып кеткен болатын.

Отарлық биліктің білім беру мәселесін шешудегі ойлап тапқан жаңалықтарының бірі орыс-бұратана мектептері болды. Бұндай жаңалық өлкені басқарудағы орыс шенеуніктерінің алғашқы кезде қалалық және облыстық мекемелерде, әсіресе сот органдарында тілмаш, аудармашы кадрлардың жоқтығынан туындаған қиындықтарын шешуі тиіс болатын. Дегенмен, отарлық әкімшілік алысты болжаған саясат ұстанды. Бұндай мектептер жергілікті

тұрғындарды орыстандырудың бір ғана тәсілі еді. Бұл мақсатты 1884 ж. 19 желтоқсанда Ташкентте алғашқы орыс-бұратана мектебін ашуда сөйлеген сөзінде отарлық билік шенеунігі ашық түрде мәлімдеді. Ол өз сөзінде былай дейді: «...Өлке өз кезінде қалай болғанда да жаулап алынды және ол біздің кең байтақ отанымыздың кішкене ғана бір бөлігі емес. Метрополияға сіңу, ассимиляциялану керектігі бұл жерде өзінен өзі түсінікті. Бірақ оған қалай қол жеткіземіз? Оның бір ғана және басты шарты отандық тілді (*орыс тілі – авт.*) барынша кеңінен тарату. Егер бұратаналар, сарттар мен қырғыздар орысша еркін сөйлесе, онда өлкедегі орыс мүддесі орнықты деп есептеуге болады. Бәріне белгілі дәйек мынау – біз сол мемлекеттің, сол халықтың тілінде сөйлейтін елдің рухани балаларымыз» [14]. Отарлық билік шенеунігінің айтқан бұл бүкпесіз шындығы жай ғана сөз емес, ол биліктің ресми саясатына айналғандығын одан кейінгі кездегі білім беру жүйесінің мазмұны мен сипаты нақты көз жеткізеді.

Аталған орыс-бұратана мектептерінде орыс тілі, арифметика, Ресей географиясы, табиғаттану пәндерімен бірге «бұратаналық білім» (*араб әліппесіндегі жазу сауаттылығы – авт.*) және ислам дінінің негіздері оқытылды. Оқу бағдарламасына шектеулі ғана пәндердің енгізілуі биліктің жергілікті тұрғындар мен отарлық шенеуніктік аппараттың арасын байланыстырушы тілмаштар ғана дайындауды қалаған мақсатынан туындады деген қорытынды жасауға болады.

Орыс-бұратана мектептерімен қатар орыс-қазақ мектептері де ашылып жұмыс істеген. Бұл жобаның бастамашысы И.И. Ильминскийдің өзі православиелік монархиялық миссионерлер мектебінің ұйымдастырушысы болатын. «Қазан қаласының бұратана мұғалімдер семинариясын басқарған Ильминский Түркістан өлкесіне келмесе де осы аймаққа өзінің миссионер шәкірттері И.П. Остроумов, М.А. Миропиев, А. Софийский, Н.А. Воскресенскийлерді жіберген» [8, 264-б.] екен. Ол исламға қарсы позиция ұстанып, қазақтарды татар ағартушыларының ықпалынан және Орта Азиядан енген мұсылмандық идеялардан оқшаулау мақсатында орыс-қазақ мектептерін ашу қажет деп есептеді. Оның тұжырымында бұндай мектептер «исламның кең таралуына жол бермейді... қазақ халқын христиандық танымға және орыстарға сүйіспеншілікке тәрбиелейді», сол арқылы қазақ жерінде орыс ықпалының күшеюін қамтамасыз етеді деген сенім болды [3, 509-б.]. Бұл мектептерде сабақ қазақ тілінде жүргенімен, онда орыс әліппесі – кириллица қолданылды. Осындай мектептің бірі 1874 жылы Шымкент қаласында ашылды, онда 40 ер бала оқыған [13, 103-б.].

И.И. Ильминскийдің жобасын іске асыру арқылы қазақ даласында ағартушылық идеяларын іске асыруда ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ыбырай Алтынсарин ерекше танылды. Ол 1879 жылы инспектор қызметіне тағайындалған соң Торғай облысының барлық уездік қалаларында орыс-бұратана мектептерін, соның ішінде училищелер ашуға бастамашы болған.

1907 жылдың 1-қазанында С. Граменицкий өзі дайындаған «Сырдария облысындағы бұратаналық білім беру Ережесінде» Түркістан генерал-губернаторына «Бұратана-христиандарға білім беруге арналып жасалған және қолданылып келген И.И. Ильминскийдің жүйесі бұратана-мұсылмандарға қолдануға жарамайды» [12. 28-п.] деп қорытынды ұсыныс бергеніне қарағанда аталған жүйенің жергілікті тұрғындар үшін мәдени-рухани тұрғыда тым қымбатқа түскендігі аңғарылады.

Орыс-бұратана мектептері негізінен қалаларда, ірі станцияларда ашылды. 1896 жылы өлкеде олардың саны 28 болса, 1911 жылы 89-ға жетті [15, 165-б.]. Түркістан тарихын зерттеп жүрген ресейлік ғалымдардың зерттеулерінде орыс-бұратана мектептері мемлекеттік модернизациялық-интеграциялық тұжырымдамаға құрылған империялық жоба болды [7, 176-б.] деген тұжырым орныққан. Дегенмен, ортаазиялық зерттеушілер арасында орыс-бұратана мектептері «өздеріне артылған сенімді ақтамады» [6, 212-б.] деген де пікір

айтылады. Біздің мақсатымыз, осы империялық жоба алдыңғы кезекте империялық мүддеге қызмет жасағандықтан да оның этнодеформациялық салдарларына баға беру.

Тарихи құжаттарға жасалған талдау орыс-бұратана, орыс-қазақ мектептері далалық өлкеде толыққанды білім беру жүйесін қалыптастыра алмағандығын көрсетеді. 1879 жылы өлкедегі мектеп жасындағы 83110 баланың 3 пайызы ғана мектептерге тартылған [16, 159-б.]. Осы мектептердің өзі исламға ашық қарсы бағытымен және орыстандыру идеологиясымен ерекшеленді. Бұл жөнінде 1902 ж. «Туркестанские ведомости» газетінде жарияланған мақала авторы былай деп жазады: «Орыс-бұратана мектептерінің қазіргі кездегі түпкі мақсаты балаларды орыс тілінде сөйлетуге, тіпті орысша ойлауға дағдыландыру екендігін естен шығаруға болмайды». Бұл дерек отарлық биліктің өлкеде орыстандыру саясатын ашық және өктемдікпен жүргізгендігін айғақтайды.

Ұлттық болмысқа отаршылар тарапынан жасалған қандай қысым болса да ол соған лайық қарсылыққа тап болатындығы белгілі. Отарлық биліктің орыс-бұратана мектептері арқылы орыстандыру саясаты да осындай қарсылыққа тап болды. Айталық, ХХ ғ. алғашқы жылдарында өлкеде барлығы 100 орыс-бұратана мектебінде жергілікті тұрғындардан 2800 оқушы оқыған болса, олардың 105-і ғана мектептерді бітіріп шыққан. Өлкедегі орыс-бұратана мектебінің 25 жылдық қызметінің аянышты халін В.П. Наливкин «ол мектептер бірнеше жүз көпес балаларына ғана орыс тілін үйретіп шығара алды» деп жазады [17, 6-п.].

Қалыптасқан осындай саяси және идеологиялық ұстанымдарға сүйенген отарлық билік жергілікті тұрғындардың дәстүрлі білім беру жүйесіне оң қабақ таныта қойған жоқ. Біз бұл жерде «дәстүрлі білім беру жүйесі» деген ұғымды «мұсылмандық білім беру жүйесі» деген ұғымның орнына қолданып отырғандығымызды ескерте кеткеніміз орынды. Біз бұл ұғымды білім беру жүйесіне конфессиялық сипат пен мазмұн берген ұғымға ұлттық, менталдық мазмұн беру үшін қолданып отырмыз. Осы дәстүрлі білім мекемелерінің саны сарапшылардың бағасы бойынша Сырдария, Самарқанд және Ферғана облыстарында 285 медресе және 5572 мектеп болған [18, 62-п.]. Дәстүрлі білім беру орындары жүйесінің осынша кең таралуы отарлық биліктің оларды қадағалауына қиындық туғызған.

1879 жылы Түркістан уезіндегі дәстүрлі білім беру мекемелері жөніндегі мәліметте Түркістан қаласында 15 мектеп пен 1 медресе болғандығы, оларда 322 оқушы білім алғандығы, ал Қарнак, Иқан, Бабайқорған, Шолаққорғанда бір-бірден мектептер болғандығы, оларда 87 оқушы оқығандығы жөнінде дерек берілген [19, 8–12-пп.]. Аталған уездің Саңғыл-Маңғытай, Жаманбай, Қаңлы-Сапар, Тама болыстарындағы 16 дәстүрлі мектеп пен 1 медреседе 1880 жылы 283 оқушы білім алған [19, 13–16-пп.].

Ал Шымкент уезінде 2 орыс мектебінде 45 оқушы, 2 медреседе 104, бұратана мектептерінде 240 оқушыбілім алған [20, 1-п.]. Дәстүрлі мектептерде бірыңғай ұл балалар білім алған. Шымкент уезі бойынша 106 дәстүрлі мектеп пен 13 медреседе барлығы 124 қыз бала, 1072 ұл бала білім алған [19, 1–3-пп.].

Отарлық билік нығайған сайын білім беру жүйесін кеңейте түскені байқалады. 1900 жылы Шымкент, Әулиеата уездерінде 5 қалалық училище (*Шымкент, Әулиеата қалаларында – авт.*), 37 ауылдық училище, православие дініндегілерге арналған 5 ауылдық приходтық училищелері, 8 бұратана мектептері, Қарнақта 2 медресе болған [21, 4–5-пп.] деген деректерден дәстүрлі мектептердің мүлдем есепке алынбағандығы аңғарылады.

1904 жылы Сырдария облысы халық училищелерінің дирекциясы бекіткен тізімде де дәстүрлі мектептер мүлде есепке алынбаған. Облыс бойынша осы кезде 7 қалалық, 9 қыз балаларға арналған, 6 ұл балаларға арналған приходтық училищелер, 51 балаларға арналған бұратаналар мектебі, 5 жеке меншік мектеп, 28 медресе болған [21, 6–9-пп.] екен. Бұл деректер оңтүстік өңірдегі отарлық білім жүйесі дәстүрлі мектептерді «елемеу» қағидасының өз жемісін бергендігін танытады.

Дәстүрлі білім беру жүйесіне деген көзқарасын «өлкені құрушы» деп дәріптелген К.П. фон Кауфман ашық білдіреді. Ол ислам мұсылмандардың адамгершілік, рухани

нормаларының негізі екендігін мойындай отырып, «діни конфессионалдык, сонымен бірге саяси болғандықтан да ... бұратаналар мектебі (*дәстүрлі білім беру жүйесі мағынасында – авт.*) орыс билігінен қамқорлық күтпеу керек. Бірақ оны тікелей жойып жіберу бізге деген өшпенділік туғызар еді», сол үшін де «мұсылмандық мектептерге деген қатынасты осы кезге дейін жалпы мұсылманшылыққа қатысты қалыптасып үлгерген әрекет тәсілін ұстану керек. Ол тәсіл – «елемеушілік» [22, 437–438-бб.] деп ашып айтқан болатын. Генерал-губернатордың осы әрекетіне қатысты «мұсылмандық оқу орындары мәселесі жөнінде Кауфманның пікірі Халық ағарту министрлігінің нұсқауымен үйлеспейтін» [10, 92-б.] деген тұжырым негізсіз емес еді.

1875 ж. патша өкіметі Түркістандағы барлық діни мектептерді Өлке оқу орындары Басқармасының бағынысына беру туралы Заң қабылдады, соған сай 1879 ж. Ағарту министрлігі халық училищелеріне арналған Нұсқауды бекітті [3, 66-б.]. XIX ғасырдың соңында тағайындалған Түркістан өлкесі халық училищелерінің инспекторы лауазымы шенеуніктің құзырына медреселерге, көшпелі және отырықшы тұрғындардың мектептеріне бақылау жасау өкілеттілігін берген. Бұл жағдай аталған мектептердің қызметін ерекше қадағалауға алуды білдіретін еді.

Түркістан өлкесіндегі конфессиялық мұсылман мектептері мен ислам діндарларының қызметі Ресейдің отарлық әкімшілігіне іс жүзінде тәуелді болмады. «Исламның мәніне терең үңілмеген Кауфманның ислам дінін «қарабайыр» болғандықтан уақыт өте келе ол сыртқы жағдайлардың ықпалынан деградацияға ұшырайды және ол үдеріске кедергі жасаудың керегі жоқ» [23, 289-б.] деген тұжырымы алғашқы кезден бастап отарлық әкімшіліктің өлкедегі дінге қатысты бейтарап позициясына айналды. Содан да 1870 ж. 26 наурыздағы Ресейді мекендеген басқа ұлттарға білім беру шаралары туралы Ереженің мұсылман діни мектептерінің үкіметтік қолдауға ие болады деген бабы Кауфманның талап етуімен өлкеде қолданылмаған.

Түркістандағы отарлық билік Орталық Азиядағы білім беру мәселесі «барынша ауқымды және шешілуі қиын» екендігін алғашқы кезден-ақ түсінген болатын. Мәселенің қиындығы ұлттық білім беру жүйесінің ғасырлар бойы қалыптасқандығы және оның тереңнен тамыр тартқан өз дәстүрлерінің беріктігінен, ең бастысы аталған білім беру жүйесінің жан-жақты және озық нәтижелерінің болуынан туындады. Сөзімізге дәлел ретінде өлкедегі отарлық басшылықтың тапсырмасымен жұмыс жүргізген ғалымдар тобының жасаған қорытындысын алға тартуға болады. Олар жоғарғы органдарға жазған есебінде «...орыс тұрғындармен салыстырғанда сауатсыздар аз, ал мектептер санының көп болуы тұрғындардың мектеп ісіне деген қызығушылығын танытады» [24, 48-п.] деген тұжырым жасайды. Осы сияқты мәлімдемелер отарлық биліктің мұсылмандық білім беру ісіне араласпау саясатын ұстануға негіз болды.

Осындай елемешілік саясатына қарамастан отарлық билік дәстүрлі қоғамды модернизациялаусыз және тұрғындарды жалпы империялық кеңістікпен ықпалдастырусыз жаулап алынған аумақты ұстап тұру мүмкін емес екендігін ескеріп, орыс-бұратана мектептерін құруға кірісті. Дегенмен, осы мәселеге қатысты айта кететін жайт, түркістандық отаршыл әкімшілік жаулап алу барысында жергілікті жас та жаңа зиялы қауымның қалыптасқандығын аңдамай қалды. Бұл жас толқын аймақтық империя құрамына тартылуы барысында өзінде барды өзгелермен салыстыруға мүмкіндік алып, өз тарихи тәжірибесі мен еуропалық ғылыми жетістіктерді байланыстырып, жартылай мұсылмандық, жартылай еуропалық білім беру жүйесін қалыптастырған еді. Өлкедегі ескі жүйеге қарағанда бұл жаңа білім беру жүйесі билік үшін әлдеқайда қауіптірек болып шықты.

Өлкеде отарлық билік енгізген білім беру жүйесіне балама болды ма деген сауалға жауап іздеу де маңызды. Тақырыпқа қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында біз жаңатәсілді мектептер – отарлық білім беру жүйесінің баламасы бола алды деген тұжырымға келіп отырмыз. Түркістанның жергілікті саяси және интеллектуалды элитасы жаулап алудан

кейінгі өлкеде қалыптасқан ахуалға әртүрлі көзқараста болды. Оларды негізінен үш топқа жіктеуге болады. Біріншілері отарлық биліктен өз халқының ұлттық және діни сезімін аяқасты еткен озбырлықты ғана көрді де, көршілес Ауғанстан, Иран мен Түркияға эмиграцияға кетіп қалды. Екінші топ Ресей империясының орнықтырған билігін уақытша деп есептеді және отарлық билікті құлатып, тәуелсіздікті қалпына келтіру үшін ұлт-азаттық күресіне араласты. Ал үшінші топ қуатты Ресей империясымен әскери қақтығысқа барудан тартынып, дәстүрлі қоғамды ағартушылық арқылы біртіндеп реформалау жолын ұстанды. Біздің зерттеуіміз де Түркістан өлкесіндегі зиялылардың осы үшінші тобының қызметімен байланысты [1, 148-б.]. Осы жолды таңдаған зиялылар – жергілікті ағартушылар және олардың ізбасарлары – жәдитшілер еді. Олар тәуелсіздіктен айрылып қалудың ең басты себебі ортаазиялық қоғамның саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени мешеулігі екендігін жақсы түсінді.

XIX ғ. екінші жартысында Орталық Азияның қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған ағартушылардың дәстүрін жалғастырып, отарлық билік жағдайында жаңа тұрпатты ағартушылар – жәдитшілердің алдындағы ағартушылардан ерекшелігі – мәдени ағартушылықты саяси ағартушылықпен ұштастыруында еді.

Жәдитшілердің ағартушылық қызметі қысқа мерзімде жақсы нәтижелер көрсетті. XIX ғ. соңында Орталық Азияда, соның ішінде Сырдария, Жетісу облыстарында жаңа тәсілді мектептер өте аз болса, 1911 жылы олардың саны 63-ке жетіп, барлығы 4106 баланы қамтыды [24, 230-п.].

Жаңа тәсілді мектептердің халық бұқарасы тарапынан қызу қолдау табуы ондағы білім беру мен тәрбиенің уақыт талабына сай келетіндігіне байланысты еді. Отарлық биліктің сол кездегі тексеруші-бақылаушы шенеунігі жазғандай, «бұл мектептердің Ташкент қаласындағы дәстүрлі мектептерден орасан зор айырмашылығы бар» [24, 6-п.]. Сол сияқты, жаңа тәсілді мектептерге қатысты құпия баяндамасында Самарқанд облысының әскери губернаторы бұл мектептердің кәдімгі дәстүрлі мектептермен ғана емес, сонымен бірге орыс-бұратана мектептерімен салыстырғанда да оқушылардың білімі, оқу ісінің жолға қойылуы тұрғысында да өте жоғары екендігін жазады [25, 23-п.]. Бұндай дәйектер жәдиттік мектептердің білім саласындағы жағымды әрекеті түрінде империялық билікті шошындырды, содан да өлкедегі жаңа тәсілді мектептерді қатаң қадағалауға алып, олардың қызметін жас ұрпақты «кез келген бағытты қабылдауға» бейімдеу деп айыптады. Бұл жердегі «кез келген бағыт» дегенді үкіметке қарсы көңіл-күй деп ұғынуымыз дұрыс. Биліктің жаңа үлгідегі мектептерге деген теріс көзқарасы өлкедегі жергілікті халықтардың ұлттық санасының оянуына деген қауіптен туындады. Сондықтан да олар жәдиттік мектептердің дамуы мен кең таралуына барынша қарсылық жасап бақты.

Осы жерде қадымшылар мен жәдиттердің ағартушылық саласындағы бәсекелестігінің кейіннен саяси теке-тіреске ұласуына өлкедегі патша әкімшілігі тікелей себепкер болғандығын айтуымыз керек. Бұл екі ағым ағартушылық саласында ымыраға келуі мүмкін екендігі сияқты, XX ғ. бас кезіндегі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында отарлық билікке қарсы күресте бір саяси тұғырнамада бола алуы да мүмкін еді. Өкінішке орай, 1917 ж. сәуірінде құрылған біртұтас Бүкілтүркістан Өлкелік Мұсылмандар кеңесі – «Шура-и Исламия» түріндегі саяси қозғалыс шешуші сәтте «Шура-и Улема» (Ғұламалар қоғамы) түріндегі ұйымға жіктеліп, бітіспес қарсыластарға айналып шыға келгені тарихи ақиқат. Демек, Түркістан өлкесіндегі ұлттық күштердің саяси жікке бөлінуіне XIX ғ. соңындағы отарлық биліктің білім беру саласына қатысты ұстанған саясаты негіз қалап берді деп айта аламыз.

Н. Остроумов «Что делать новометодными мактабами?» деген мақаласында «Жергілікті әкімшілік бұратана халықтың рухани өміріндегі маңызды құбылыс – өлкенің барлық жерлерінен үкіметтің орыс-бұратана мектептерімен қатар ашылып жатқан жаңа тәсілді мектептерді мүлдем «елемей қоя алмайды» деп атап көрсетеді. Ол осы мақаласында

жаңа мектептер туралы үндемей қалуға және оларды елемеуге болмайды, керісінше олармен есептесу керек дей келіп, «өйткені ол мектептер біз үшін (*Ресей империясын айтып отыр – авт.*) күтпеген жағдайда пайда болды және тікелей тұрғындардың өмірлік қажеттілігіне сай қалыптасты» [13, 97–98-бб.] деп жазды. Оның пікірі бойынша ұзақ уақыт бойы мұсылмандық білім беруді елемеу халық ағарту мекемелеріне қатысты қуатты қозғалыстың қалыптасуына алып келген, бірақ ол дербес, үкіметтік әкімшіліктен тәуелсіз өмір сүріп, ашық сеператистік бағыт алған.

Осындай ой-тұжырымдар мен соған қатысты ұсыныстар билікті ашық әрекеттерге итермеледі. 1908 ж. Түркістан генерал-губернаторлығы мен халық ағарту министрлігінің қарауына «Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық училищелер туралы Ереженің» жаңа жобасы ұсынылды. Оған жаңа тәсілді мектептерге қатысты баптар енгізілген болатын. Осының алдында алғашқы Ереже 1906 ж. қабылданған еді. Жаңа Ереже жобасында бірқатар баптарда жаңа тәсілді мектептер қызметін шектеу ұсынылды. Үш жыл бойғы ведомствоаралық келісімдерден соң Түркістан генерал-губенаторы А.М. Самсонов 1912 ж. 25 қаңтарында аталған құжаттың негізгі бағыттарын бекітті. Онда жаңа тәсілді мектептер халықтық училищелер инспекторының ұсынысымен генерал-губернатордың келісімі бойынша ашылатындығы жайлы талаптар айтылды. Мектептерді ашуға рұқсат оқушылар қай ұлттан жиналса, сол ұлттың мұғаліміне ғана берілді. Бұндай шектеу татар мұғалімдерге қатысты қолданылды. Татарлар оқытушы ретінде жаңа тәсілді мектептерге жіберілмеді [5, 111-б.]. Оның мәнісі Қырымда оқытудың жаңа тәсілін енгізген И. Гаспыралы және оның ізбасарларының қызметіне қатысты еді. Алғашқы жаңатәсілді мектептерде татар ұлтынан шыққан мұғалімдер көп болатын. Патша әкімшілігі осылайша өлкеде ұлттық сананың оянуына жол бермеу үшін сол кезде отарлық идеология қалыптастырған «панисламизм» мен «пантүркизм» идеяларын шектеуге тырысты. Оның үстіне оқу бағдарламасына орыс тілін оқыту пәні ретінде енгізудің ұсынылуы да жаңатәсілді мектептер қызметін отарлық идеологияға бейімдеуді көздеген еді. Көшпелі қазақ ауқаттыларының ауылдарында үй жағдайындағы жаңа тәсілді мектептер де осындай қатаң бақылауға ұшырады.

Жәдиттер оң нәтижелерге қол жеткізу үшін ағартушылық идеяларды нақты іске асырудың қажеттігін жақсы түсінді. Олар реформалық қозғалыс ретінде бастапқы кезден бастап білім беру мәселелерінің нақты міндеттерін шешуді алдарына мақсат етіп қойып, алғашқы кезекте жаңа тәсілді мектептерде ағартушылық, ғылым мен дінді заңдастыруға негізделген нақты теориялық тұжырым ұсынды.

Интеллектуалды тұрғыдан кемел тұлғалар болғандықтан жәдиттік қозғалыстың көшбасшылары шығыстық және еуропалық мәдениетті қатар игерген еді. Түркістандағы жәдиттік қозғалыстың көшбасшылары Махмудқожа Бехбуди, Мұнауар Қары Абдурашидханов, Абдулла Авлони және т.б. қайраткердердің қатарында қазақтардың арасынан шыққан жәдитшілер Қоңырқожа Қожықов, Сералы Лапин, Садық Өтегеновтерді де атауға болады. Қазақ жәдитшілері арасынан алғашқылардың бірі болып Қ. Қожықовтың 1912 жылы Орынборда бастырған қазақ балаларына арналған жәдиттік үлгідегі Әліппесі Түркістан өлкесінің білім беру жүйесінде кең қолданыс тапты.

Жәдитшілер шығыстық та, батыстық та әдебиеттерді жақсы білді. Бұл жағдай олардың философиялық көзқарастарын айқындап, реформалық қызметтерінен көрініс тапты. Содан да ұлттың ілгерішіл зиялыларының ағартушылық тұжырымдарында Орталық Азия халықтарының тарихи-мәдени мұрасына баса мән берілді. Жәдитшілердің тұжырымында Ибн Сина, әл-Фараби, Мырза Ұлықбек сияқты ойшылдардың еңбектерін оқып-үйрену арқылы іске асырылатын әлеуметтік және ғылыми реформалар өлкенің дамуына, халықтың ұлттық санасының оянуына ықпал етеді деп айқындалды. Бұл тұжырым отарлық реформалардың жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына жасаған этнодеформациялық үдерістің ықпалына қарсылық идеяларына өзек болды. Сондай қарсылықтың ең тиімді түрі еуропалық ғылым мен білім жетістіктерімен дәстүрлі білім

жүйесін кіріктіре отырып, жаңа тәсілді мектептер жүйесін кеңінен жолға қою түрінде өлкенің саяси-әлеуметтік өмірінен көрініс тапты.

Жәдитшілердің түсінігінде патшалық Ресейдің отарлық басқару жүйесі Түркістанның ұлттық мүддесіне, қажеттілігіне сай келмеуімен бірге оның әлеуметтік-экономикалық дамуына орасан зор зиян келтіреді деген тұжырым орнықты. Жәдиттер бастаған өлкедегі алдыңғы қатарлы күштердің зайырлы жаңа тәсілді мектептерді жеделдете дамыту арқылы ұлттық мәдени бірегейлікті сақтауға бағыттаған әрекеті біртіндеп тәуелсіздік пен демократиялық басқару жолындағы күреске ұласып, саяси сипат алды. Осыған байланысты жәдиттік қозғалыс бастапқы кезеңінен бастап Ресей халықшылдарының әрекетіндей бірыңғай мәдени акция болған жоқ, олардан айырмашылығы ұлттық сананы көтеруді басты мақсат етіп қоюында еді.

Жәдитшілер «осы жылдарда реформалық идеялардың ең басты жақтаушыларына айналды» [26, 18-б.]. Түркістан өлкесі ислам әлемінің құрамды бөлігі, ерекшеліктері бар дара құбылыс ретінде қарама-қайшылығы көп ХХ ғасырда әлемдік өркениеттен өз орнын табады деген сенімде болды. Міне, осындай ой-тұжырымдар 1917 жылғы өлкедегі ұлт-азаттық жолындағы күрестің саяси дәлелдеріне айналып, ұлттық идея деңгейіне көтерілді.

Қорытынды

Түркістан өлкесінде кең қанат жайған жаңатәсілді мектептер жүйесі отарлық білім беру жүйесіне балама бола алды. Әйтсе де, империялық өктемдік білім берудің осы дәстүрлі формасының легитимді басымдыққа ие болуына мүмкіндік бермеді. Орыс отаршылығы жергілікті тұрғындардың жағдайын жақсартуға қойған жоқ, шындығында қанау мен езгіні күшейтіп, білім беру саласын реформалауда жүргізген саясаты жергілікті халықтардың дәстүрлі даму бағытын күштеп жаңа арнаға бұрған этнодеформациялық сипат ала берді. Дегенмен, жәдитшілердің ағартушылық идеяларының өлкеде саяси мазмұн алуы түріндегі тарихи тәжірибесі ол идеялардың ізсіз кетпегендігін айғақтайды деген тұжырым жасаймыз.

Сонымен бірге, жәдитшілік идеялар өлкедегі қазақ облыстарына да таралып, ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушылығы деген саяси-әлеуметтік құбылысқа орасан зор ықпал жасады. Жәдитшілік қозғалыстың ықпалымен Өлкеде қазақ ұлттық саяси элитасының алғашқы буыны қалыптасты және осы интеллектуалы топ 1916–1924 жылдардағы революциялық өзгерістер мен реформалық қайта құрулардың алдыңғы шебінде болды.

Ресей империясының халық ағарту саясатының отарлық сипаты оған балама ретінде пайда болған жәдиттік білім беру жүйесін қуғындаудан анық байқалды. Осы фактор жәдитшілік қозғалыстың мәдени-ағартушылық миссиямен бірге өлкеде аса қуатты антиимпериялық көңіл-күйге негіз болған саяси қозғалысқа ұласты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Khazretali M. Tursun, Nakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // *Utopia y praxis latinoamericana*. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. revista internacional de filosofia y teoría social. cesa-fces-universidad del zulia. maracaibo-venezuela. issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.
2. Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1952. – 507 с.
3. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы). – М.: Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1960. -509 с.
4. Абдурахимова Н.А. Основные направления российско-среднеазиатских отношений в сфере образования во второй половине XIX – начале XX в. // *История: проблема объективности и нравственности. Материалы научной конференции*. – Ташкент, 2003. – С. 47–51.
5. Карлыбаев М.А. Вопрос о народном образовании в Туркестане после завоевания царской Россией // *История: проблемы объективности и нравственности. Материалы научной конференции*. – Ташкент, 2003. – С. 105–112.

6. Мухамедов С. Историко-источниковедческий анализ государственного регулирования ислама Российской империи в Туркестане (1864–1917). – Ташкент: Бактрия пресс, 2013. – 258 с.
7. Котюкова Т.В. Окраина на особом положении. Туркестан в преддверии драмы. – М.: Научно-политическая книга, 2016. – 391 с.
8. Сайфулмаликова С.С., Садыкова Ә.Қ. Түркістан, Дала генерал-губернаторлығында құрылған мұғалімдер семинарияларының тарихынан (1879–1917 жылдар) // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – №2 (89). – Б. 263–275.
9. Mukhatova O., Tleubekova G. Enlightening activities of the tsarist government in Semirechye in the early XX th century According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration) // Journal of history. – 2020. – №2 (97). – P. 75–85.
10. Жолсейтова М. Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму тарихы (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезі): монография. – Түркістан: Тұран, 2022. – 172 б.
11. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / Перевод с итальянского Н. Охотина. – Москва: Звенья, 2007. – 446 с.
12. ТОМА (Түркістан облысы мемлекеттік архиві), Қ, 1129, 11-тіз., 277-іс, 28 п.
13. Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет ее существования (30 апр. 1879 – 30 авг. 1904). – Ташкент, 1904. – 78 с.
14. Туркестанские ведомости, 1895, 5 января № 1.
15. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
16. Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской области // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1905. – №12.
17. ӨРОМА (Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивы). Қ,И-47, тіз., 1, іс 764.
18. ӨРОМА. Қ,И-1, тіз., 31, іс 540.
19. ТОМА, Қ, 1129, 6-тіз., 29-іс, 8-12 пп.
20. ТОМА, Қ, 1129, 3-тіз., 55-іс, 1 п.
21. ТОМА, Қ, 1129, 6а-тіз., 12-іс, 4-5 пп.
22. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1967–25 марта 1881 гг. – СПб.: Военная типография, 1885. – 539 с.
23. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. – 392 с.
24. ӨРОМА. Қ,И-47, тіз., 1, іс 955.
25. ӨРОМА. Қ,И-1, тіз., 3 1, іс 943.
26. Узбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) К.1. – Тошкент «Ozbekiston» РМИУ, 2019. – 560 б.

REFERENCES

1. Khazretali M. Tursun, Nakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhap, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // Utopia y praxis latinoamericana. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. revista internacional de filosofia y teoria social. cesa-fces-universidad del zulia. maracaibo-venezuela. issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.
2. Tazhibayev T. Procvshenie i shkoli Kazhastana vo vtoroy polovine XIX veka [Education and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century]. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1952. – 507 s. [in Russian]
3. Bendrikov K.E. Ocherki po istoriya narodnogo obrazovaniya v Turkestane [Essays on the history of public education in Turkestan] (1865–1924 gody). -M., Izd-vo Akad. Ped. Nauk PSFSR, 1960. – 506 s. [in Russian]
4. Abdurahimova N.A. Osnovnye napravleniia rossiisko-sredneaziatskih otnoshenij v sfere obrazovaniia vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [The main directions of Russian-Central Asian relations in the field of education in the second half of the XIX – early XX century] // Istoriia: problema obiektnosti i npravstvennosti. Materialy nauchnoi konferencii. – Tashkent, 2003. – S. 47–51. [in Russian]
5. Karlıbaev M. A. Vopros o narodnym obrazovanii v Turkestane posle zavoevaniya carskoy Rossiiyey // Istoriia: problemy Obyektivnosti i napravstvennosti. Materiyaly navuchnoi konferensii [The question of public education in Turkestan after the conquest by Tsarist Russia]. – Tashkent, 2003. – С. 105–112. [in Russian]
6. Muhamedov S. Istorika-istochnikovedcheskii analiz gosudarstvennogo regulirovaniye islama Rossiskoi imperii v Turkestane (1864–1917) [Historical and source analysis of the state regulation of Islam of the Russian Empire in Turkestan (1864–1917)]. – Tashkent: Baktria press, 2013. – 258 s. [in Russian]

7. Kotyukova T.B. Okraina na osobom poloshenii. Turkestan v pereddiveri dramy [The outskirts are in a special position. Turkestan on the eve of the drama]. – M.: Nauchno-politicheskaia kniga, 2016. – 391 s. [in Russian]
8. Saifulmalikova S.S., Sadykova A.K. Turkistan, Dala general-gubernatorlygynda qurylgan mugalimder seminariyalarynyn tarihy (1879–1917 jyldar) [From the history of teachers' seminaries established in Dala Governorate, Turkestan (1879–1917)] // al-Farabi atyndagy QazUU Habarshysy. Tarih seriiasy. – 2018. – №2 (89). – B. 263–275. [in Kazakh]
9. Mukhatova O., Tleubekova G. Enlightening activities of the tsarist government in Semirechye in the early XX th century According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration) // Journal of history. – 2020. – №2 (97). – P. 75–85.
10. Jolseitova M. Qazaqstandagy halyq agartu isinin qalyptasuymen damu tarihy (XIX gasyrdyn II jartysy – XX gasyrdyn bas kezi) [The history of formation and development of public education in Kazakhstan (second half of the XIXth century - beginning of the XXth century)]. Monografiya. – Turkistan: Turan, 2022. – 172 b. [in Kazakh]
11. Buttino M. Revolusia naborot. Srednaya Azia mejdu padeniem carskoy imperii i obrozovaniem SSSR [The revolution is the opposite. Central Asia between the fall of the Tsarist Empire and the formation of the USSR] / Perevod s italianskogo N. Ohotina. – Moskva: Zvenia, 2007. – 446 s. [in Russian]
12. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region]. Q. 1129, 11-tiz., 277-is, 28 p. [in Kazakh]
13. Ostroumov N.P. Otchet Turkestanskoi uchitel'skoi seminari za 25 let ee sushestvovaniia (30 apr. 1879 – 30 avg. 1904) [Report of the Turkestan Teachers' Seminary for 25 years of its existence (30 Apr. 1879 – 30 Aug. 1904)]. – Tashkent, 1904. – 78 s. [in Russian]
14. Turkestanskii vedomosti [Turkestan Vedomosti], 1895, 5 january № 1. [in Russian]
15. Centralnaya Aziia v sostave Rossiiskoy imperii [Central Asia as part of the Russian Empire]. – M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2008. – 464 s. [in Russian]
16. Alektorov A. Iz istorii razvitiya obrozovaniya sredi kirgizov Akmolinskoy i Semiplatinskoy oblasti [From the history of the development of education among the Kyrgyz of Akmola and Semipalatinsk region] // Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. – 1905. – № 12. [in Russian]
17. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. Q. İ-47, tiz., 1, is 764. [in Uzbek]
18. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. Q. İ-1, tiz., 31, is 540[in Uzbek]
19. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 6-tiz., 29-is, 8-12 p. [in Kazakh]
20. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 3-tiz., 55-is, 1 p. [in Kazakh]
21. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 6a - tiz., 12-is, 4-5pp. [in Kazakh]
22. Proiekt vsepoddanneishego otcheta general-adyutanta K.P. Kavfmana I po Grajdanskomu upravleniiu i ustroystvu v oblastiah Turkestanskogo general-gubernatora. 7 noiabria 1967–25 marta 1881 gg. [Draft of the most comprehensive report of Adjutant General K.P. Kaufman I on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governorate-General. November 7, 1967–25 March 1881]. – SPB.: Voiennaia tipografiia, 1885. – 539 s. [in Russian]
23. Bahturina A.Iu. Okrayiny rossiyskoy imperiy: gosudarstvennoe upravlenie i nacionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voiny (1914–1917 gg). [The Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and National Policy during the First World War (1914–1917)]. – M.: «Rossiiskaia politicheskaia enciklopediia» (ROSPEN), 2004. – 392 s. [in Russian]
24. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. K. İ-47, Tiz, 1, is 955. [in Uzbek]
25. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. K. İ-1, tiz., 31, is 943[in Uzbek]
26. Uzbekiston tarihi (1917–1991 iillar) [History of Uzbekistan]. K.1. – Toshkent «Ozbekiston» RMIU, 2019. – 560 b. [in Uzbek]

Н. ЗАҢӘДІЛҰЛЫ

*Батыс Солтүстік университеті Тарих институтының PhD докторанты
(Қытай Халық Республикасы, Шиан қ.), e-mail: noszan@163.com*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Аңдатпа. Автор Ұлы жібек жолы тақырыбындағы бұл шағын зерттеу мақаланың қамтыған мазмұны көп, қарастыратын дәуірі ұзақ, зерттеу аумағы кең, пайдаланылған дерек көздері көне болу секілді бірнеше өзіндік ерекшеліктерге ие болғандықтан, осы салаға қызығушылар үшін азғантай болса да ой салады деп ойлайды. Ежелгі өркениеттерді зерттеуге айрықша мән беретін бүгінгі таңда тарихтағы Ұлы Жібек жолын зерттеу және оны қазіргі заман талабына сай одан ары қарай дамыту орасан зор маңызға ие іс болып саналары анық. Ұлы Жібек Жолы атауына арқау болған жібектің алғаш пайда болуынан бастап өндіріске қосылып, бағалы тауарға айналып, Ұлы жібек жолы деп аталатын үлкен ортағасырлық стратегиялық жолдың атауына арқау болуға дейінгі барысы Ежелгі Қытай деректерімен баяндалады.

Сонымен қатар, бұл мақалада Ұлы жібек жолының үлкен ортағасырлық стратегиялық жол ретінде алғаш пайда болуы мен дамуы барысындағы ежелгі Қазақстанның маңызды тарихи рөл атқарғандығы баяндалады. Жібек атымен аталған сауда-саттықты арқау еткен тарихи жолдың бастапқы және түйінді бөліктері ежелден Қазақ сахарасында өркен жайған. Қазақ жерінің Жібек жолы өтетін аумағы ғана емес, керісінше, осы қарапайым алыс-беріс жасаушылар жүретін жолдан Батыс пен Шығыс арасындағы өркениет алмасу жолына айналуындағы тарихи дәнекерлік рөл атқарғандығы Қытай қолжазба-деректерімен дәлелденеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының бұрынғы президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Нұрлы жол» бағдарламасының «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасымен байланыстары, сабақтастықтары Қытайдың қазіргі маңызды ақпарат көздері арқылы айқындалады. Тарихи жолды заманға сай қайта жаңғыртуда тәуелсіз Қазақстанның маңызды рөл атқарып отырғандығы дәлелденеді. Қорыта айтқанда, Ұлы жібек жолының өткені де, бүгінгі де, келешегі де Қазақстанмен тығыз байланысты болып табылады.

Кілт сөздер: ғұндар, Түрік қағанаты, Батыс Хан патшалығы, Таң патшалығы, Шыңғыс қағанаты, Алтын орда, Юан патшалығы, Ұлы жібек жолы, Нұрлы жол, «Бір белдеу, бір жол».

N. Zangadiluly

*PhD Doctoral Student of the School of History, Northwest University
(China, Xi'an City), e-mail: noszan@163.com*

Great Silk Road and Kazakhstan

Abstract. The author thinks that his short research article on the Great Silk Road has a lot of content, a long period of research, a wide range of research sources and a number of unique features that make it interesting for those who are interested in this field. Today, the study and further development of the Great Silk Road, which attaches great importance to the study of ancient

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Заңәділұлы Н. Ұлы жібек жолы және Қазақстан // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 302–315. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.27>

***Cite us correctly:**

Zanadiluly N. Uly jibek joly jane Qazaqstan [Great Silk Road and Kazakhstan] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 302–315. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.27>

civilizations, is a matter of incalculable importance and significance. From the first appearance of silk to its production and transformation into a valuable commodity, which served as the basis for the name of the great medieval strategic road, the Great Silk Road, is narrated by ancient Chinese sources.

At the same time, this article describes the important historical role of ancient Kazakhstan in the formation and development of the Great Silk Road as a medieval strategic road. The original and key parts of the historical path, which marked the beginning of the trade named after silk, have flourished in the Kazakh steppe from time immemorial. The fact that the Kazakh land was not only the territory through which the Silk Road passed, but also played a historical role in turning this simple way of giving into a way of exchanging civilization between the West and the East, is confirmed by Chinese handwritten sources. Moreover, according to the information provided by modern significant Chinese information sources, the connection of the Nurlı Zhol program proposed by the ex-President of the Republic of Kazakhstan with the One Belt, One Way program is revealed. It is proved that independent Kazakhstan plays an important role in the modern reconstruction of the historical path. Thus, both the past and the present of the Great Silk Road are inextricably linked with Kazakhstan.

Keywords: Huns, Turkic Khaganate, Kingdom of West Khan, Kingdom of Tang, Shyngys empires, Golden Horde, Yuan Dynasty, Great Silk Road, Nurlı Zhol, «One Belt, One Way».

Н. Занадилулы

*PhD докторант Института истории Северо-Западного университета
(Китайская Народная Республика, г. Шюан), e-mail: noszan@163.com*

Великий шелковый путь и Казахстан

Аннотация. Автор считает, что его короткая исследовательская статья о Великом шелковом пути имеет большое содержание, длительный период исследования, широкий круг источников исследования и ряд уникальных особенностей, делающих ее интересной для тех, кто интересуется этой областью. Сегодня изучение и дальнейшее развитие Великого шелкового пути, придающее большое значение изучению древних цивилизаций, является делом неисчислимой важности и значимости. От первого появления шелка до его производства и превращения его в ценный товар, послужившего основой названия большого средневекового стратегического пути Великий шелковый путь, повествуется древнекитайскими источниками.

В то же время, в данной статье описывается важная историческая роль древнего Казахстана в становлении и развитии Великого шелкового пути в качестве средневекового стратегического пути. Первоначальные и ключевые части исторического пути, положившие начало торговле, названной в честь шелка, испокон веков процветали в казахской степи. Тот факт, что казахская земля являлась не только территорией, через которую проходил Шелковый путь, но и сыграла историческую роль в превращении этого простого пути давальцев в путь обмена цивилизацией между Западом и Востоком, подтверждаются китайскими рукописными источниками. Более того, согласно информации, предоставленной современными значимыми китайскими информационными источниками, выявляется связь программы «Нурлы жол», предложенной экс-Президентом Республики Казахстан, с программой «Один пояс, один путь». Доказывается, что независимый Казахстан играет важную роль в современной реконструкции исторического пути. Таким образом, как прошлое, настоящее, так и будущее Великого Шелкового пути неразрывно связаны с Казахстаном.

Ключевые слова: Гунны, Тюркский каганат, Империя Западного Хана, Империя Тан, Империя Чингисхана, Золотая Орда, Династия Юань, Великий шелковый путь, светлый путь, «Один пояс, один путь».

Кіріспе

Ұлы Жібек Жолы атауына арқау болған жібек – арнаулы жібек құртынан алынып, өңделетін кездеме бұйым. Қытайда жібектің пайда болуы туралы аңыз-әңгімелер өте көп. Солардың бірінде, сонау ықылым заманда Қытайдың батыс адыры (西陵) қазіргі Сы чуан (四川) өлкесіне қарасты таулы мекенде бір кедей отбасында бір қыз дүниеге келген екен. Қыз әрі сұлу, әрі адал, әрі еңбекор болып бой жетіпті. Ол әр күні айналадан жабайы жемістер тереді екен. Айналадағы жабайы жемістер таусылғасын алыс жерлерге барып теретін болыпты. Әр күні үйге кеш қайтып жүріпті. Көп ұзамай алыс жерлердегі жабайы жемістер де таусылыпты. Сонымен отбасының тұрмысы нашарлай түсіпті. Бір күні қыз тұт ағашының түбіне келіп, қатты айғайлап жылап, қалжырап, талықсып жатып қалыпты. Жылаған дауысы аспан әлемін зіл-зала қылыпты. Көк тәңірі (玉皇大帝) аштықтан өлімші боп жатқан қызды көріп, аяп, Жібекші бикені (Қытай аңыздарында айтылатын ат басты, адам денелі әйел, қытайша: “马头娘”) тұт ағашы жапырағын жеп отырған жібек құртына айналдырып жіберіпті. Жібек құрты жібек жапырақтарын қыздың аузына тастапты. Қыз ащы-тұщы тұт ағашы жапырағынан біраз жегеннен кейін, сәл әлденіп, жапырақтан көбірек жинап алып, үйіне барып әке-шешесіне де жегізіпті. Оны жегеннен кейін әке-шешесі күннен күнге рухтана түсіпті. Қыз бір күні байқаса тұт ағашы жапырағын жеген құрт бір түрлі әдемі зат қорытып шығарады екен. Қыз ол затты ұстап, шайнап көрсе, сондай берік екен. Сонымен қыз жібек құрты шығарған заттарды жинап, әке-шешесінің үстіне жауыпты. Байқаса, бұл зат қыста жылы, жазда салқын, денеге сондай жайлы екен. Сонымен қыз жібек құрттарын жинап, үйіне әкеліп, бағыпты. Жылдар өте келе қыз жібек құрты қорытып шығарған заттардан әдемі кездемелер жасап шығарыпты. Қыздың жібек кездемелер шығарып жатқан әңгімесі осылайша өңірден-өңірге таралып, Қытай ұлтын қалыптастырушы арғы аталары саналатын Хуандиге де (皇帝) жеткен екен. Хуанди жарлық шығарып, жібек өндірісі техникасын бүкіл елге таратып, қызды ханымдыққа алып, оған алғашқы жібек анасы (“先蚕娘娘”) деген атақ беріпті [1].

Жібек жолының пайда болуы туралы ескі Қытай сүйек жазуларында, Қытайдың ежелгі Шаң патшалығы (商朝) дәуірінде жібек құртының жібегі (蚕丝) деп, ал тұт ағашы (桑) тұт ағашы орманы (桑林) кейбір жазбаларда тұт ағашы жібек құртының ағашы (蚕桑) деп аталған екен. Шаң патшалығы (商朝) дәуірінде жібек қоғамның рухани және шаруашылық өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналыпты. Сонымен қатар, осы Шаң патшалығы дәуірінде жібек перісі (қытайша: 桑神) деген ұғым болған. Мына 神 *shen* деп оқылатын қытай таңбасы жаратушы, рух, киелі, хикімет, пері деген көп мағына береді. Ал жібекке байланысты киелі тұлға Ежелгі Қытай аңыздарында көбінесе әйел бейнесінде суреттелетіндіктен бұл мақалада *жібек құдайы* деп тікелей аударғаннан көрі *жібек перісі* деп алуды жөн көрдім. Атауды аударудың нүктесін кәсіби аудармашылар қоя жатар. Осы наным бойынша *жібек перісіне* арнап тасаттық беріліп тұратын салт қалыптасыпты. Бұл наным жоғарыдағы Ежелгі Қытай аңызындағы алғашқы жібек анасы (“先蚕娘娘”) деп атанған *жібекші қызды* меңзеп отырған болуы әбден мүмкін [1].

Ал жібек өндірісі туралы ежелгі Қытай деректері бойынша қысқаша айта кетер болсақ, шамамен б.э.д. 9000 жылдары алғашқы жібек өнімдері қолмен есіліп өңделген екен. Чин-Хан (秦汉朝) патшалықтары дәуірлеріне келгенде жібек шығырықты ұршық арқылы өңделе бастаған. Сун патшалығы (宋超) дәуіріне келгенде жібек өндірісі технологиясы дамып, жібек өндіретін цехтар пайда бола бастапты [1; 2].

Жібек жолы атауын алғаш германиялық ғалымдар Ф. Фон Рихтгофен мен А. Герман XIX ғасырда ұсынған. Бұл жол ежелден маңыздылығы жоғары, тарихи тамыры тереңде жатқан шежіре. Ұлы Жібек жолы – адамзат тарихындағы елеулі жетістіктердің бірі саналады.

Тарихта Ұлы Жібек жолы Жерорта теңізінен Қытайға дейін кең-байтақ Еуразия даласын еңдей өтіп, ерте заман мен орта ғасырда Батыс пен Шығыс арасындағы өндірістік және рухани байланыстарды дамытудың маңызды құралына айналған. Жолдың алғашқы және түйінді бөлектері Қазақстан мен Орталық азияда жатқандықтан, Жібек атымен аталған осы үлкен сауда-саттық пен рухани барыс-келіс жолы үшін қазақ даласы географиялық аумақ ғана емес, керісінше, осы қарапайым алыс-беріс жасаушылар жүретін жолдан Батыс пен Шығыс арасындағы өркениет алмасу жолына айналуында тарихи дәнекерлік рөл атқарғандығын Қытайдың көне тарихи естеліктері дәлелдейді [9; 12]. Ұлы Жібек жолы туралы тарихи баяндарда аталмыш жолдың ежелгі Қытай мен Орталық Азия, Батыс Азия және Еуропаның ежелгі саяси жүйелерінің, экономикалық барыс-келістерінің, рухани қарым-қатынастарының, ұқсамаған діни сенімдер арасындағы түсінісулердің тереңдей түсуінде де маңызды рөл атқарғандығы баяндалады [1; 12].

Зерттеу әдістері

Мақалаға арқау болған негізінен Қытай деректері болғандықтан мақалада Қытай тарихын зерттеудің тарихи деректерді зерттеу, тарихи деректерді талдау, Тарихи деректері салыстырып зерттеу әдістерін қолдандық. Тарихи деректерді зерттеу мен тарихи деректерді талдау әдісін қолдану арқылы Жібек жолының өткен үдерісін сипаттап түсіндірумен қатар тарихи деректерді онан ары аша түстік. Бұл әдістің артықшылығы – уақыт, еңбек және басқа шығындарды үнемдейді. Ал, кемшілігіне келсек, ол бар деректермен ғана пассивті шектелуге әкелуі мүмкін. Тарихи деректерді талдау әдісі арқылы Жібек жолының даму траекториясын қадағалап, даму траекториясындағы кейбір заңдылықтарды аңғардық. Тарихи деректерді талдау әдісі міндетті түрде тарихи деректерді зерттеу әдісін қолдануды қажет етеді. Егер Жібек жолының даму тарихынан бастап түсіндіретін болсақ, тарихи деректерді талдау әдісі Жібек жолының тарихын неғұрлым жан-жақты терең түсінуге және зерттеудің даму серпінін ілгерлетуге жетелейді. Ал, деректері салыстырып зерттеу әдісіне келсек, Сыма чян (Сыма цянь) Тарихнамасының 123 бумасы мен Бангу. Көне Ханнамасының Батыс өңір баянының 96-шы бумасын салыстырып зерттедік. Ал Таң дәуіріндегі Жібек жолына келгенде уақыт байланысымен Көне Таңнама Яньци баянын негіз еттік те тарихи зерттеудің салыстырып зерттеу тәсілін қолданбадық.

Талдау мен нәтижелер

Ұлы тарихи барыс-келіс жолының жібек саудасына байланысты «Жібек жолы» атанғаны баршаға түсінікті. Ал, «Ұлы» сөзінің қосылуы жолдың әлемнің шығысы мен батыс аймақтарын тұтас қамтып жатқан ауқымды, айбынды әрі әйгілі болуымен байланысты. Сондықтан адамзат тарихына «Ұлы Жібек жолы» деген атпен енді. Қытай көне тарихи баяндарында б.з.б. II–I ғасырларда Үйсін мемлекетінің Хан патшалығымен (汉朝) қарым-қатынастары жайлы мәліметтер өте көп кездеседі. Өзара сауда-саттық барысында олардың араларында қымбат бағалы жібек ақша ретінде жүрген болуы да мүмкін. Қытай деректерінде, VI ғасырда Батыс Түрік қағанының билеушілері мен нөкерлерінің жібек шапан кигендіктері туралы баяндалады. Ескерер жайт, VI ғасыр жібектің бүкіл Еуразия өңіріне әйгілі болған кезеңі саналады [6].

Жібек жолы – Қытайдың Батыс Хан патшалығының 西汉朝 астанасы Чаң ан (长安 қазіргі Сиань 西安 қаласы, қазақша тікелей аударсақ Шиан) қалаласынан басталып Қытайдың батыс терістігіндегі Ганьсу (甘肃), Шыңжаң (新疆) өлкелері арқылы Қазақстан мен Орталық Азияның ұлан-байтақ сахарасын еңдей өтіп, Батыс Азия арқылы Жерорта теңізі елдеріне дейін жалғасады. Тарихи Жібек жолы құрлықтық Жібек жолы және теңіз Жібек жолы болып екіге бөлінеді. Біз талқылайтын жол «құрлықтық жібек жолы. Қытайша: 陆路丝

绸之路» немесе «жайылымдық Жібек жолы 绿洲丝绸之路» деп де аталады [7]. Ұлы Жібек жолы ежелгі дәуірде пайда болып, негізгі тармағы Қазақстан мен Орталық Азия елдері арқылы Еуропаға бағытталды. Ал басқа тармақтары Солтүстік және Шығыс Африкаға дейін тарамдалған. I–V ғасырларда қалыптасқан негізі батысқа бағытталған құрлықтық Ұлы Жібек жолы Қытайдың Суң патшалығы (宋朝) кезінде Солтүстік-Батысқа сауда тасымалында үлкен рөл атқарған ежелгі Жібек жолы және Батыс Хан патшалығының (西汉朝) кезінде гүлденіп, көркейген. Оны құрлықтық немесе жыйылымдық Ұлы Жібек Жолы деп екіге бөліп, қарастыруға болады. Осының ішінде біз Батыс Хан патшалығы (西汉朝) кезінде гүлденіп, көркейген құрлықтық немесе жайылымдық Ұлы Жібек Жолының ежелгі қазақ мемлекеттері саналатын Ғұн (匈奴), Үйсін (乌孙), Ұлы Йүзі 大月氏), Түрік қағанаты және Алтын орда мемлекеттерінің байланыстарын талқылаймыз [6; 7].

Жібек жолының алғаш ашылуы туралы айта кетер болсақ, ең әуелі Жаң Чяның (张骞, орыс тіліндегі деректерде Чжан Цзян немесе Чжан Вэй деп те аталады) батыс аймағына «Жол ашуы (凿空)» туралы тарихты еске алуымызға тура келеді. Бұл туралы 2015 Бейжіңдегі «Қытай ғылым» баспасы шығарған «Жібек жолының тарихи алғышарттары» атты Қытай әлеуметтік ғылымдар материалдары жинағының (қытайша: «丝绸之路史前史» 中国社会科学文摘 2015 年第 2015 年 2 期目北京) 76–77-беттерінде анық баяндалады [16]. Шын мәнісінде Жібек жолы алғашында адамдар жүріп-тұратын қарапайым жол ретінде ашылған. Ал, Жаң Чяның (张骞) «Жол ашуы (қытайша: 凿空)» Жібек жолының алғаш рет сауда және мемлекеттераралық қарым-қатынастар жолы ретінде ашылғандығын аңғартады. Оның бұл сапарының картасы 1-суретте келтірілген. Бұл сапармен жол кейін келе Қытай орталық жазық өңірлері мен Орталық Азия түріктерінің ресми өзара мәдениет алмасуына тарихи негіз қалады [4; 16].

丝绸之路的路线示意图 Жібек жолының бағыты

- ① 西汉 长安 батыс Хан патшалығы Чаң ан.
- ② 河西走廊 Хышуй коридоры.
- ③ 新疆—中亚 Шыңжаң - Орта Азия.
- ④ 西 亚 батыс Хан патшалығы.

1-сурет – Жаң Чяның батысқа сапар картасы

Б.э.д. 139 жылы Батыс Хан патшалығының (西汉朝) патшасы Хан уди (汉武帝) батыс өңірдегі мемлекеттермен бірлесіп, Ғұндарға (匈奴) қарсы одақ құру мақсатында Жаң Чянды (张骞, орыс тіліндегі деректерде Чжан Цзян немесе Чжан Вэй деп те аталады) елшілікке жіберді [3]. Бұл кездері Ғұндар (匈奴) батыс өңірде үлкен ықпалға ие болғандықтан, Хан патшалығының батыс өңірдегі елдермен еркін қарым-қатынастар жасауы қиынға түскен еді. Ғұн елшілерінің келіп-кеткен шығындарына дейін батыс өңірдегі елдер қамтамасыз етуге мәжбүр болып отырды. Жаң Чян бұл 13 жылдық сапарында екі рет ғұндарға (匈奴) тұтқынға түсіп, Батыс өңірдегі басқа мемлекеттердің көмегімен ақыр соңында Батыс Хан патшалығының (西汉朝) астанасы Чаң анға (长安) аман-есен оралды. Бангу «Ханнама» Қытай «СІТІС корпорациясы» баспасы шығарған жаңа қытай жазуы нұсқасындағы 96-ыншы бумасының «Жаң Чян баянының» (қытайша: 班固 «汉书» 卷九十六 «张骞传» 中信出版社 北京) 169–171-беттерінде Ғұндар Жаң Чяның елшілік салтын ескеріп, тірі ұстап үйленіп балалы-шағалы болуына мүмкіндік бергендігі, кейін Жаң Чяның (张骞) Дад-уан (大宛) мемлекеті арқылы қашып шығып, Дад-уандардың (大宛 (қызу қарсы алуына бөленіп, Дад-уан (大宛) билеушісінің қорғауымен Қаңлыларға (康居) жетіп, Қаңлылардың (康居) көмегімен Ұлы Йүзілерге (大月氏) жетіп, кейін Батыс Хан патшалығының астанасы Чаң ан (长安) қаласына оралғандығы баяндалады [4]. Сарайға оралғаннан кейін Хан уди (汉武帝) Жаң Чяның (张骞) еңбегін бағалап, оған Елші уәзір (使君) атағын, яғни уәзір дәрежесін береді. Осы баянда Жаң Чяның Ұлы Йүзілер (大月氏), Дад-уан(大宛), Үйсін (乌孙), Қаңлы (康居) қатарлы ежелгі Қазақстан және Орталық Азия елдерімен болашақ түрлі саладағы байланыстарды орнатып қайтқандығы баяндалады. Міне бұл Жібек жолының ресми ашылуы саналады [3; 4].

Тарихнама мен Ханнаманың жалғасы саналатын Қытай деректерімен толықтыра кетсек, Үйсін (乌孙) мемлекеті ыдырағаннан кейін Үйсін (乌孙) тайпалары ХІІІ–ХІV ғасырларда Жетісу мен Сыр бойы өңірлеріне таралып, кейін қазақ ұлтын құраған негізгі ұлыстардың біріне айналды. Ал қаңлылар (康居) ежелгі мекені Сыр бойының төменгі жағалауында Ғұндар (匈奴) мен Ұлы Йүзілердің (大月氏) ықпалынан құтылып, ХІІІ–ХІV ғасырларда Түрік тілді Қаңлы рулары Алтын орда дәуірінде Қыпшақ сахарасындағы Ақорданың қарамағына кіріп, кейін Қазақ ұлтын құрайтын негізі руларға айналған [8].

Б.э.д. 119 жылы Батыс Хан патшалығының (西汉朝) патшасы Хан уди (汉武帝) Батыс елдеріне өзі қанық білетін Жаң Чянды (张骞) елшілер тобымен және мол тарту-таралғымен қайтадан елшілікке жіберді. Жаң Чян (张骞) батысқа екіншісі реткі сапарында Іле өзені аңғарындағы Үйсіндерге (乌孙) барып, одан ары Ұлы Йүзілер (大月氏), Дад-уан (大宛), Қаңлы (康居) қатарлы елдерге орынбасарларын жіберіп, Қытай орталық жазығымен батыс өңірдің, Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен Орталық Азиядағы елдердің байланыстарын күшейтіп қайтты. Осыдан бастап батыс пен шығыс елдері арасындағы түрлі саладағы байланыстар жандана бастады [3; 4].

Батыс Хан патшалығы (西汉朝) кезіндегі Жаң Чяның (张骞) батысқа екі реткі сапары өте үлкен тарихи мәнге ие болды. Бұл жібек жолының алғаш пайда болуы деген сөз емес. Жібек атауын алмастан бұрын бұл жол, әдетте, адамдар жүріп тұратын қарапайым жол

ретінде қалыптасқанын айтып өттік. Жаң Чянның (张骞) бұл сапарларының нәтижесінде ежелден бар жол сауда-саттық жолы, өркениеттер алмасу жолы, яғни ресми Ұлы Жібек жолы болып қалыптасты. Батыс Хан патшалығы гүлдене бастауымен ғұндармен (匈奴) күрес мақсатында, батыс аймақтарына Жаң Чянды (张骞) жіберіп, Ұлы Йүзілер (大月氏) қатарлы батыс өңірдегі елдермен одақ құруды жоспарлауының нәтижесінде Ұлы Жібек жолы қалыптасты [4]. Батыс Хан патшалығының (西汉朝) ғұндарға (匈奴) қарсы Ұлы Йүзі (大月氏) қатарлы Амудария бойындағы елдермен одақ құруды жоспарлауындағы басты себебі: Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен ғұндар (匈奴) күрделі қатынаста болатын. Ғұндар (匈奴) үнемі шекара өңірге шабуыл жасап тұрумен қатар Жібек жолы бойындағы елдерге үнемі қауіп төндіріп отырған еді. Тарихнама мен Ханнамада Жаң Чянның (张骞) сапарынан бұрын Ғұндардың (匈奴) Ұлы Йүзілерге (大月氏) шабуыл жасап, билеушісін өлтіріп, басын кесіп алып, шарап ішетін ыдыс жасағандығы, бұған кектене көшкен Ұлы Йүзілерге ешқандай ел көмек бере алмағандығы баяндалады [3; 16]. Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен ғұндардың (匈奴) татулық және бақталастық араласқан күрделі қарым-қатынастары, Ұлы жібек жолының тізгініне таластары туралы Қытай деректері өз алдына бір төбе, бұл тақырыптар бұл мақаламыздың мазмұнына сыймайды. Бұл қызықты уақиғаларды арнайы қарастыруға тура келеді. Тағы бір ескертер жайт, мақалада қытай деректеріндегі атауларды тікелей аударып немесе Қытай қазақтарының қолданып жүрген кейбір атауларды қолдануға тырыстық. Бұл қазақша атаулар орысша атаулармен сәйкес келмейтіндіктен, оқырманға түсініксіз болуы да мүмкін. Себебі қазақша деректерде көбінесе қытайша атаулардың орысша баламасы қолданылады. Дегенмен алдағы жерде тәуелсіз ел ретінде өзге тілдердің деректерін орыс тілінің делдалдық рөлінсіз қазақшаға тікелей аударып, қолдануға мән бергеніміз жөн. Қытай деректерін қолданғанда Қытай қазақтары аударған атауларға да көңіл бөліп, пайдалана білгеніміз дұрыс деп ойлаймыз.

Бангудың «Көне Ханнама» 96-ыншы бумасы «Жаң Чян баянының» (қытайша: «旧汉书» 卷九十六 «张骞传») 238–240-беттерінде Үйсіндердің б.з.д. I ғасырда батысқа жылжып, қазіргі Іле өзені аңғары мен Ыстық көл маңына орналасқандығын, Жаң Чянның елшілік сапарынан кейін Батыс Хан патшалығының патшасы Хан уди екі ханшасын Үйсінге ұзатқандығын баяндайды. Б.з.д. II ғасырда осы өңірге Ұлы Йүзілер де келіп қоныстанып, кейін үйсіндермен сіңісіп кеткендігі баяндалады [4; 5].

Жаң Чянның (张骞) батыс елдеріне екі реткі сапары Батыс Хан патшалығының (西汉朝) Батыс өңірдегі елдермен достық қарым-қатынастарын барынша нығайта түсті. Орталық Азия елдерімен Батыс Хан патшалығының (西汉朝) арасындағы қатынас–тасымал жолдарын дамытты. Барыс-келіс жиілеген сайын әртүрлі саладағы байланыстар мен мәдениет алмасулардың негізі қаланды [5; 8]. Жаң Чян (张骞) елшісі ретінде Батыс Хан патшалығының (西汉朝) батыс елдерімен достық барыс-келістерінің негізін қалады, содан бері Батыс Хан патшалығының (西汉朝) батыс елдерімен түрлі саладағы байланыстары арта түсті. Жаң Чянның (张骞) табандылыққа толы батылдық, отансүйгіштік және алға басарлық рухы Қытай тарихында жоғары бағаға ие болды [3; 7].

Жаң Чянның (张骞) «жол ашуы (қытайша: 凿空)» (Қытай тілінен қазақ тіліне тікелей аударғанда *бос аумақты ашу* немесе *бос кеңістікті толтыру* деген мағына береді. Алайда сапардың тарихи мақсаты мен мәніне байланысты жалпылама қарастырып, Жаң Чянның (张

騫) жол ашуы деп алуды жөн көрдік. Алда кәсіптік білікті аудармашылар бұл атаудың аудармасының нүктесін қоя жатар. Ұлы Жібек жолы деп аталатын шығыс-батыс әлемін тұтастырған сауда-саттық жолы сауда-саттықты дамытып қана қалмастан, мәдениет алмасуда және мәдениеттердің тоғысуын ілгерлетуде маңызды рөл атқарды [3]. Ғұндардың (匈奴) күшейіп батыс өңірде ықпалы артуынан алаңдаған Батыс Хан патшалығының (西汉朝) Ұлы Йүзілер (大月氏) қатарлы елдермен ғұндарға (匈奴) қарсы одақ құру мақсатындағы Жаң Чяньның (张騫) «Жол ашуы (қытайша: 凿空)» деп аталатын батысқа сапары жағдайды түбірінен өзгертті. Бір кездері Батыс аймақтарда ықпалды болып үстемдік жүргізген Ғұн (匈奴) билеушілері Жібек жолы саудасының пайдасына қызығушылық таныта бастады. Жібек жолы саудасынан түсетін пайданы арттыру мақсатында зор тырысқандықтар көрсете бастады [3; 6]. Батыс өңіріндегі Ғұн (匈奴) билеушілері Жібек жолы сауда-саттығын қолдайтын бағыт ұстана бастады. Бұл еңбектер Батыс аймақтың іскерлік жағдайын және бүкіл Жібек жолының көлік жүйесі мен тасымал жолының қауіпсіздігін дамыта түсті.

Жаң Чян сапарынан кейін Үйсін (乌孙) қатарлы елдер мен Қытай орталық жазығы арасында барыс-келіс толастамады. Сыма Цянь тарихнамасының 123 томы оңтүстік сун патшалығы дәуіріндегі алғашқы нұсқасы Даван мемлекеті туралы баяны 63 тараудан, 3169 беттен тұрады. «Қытай кітапханасы» баспасы 1982 жылдың 11-айында (қытайша: 司马迁南宋大碗列传中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页) шығарған нұсқасында Үйсіндердің де Хан патшалығына елші жіберісіп, саудаға жол ашып, екі жақты байланыстарын нығайтып тұрғандықтары туралы баяндалады. Тарихнаманың бұл нұсқасында негізінен Хан патшалығымен Орталық Азия елдерінің ежелгі байланыстары баяндалады [3; 5].

«Қытай кітапханасы» баспасы 1999 жылы тамызда шығарған 849 беттен тұратын Көне Таңнама 75 беті 198-тарауының Яньци баянында (қытайша: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局 · 1999年8月) б.з.д 633 жылы Батыс түрік қағанатының қағаны Ашина нишу дулу қаған (қытайша: 阿史那泥熟 -Ашина нишу, жеке аты қытайша: 咄陆可汗 -Долу қаған) Таң патшалығының патшасы Таң тайзунмен (қытайша: 唐太宗 орысша дыбысталуына қарай қазақша деректерде де кейде Тантайзун деп те қолданылады) өзара елші жіберісіп, достық қатынастарды арттырып, сауда барыс-келісін нығайтып тұрғандықтары баяндалады. Көне Таңнама Ян чи баянында: Елші жіберіп, жерлік өнімдерін тарту етіп, дачи жолын ашатындығы баяндалады. Бұндағы дачи жолы (қытайша 大磧路) сахара жолы мағынасын беріп, Ұлы жібек жолын меңзейді [6].

Таң патшалығы (唐朝) кезінде жібек жолының солтүстік бағыты кеңейіп, Тянь-Шань (天山) таулары арқылы Мо би өңіріне жалғасты. (漠北 шөлді сахараның солтүстігі бұнда Қытайдың солтүстігі, Ресей, Қазақстан, Моңғолия жерлері меңзеліп отыр). Оңтүстікте Кунлун (昆仑) мен Қаракорумдан (喀喇昆仑) тікелей Цинхай-Тибет жазықтығына (青藏高原) дейін кеңейді. Жібек жолы Таң патшалығы (唐朝) кезінде солтүстіктен оңтүстікке қарай кеңейіп, солтүстікте Алтай тауларымен (阿尔金山) Мо би өңірін (漠北 шөлді сахараның солтүстігін (бұнда Қытайдың солтүстігі, Ресей, Қазақстан, Моңғолия жерлері меңзеліп отыр) байланыстыратын жол рөлін атқарды. Оңтүстікте Алтай тауларынан (阿尔金山) Қаракорумға (喀喇昆仑) және Цинхай-Тибет жазығына (青藏高原) дейінгі бағыттар қалыптасты. Осылайша, қазіргі Шыңжаң (新疆) өлкесінде көптеген тарамдалған сауда жолы бағыттары пайда болып, Жібек жолы бірте-бірте өңірлерді бір-бірімен байланыстырады [8; 9].

Ұлы Жібек жолы Батыс Хан патшалығы (西汉朝) дәуірінде ашылды. Таң патшалығы (唐朝) дәуірінде тереңдей өркендеп, елдер мен халықтар арасында мәдениет алмасулар жиіледі. Ұлы Шыңғыс қағанаты дәуірінде (蒙古帝国) Ұлы Жібек жолы қайтадан жандана түсті. Бұл дәуірлерде жайылымдық немесе сахара жібек жолы дамып, Шыңғыстың 4 ұлысы тұтас Еуразияны бір тұлғаландырып, батыс пен шығыс арасындағы байланыстар ерекше қыза түсті. Ежелгі сауда жолын бойлаған Қыпшақ даласы Қағанат астанасы Қарақорымды өзге елдермен байланыстыратын күретамырға айналды. Құбылай (元世祖) құрған Юань патшалығы кезінде астанасы Даду (қазіргі Бейжің, ежелгі аты Ханбалик (қытайша: 元大都) Юань Патшалықтың саяси орталығы ғана емес, мәдени және сауда орталығы рөлін атқарды. Марко Поло естеліктерінде Дадуға ел іші сырттан салық және сауға әкелушілер мен саудагерлер тобы көп келіп-кететіндігін, олар өздерінде өндірілген бұйымдарын әкеліп сатып, қайтарда түрлі жібек және торғын-торқалар алып кететіндігін, ішінде Орталық Азиядан келетін елшілер тобы мен сауда керуендері есепсіз көп екендігін, жолдарда мыңдаған керуендер қайшыласып жататындығын баяндап қалдырған болатын [10].

Жошы ұлысы, Қыпшақ хандығы, Алтын орданың Берке (1257–1266), Мөңгу-Темір (1266–1280) қатарлы хандары Құбылай құрған Юань патшалығы (元朝) мен туысқандық қатынастарын нығайта түсті. Бұл қатынастардың негізін Бату (1227–1255 жылдар билік құрған) кезінде Мөңкені қолдап, қағанат орталық билігінің Өгедай әулетінен Төлей әулетіне өтуіне себепкер болуымен байланысып жатыр.

Юань тарихы 3-бумасы Мөңке баянында (Қытайша: 传三本纪第三 宪宗蒙哥) 1248 жылы Күйік хан қайтыс болғаннан кейін, қағандық тағына талас күшейе түскендіктен, Жошы ұлысының мұрагер ханы Бату Алатоғырауда (қытайша: 阿拉脱忽剌兀 жер аты, жуеиниде Алақамақ деп жазылған. Академик В.В. Бартольд та осылай атаған) ханзада-бектердің, төрелердің басын қосып, Мөңкені қаған көтергендігі баяндалады [10].

Сол себепті бұл кезеңдер Жібек жолының қайта көтерілу дәуірі болды. Алтын орданың астанасы болған Сарай-Бату, Сарай-Берке қатарлы қалалары шығыс пен батысты жалғастыратын басты халықаралық сауда орталықтары ретінде ұзақ уақыт маңызды рөл атқарды. Көптеген шетелдік саудагерлер Қытайдың ішкі қалаларына бармай-ақ, Алтын орда қалаларынан түрлі жібек бұйымдарын сатып ала алатын болған [10; 13].

Жібек жолын бойлай өткен сауда керуендерін қамтыған Ұлы Жібек жолы неше мыңдаған шақырым қашықтыққа дейін созылды. Саудагерлердің көпшілігі жолдың ұзақтығынан тауарларын орта жолда ауыстырып алуына тура келді. Жібек жолының бастапқы және негізі ұзын, ұзақ бөлігі қазақ даласында жатқандықтан, қазақ сахарасы ежелден халықаралық саудада маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы бойымен өтетін сауда керуендерінің көбеюі жол бойы базарларының пайда болуымен өркендеуіне түрткілік рөлін атқара келе, біртіндеп көптеген сауда орталықтарының, қалалардың пайда болуына, өркендеуіне жол ашты. Бұл жол мемлекеттердің қалыптасуында, әлемдік өркениеттің дамуында үлкен рөл атқарды. Шығыс пен Батыс әлемін әр сала бойынша байланыстырушы көпір саналды [16].

Жібек жолы бойы керуен саудасы қыруар экономикалық пайда әкелумен қатар, үлкен қауіп-қатерге де толы еді. Сондықтан саудагерлер жолға өздері ғана емес, қарулы қорғаушылар тобын ірі керуендермен қоса алып жүруге мәжбүр болды. Ірі сауда керуен топтары жүк артылған бірнеше жүздеген түйелер тізбегінен құралды. Сауда керуен топтары саудагерлермен бірге, аудармашыларды, елшілерді, қорғаушыларды, дін таратушыларды да қамтыды [16]. Ұлы Жібек жолы қызметінің дамуы әртүрлі елдердің керуен жолдарына бақылау жасауға деген геосаяси қарсыластығына аса тәуелді болды. Ұлы Жібек жолының саудасының гүлденуі үшін халықаралық саяси тұрақтылық қажет болды. Еуразия кеңістігінен өтетін маңызды керуен жолдарын бақылауға алған үлкен мемлекеттердің

құрылуы сауданың қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Сауда керуендерінен түсетін салық сауда жолы өтетін елдерге қыруар табыс әкеліп отырды. Бұл, бір жағынан, жол бойы елдері билеушілерінің сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектер көрсетуіне негіз болды. Екінші жағынан, Ұлы Жібек жолының үлкен бөліктеріне бақылау жасау мүмкіндігіне ие етті. Дегенмен жол бойы елдері арасындағы түрлі қақтығыстар мен ел ішіндегі билікке таласу ахуалдары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар мен қоныстардың орнықсыздығына, керуендердің тоналуына, Ұлы Жібек жолының белгілі бір бөлігінің қызметінің бір мезеттік тоқырауына әкеліп тұрды [1; 16].

Әсіресе ортағасырларда жазылған матариалдар мен археологиялық қазбаларға жүргізілген зерттеулер Жібек жолы бойындағы халықаралық сауда-саттықтың IX–XIII ғасырларда ерекше қыза түскендігін айғақтайды. Испиджаб, Түркістан, Кедер, Отырар, Сауран, Тараз, Науакент, Самарқан қалалары ірі сауда орталықтары рөлін атқарды. Және осы ортағасырда Шу, Талас және Сырдария бойларында шағын сауда орталықтары саналатын қалалар да пайда бола бастады. Бұл қала орындары Арал теңізі бойы секілді құрғақ, шөлейт өңірлерде жақсы сақталған. Түрлі тілдерде сөйлеп, ұқсамаған діни сенімдерді тұтынған түрлі халықтарға түсіністік таныту, өзге халықтың салт-дәстүріне құрметпен қарау Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың басты ерекшелігі болды [14; 17].

Жалпы алғанда, Жібек жолы ежелгі дәуірден бүгінге жеткен тарихи мұра саналады. Ал, Жібек жолын зерттеудің өзі айрықша маңызға ие іс болып табылады. Ұлы Жібек жолын алғаш тұтастырған ежелгі Қазақстан саналатын ғұндар (匈奴), Ұлы Йүзілер (大月氏), түріктер (突厥) тарихи Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен дамуында ерекше маңызды тарихи рөл атқара алды. Ұлы Жібек жолы адамзат тарихындағы маңызды, ұлы, орасан жетістіктердің бірі саналады. Кең тарамдалған керуен жолдары жүйесі Жерорта теңізі елдерінен Қытайға дейін тұтас Еуразия құрлығын толық қамтып, ежелгі дәуір мен орта ғасыр дәуірінде сауда-саттықпен қоса түрлі мәдениеттер арасындағы өзара диалогтің маңызды құралы қызметін атқара алғандығын Қытайдың ежелгі тарихи жазба деректері айшықты дәйектермен дәлелдеп отыр. Жолдың неғұрлым ұзын да маңызды бөлігі Қазақстан мен Орталық Азия елдері арқылы өткендіктен, осы аталмыш ұлы жолдың пайда болуы мен дамуындағы Қазақстанның рөлінің жоғары болатыны дәлелдеуді қажет етпейді де. Ал, бүгінде тәуелсіз Қазақстан Ұлы Жібек жолы, әсіресе екі мыңжылдықтан кейін Ұлы Жібек жолын қайта жаңғыртудағы маңызды бастамашылық рөл атқарып келе жатқандығын бүгінгі Қытайдың беделді ақпарат көздері жарыса жазуда [11; 17]. Тарихи жібек жолын қайта жаңғыру еліміздің инфрақұрылымының әртүрлі салаларын және көлік-логистикалық, индустриалды-энергетикалық, тұрғын-үй және т.б. инфрақұрылымдар жүйелерін, сонымен қатар шағын және орта бизнесті дамытуда өте маңызды болып табылады.

Ежелгі Жібек жолының тыныс-тіршілігі еліміздің астанасындағы Ұлттық мұражайында ежелгі бояуымен анық суреттеліп тұр. Мысалы, ежелгі Жібек жолы бастау алған Шиан (西安) және Ланжоу (兰州) сияқты ежелгі Қытай қалалары мен жібек жолы бойындағы Қазақстанның ежелгі қалалары қызыл сызықтармен белгіленген. Керуеншілердің түйелердің қоңырау арқылы бір-бірін оятып отырып сапар шеккен тарихи көріністері әсіресе Қытай ақпараттарында көптеп жарнамалануда [16]. Бұдан 2000 жылдан астам уақыт бұрын ата-бабаларымыз ашқан Азия-Еуропа континентальдық алмасу желісі әлемдегі бірнеше ірі өркениеттің ортақ тоғысуын ілгерілетті.

Қазақстан кең-байтақ Еуразиялық мемлекет. Жер аумағы 2,274,900 шаршы километр болып, әлемде тоғызыншы орында тұрады. Қазақстанның шығысы Қытаймен, оңтүстігі мен батыс-оңтүстігі Қырғызстанмен, Өзбекстан және Түркіменстан үш мемлекетпен шекараласады. Солтүстікке және батыс солтүстікте Ресей Федерациясымен шекараласады. Каспий теңізі арқылы Әзірбайжан, Иран елдерімен теңізде шекараласады. Қазақстан Ұлы Жібек жолының қақпасы және Жібек жолы экономикалық белдеуінің халықаралық көпірі

саналады. Қазақстан мен Қытай – екі ел тығыз көршілік және достық қарым-қатынаста. Екі елдің жалпы шекарасы 1,700 километрден асады. Қазақстан–Қытай арасында көптеген шекаралық өткелдер бар. Олардың ішінде Қазақстан–Қытай Алатау (Алашанькоу, қытайша: 阿拉山口) теміржол желісі Еуразиялық құрлықтық көпірінің ең ірі теміржол желісі болып табылады [18]. Қазақстан–Қытай Қорғас шекара бекеті жаңа Еуразиялық құрлықтық көпірінің Орталық Азия мен Еуропаны байланыстыратын ең ірі интеграцияланған бекеті болып табылады [15; 18]. Қазақстан Жібек жолы экономикалық белдеуінің халықаралық бөлімінің ауыр жауапкершілігін арқалап келеді [18].

Қорытынды

Қазақстан табиғи ресурстарға бай және өндірістік базасы қалыптасқан ел. Мұнай, табиғи газ, көмір және басқа да энергетикалық ресурстар және уран, мыс, қорғасын, мырыш, хром, темір және алюминий секілді минералдық ресурстар мол. ТМД-дағы ең қарқынды дамып келе жатқан ел Қазақстанның экономикалық қуаты Орталық Азияның бес елінің жалпы экономикалық қуатының үштен екі бөлігін құрайды [4]. Екіншіден. Қазақстанның энергетикалық саласы өндірісі дамыған елдердің өңдеуші өнеркәсіптерін толықтырады. Шетелдермен экономикалық және сауда-саттық және басқа саладағы ынтымақтастық одан әрі дамуда. Шетелдердің жеңіл өнеркәсібі сияқты тұтынушылық тауарлары Қазақстан нарығына көптеп енді [18]. Сондай-ақ шетелдің энергетикалық ресурстар мен жабдықтарды шығаратын компаниялары, банктері және басқа да қаржылық компаниялары Қазақстанға кірді. Қазақстандық мұнай мен табиғи газы және ауыл шаруашылық өнімдері де шетелдерге экспортталды. Ал Жібек жолы экономикалық белдеуі ең алғаш Қазақстан мен Орталық азия жерінде қалыптасқан [19].

2013 жылы Қазақстанның бас қаласы Астанада Қытай Халық Республикасының Төрағасы Сицзиньпин «Бір белдеу, бір жол» бастамасын алға қойған болатын. Аталмыш бағдарлама бойынша ХХІ ғасырдағы құрлықтық және теңіз Жібек жолы экономикалық белдеуі ақымды экономикалық жобасын ұсынылған болатын [19].

2014 жылдың қараша айында тұңғыш Президент Н.Назарбаев алдағы жылға арналған кезекті Жолдауында Жаңа экономикалық – «Нұрлы жол» бағдарламасы алға қойды. бағдарламасының негізгі мақсаты – әлем елдерін бір-бірімен байланыстыру үшін инфрақұрылымды дамыту, жаңа жолдар мен теміржолдар салу, сондай-ақ Шығыс пен Батыс арасында тауар айырбастауды ілгерлету және туризмді дамыту болып табылады [19].

«Нұрлы Жол» бағдарламасы мен «Бір белдеу, бір жол» атты екі бағдарламаның ортақ мақсаттарын ескере отырып, Қытай мен Қазақстан осы екі жобаны үйлестіруге және ынтымақтаса жүзеге асыруға кірісті.

Қазақстан Республикасының Бірккен ұлттар ұйымындағы өкілінің орынбасары Руслан Бультриковтың Қытайдың Синьхуа ақпараттық агенттігінің бірккен ұлттар ұйымындағы тілшісіне берген сұхбатында Қазақстанның әлемдегі ең үлкен ішкі құрлықтық ел екендігін, инфрақұрылымды дамытып, тасымалдаудың көлемін арттырып, сыртқы сауданы дамытуда жаңа жібек жолы құрылысының Қазақстанның ұлттық стратегиясына сәйкес келетіндігін, сонымен қатар бағдарламаның БҰҰ-ның тиісті қарарларына енгізілгендігін, халықаралық қауымдастық тарапынан мойындалғандығын, жаһандық дамуға қосатын маңызды үлесі зор болатындығын атап өткен еді [18; 19].

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында тарихтағы Ұлы жібек жолын еске ала отырып, еліміздің жағрафиялық тұрғыдан ұтымды, яғни ұлан-байтақ Еуразия құрлығының кіндігінде орналасуы ежелден батыс-шығыс елдері мен мәдениеттері арасын байланыстырған халықаралық дәліздердің пайда болуында тарихи рөл атқарғандығын, біздің дәуірімізден бастап бұл құрлық жолдары кең-байтақ Еуразия даласының Шығысы мен Батысы, Солтүстігі мен Оңтүстігі арасындағы сауда-саттық пен өркениет саласындағы байланыстарды тоғыстырған – Ұлы Жібек жолы жүйесін

қалыптастырғандығын, бұл жол халықтар арасындағы жаһандық өзара тауар айналымы мен іскерлік ынтымақтастықтардың қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы майдан бола алғандығын айқындап берді.

Ұлы Жібек жолын әлемдік мұралар қатарына енгізу ЮНЕСКО аясында көтеріліп, халықаралық «Жібек жолы» бағдарламасы қабылданды. Осы бағдарлама аясында ЮНЕСКО тізіміндегі әлемдік мұралар қатарына Ұлы жібек жолымен байланысты Қазақстанның 30-дан астам тарихи археологиялық мұрасы енгізілді [15; 18].

Жібек жолының тарихын зерттеу және оны қазіргі заманға сай дамыту мәні мен маңыздылығы жоғары кезек күттірмейтін келелі іс болып табылады. Ұлы жібек жолын заманға сай жаңғырту Қазақстанның экспорттық түсімге тәуелділігін азайту, көлік жүйесін дамыту және оны Қытай, Еуропа мен Таяу Шығыс елдеріндегі ірі нарықтарға жеткізуге, инфрақұрылым салаларына кеңінен инвестициялауды жүзеге асыруға жол ашады. Тарихтағы Ұлы Жібек жолы батыс-шығыс мәдениетінің дамуы мен адамзат қол жеткізген елеулі жетістіктерді кеңінен насихаттап, Шығыс Азия, Орталық Азия, Үндістан, Батыс Азия, Европа және Жерорта теңізі елдерінің маңызды өркениеттерін бір-бірімен байланыстырды. Ұлы жібек жолын заманға сай қайта дамыту ауқымды стратегиялық жоспарлауды қажет етеді. Бұл – қарапайым алыс-беріс жолы ғана емес, үйлесімді дамуға бағытталған ауқымды стратегиялық жоба. Ұлы жібек жолын әлемдік бейбітшілік жолына, гүлдену жолына айналдыруда жаңа Қазақстанның да атқаратын рөлі ересен [15; 19].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Чя хундың. Жібек жолы. – Бейжің: «Қытай экономика» баспасы, 2007. – 306 б. (қытайша: 下洪登: 《丝绸之路》, 中国经济出版社, 2007年7月, 北京).
2. Лю шиңмин, Фан жимин. Чаңжяң жібек мәдениеті. – Бейжің: Хуби білім баспасы, 2004. – 415 б. (қытайша: 刘兴林·范金民: 《长江丝绸文化》, 湖南教育出版社, 2004).
3. Сыма чян (Сыма цянь). Тарихнама. 123 бумадан, 3169 парақтан тұратын Оңтүстік Сун патшалығы дәуіріндегі алғашқы басылымның Даван мемлекеті туралы баянының 63-інші бумасы. – Бейжің: «Қытай кітапханасы» баспасы, 1982. – 3169 б. (қытайша: 司马迁: 《南宋大碗列传》, 中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页).
4. Бангу. Көне Ханнамасының Батыс өңір баянының 96-ыншы бумасы. Жаңа қытай жазуы нұсқасы. – Бейжің: «Қытай СІПІС корпорациясы» баспасы. – 345 б. (қытайша: 班固: 《旧汉书》, 中信出版社, 北京).
5. Чжанцицзин, Янцяну. Ханнамаға түсініктеме. – Бейжің: Қытай халық университеті, 2016. – 540 б. (қытайша: 王子今, 杨倩如: 《汉书 解读》中国人民大学出版社, 2016年, 北京).
6. Көне Таңнама Яньци баяны. – Бейжің: «Қытай кітапханасы» баспасы, 1999. – 849 б. (қытайша: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局, 1999年8月).
7. Жаң вишың. Жібек жолы және құрлықтық еуразияның архелогиясы мен тарихы. – Ланжоу: «Ланжоу университеті» баспасы, 2010. – 410 б. (қытайша: 张余胜: 《丝绸之路—内陆欧亚考古与历史》兰州大学出版社, 2010年8月).
8. Батысқа сапар мен зерттеудің жалғасы. Зерттеулер жинағы. – Бейжің: «Шыңжаң халық» баспасы, 1998. – 350 б. (қытайша: 《西域考察与研究续编》文集, 新疆人民出版社, 1998年9月).
9. Көшпелілер мәдениеті және Қытай тарихы: Түрік қағанаты. – Шиан (Сиань): «Қытай Шанши халық» баспасы, 2019. – 217 б. (қытайша: 《游牧文明与中华史 突厥汗国》, 陕西人民出版社, 2019年9月, 西安).

10. Хан рулин. Юан патшалығы тарихы. – Бейжің: «Қытай халық» баспасы, 2018. – 935 б. (қытайша: 韩儒林:《元朝史》, 中国人民大学出版社, 北京, 2008).
11. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 688 б.
12. Суң Шин Жян. Жібек жолы және Шығыс-Батыс мәдени алмасуы: монография. – Бейжің: Бейжің ғылым-техника ЖШС, 2015. (қытайша: 荣新江:《丝绸之路与东西文化交流》, 豆瓣书店, 北京 豆网科技有限公司, 2015年8月30日).
13. Ваң жылай. Орталық Азия тарихы. – Бейжің: «Қытай халық» баспасы, 2010. – 424 б. (қытайша: 王治来:《中亚史》, 中国人民大学出版社, 2010年).
14. Mukhtar Kozha, Ergali Satov, Almas Bektanov, Moldir Aldabergenova. The local legend about Timur's death in Otrar and modern studies // Orción, Año 34, Especial No.15 (2018). – P. 1295–1321.
15. Негимов С. Ұлы жібек жолы және қазақ руханияты // Егемен Қазақстан. – 2019, 30 қаңтар.
16. Тарихтағы жібек жолы мәдениет алмасуы // «Қытай халық газеті». Шетел нұсқасы, 2016, 7 қыркүйек. (қытайша: 历史上的丝绸之路文化交流》, 2016年09月07日 人民日报海外版北京).
17. Жібек жолының тарихи алғы шарттары. – Қытай әлеуметтік ғылымдар материалдары жинағы. – Бейжің: Ғылым баспасы, 2015. – 261 б. (қытайша:《丝绸之路史前史》, 中国社会科学文摘, 2015年, 第2期, 北京).
18. Бір белдеу, бір жол басталған Қазақстан: тек бастаушы ғана емес, жүзеге асырушы. – Жібек жолы дүниежүзінің мұрасы сайты. [Электронды ресурс]. URL: www.silkroads.org.cn/CN 2018 жылы 14 қыркүйек сағат 00:51. (қытайша:《一带一路首倡地哈萨克斯坦:不只是起点 不止于起点. 丝绸之路世界遗产网》, www.silkroads.org.cn/CN, 2018年09月14日00:51, 北京).
19. Жібек жолының тарихи маңызы және қазіргі құндылықтары. – Доудин сайтындағы бөлісілген нұсқасы, 2020, 31 желтоқсан (《丝绸之路历史意义及现实价值》, 豆丁网分享于, 2020-12-31).

REFERENCES

1. Chia hundyn. Jibek joly.[Chia Hung's. Silk Road]. – Beijing: «Kytai ekonomikasi» baspasy, 2007. – 306 b. (kytaisha: 下洪登:《丝绸之路》, 中国经济出版社, 2007年7月, 北京). [in Chinese]
2. Liu Shinming, Fan Jimin. Shanmiang jibek madenieti [Liu Xingming, Fan Jiming. Changjiang silk culture.] – Beijing: Hubi bilim baspasy, 2004. – 415 b. (kytaisha: 刘兴林·范金民:《长江丝绸文化》, 湖南教育出版社, 2004). [in Chinese]
3. Syma chian (Syma tsian). Tarihnama. 123 bumadan, 3169 paraktan turatyn ontustik sun patshalygy daurindegi algashki basylymnin Davan memleketi turali baianinin' 63-inshi bumasy. [Sima Qian (Sima Qian). Historiography. It is the 63rd volume of the story of the Dawan state of the first edition of the Southern Song Dynasty, which consists of 123 volumes and 3169 pages] – Beijing: «Kytai kitaphanasi» baspasi, 1982. – 3169 b. (kytaisha:司马迁:《南宋大碗列传》, 中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页). [in Chinese]
4. Bangu. Kone Hannamasyning Batys onir baianinin 96-inshi bumasi. Jana kytai jazui nuskasi [Bangu. The 96th volume of the story of the West region of Kone Khannamasi. New Chinese script version]. – Beijing: «Kytai CITIC korporociasy» baspasy. – 345 b. (kytaisha: 班固:《旧汉书》, 中信出版社, 北京). [in Chinese]
5. Zhangjijing, Yangqianru. Hannamaga tusinikteme [Zhangjijing, Yangqianru. Commentary on Khannama] – Beijing: Kytai halyk universiteti, 2016. – 540 b. (қытайша: 王子今, 杨倩如:《汉书解读》中国人民大学出版社, 2016年,北京). [in Chinese]

6. Kone Tannama Yanzi baiany [The story of the ancient Tannama Yanzi] – Beijing: «Kytai kitaphanasi» baspasi, 1999. – 849 b. (kytaisha: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局, 1999年8月). [in Chinese]
7. Zhan' vishin'. Jibek joly jane kurlyktik eurasianin arheologiasi men tarihy [Zhang Vishyn. Archeology and History of the Silk Road and Continental Eurasia], «Lanjou universiteti» baspasy, 2010. – 410 b. (kytaisha: 张余胜: 《丝绸之路—内陆欧亚考古与历史》兰州大学出版社, 2010年8月). [in Chinese]
8. Batyska sapar men zertteudin' jalgasy. Zertteuler zhinagy [Continuation of the trip and research to the West. Collection of studies] – Shinzhan: «Shinzhan halik» baspasy, 1998. – 350 b. (kytaisha: 《西域考察与研究续编》文集 新疆人民出版社, 1998年9月). [in Chinese]
9. Koshpeliler madenieti jane Kytai tarihi: Turik kaganaty [Nomadic Culture and Chinese History: The Turkic Khaganate.] – Shian (Sian'): «Kytai Shanshi halik» baspasy, 2019. – 217 b. (kytaisha: 《游牧文明与中华史 突厥汗国》, 陕西人民出版社, 2019年9月, 西安). [in Chinese]
10. Han rulin. Iuan' patshaligi tarihi [Khan Rulin. History of the Yuan Dynasty.] – Beijing: «Kytai halik» baspasy, 2018. – 935 b. (kytaisha: 韩儒林: 《元朝史》, 中国人民大学出版社, 北京, 2008). [in Chinese]
11. Kazakhstan tarihy (kone zamannan buginge dein). Bes tomdyk. 5-tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. – Almaty: Atamura, 2010. – 688 b. [in Kazakh]
12. Sun' Shin Zhian'. Jibek joly jane Shygys-Batys madeni almasuy: monografiya. [Sung Shin Young. Silk Road and East-West Cultural Exchange: Monograph] – Beijing: Beijing gylym-tehnika JShS, 2015. (kytaisha: 荣新江: 《丝绸之路与东西文化交流》, 豆瓣书店, 北京豆网科技有限公司, 2015年8月30日). [in Chinese]
13. Van' zhyilai. Ortalik Azia tarihi [Wang cried. History of Central Asia] – Beijing: «Kytai halyk» baspasy, 2010. – 424 b. (kytaisha: 王治来: 《中亚史》, 中国人民大学出版社, 2010年). [in Chinese]
14. Mukhtar Kozha, Ergali Satov, Almas Bektanov, Moldir Aldabergenova. The local legend about Timur's death in Otrar and modern studies // Opción, Año 34, Especial No.15 (2018). – P. 1295–1321.
15. Serik Negimov. Uly jibek joly jane qazaq ruhaniaty [The Great Silk Road and Kazakhstan] // Egemen Kazakhstan. – 2019, 30 kantar. [in Kazakh]
16. Tarihtagy jibek joly madeniet almasuy [Silk Road cultural exchange in history.] // Kytai halyk gazet. Shetel nuskasy, 2016, 7 kyrkuiek. (kytaisha: 历史上的丝绸之路 文化交流》, 2016年09月07日 人民日报海外版北京). [in Chinese]
17. Jibek jolynyn tarihi algy sharttary [Historical prerequisites of the Silk Road.]. Kytai aleumettik gylymdar materialdary jinagy. – Beijing: Gylym baspasy, 2015. – 261 b. (kytaisha: 《丝绸之路史前史》, 中国社会科学文摘, 2015年, 第2期, 北京). [in Chinese]
18. Bir beldeu, bir jol bastalghan Kazakhstan: tek bastaushi gana emes, juzege asyrushi [One belt, one road started in Kazakhstan: not only the initiator, but also the implementer.] – Zhibek zholy duniezhuzinin' murasy saity. [Elektrondy resurs]. URL: www.silkroads.org.cn/CN 2018 zhilgi 14 kyrkuiek sagat 00:51 Beijing (kytaisha: 《一带一路首倡地哈萨克斯坦: 不只是起点 不止于起点. 丝绸之路世界遗产网》, www.silkroads.org.cn/CN, 2018年09月14日00:51, 北京). [in Chinese]
19. Jibek jolynin tarihi manyzy jane kazirgi qundylyktary [Historical significance and current values of the Silk Road] – Doudin' saitindagy bolisilgen nuskasy, 2020, 31 jeltoqsan (《丝绸之路历史意义及现实价值》, 豆丁网分享于, 2020-12-31). [in Chinese]

ЖУРНАЛИСТИКА

UDC 316.77:001.12/.18; 070:001.12/.18; IRSTI 19.01.11
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.28>

B.K. SERDALI

*Candidate of Philological Sciences,
Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz*

WAYS TO PUBLISH PUBLICATIONS

Abstract. Decades ago, people hurried to read newspapers. He was ready to count to the last penny in order to buy an interesting edition. At that time, the format and size of the newspaper were different, external beauty was not paid much attention to, it was strict, standard, gray. There were long columns and sloppy lyrics. However, the public was interested in the abundance of news on the pages of the publication. It is not easy to please the modern reader. Television, radio, computers, various CD-MD-DVD players, satellite and cable TV channels attract audiences and make periodicals uncompetitive. However, editors of newspapers and magazines tend to compete and consider different ways to meet the needs of the reader. Undoubtedly, there is room for an attractive design of the publication. The designer and layout designer of a newspaper can be compared to an architect and a builder, and the main elements of the design of a newspaper can be compared to the bricks from which a building is being built, that is, a newspaper issue. Designers and layout designers solve a complex of problems related to the plan of this construction – with the composition of numbers and bands, with the placement of materials, etc. The composition of the pages depends on the composition of the entire issue of the newspaper, which in turn is determined by the content of the published materials and their nature. In almost every newspaper, a more or less stable composition is gradually taking shape, which means the design of the pages, the main sections and headings characteristic of this publication. The article discusses some methods of layout of newspapers and magazines.

Keywords: layout, printed edition, design, composition, page design, layout, newspaper composition.

Б.К. Сердәлі

*филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz*

Жарияланымдарды беттеу жолдары мен басылымды шығару

Аңдатпа. Осыдан бірнеше ондаған жылдар бұрын адамдар газет оқудан ләззат алатын. Қызықты басылымды сатып алу үшін сатушыға соңғы тиынына дейін санап беруге даяр тұратын. Ол кезде газеттің форматы да, көлемі де басқаша еді, сыртқы сұлулығына –

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Serdali B.K. Ways to Publish Publications // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 316–325. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.28>

***Cite us correctly:**

Serdali B.K. Ways to Publish Publications // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – Б. 316–325. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.28>

дизайнына оншалықты мән берілмейтін, қасаң, стандартты, сұрқай жарық көретін. Ұзын-сонар бағаналардан, салақұлаш мәтіндерден көз сүрінетін. Сөйтсе де басылым беттеріндегі жаңалықтардың көптігіне жұртшылық ерекше қызығатын. Қазіргі оқырманның көңілін табу оңай емес. Түрлі-түсті теледидар, радио, компьютер, әрқилы CD-MD-DVD ойнатқыштар, ғарыштық, кабельдік телеарналар аудиторияны өздеріне баурап, мерзімді баспасөздің бәсекелес болуға шамасын келтірмей отыр. Десе де, газет-журнал редакциялары бәсекелестікке ұмтылып, оқырманның қажетіне жарау үшін түрлі жолдарды қарастыруда. Әрине, оның ішінде басылымды тартымды етіп безендірудің өз орны бар екендігі даусыз. Газет дизайнері мен макетін құрастырушыны сәулетшімен не құрылысшымен, ал газет дизайнының негізгі элементтерін ғимарат салынып жатқан кірпішпен, яғни газет нөмірімен салыстыруға болады. Дизайнерлер мен терушілер осы құрылыстың жоспарын құрып жатқандай газет беттеу композициясын құрады – бағаналар мен жолақтардың құрамымен, материалдарды орналастырумен және т.б. Беттердің орналасуы газеттің бүкіл композициясының құрамына байланысты болады. Ол өз кезегінде жарияланған материалдардың мазмұнымен және олардың сипатымен анықталады. Әрбір газетте тұрақты композиция бірте-бірте қалыптасады. Бұл осы басылымға тән беттердің дизайнын, негізгі бөлімдер мен айдарларын білдіреді. Мақалада, міне, осы газеттер мен журналдарды беттеудің кейбір әдістері қарастырылған.

Кілт сөздер: беттеу, баспа басылымдары, дизайн, композиция, бет дизайны, макет, газет композициясы.

Б.К. Сердали

*кандидат филологических наук,
профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bekzhigit.serdaly@ayu.edu.kz*

Верстка печатных изданий

Аннотация. Десятилетия назад люди спешили читать газеты. Они были готовы потратить последнюю копейку, чтобы купить интересное издание. В то время формат и размер газеты были другие, на внешнюю красоту – оформление не обращали особого внимания, она была строгой, стандартной, серой. Были длинные колонки и небрежные тексты. Однако общественность интересовало обилие новостей на страницах издания. Угодить современному читателю непросто. Телевидение, радио, компьютеры, различные CD-MD-DVD-плееры, спутниковые и кабельные телеканалы привлекают аудиторию и делают периодические издания неконкурентоспособными. Однако редакторы газет и журналов стремятся конкурировать и рассматривают разные способы удовлетворения потребностей читателя. Несомненно, здесь есть место для привлекательного оформления издания. Дизайнера и верстальщика газеты можно сравнить с архитектором и строителем, а основные элементы оформления газеты – с кирпичиками, из которых возводится здание, то есть газетный номер. Дизайнеры и верстальщики решают комплекс проблем, связанных с планом этого строительства – с композицией номера и полос, с размещением материалов и т.д. Композиция полос зависит от композиции всего номера газеты, в свою очередь, определяемой содержанием публикуемых материалов и их характером. Практически в каждой газете постепенно складывается более или менее устойчивая композиция, под которой подразумеваются характерное для данного издания оформление полос, основные разделы и рубрики. В статье рассматриваются некоторые методы верстки газет и журналов.

Ключевые слова: верстка, печатная издания, дизайн, композиция, оформление полос, верстальщик, композиция газеты.

Introduction

Elements of newspaper page planning. Layering is based on the combination of several materials, depending on the established system. Old-fashioned forms of grouping materials make it easier to systematize the pagination process, which in turn facilitates perception and allows for in-depth analysis of the topic.

Ways to combine the materials needed for pagination are: inserting headings and headings; hyphenate or frame text; placement of pictures; decoration of topics in the same pattern: division into equal numbers of rows, selection of single-font fonts, uniform rulers and sketches, use of optimal solutions; uniform filling of text, including: equal distribution of all articles in columns, compilation of all material in one format, use of uniform text font, uniform drawing and sketching of all articles, unification of filling of introductory and free lines, selection of epigraphs and placement, etc. In many cases, paving requires strong means of integration, for which these methods and elements are performed in a complex way. Only three or four tools are needed per page. Once the complexes selected from the above materials are attached to the surface as the most suitable tool, the molding work is scheduled for a specific day of the week. It is usually done one or two days before the deadline for submission of ready-made newspaper clippings to the printing house.

Thematic page is a set of materials selected in the thematic system, which are placed on the page in a certain volume. The meaning of the tools on the page is also unique. «Hats» and headings play a big role, and sometimes pictures are more important. As one of the main tools of pagination, it is important to standardize the set of thematic fonts. Thematic pages can be divided according to the number of newspaper pages. But here the original style of the newspaper must be preserved. Nowadays, newspapers are published in large volumes, so each page has a super-headline: for example, politics, economics, culture, sports, etc.

Thematic pages are mainly focused on a narrow circle, and sometimes can be intended for specialized professional audiences: children's pages, youth pages, youth pages, student pages, women's pages, theater and art pages, ecology pages, etc. Thematic pages appear only for a certain period of time and it covers a wide range of issues or touches on some topical issues, ie important issues for the target audience. Sometimes thematic pages contain two adjacent, adjacent pages (usually a double page in the middle of the publication), which is called a cross-page [1]. This form of pagination is used only in exceptional cases: for certain events, national holidays, etc. to reveal its significance or to propagate issues of public importance (reform, elections, referendums, etc.). For this purpose, there are posters, calendars, thematic pages in the form of «mystery» («Open story» of the newspaper «South Kazakhstan», «White speech» of the newspaper «Aikyn», etc.). There are also special one-page pages dedicated to important events. These colorful posters can be pulled out and hung on the wall.

There is another interesting experience from the Soviet era – the emergence of separate pages. Such thematic pages are published by two friendly editions in order to increase the number of their readers. It seems that such good practices can still be replicated today; because economic, scientific, spiritual, cultural, etc., which can be a model for many regions. Contacts are becoming more active. Therefore, the scope of the information space is growing, the readership and consumer audience is being formed. The exchange of pages can be introduced into the practice of the newspaper and distributed as a «supplement» to one of the oblast or regional editions [2].

«Newspaper within a newspaper» is also a type of publication that has appeared in our time. Today, Egemen Kazakhstan, Aikyn, and Caravan newspapers have their own names, headings, and designs. Such booklets are intended for a specific audience, depending on the direction and purpose. It is distributed to subscribers in addition to the main edition. The Aikyn newspaper has its own «in-newspaper» newspapers, such as Aikyn Apta and Egemen Kazakhstan, and Ezhendi Egemen.

A special element of page planning is bulky materials. They need to be accentuated (accentus – accent, accent). That's why designers use a wide range of columns for such materials, choose interesting pictures, use as effective elements of the thematic complex as possible, put a

background of different shapes, dividers [3]. However, the decoration of such large, eye-catching materials should not obscure other small messages. Therefore, it is important to pay attention to the composition of the page and never forget the composition of the page.

Dimensional materials are mainly printed in the «basement» of the page. The text is typed in several columns or «covers» most of the page. Sometimes significant volumes of material are placed on the «roof» of the newspaper. In this case, the «roof» is called an «inverted basement».

Although small in size, the topic is important, relevant materials are presented in the form of a «window» (the material is placed in a corner or in the middle of the page). Therefore, the reader pays more attention to this part of the page.

Nowadays, advertising images and advertising texts often appear in periodicals. It is also important to pay attention to the design advantages of newspaper and magazine advertising. It is especially important to take into account the specifics of the commercial text. Designers, planners and weavers work with it more. Advertising in newspapers and magazines is done in two ways: direct advertising and complex advertising [4].

Direct advertising is also called modular advertising or frame advertising. This is an individual announcement. Modular announcements are given without a title or picture. Short announcements are also made of this type. They are paid a fixed amount.

Complex advertising is a type of advertising provided through the genres of journalism (interview-advertising, review-advertising, report-advertising, etc.). They are installed on the basis of known modules and are paid for by a special fee through fixed prices (quotations). If the editorial office accepts image advertising for a fee, it

It should not be considered as «secondary» advertising. Advertising articles and promotional interviews should be marked with special markers (for example, «Paid», with notes such as «Advertising report») [5]. The advertiser needs to feel the effectiveness of this approach. Co-advertisements appear on any page in addition to the journalist's important material. These include press releases and materials published free of charge at the expense of the editorial office. The value of each promotional material is determined by the specific advertising purpose. Now let's look at the structure of frameless modular announcements. Its main elements are: trademark (logo-type), theme or thematic complex, slogan, information part, pictures, coupons, visual aids.

The trademark is usually located at the top right.

The thematic complex can be presented as a heading or as part of the main theme.

The slogan is reflected in the announcement as an independent element of the corporate style (it is located under the trademark). A slogan is repeated two or three times, which means that the page contains elements of other advertising symbols. Often the slogan can be on the main topic.

The information section contains information for advertisers. Therefore, it is based on the same rigid structure as advertisements: lid («text image», «Abstract», «basket»), the main text, clarification in the text (commercial offers on discounts), signatures and comments, requisites (address and contact, author's name, etc.). A text image replaces a title or text introduction [6].

Research methods

As an illustration, image photos, photo portraits depicting the appearance of customers, information about brokers, sellers, customers, goods, buildings, interiors, etc. applied. Pictures and combinations of pictures, information images (diagrams, maps, tables, diagrams, etc.) are also provided with signatures and explanations. Coupons are an integral part of promotional messages, so they are given as a «text announcement» or in the form of a personal promotional announcement.

Title and text fonts, lines, frames, ornaments (markers), colors, backgrounds, graphic elements in the image (trademarks, logos, photos, pictures, collages) are considered as graphic elements of advertisements. Thank you. All or some of these graphic elements must be in the form of a trademark.

We have considered only the most common types of advertising messages. Copiers and designers try to combine their various elements with unique compositions. And the composition can be considered both internally and externally.

Ad text fonts are much larger than the fonts for editorial materials (10–12 points). The larger the size of the announcement, the larger the size. If the advertiser pays for page ½ or orders the whole page, the main text is typed in 16–20 point size [7].

Semi-bold fonts are often used here, and font-composition parts are used very actively. The importance of «open space in the design of advertising is special. First, the text presented in the «open space» is perceived as impressive. Secondly, such an announcement is immediately noticeable. No matter how actively the rest of the text is illustrated (using frames, rulers, pictures, font and compositional parts, markers), the text presented in “open space” is still important.

Rulers can be decorated in different ways in advertising. However, this tool should be used according to the stylistic features of a particular material.

Serious advertising is the corporate style of the advertiser and he orders it to be decorated with his ® logo. Sometimes advertising companies provide the editors with an original layout of the announcement (ready page file).

Results and discussion

Advertising sections are often eclectic (opposite in nature). Therefore, the framework of the advertising message also serves as a frontier unit. This is because the reader does not easily accept the content of a commercial message mixed with the text. This is a «conditional agreement». After all, the subject and object of advertising is the reader.

Each announcement is evaluated individually and has its type and content. The advertiser (mass media) is the sole owner of the verbal and visual advertisement, and the customer is responsible for the rest of the purpose and appearance. But, of course, this editorial office is responsible for the overall design (quality and presentation) of the advertising package [8].

Publication. The production technology of the newspaper consists of several stages: typing and preparation of image materials, formatting and printing (choice of printing form and method of printing). At present, all pre-printing processes (typing and preparation of illustrated materials, layout and formatting) are the responsibility of the editorial office and the publishing house. The printing house performs this type of work on behalf of the editors.

The layout of the page is a graphic layout. Some editors refuse to create layouts because they take up a lot of time. They have created an international style of page design, which is stored in a computer memory, so they do not need to pre-calculate and calculate. Computer newspaper publisher – Adobe inDesign,

Do you need to look at a graphic layout on paper when Adobe Page Maker and Corel Draw graphics technology allow you to quickly compress, zoom in and out the text?

However, how quickly did they forget that only the layout could determine the exact size of the material and whether it could be published in a newspaper? It seems that colleagues need to get rid of the idea that they do not need a model. When planning, it is sometimes necessary to cut a random piece of material, to make the first pattern strictly in accordance with the editorial plan. Only a layout can help here.

A pre-drawn layout (preferably 1:1 in size, developed in A3 and A4 newspaper formats) is a well-thought-out composition [9]. With this model, the designer can create a pattern of a certain shape, looking for an interesting «surprise» for decoration. In this way, the product in front of the computer will get rid of the hassle of careless actions, the hassle of choosing a font. Design skills and culture are formed through the model. It is no secret that a number of newspapers that still call themselves professional publications have not been able to create their own «appearance» by refusing the layout.

In a poorly designed newspaper, you will notice that the designer did not read the materials at all, did not study the interrelationships of the article, did not try to understand the complex internal content of the report, interview, letter. As a result, he offers the reader, not a «newspaper gala concert» in the language of music, but an «amateur rehearsal concert».

During the layout, special symbols are used to indicate the meaning of the text columns. They can be found both in pictures and in lines. Columns are indicated by the following symbols: «snake» lines, arrows (reference pointers), curved lines, dashes and curves, etc. Pictures are presented diagonally, with an «envelope» and a bar. The rulers are drawn in a straight line and the layout shows its character (for example, newspaper open, double oil, assyure, etc.) [10]. If the newspaper does not have a system of headings, it is written in the layout, depending on which row and in which column. If there is a normal topic, it is enough to write its first word in the draft. In general, a good layout can preview the page composition on a white sheet. Only then designs the layout. The page looks beautiful in the project itself. Especially photos reveal the face.

The reshaping of the material is divided into symmetrical, asymmetric and marked asymmetric.

The newspaper secretariat chooses one of these methods of layout:

1. During the layout, special symbols are used to indicate the meaning of the text columns. They can be found both in pictures and in lines. Columns are indicated by the following symbols: «snake» lines, arrows (reference pointers), curved lines, dashes and curves, etc. Pictures are presented diagonally, with an «envelope» and a bar. The rulers are drawn in a straight line and the layout shows its character (for example, newspaper open, double oil, assyure, etc.). If the newspaper does not have a system of headings, it is written in the layout, depending on which row and in which column. If there is a normal topic, it is enough to write its first word in the draft. In general, a good layout can preview the page composition on a white sheet. Only then designs the layout. The page looks beautiful in the project itself. Especially photos reveal the face.

The reshaping of the material is divided into symmetrical, asymmetric and marked asymmetric.

The newspaper secretariat chooses one of these methods of layout:

1) «open side» – the upper left corner of the page; 2) «facial side» – the upper right corner of the face; 3) «pedestal» – two or three columns from top to bottom; 4) «roof» – the upper part of the surface; 5) «basement» – the lower part of the surface; 6) «solid basement» – two or three columns from the bottom to the top fold [11];

7) «sloping block» – grouping several materials on the same topic and placing them in several columns; 8) «mill» or «roller» – stacking two articles of the same size.

The layout form is in the form of a standard, grid-eye drawing project with spaces between 10 or 5 petite columns. In order to speed up and simplify the layout process, the designer draws the layout form at his own discretion. It is a means of avoiding errors in paging and re-paging work. It is possible to improve the layout in different ways: first, vertically and horizontally, a non-rail, petite, borge scale can be introduced, and several templates with 6, 7, 8 columns can be created for an A2 newspaper. These templates define the width of the page and the amount of free space between columns in square, dot sizes. In general, when working with a compositional-graphic model of a newspaper or magazine, a layout of a booklet, a book project, it is necessary to create a new layout template. For example, a layout of an A3 newspaper can be designed with 4 wide and 1 narrow column. This allows you to move the narrow column horizontally when needed.

The newspaper secretariat should have as many font-sized tables as possible. They are needed when orienting a set of primary and secondary fonts, typing text in standard or non-standard format, and scaling to existing formats. This method is especially important when linotyping. In the Soviet era, layout was very strict, and despite the fact that “blank spaces” and «tails» in the newspaper interrupted typists' work and caused accidental graphic problems, this approach was as necessary as air. Layout drawings guided where to type the text, how the topics are arranged, and how additional

headings and headings are provided. At the same time, it indicates the layout of the skins and the main theme, the clichés-photos, the color of the headband, marzan, wedge, ruler.

Now is the time of electronics. All pre-publication processes are prepared by the editorial office itself, and the printing houses do not have a zincography shop, a typing shop, a linotype shop, or a camera. Linotype specialists have re-specialized in the operator's profession, and layouts have become computer designers [12]. The latter rarely have higher education and are programmers of different levels. They can work with the Internet, have mastered new packages of various programs, but, unfortunately, most of them do not know the aesthetics of printing.

Many newsrooms are now resigning from the post of Deputy Executive Secretary. The deputy secretaries worked on the newspaper's schedule. From then on, the executive secretary did not waste time on modeling, but immediately sent the materials approved for the current plan for typing. Now you need to know the design idea of each page to create a normal style of decoration. The designer also has a full opportunity to create creative freedom. It is important to involve artists and photojournalists in such work. Because they have their own views on newspaper graphics.

The same can be said about polygraphic rulers, which in practice are also called «road measuring rulers» [13]. Modern pageants have also abandoned this tool, because they think that everything is provided on the computer display, and the calculator helps to calculate.

But this ruler is not for pavers, but for designers. The ruler replaces the typometer, performs a metric system of measurements, systematizes basic measurements such as non-parallel, petite, corpus, cicero.

With the help of a ruler you can accurately calculate the size of the future image. With this metal ruler, even the layout is accurate and accurate. If you do not have a ruler, you can easily create one by hand. It is an indispensable tool if you prepare a paper version of the road meter on a simple thirty-centimeter ruler and glue it on both sides. In general, the printing line has accumulated centuries of experience in printing, established harmony and balance, printed patterns – fonts, numbers, symbols, spaces, lines, etc. provided [14].

Newspaper and magazine design not only required designers to know the basics of mathematics, but also the art of printing. In general, newspaper design is a process involving a professional team: a typing operator, proofreader, designer, artist, photojournalist, designer, executive secretary and all his deputies.

The contribution of each of these specialists to the production of newspapers is immeasurable, so each of them must be a professional. To do this, they must not only get a higher education, but also learn more from former professionals.

Thus, the requirements for the design of periodicals are: to determine the whole idea of the page; collection of materials necessary to achieve this goal, selection of certain compositional, graphic tools to increase its attractiveness and effectiveness, etc. [15]. Guided by the layout of the page and its layout, it is important to take into account the full range of fixed elements: the title, page columns, text materials and their headings, pictures, auxiliary details, etc. The number of newspapers and magazines in the hands of readers is the result of joint creative work of journalists, designers and publishers.

The term design has several meanings: project, design, drawing, planning, painting, composition. A detailed reference to it was given in 1964 at an international seminar on design education in Bruges:

«Design is a creative activity that determines the quality of industrial products, reflecting the overall external quality of the product shared by the producer and the consumer.» But over time, we see that the field of design has expanded and has begun to penetrate into all spheres of life. Therefore, the exact definition has not been given yet. «If design were a science, we would give it a clear definition, such as 'chess is a sport', but design is constantly evolving and evolving, just like any other form of creativity,» admits Artemy, a Russian web designer. Lebedev. Basically, design is the name of an art form, which includes measures to create the best examples of art, architecture,

clothing, handicrafts and to harmonize the material environment. The peculiarity of the design activity is the implementation of environmentally friendly combinations of beautiful and artistic consumer goods and products, constantly updated with new inventions. And the design of the press has become a branch of the art of publishing, which includes a dynamic combination of the external visual appearance and internal elements of the publication.

If we look at the origin of the name design, this concept began to be used in 1928 in the United States. However, although the term design is a new usage, there is every reason to believe that it is based on antiquity. For example, unique types of Kazakh handicrafts are made in an ethno-design style (yurt, kobyz, dombra, sandyk, kebezhe, ozhau, korzhyn, etc.). And the first examples of graphic design, which are the basis for the decoration of the press, we can find on the surfaces of syrmaк, tekemet, alasha, felt. In general, if we base the design of the Kazakh press on this national art, we will have our own brand in newspaper design.

The art of design is constantly changing and evolving in line with modern requirements. In the CIS countries, including Kazakhstan, the art of design has been systematically formed and developed since the 1960s. In 1987, the Union of Designers of Kazakhstan was established.

A specialist in design is called a designer. There is every reason to call a designer a person who has innate creativity and is able to visually implement an idea. A good designer should have the following skills: willingness and ability to search, knowledge of modern graphics packages (programs), mastery of design technologies, communication with people, basic knowledge of marketing and economics, drawing, creative search. The main tool of the designer is a computer. Additional tools, such as a ruler, pen, eraser, and calculator, are also recommended. Basically, a designer must fully master at least two graphics packages: Photoshop and SogelDRAW (or Adobe Illustrator). These are graphic programs with great potential for newspaper design.

Not only an artist, sculptor or architect engaged in design, but also a sociologist, psychologist, engineer, journalist, photographer, tailor-fashion designer, programmer, etc. can be. We see that the methods and practices of design are widely used in our daily lives (yurt equipment, national costumes, etc.). Design is also rarely used in public and cultural life. The art of design is divided into many types, depending on the method of execution, scope: industrial design, environmental design, image design, clothing design, interior design, exterior design, art design, computer design, advertising design, etc. Newspaper and magazine design is born of these visual and computer design experiences.

The art of design is gaining new characteristics due to the growing living conditions and demands of today. The development of advertising, poster, banner design, book design, production of products, the introduction of new models of furniture, and other modern professions are closely linked with the art of design. Therefore, design plays an important role in the relationship between public life and industry, production and consumers. Design has a special place in the production of periodicals and in the publishing house. The decoration reflects the appearance of the newspaper or magazine. Through beautiful design, we can show the reader the whole essence of the newspaper and magazine. Attractive page design is one way to engage a newspaper or magazine reader. For the last 20 years, graphic design has been one of the most integral aspects of the newspaper. The newspaper, which in recent years has felt that the Internet and television, and even mobile communication, can be a strong competitor, is devoting all its energy to decorating. That's why newspaper publishers are always at the forefront of new ideas and thoughts. And this requires great ingenuity and sophistication.

When it comes to decorating a publication, first of all we are talking about professional pageants. There are few children who do not dream of becoming a designer when they grow up. But despite their passion for architecture, painting, clothing, interior and exterior design, it is hard to see that they aim to become newspaper frontiers. On the one hand, this seems to be due to the fact that universities do not train specialists in this field. This is a goal born of necessity. The vast majority of those who turn their backs are journalists or programmers. When it is necessary to prepare a

newspaper for publication, journalists gradually become pageants. One day, the editor noticed that you were sitting at the computer for a long time and said to you, «Congratulations on your new job! From now on you will be an assistant editor! You know how to write a newspaper,» he said. Is it possible to refuse such a rare and popular «new service» when the leader is axed? This is how the first steps of paving work begin.

As a rule, students majoring in journalism are given a general explanation of design in lectures on media design, Internet journalism, newspaper and magazine publishing. As an example, it can show a large, beautifully decorated edition. And now, through laboratory classes, the student, the future pageant, has to decide for himself how to match the title and text, pictures and diagrams with the text.

We have a newspaper and a textbook

We can only provide guidelines for the design of the magazine and the activities of the publisher. We can also explain the features of working with some computer programs that the pageanter needs. And the practical significance and novelty of the design of periodicals can be worked out only on the basis of materials taken from examples of daily publications. That is why one of the foundations of a publicist's work is the importance of teaching design separately in the newspaper secretariat. We have already mentioned that there are big differences between the yellowed newspapers of history and modern editions. There is every reason to call modern newspapers «live». Undoubtedly, the development of digital computer technology contributes to it. A clean, neat and well-designed design also has a positive effect on the newspaper's economic situation. In this way, he is ahead of his competitors and captures both the reader and the advertiser. We can say with confidence that any publication dreams of reaching this level. Newspapers and magazines are not only two types of periodicals, but also a convenient way to convey information in different ways, to have a different impact on the reader. For this reason, although they offer two different forms of layout, there is no doubt that they choose the most convenient way for the reader to convey information. Newspapers and magazines, which are published daily and provide accurate information, are not only a means of public opinion, but also the most effective way of propaganda and aesthetic education of the reader.

Compared to many competitors, the newspaper-magazine can be figuratively compared to a turtle. He is so calm and calm that he reaches his destination very slowly. Despite these «shortcomings», it is interesting that the orange leaflet has not disappeared for many years and has retained its prestigious name. However, there is no doubt that in the near future, newspapers and magazines will undergo a major change. The first hypothesis is that the newspaper may disappear completely. Once upon a time, the ancestor of the media, the telegraph, became a legend, didn't it? Secondly, it is attractive to be redesigned and decorated in accordance with modern requirements

May be renamed as a «virtual newspaper» or «video newspaper». Now every house has an Internet connection. The number of its users is growing, as well as blogs in the Kazakh language, which are full of articles. However, their decoration is not yet satisfactory. But one day, bloggers may pay more attention to design to attract readers. It is better to keep the reader away from newspapers and magazines and stare at the monitor day and night. In the Kazakh sector of the wordpress.com blog platform alone, more than a dozen blogs are registered a month. Many online newspapers are also opening. Such an increase in the number of video newspapers can not only tie the readership to virtual life, but also gradually eliminate the instinct to search for news on paper.

Conclusion

Proofreading and proofreading marks. During the preparation of the printed form, it is necessary to correct it. This includes the process of technical, grammatical, stylistic, orthographic reading and correction of the manuscript. Proofreading does a lot to detect and correct spelling errors. The main purpose of the proofreading process is to ensure that the printed form corresponds to the original, the text is technically and grammatically mature. The main task of the proofreader is

to read the printed texts very carefully, to check the correctness, to check and correct its conformity to the original, to identify all the shortcomings and to point out the errors with special proofreading marks.

The main purpose of the page correction process is to ensure that the printed form corresponds to the sample that has undergone proofreading, to correct all errors and omissions and submit to the publisher.

The technological process offers many types of proofreading: correction, comparison, evaluation, etc. Only competent proofreaders and journalists can do this job.

With the introduction of computer technology in printing, paperless proofreading appeared, and the proofreader began to read and correct the text with the help of a computer monitor. This is done in two stages: first, if the author has carefully read the original and corrected the error, the proofreader performs the correction in the screen mode, according to the old technology it is called granular correction. In the second stage, the assistant proofreader (editor on duty) reads the original text aloud, and the proofreader carefully corrects grammatical errors with proofreading marks. The page is also read by the literary staff of the relevant departments, the secretariat and the editor. The on-duty editor groups all the corrected errors in one column and presents it to the compilers (in some editions, all corrected errors are displayed on the screen of the video terminal). The final correction and re-reading is performed once more by the «fresh eye» before the on-duty editor marks «print» or «publish».

REFERENCES

1. Berkun, Scott. *Making Things Happen*, O'Reilly. – Cambridge, 2008. – 395 p.
2. Berman, David. *Do Good Design*. – Berkeley: Peachpit Press, 2008. – 215 p.
3. Careri, Francesco. *Walkscapes: Walking As an Aesthetic Practice*; Gustavo Gili. – Barcelona, 2003. – 420 p.
4. Chimero, Frank. *The Shape of Design*. – Minnesota: Shapco Printing, 2012. – 260 p.
5. Dondis, Donis. *A Primer of Visual Literacy*. – Cambridge: The MIT Press, 1973. – 190 p.
6. Fletcher, Alan. *The Art of Looking Sideways*. – London: Phaidon Press, 2001. – 256 p.
7. Frutiger, Adrian. *Signs and Symbols*. – London: Studio Editions, 1989. – 115 p.
8. Hollis, Richard. *Graphic Design. A Concise History*. – London: Thames & Hudson, 1994. – 265 p.
9. Gibson, David. *The Wayfinding Handbook*. – New York: P.A. Press, 2009. – 230 p.
10. Glaser, Milton. *Drawing is Thinking*. – New York: Overlook Press, 2008. – 195 p.
11. Grau, Oliver. *MediaArtHistories*. – Cambridge: MIT Press, 2007. – 200 p.
12. Heller, Steven. *The Education of a Graphic Designer*. – New York: Allworth Press, 2005. – 315 p.
13. Henderson, Linda. *The Fourth Dimension and Non-Euclidean Geometry In Modern Art*. – Cambridge: MIT Press, 2013. – 240 p.
14. Сердәлі Б. Мерзімді баспасөз дизайны. – Астана: Фолиант, 2015. – 218 б. [Serdali B. Merzimdi baspasoz dizainy [Periodical press design]. – Astana: Foliant, 2015. – 218 b. [in Kazakh]
15. Hofmann, Armin. *Graphic Design Manual: Principles and Practice*. – Sulgen: Niggli, 2001. – 160 p.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ҚОСЫМОВА Г.С. Абайдың <i>толық адам</i> тұжырымының бастау көздері	7–19
САҒИДОЛДА Г. ЖЫЛҚЫБАЙ Г. ҚҰТТЫМҰРАТОВА Ы. Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша)	20–36
СЕЙІТБЕКОВА А. ӘМІРБЕКОВА А. Кірме сөздердің фонетикалық варианттары	37–47
ӘБЖЕТ Б.С. БАХТЫБАЕВ М.М. ЖЕТІБАЕВ К.М. Сығанаққа қатысты деректер мен аңыз-әңгімелер	48–58
КУЛЫНТАЕВА Т.Б. ГҮРЕР ГҮЛСЕВИН «Уақыт» концептісінің циклдық моделі (тарихи жыр мәтіндері негізінде)	59–67
ЕЛУБАЙ А.М. АЛДАБЕК Н.Ә. Түркі әлеміндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингво-мәдени аспектісі	68–78
ШОХАЕВ М.Т. НҮРДАУЛЕТОВА Б.И. Маңғыстаудың сакралды кеңістігі: ерекше эпитафиялар мазмұны	79–94
ЖУСУБАЛИНА Ж.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ Б.М. Қазақ медиамәтін құрылымындағы англицизмдердің лексика-семантикалық қызметі (қазақ тіліндегі мерзімдік басылымдар негізінде)	95–106
ЕРШАЕВА А.Р. ЕСКЕЕВА М.Қ. «Қорқыт ата» кітабындағы адамға қатысты паремиялардың қазақ тілінде сақталуы мен дамуы	107–115
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
МОВКЕБАЕВА З.А. КУДАЙБЕРГЕНОВА У.Ж. Қазақ тілді бастауыш сынып оқушыларының спецификалық жазбаша сөйлеу бұзылыстары	116–126
КАДИРБАЕВА Р.И. БЕДЕБАЕВА М.Е. Онлайн білім беру платформалары арқылы аралас оқыту технологиясын қолдану	127–140
БЕКБОЛАТ М. БЕРКИМБАЕВ К. НИЯЗОВА Г. Икемді дағдылар – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру кепілі	141–153

SMAGULOV Y.ZH. KARASEVA L.N.	Development of Algorithmic Competence of Students in Mathematics Lessons Using Information and Communication Technologies	154–162
ЖОЛДАСБЕКОВ А.А. ЖУМАБЕКОВ Р.К.	Жаңартылған оқыту мазмұнында болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік белсенділігін дамыту	163–175
ИСКАКОВА П.К. ЗУБАЙРАЕВА З.А.	Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері	176–187
БОСТАНОВА А.М. САТТАРБАЕВА А.Т.	Студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу әдістемесін үйретудің педагогикалық негіздері (зоология пәні мысалында)	188–199
КАЗБЕКОВА Г.Н. ИСМАГУЛОВА Ж.С.	Инновациялық stem-білім беру тәсілін қалыптастыру	200–210
ТУРМЕТОВА Г.Ж. МАМАДАЛИЕВ А.Ш.	Алма телітушілерін микроклональды көбейтуді зерттеуде білімгерлердің ғылыми танымын қалыптастыру	211–223
АБДРАИМОВ Р.Т. УАЛИХАНОВА Б.С.	Физикадан элективті курс негізінде зертханалық жұмысты ұйымдастыру	224–236
KALDAROVA A.K.	Professional-oriented English Language Teaching to the Second-Year Students of Information System Speciality	237–245
ZHILMAGAMBETOVA R.Z. ALIMAGAMBETOVA A.Z.	Pedagogical Formation of Students' Cognitive Activity in an Adaptive Educational Environment	246–255
ИБРАЕВА З. БУЛАТБАЕВА К. ВЕСЕЛИНОВ Д.	Мақал-мәтелдер Қазақстан мектептерінде үштілділікті дамыту құралы ретінде	256–267
MUKHIDDINOVA A. SEITOVA M.	The Effects of Ted Talks as Extensive Listening	268–275
АБИШЕВА О.Т.	Болашақ дизайн саласындағы кәсіптік оқыту педагогын кәсіби іс-әрекетке даярлауда көркемдік-жобалау құзыреттілігінің рөлі	276–288

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ХАКАН АС

РСЫМБЕТОВА Л.

ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ Р.

Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі отарлық білім беру жүйесінің тарихи аспектілері 289–301

ЗАҢӘДІЛҰЛЫ Н.

Ұлы жібек жолы және Қазақстан 302–315

ЖУРНАЛИСТИКА

SERDALI B.K.

Ways to Publish Publications 316–325

Мазмұны

326

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Ғылыми редактордың орынбасары

доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Аға редактор Әбілдаева Г.

Техникалық редактор Ахметова Ж.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Журнал Қожас Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университетінің

«Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Басуға 30.09.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 20,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 612. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz